

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

NERINGA DAMBRAUSKAITĖ

BAJORŲ NAMŲ ŪKIS LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE
XVI A. – XVII A. I PUSĖJE

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2017

Disertacija rengta 2012–2016 metais Vilniaus universitete.

Mokslinė vadovė:

Prof. dr. Irena Valikonytė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai,
istorija – 05 H)

TURINYS

ĮVADAS	6
I. BAJORŲ NAMŲ ŪKIO ERDVĖ LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE XVI A. – XVII A. I PUSĖJE	39
1. Bajorų namų ūkio tipai ir raida	39
2. LDK bajorų dvarų sodybų struktūra: pokyčiai ar tradicija?	45
3. LDK dvarų sodybų diferenciacija ir bajorų socialinis-turtinis statusas	50
3. 1. Sodybų vaizdinys ir diferenciacija XVI a. I pusėje	50
3. 2. Vieno kiemo sodybos XVI a. II pusėje – XVII a. I pusėje	54
3. 3. Dviejų kiemų sodybos XVI a. II pusėje – XVII a. I pusėje	56
3. 4. Trijų kiemų sodybos XVI a. II pusėje – XVII a. I pusėje	61
4. LDK bajorų dvarų sodybos ir regioniškas	70
II. BAJORŲ GYVENIMAS DVARO SODYBOJE LDK XVI A. – XVII A. I PUSĖJE	74
1. Bajorų gyvenamieji namai	74
1. 1. Terminai	74
1. 2. Bajorų gyvenamųjų namų architektūra ir jos ypatybės	75
1. 3. Bajorų gyvenamojo namo plano schema ir patalpų paskirtis	88
1. 4. Valgomasis – kuklumas ar prabanga?	98
1. 5. Prie stalo – mandagumas ar vulgarus kaimietiškas?	107
1. 6. Priešinė seklyčia: šeimos gyvenimas ir kasdieniai įpročiai	125
1. 7. Bajorų miegas kamaroje – saldus ar tik pakenčiamas?	128
1. 8. Svarbiausias kilnojamas bajorų turtas – daiktai kamarose	136
1. 9. <i>Besoins culturelles</i> : religija ir kultūra namuose	138
1. 10. Bajorų ūkiškumas: paklėčių ir rūsių paskirtis	141
2. Pastatai bajorų turtui laikyti	143
2. 1. Klėtys	143
2. 2. Svirnai	147
2. 3. Povalušas	153
2. 4. Vežiminė ir transporto priemonės	156

3. Pirtis ir higiena	158
4. Bajorų šeimos narių vaidmenys namų ūkyje	161
III. BAJORŲ VIRTUVĖ LDK XVI A. – XVII A. I PUSĖJE	171
1. Maisto atsargų laikymas	171
2. Maisto ir gėrimų gamybos sąlygos: pastatai, skirti jų gamybai	179
2. 1. Virtuvė	179
2. 2. Valgių gamybos procesas: virtuvės indai ir įrankiai	184
2. 3. Kepykla	188
2. 4. Bravoras, salykinė ir ažnyčia	191
3. Bajorų mityba: kasdieniai įpročiai ir išskirtinė prabanga	196
3. 1. Maisto produktai ir patiekalai	196
3. 2. Gėrimai	229
IV. ŪKIO ATSPINDŽIAI BAJORŲ DVARO SODYBOJE LDK XVI A. – XVII A. I PUSĖJE	234
1. Gyvulių ūkio pastatai	234
2. Kluono pastatai	239
3. Dvarų gamybos įmonės	246
V. TARNŲ IR ŠEIMYNYKŠČIŲ GYVENIMAS BAJORŲ DVARO SODYBOJE LDK XVI A. – XVII A. I PUSĖJE	249
1. Namų ūkio socialinė struktūra ir terminai	249
2. Nelaisvieji bajorų priklausomybėje	251
3. Nelaisvosios šeimos struktūra ir dydis	258
4. Laisvos dvaro šeimos problema	273
5. Dvaro šeimos struktūra ir dydis	281
6. Tarnų ir šeimynykščių funkcijos namų ūkyje	288
7. Tarnų ir šeimynykščių gyvenimo sąlygos: trobesiai	313
8. Tarnų ir šeimynykščių santykiai su ponais	316
IŠVADOS	322
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS	330
PRIEDAI	361

Priedas Nr. 1. 1547 m. Jono Čižo Varnionių dvaro (Vilniaus pavietas) vieno kiemo sodybos schema	361
Priedas Nr. 2. 1597 m. Adomo Bilevičiaus Biliūnų dvaro (Raseinių valsčius) dviejų kiemų sodybos schema	362
Priedas Nr. 3. 1592 m. Vaitiekaus Romanavičiaus Germaniškių dvaro (Minsko pavietas) trijų kiemų sodybos schema	363
Priedas Nr. 4. 1628 m. Mankovičių dvaro (Vitebsko vaivadija) gyvenamasis namas	364
Priedas Nr. 5. 1641 m. Kuosinės dvaro (Vilniaus pavietas) gyvenamasis namas	365

ĮVADAS

Problema

Namų ūkis (angl. *household*, lenk. *gospodarstwo domowe*, rusėn. šalt. *господарство домашнее*¹), suvokiamas kaip bendra vietos – namų – ir jų gyventojų visuma², yra itin svarbi problema, įvairiapusiškai atskleidžianti pamatinio visuomenės ir kartu ekonominio vieneto reikšmę. Dar Senovės Graikijoje Aristotelis pažymėjo, kad kiekviena valstybė susideda iš *oikos*, atitinkančio *namų ūkio* sąvoką, ir kaip pirmines, smulkiausias *oikos* dalis įvardijo šeiminingą ir vergą, vyrą ir žmoną, tėvą ir vaikus³.

Namų ūkio tyrimų atsiradimui, jų reikšmės suvokimui ir plėtotei didelę įtaką padarė austrų istoriko Oto Brunerio darbai. XX a. 6 deš. jis išvystė iš XIX a. etnografo Vilhelmo Rielio pasiskolintą *das Ganze Haus* koncepciją, siedamas ją su Senovės Graikijos *oikos* samprata⁴, kuri apėmė tris persipynusius konceptus: šeimą, šeimos turtą ir namus⁵. O. Bruneris pabrėžė, kad *das Ganze Haus*, kaip ir *oikos*, buvo socialinis mikrokosmosas, sudarytas ne tik iš šeimos narių, bet visų asmenų, buvusių namų ūkio šeiminingo priklausomybėje, o tokia šių terminų samprata egzistavo iki pat XVIII a. Itin svarbu, kad tyrėjas savo darbuose akcentavo ypatingą *das Ganze Haus* reikšmę – *das Ganze Haus* ne tik įrėmino fundamentalią socialinių santykių struktūrą, bet kartu buvo esminis gamybos ir vartojimo vienetas visuomenėje⁶. Toks namų ūkio (*household*) tyrimų reikšmės suvokimas Vakarų Europos istoriografijoje į šią tyrimo sritį įtraukė įvairių sričių mokslininkus: ne tik

¹ Šią sąvoką sutinkame jau Pirmajame Lietuvos Statute: *домовому господарству; gospodarstvu domovemu; rei familiaris*: Pirmasis Lietuvos Statutas. T. 2. Pirma dalis. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. Ats. red. S. Lazutka. Vilnius. 1991. Sk. 5. Str. 6. P. 144–145.

² <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/household>. Žiūrėta: 2016 08 26.

³ Aristotelis. Politika. Vertė M. Strockis. Vilnius. 2009. P. 12.

⁴ Brunner O. Das „Ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“. // Idem. Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte. Göttingen. 1968. P. 103–127; Horn Melton J. Otto Brunner and the Ideological Origins of *Begriffsgeschichte*. // The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on *Begriffsgeschichte*. Ed. H. Lehmann, M. Richter. Washington. 1996. P. 25.

⁵ Davies J. K. Society and Economy. // The Cambridge Ancient History. Volume V: The Fifth Century B. C. Ed. D. M. Lewis, J. Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald. Cambridge University Press. 1992. P. 290.

⁶ Horn Melton J. Op. cit. P. 25.

istorikus, bet ir ekonomistus, sociologus bei socialinės geografijos tyrėjus⁷. Teoretikai suvokė, kad ikipramoninė visuomenės santvarka buvo pagrįsta namų ūkiu, kuris, kaip gamybos reprodukcijos ir vartojimo vienetas, tuo metu sudarė darbo organizavimo pagrindą⁸. Mokslininkai namų ūkio tyrimų svarbą išreikšdavo akcentuodami skirtingas jo funkcines reikšmes, tokias, kaip gyvenamosios vietos ar kaip pajamų kaupimo vieneto⁹.

Viduramžių ir ankstyvųjų modernųjų laikų Europos namų ūkis XX a. 9 deš. jau buvo išplėtota tyrimo sritis. Istorikų darbuose jis buvo traktuojamas ir kaip material aplinka, ir kaip grupė žmonių, kurie toje aplinkoje kartu gyveno. Taip pat jis buvo analizuojamas kaip vieta, kurioje buvo formuojami ir palaikomi svarbiausi žmonių tarpusavio ryšiai. Tokia lanksti „namų ūkio“ samprata istorikams leido tyrinėti įvairius „namų gyvenimo“ bruožus: namų ūkio sąryšį su produkcija, visuomenės organizacija bei jos narių emociniu ir politiniu gyvenimu¹⁰. Mokslininkai, orientavęsi į socialinį namų ūkio problemos aspektą, pagrindinį dėmesį skyrė demografiniams klausimams. Tokių tyrimų korifėjai J. Hajnalas ir P. Lasletas, gilindamiesi į šeimos analizę, struktūrą ir santuokos modelius, telkė dėmesį į skirtingų Europos šeimų sistemų išryškinimą¹¹. Lenkijoje namų ūkį (*gospodarstwo domowe*) kaip socialinę organizaciją akcentavo istorikai C. Kuklo¹², S. Vašakas¹³, A.

⁷ Wall R. The household. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 4: Gender, Family and ages, sexuality, body and mind, work. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 109.

⁸ Kessel M. Individas, šeima ir visuomenė. Naujieji amžiai. // Europos mentaliteto istorija. Pagrindinių temų apybraižos. Sud. P. Dinzelbacher. Vertimas į lietuvių kalbą: A. Gailius, L. Katkus, L. Malakauskienė, S. B. Vanglikaitė, R. Zamuškevičienė. Vilnius. 1998. P. 34.

⁹ Wall R. Op. Cit. P. 109.

¹⁰ Neuschel K. B. Noble Households in the Sixteenth Century: Material Settings and Human Communities. // French Historical Studies. Vol. 15. No. 4. Published by Duke University Press. 1988. P. 596. Šiame straipsnyje tyrėja pateikia namų ūkio tyrimų Vakarų Europos istoriografijoje apžvalgą.

¹¹ Wall R. Op. cit. P. 111. Apie šiuos tyrimus rašė J. Sarcevičienė: Valstiečių šeimos struktūra Europos istoriografijoje: tendencijos, tyrimai, perspektyvos. // Lietuvos Didžiosios Kunigakštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui. Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius. 2012. P. 685–718. Svarbūs XVI – XVII a. apimantys socialiniai namų ūkio tyrimai: Fauve-Chamoux A. Famille et menage en France au XVIIe siecle. // Acta Poloniae Historica. T. 77: Early modern times studies. Warszawa. 1998. P. 79–98; Idem. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska. // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV – XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. Red. C. Kuklo. Warszawa. 2008. P. 315–328; Sarti R. Criados, servi, domestiques, gesinde, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th – 19th). // Obradoiro de Historia Moderna. Nr. 16. Universidad de Santiago de Compostela. 2007. P. 9–39.

¹² Kuklo C. Ze studiów nad służbą domową w miastach Polski przedrozbiorowej. // Między polityką a kulturą. Red. C. Kuklo. Warszawa. 1999. P. 199–209; Idem. Wielkość i struktura gospodarstwa

Karpinskis¹⁴, M. Kopčinskis¹⁵. Būtent C. Kuklo atkreipė dėmesį į XVI – XVII a. Lenkijos bajorų namų ūkio dydį ir struktūrą. Tačiau kiti tyrėjai, vadovaudamiesi platesne namų ūkio samprata, apimančia tiek materialinę aplinką, tiek ir joje kartu gyvenusius žmones, analizavo ne tik šeimos narių bei tarnų sudėtį ir jų santykius, bet ir būstą, namų apyvokos daiktus, virtuvę ir pan. Tokių tyrimų pavyzdys yra socialinę bei materialinės kultūros istoriją apjungęs K. B. Neušelis¹⁶, kuriame mokslininkė gilinasi tiek į XVI a. gyvenamosios aplinkos, tiek į kilmingųjų šeimos gyvenimo aspektus, tarnų, „specializuotų“ darbininkų bei svečių funkcijas. Didelę įtaką tokios namų ūkio sampratos plėtotei padarė C. M. Vulgario monografija¹⁷, apimanti ne tik namų ūkio dydžio ir socialinės struktūros, bet ir gyvenamosios vietos, maisto bei gėrimų, kelionių klausimus, o taip pat jausmų, religijos ir intelektualinio gyvenimo problematiką. Panašią tyrimo plotmę pasirinko ir R. Sarti, savo knygoje¹⁸ sujungusi šeimos istoriją su materialinės kultūros istorija ir palietusi šeimos sampratos, jos sudarymo bei formų klausimus, taip pat namų įrangos, maisto bei aprangos problemas. Lenkijoje tokius klausimus daugiausia aprėpė kasdienybės istorijos – vadinamosios papročių istorijos¹⁹ tyrimo sritis.

domowego w Polsce wczesnonowożytnej. Próba charakterystyki. // *Cała historia to dzieje ludzi... Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80 – tą rocznicę urodzin i 55 – lecie pracy naukowej*. Pod red. C. Kukli. Białystok. 2004. P. 167–181.

¹³ Waszak S. Ludność i zabudowa mieszkaniowa miasta Poznania w XVI – XVII w. // *Przegląd zachodni*. Nr. 9/10. Poznań. 1953. P. 64–136.

¹⁴ Karpiński A. *Żeńska służba domowa w miastach polskich w drugiej połowie XVI i w XVII w.* Warszawa. 1992.

¹⁵ Kopczyński M. Ze studiów nad staropolską rodziną szlachecką – struktura gospodarstwa domowego i cykl życia jednostki. // *Almanach Historyczny*. T. 4. Kielce. 2002. P. 29–47. Idem. *Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII – XVIII wieku. // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*. Pod. red. M. Dąbrowskiej, A. Klondera. Warszawa. 2002. P. 81–95.

¹⁶ Neuschel K. B. Op. cit.

¹⁷ Woolgar C. M. *The Great Household in Late Medieval England*. London. 1999.

¹⁸ Sarti R. *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500–1800*. London. 2002.

¹⁹ Sieciechowiczowa L. *Życie codzienne w renesansowym Poznaniu 1518–1619*. Warszawa. 1974; Bystron J. S. *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI – XVIII*. T. 1–2. Warszawa. 1976; Loziński W. *Życie polskie w dawnych wiekach*. Kraków. 1978; Czapliński W., Długosz J. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa. 1982; Gałaj R. *Życie codzienne szlachty polskiej w okresie sarmatyzmu*. Szczecin. 1998; Bogucka M. *Staropolskie obyczaje w XVI – XVII wieku*. Warszawa. 1994; *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. A. Chwalba. Warszawa. 2006; Wrzesiński S. *Tajemnice rycerzy życie codzienne Śląskich feodalów*. Wydawnictwo: Replika. 2008.

Į Lietuvos istoriografiją namų ūkio sąvoką tik prieš kelis metus įvedė E. Saviščevas. Tyrėjas akcentavo būtent socialinį problemos aspektą, namų ūkį suvokdamas kaip universalią hierarchizuotą socialinę organizaciją, turinčią bendrą ūkinę bazę²⁰. Apskritai, Lietuvos istoriografijoje kasdienybės istorijos tyrimo sritis atsiliko nuo Vokietijoje, Austrijoje²¹ bei Lenkijoje²² išplėtotų šios krypties tyrinėjimų, dėl to namų ūkio klausimai Lietuvos mokslininkų darbuose iki šiol paliesti tik epizodiškai. Tad ši disertacija yra inovatyvus bandymas Lietuvos istoriografijoje įteisinti daugiaspektę namų ūkio sąvoką, atskleidžiant XVI – XVII a. I p. egzistavusį LDK bajorų namų ūkį, aprėpusį ne tik materialių, užpildančių kasdienį gyvenimą ir paskęstančių rutinoje daiktų²³, sferą, bet ir joje veikiančius dalyvius, tokiu būdu sudarant galimybę parodyti visuminį jo vaizdą. Juk „kiekvienos žmonių „buvimo drauge“ rūšies atitikmuo yra tam tikra erdvės organizacija, kur šie žmonės – jeigu ne visi kartu, tai dalimis – faktiškai buvo ar gali būti kartu“²⁴, ir atvirkščiai, toje erdvėje buvę objektai neapsiriboja tik materialumu, bet yra socialinio gyvenimo išraiška²⁵.

Kad toks daugialypis vaizdinys būtų atskleistas, namų ūkio tyrimas tampa įvairių sričių tyrimų junginiu. Viena pagrindinių jo grandžių yra ekonomikos sritis. Todėl namų ūkio tyrimas apima namų ūkio aprūpinimo – prekybos, dvaro ūkio produkcijos klausimus. Kita grandis – socialinė istorija, apimanti visuomenės sanklodos, gyventojų kategorijų ir jų vietos namų ūkyje, taip pat šeimos sampratos, jos narių vaidmens, moters padėties bei gyventojų demografijos problemas. Trečia namų ūkio tyrimo jungtis – kasdienybės

²⁰ Saviščevas E. Tarnybininkai XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų (didikų) dvaro socialinėje organizacijoje (http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=7131&p_d=94573&p_k=1 Žiūrėta 2010 02 03).

²¹ Ragauskas A. XVI – XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestiečių kasdienio gyvenimo tyrimai šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje. // *Lituanistica*. Nr. 3 (31). Vilnius. 1997. P. 121–130.

²² Bogucka M. *Życie codzienne – spory wokół profilu badań i definicji*. // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Red. A. Klonder. Nr. 3. Warszawa. 1996. P. 247–255.

²³ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв. Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. Перевод с французского Л.Е. Куббеля. Москва. 1986. P. 38.

²⁴ Elias N. Rūmų dvaro visuomenė: karaliaus ir rūmų aristokratijos sociologijos tyrimai. Iš vok. k. vertė Z. Norkus. Vilnius. 2004. P. 45.

²⁵ Roche D. *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe – XIXe siècle)*. Fayard. 1997. P. 11.

istorijos sritis, padedanti priartėti prie paties žmogaus (tiek paprasto, tiek ir elito atstovo)²⁶, atskleidžiant tam tikro laikmečio gyventojų aplinką, mentalitetą, tarpusavio santykius, vertybes ir įpročius. Taigi, namų ūkio, kaip pamatinio valstybės ekonominio ir socialinio vieneto, tyrimas yra itin svarbus, leidžiantis atskleisti visoje LDK vykusią socioekonominių procesų ir mentaliteto raidą.

Tyrimo objektas ir sąvokos

Disertacijos objektas yra bajorų namų ūkis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. – XVII a. I pusėje.

Nors „namai“ turėjo ir socialinę reikšmę, kuomet taip būdavo vadinama šeima²⁷, giminė²⁸, disertacijoje, apibrėžiant tyrimo objektą ir toliau, „namų“ (*дом, domus*) terminas yra vartojamas kaip lokalizaciją nurodanti sąvoka. Šiame darbe ji nėra tapati platesnei dvaro (*именье, двор, aula, curia*) sąvokai – tai yra visai valdai, kartu su laukais, pievomis, giriomis ir kt. „Namų“ ir „dvaro“ skirtį pagrindžia Pirmasis Lietuvos Statutas, už smurtinį namų (*дом*) užpuolimą numatęs mirties bausmę, o už dvaro (*имение*) ar žmonių užpuolimą – tik smurtinę ir kartotinę valdovo išdui²⁹. Tiesa, aptariamuoju laikotarpiu terminu *двор* būdavo vadinamas ir pagrindinis sodybos gyvenamasis kiemas, o kai kada – ir gyvenamasis namas.

Kita vertus, disertacijos objekto apibrėžtyje „namai“ turi platesnę, nei gyvenamasis pastatas, reikšmę. Nors Pirmasis Lietuvos Statutas nedetalizavo, kas sudarė bajoro namus, iš teismo bylų paaiškėja, kad ši samprata apėmė visą sodybą. Pavyzdžiui, 1542 m. byloje skųstasi, kad „smurtu užpuolus namus“,

²⁶ Bogucka M. *Życie codziennie*. P. 253.

²⁷ Бенвенист Э. *Словарь индоевропейских социальных терминов*. I. Хозяйство, семья, общество.

II. Власть, право, религия. Перевод с французского. Ред. Ю.С. Степанова. Москва. 1995. P. 200.

²⁸ Petrauskas R. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia*. Vilnius. 2003. P. 107.

²⁹ Первый Литовский Статут (1529). / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. Вильнюс. 2004 (toliau – ПЛС). Sk. 7. Str. 1, 19. P. 288, 291; Pirmasis Lietuvos Statutas (1529). / I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius. Vilnius. 2001 (toliau – PLS). Sk. 7. Str. 1, 19. P. 195, 202–203. J. Malinovskis pažymi, kad užpuolus dvarą mirties bausmė nebuvo taikoma, kadangi šiuo atveju smurtinio užpuolimo vieta nebuvo bajoro namai, o nukentėjusieji – ne bajoras, o jo valdiniai: Малиновский И. *Учение о преступлении по Литовскому Статуту*. Киев. 1894. P. 133.

buvo pavogtas žirgas³⁰; 1547 m. byloje, kai Tiškevičius skundėsi, jog buvo užpultas jo *двор* [dvaro kiemas], iškapotos svirno durys ir išvogti ten buvę daiktai, valdovas nusprendė, kad šis užpuolimas nebuvo iš anksto sumanytas, bet kilo dėl karčemoje prasidėjusio ginčo, todėl užpuolikas dėl tokio „namų smurto“ neturi būti nubaustas mirties bausme³¹. Kad „namais“ buvo laikomas visas sodybos pastatų kompleksas, kartu ir ūkiniai statiniai, patvirtina ir Trečiasis Lietuvos Statutas. Jame nurodoma, kad mirties bausmė gresia užpuolikui, kuris sužeistų ar užmuštų bajorą jo paties namuose: *не только на самый дворъ, але и на гумно або на дворец, где было и иное господарство домовое бывает ховано*³². Tai yra, įsibrovimu į namus laikomas ne tik pagrindinio dvaro kiemo, bet ir ūkinių dvarelis ir kluono kiemų užpuolimas (regis, tokį Statuto straipsnio papildymą lėmė labiau įprasta tapusi dviejų ar trijų kiemų sodybos struktūra).

Taigi, grindžiant minėtais tyrimo duomenimis, disertacijoje „namai“ reiškia visą sodybos kompleksą, tačiau neapima valdinių namų, pievų, arimų, girių bei panašių dvaro objektų. Būtent bajorų dvaro sodybos ribose bus analizuojami įvairūs namų ūkio, kaip materialinės aplinkos ir joje egzistavusios socialinės struktūros, aspektai. Tiesa, kai kuriais atvejais į tyrimo lauką bus įtraukiami itin reikšmingi, tampriai su namų ūkiu susiję, tačiau tolėliau nuo sodybos buvę objektai (malūnai ir kt.).

Šiame tyrime sąvoka „bajoras“ naudojama dvejomis reikšmėmis – apibrėžiant visą kilmingųjų luomą arba tik žemesnįjį jo konglomeratą, be

³⁰ Lietuvos Metrika (1528–1547). 6 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė. Vilnius. 1995 (toliau – LM. TBK 6). Nr. 352. P. 240.

³¹ Lietuvos Metrika (1546–1548). 19 – oji Teismų bylų knyga. Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2009 (toliau – LM. TBK 19). Nr. 94. P. 122. Taip pat: 1541 m. ieškovas Strusas skųsdamasis, kad Naruševičius pasiuntė savo tarną ir pagalbininkus užpulti jo namus, teigė, kad šie *y дворе* išmušė vartus, iškapojo langą, vaikus ir šeimyną sumušė, pagrobė skrynią su pinigais, perlais ir reikalingais raštais, žirgą, du vežimus, dvi statines salyklo, du jaučius, karvę ir daug kitų daiktų: Lietuvos Metrika (1540–1541). 10 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė. Vilnius. 2003 (toliau – LM. TBK 10). Nr. 243. P. 153; 1542 m. byloje, skundžiantis namų smurtiniu užpuolimu, nurodoma, kad jo metu buvo sumuštas bajoras, pavogti gyvuliai bei įvairūs daiktai: LM. TBK 6. Nr. 327. P. 228.

³² 1588 metų Lietuvos Statutas. Parengė I. Lappo. T. 2: Tekstas. Kaunas. 1938 (toliau – TLS). Sk. 11. Str. 1. P. 386.

viršutinio diduomenės sluoksnio³³. Didiko – bajoro skirties atskaitos tašku pasirinktas H. Lovmianskio sukurtas priskiriamumo diduomenei kriterijų modelis, pagal kurį diduomenei priskiriami vyskupai, vaivados, kaštelionai, maršalkos, o taip pat aukšti valdovo dvaro pareigūnai³⁴. Didikų namų ūkių medžiaga į šį tyrimą įtraukta kaip būtinybė, siekiant išryškinti aptariamuoju laikotarpiu egzistavusius kilmingųjų namų ūkių skirtumus. Šiame darbe bajorų luomas nėra detaliau suskaidytas į apibrėžtas stratas. Indukcinio tyrimo metodo rezultatai pagrindžia J. Ochmanskio nuostatą, kad nustatyti tikslias įvairių bajorų sluoksnių ribas yra nepraktiška, o pažintine prasme vertingesnis yra bajorų skirstymas į turtingus ir neturtingus³⁵. Lietuvos istoriografijoje iki šiol dar nėra pateiktas vieningas bajorų luomo suskirstymo modelis³⁶, o tokio modelio suformavimui ir pagrindimui būtinas atskiras gilus tyrimas. Ši disertacija galėtų tapti vienu iš tokio tyrimo atspirties taškų, kadangi joje yra pateikiamos išsamios nuorodos, nusakančios, kam priklausė ir kurioje vietoje buvo įkurtas konkretus namų ūkis.

Tyrimo chronologija

Disertacijos chronologija apima XVI a. – XVII a. I p. Tikslios ribinės tyrimo datos nepateikiamos, kadangi namų ūkio analizė priklauso ekonominės ir socialinės, taip pat kasdienybės istorijos sritims, kurių objektai negali pakisti staiga plačiu mastu, bet yra veikiami laipsniško proceso. Tyrimas pradedamas nuo XVI a., kadangi šiuo laikmečiu išaugusi rašto reikšmė LDK suteikia galimybę analizuoti pakankamą išlikusių šaltinių bazę. Analizė pratęsiama iki XVII a. vid., siekiant pastebėti bajorų gyvenamosios aplinkos bei joje veikusių dalyvių sudėties ir vaidmens pokyčius arba pastovumą. XVII vid. politinių

³³ Atsižvelgiant į „bajoro“ sąvokos pokyčius XVI a. II p. – žr.: Gudavičius E. Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos. Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius. 2002. P. 167.

³⁴ Lowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528. Poznań. 1998. P. 35–36.

³⁵ Ochmanskis J. Senoji Lietuva. Vilnius. 1996. P. 241.

³⁶ Apie šią problemą žr.: J. Kiaupienė. Luomas ar luomai, arba Tai, ką istorikai vadina Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija. // Idem. „Mes, Lietuva“. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas). Vilnius. 2003. P. 51–70.

įvykių refleksija buvo itin ryški ir ekonominiuose, ir socialiniuose to meto procesuose. „Tvano“ laikotarpis, karų ir ligų negandos bei jų pasekmė – ekonominė ir demografinė krizė³⁷ – tiesiogiai veikė LDK bajorų namų ūkį. Todėl šios chronologinės ribos pasirinkimas yra preferencinis, lyginant su, pavyzdžiui, kultūrinių epochų kaitos grįstu chronologinės ribos pasirinkimu (tokiu atveju tyrimą reikėtų pratęsti iki 1795 m. – ši data, pasak A. Bumblausko, žymi Baroko epochos pabaigą³⁸).

Tyrimo tikslas ir uždaviniai

Disertacijos tikslas yra ištirti LDK bajorų namų ūkio sandarą ir raidą XVI a. – XVII a. I pusėje. Tyrimo uždaviniai:

1) išnagrinėti LDK bajorų dvarų sodybų raidos ir diferenciacijos per socialinio-turtinio statuso bei regioniško prizmę aspektus;

2) atskleisti bajoro šeimos gyvenimo sodyboje sąlygas, jų skirtumus ir raidą, analizuojant gyvenamųjų namų architektūrinius, planinius bruožus, atskirų patalpų funkcijas ir įrengimą; pastatų, kuriuose buvo laikomas bajoro šeimos turtas, architektūrą ir juose laikytų daiktų spektrą; taip pat pirties įrengimą ir higienos reikšmę;

3) ištirti LDK bajorų virtuvę, analizuojant sodybos pastatų, skirtų maisto produktams laikyti, specializaciją ir architektūrą, indų, naudotų maisto produktų laikymui, spektrą ir jų terminiją; maisto ir gėrimų gamybai skirtų pastatų architektūrą ir įrengimą, gamyboje naudojamus indus ir įrankius; taip pat bajorų kasdienės ir šventinės mitybos racioną;

4) atskleisti bajorų ūkinės veiklos sritis;

5) išgvildinti skirtingų socialinių kategorijų tarnų ir šeimynykščių gyvenimo ir darbo bajorų namų ūkyje aspektus: nelaisvos ir laisvos dvaro

³⁷ XVI a. prasidėjusį spartų LDK gyventojų augimą sustabdė XVII a. vid. demografinė krizė: Sliesoriūnas G. Lietuvos istorija. T. 6. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metai). Vilnius. 2015. P. 119.

³⁸ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795. Vilnius. 2005; Idem. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu. // Lietuvos istorijos studijos. T. 17. Vilnius. 2006. P. 9–26.

šeimynos struktūrą ir dydį, tarnų ir šeimynykščių funkcijas, gyvenimo sąlygas ir santykius su ponais.

Disertacijoje nesiekiami gilintis į bajorų šeimos modelį, žmonos ir vyro santykius ar vaikų skaičių, kadangi, atsižvelgiant į išlikusių šaltinių bazę ir jų pobūdį, tikslesnių išvadų galima būtų pasiekti tik įtraukus vėlesnio laikotarpio medžiagą.

Tyrimo metodai

Disertacijoje, kritiškai vertinant šaltiniuose ir literatūroje pateiktus duomenis, naudojamas analitinis tyrimo metodas. Ryškią vertę darbe turi empirinis-aprašomasis metodas, kuris yra būtinas siekiant atskleisti visuminį bajorų namų ūkio vaizdinį. Taip pat svarbus statistinis metodas, leidžiantis pateikti kiekybinius problemos aspektus – skirtingų struktūrų sodybų santykį, pastatų kiekį, šeimynykščių vaikų skaičių. Galimybę panaudoti šį metodą suteikia pakankamas atvejų skaičius, pavyzdžiui, tyrimo metu be kitų gausių šaltinių išanalizuoti 397 kilmingųjų dvarų inventoriai. Darbe naudojamas komparatyvistiniu tyrimo metodu – LDK bajorų namų ūkio bruožai lyginami su Vakarų ir Vidurio Europos kilmingųjų namų ūkio ypatybėmis. Kad aiškiau suprastume tam tikrus XVI a. – XVII a. I p. bajorų namų ūkiui būdingus bruožus, kai kada taikomas ir retrospektyvinis tyrimo metodas. Disertacijoje neišvengiamai naudojamas tarpdisciplininiu metodu, rašytinių šaltinių duomenis gretinant su archeologų tyrinėjimų duomenimis bei atsižvelgiant į lingvistinių tyrimų įžvalgas.

Disertacijos struktūra

Disertaciją sudaro įvadas, dėstymas, padalintas į penkis skyrius, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas, priedai. Pirmajame skyriuje „Bajorų namų ūkio erdvė LDK XVI a. – XVII a. I pusėje“ LDK bajorų namų ūkis tipologiniu atžvilgiu lyginamas su Prancūzijos bei Lenkijos kilmingųjų namų

ūkiais, nagrinėjama LDK bajorų sodybų struktūros raida, atsižvelgiant į laikmečio pokyčius, bajorų socialinį-turtinį statusą bei regioniško aspektus, išryškinama sodybų diferenciacija, pateikiami skirtingi visuminiai vieno, dviejų ir trijų kiemų sodybų vaizdiniai. Antrajame skyriuje „Bajorų gyvenimas dvaro sodyboje LDK XVI a. – XVII a. I pusėje“ gilinamasi į daugiasluoksnius bajoro šeimos asmenų gyvenimo namuose aspektus: nagrinėjami gyvenamojo namo architektūros ir plano bruožai, patalpų paskirtis, įrengimas ir jose buvę daiktai, kartu keliami gyvenimo sąlygų, skurdo-prabangos, taip pat viešumo-privatumo, individualumo-bendruomeniškumo ir kiti socialinio gyvenimo namuose klausimai. Kitame poskyryje analizuojami architektūriniai pastatų, kuriuose buvo laikytas svarbiausias bajorų šeimos turtas, bruožai, gilinamasi į juose laikytų daiktų spektrą, taip pat nagrinėjama vežiminė ir transporto priemonės – materialūs „keliaujančiosios bajorijos“ liudininkai. Atskiras dėmesys suteikiamas pirties įrengimo analizei, atskleidžiančiai svarbią higienos problemą. Penktajame poskyryje nagrinėjamas socialinis bajorų šeimos gyvenimo namuose aspektas – analizuojami bajorų šeimos narių vaidmenys ir darbai, daugiausiai dėmesio telkiant ūkiniam problemos aspektui. Trečiajame skyriuje „Bajorų virtuvė LDK XVI a. – XVII a. I pusėje“ atskirai tiriama virtuvės plačiąja prasme tema. Jame pateikiami duomenys apie maisto produktų laikymui skirtus pastatus, analizuojama gausi indų, skirtų maisto produktų laikymui, terminija, nagrinėjama valgio bei gėrimų gamybai skirtų pastatų architektūra bei interjeras, gamybos procese naudotų indų ir įrankių spektras. Didelis dėmesys skiriamas bajorų vartotų maisto produktų, patiekalų bei gėrimų analizei, paliečiama kasdienio ir šventinio stalo problema, skirtingos padėties bajorų mityba. Ketvirtasis disertacijos skyrius „Ūkio atspindžiai bajorų dvaro sodyboje LDK XVI – XVII a. I pusėje“ yra skirtas gyvulių ūkio pastatų, kluono statinių bei dvarų gamybos įmonių analizei. Penktajame skyriuje „Tarnų ir šeimynykščių gyvenimas bajorų dvarų sodyboje XVI a. – XVII a. I pusėje“ analizuojama disponavimo nelaisvaisiais problema, nelaisvosios ir laisvosios dvaro šeimynos struktūra ir dydis, gvildenami demografiniai klausimai: šeimynos narių amžius, kilmė, šeimyninis statusas,

vaikų skaičius, paliečiamos senatvės ir nepilnos šeimos problemos. Atskirame poskyryje išsamiai nagrinėjamos tarnų ir šeimynykščių funkcijos namų ūkyje, užčiuopiama funkcijų persidengimo problema. Taip pat analizuojama tarnams ir šeimynykščiams skirtų trobesių architektūra, interjeras, gyvenimo sąlygos. Pagaliau atskleidžiami skirtingi tarnų bei šeimynykščių santykių su ponais aspektai, šią problemą siejant su to meto mentaliteto ypatybėmis.

Istoriografija

Lietuvos istoriografijoje specialių tyrimų, skirtų daugiasluoksnio bajorų namų ūkio LDK XVI a. – XVII a. I p. analizei, nėra. Mokslinėje literatūroje iki šiol tik epizodiškai buvo analizuoti skirtingi bajorų namų ūkio aspektai, dėl to jos aptarimui labiausiai tinka probleminis principas. Namų ūkio problematiką į Lietuvos istoriografiją įvedęs E. Saviščevas³⁹ tarnybininkams skirtame straipsnyje Kęsgailų ir Chodkevičių namų ūkių organizacijos tyrimo pagrindu išryškino bendrus XVI a. pono namų ūkio organizacijos principus, išskirdamas penkias substruktūras: privačios žemėvaldos administraciją; pono teismo pagalbinį personalą; laikinai valdomų valdovo valdų administraciją; karinę organizaciją bei namų ūkio centrinę organizaciją. Kalbant apie pastarąją substruktūrą, kuri yra tiesiogiai susijusi su mūsų tyrimu, autorius nurodo tokius jos sudėtinius elementus: poną, ponią, nelaisvąją šeimyną, kamarininkus, giminaičius, globotinius ir auklėtinius bei centrinius dvaro pareigūnus. Taip pat tyrėjas konstatuoja tarnybininkų kaip viršutinio substruktūros sluoksnio padėtį, pono asmenį aptarnaujančių struktūrų plėtotę, tačiau gilesnio jų funkcijų aptarimo nepateikia. E. Saviščevas ponų ir jo tarnybininkų bei nelaisvosios šeimynos santykius nušvietė atskirame straipsnyje⁴⁰, analizuodamas Kolainių, Lėliškių bei Girdiškių dvarų inventorių, sudarytus po Petro Adamkavičiaus mirties. Vertingesnės informacijos, padedančios atskleisti namų ūkio materialinę pusę, mūsų tyrimui suteikia minėtų dvarų komplekso bei namų

³⁹ Saviščevas E. Tarnybininkai.

⁴⁰ Saviščevas E. Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje. // Istorijos šaltinių tyrimai. T. 2. Sud. A. Dubonis. Vilnius. 2010. P. 179–208.

įrangos aptarimas. Tyrėjas namų ūkio problemą palietė ir savo monografijoje⁴¹, skirtoje Žemaitijos savivaldos ir valdžios elito aptarimui. Autorius pastebėjo, kad išsamesnio tyrimo, skirto bajorų namų ūkio sudėčiai ir organizacijai, nėra, todėl, remdamasis teismų bylų aktų duomenimis, pats bandė atskleisti tįjūno administracinio pagalbinio aparato sudėtį, kurią sudarė savo pagalbininkų turėję vietininkai, o taip pat nustatyti bajorų tarnystės priežastis. Tačiau centrinės namų ūkio organizacijos funkcijų problema lieka neišgvildenta, paliečiamas tik viršutinis šios organizacijos klodas. Šioje monografijoje šiek tiek dėmesio skiriama ir gyvenamajai aplinkai. Autorius išskiria regioninį Žemaitijos dvarų elementą – numą, aptaria keletą dvarų interjero detalių bei konstatuoja, kad didesnių skirtumų tarp Žemaitijos ir kitų LDK teritorijų dvarų architektūros nematyti. Neseniai pasirodžiusiame svarbiame straipsnyje, skirtame Leono Sapiegos tarnams ir jų organizacijai paskutiniame XVI a. dešimtmetyje, E. Saviščevas apie patrono namų ūkį kalba kaip apie struktūrinį patriarchalinio klientalizmo pagrindą – mat jo ekonominė plėtotė atvėrė galimybę daryti įtaką platesniam žmonių ratui. Remdamasis 1598 m. *Leono Sapiegos namų ūkio knygos* duomenimis, E. Saviščevas nagrinėjo tarnų hierarchiją, karjeros galimybes, atlyginimą, discipliną, tarnybos pradžią ir pabaigą bei tarnų organizacijos dinamiką. Itin svarbu, kad tyrėjas nustatė hierarchinę Leono Sapiegos tarnų grandį: kamarininkas – nuolatinis tarnas – urėdininkas, kartu pastebėjęs, kad į ją netilpo karjeros galimybių neturėjusi namų tarnų kategorija. Taip pat reikšminga E. Saviščevo įžvalga, jog Leono Sapiegos namų ūkyje buvo stengiamasi išlaikyti gana nedidelį geriau apmokamų nuolatinųjų tarnų skaičių, plėtoti kamarininkų ir namų tarnų spektrą. Šiame straipsnyje tyrėjas konstatuoja, kad teorinė namų ūkio prieiga leido pamatyti, jog artimiausia didiko aplinka veikė ūkiniame, bet ne politiniame gyvenime, dėl to dažniausiai susiformuodavo ne patrono-kliento, bet turtingojo ir neturtingojo ryšiai, nors riba tarp tarno ir kliento, tiesa, buvo pralaidi⁴².

⁴¹ Saviščevas E. *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*. Vilnius. 2010.

⁴² Saviščevas E. *Odisėjo lynas: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Leono Sapiegos tarnai ir jų organizacija paskutiniame XVI amžiaus dešimtmetyje*. // *Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios*

Namų ūkio problematiką šiek tiek palietė ir R. Ragauskienė⁴³, savo tyrimo objektu pasirinkusi XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikės dvarą. Autorė, spręsdama šią problemą, rėmėsi keliomis didikėms skirtomis monografijomis, tačiau šio straipsnio pagrindą sudarė 1522 m. Žemaitijos seniūnienės dvariškių sąrašas, leidęs autorei rekonstruoti didikės dvaro sudėtį bei dvariškių atliekamas funkcijas. Autorė aptarė kelias problemas: dvariškių skaičių, didikės dvaro struktūrą, kurią sudarė dvaro pareigūnai, vyrų dalis dvare (dvariškiai vyrai ir pasiuntiniai), specialistai dvare (medikai, dvasininkai, muzikai) bei moterų dalis (ponios, panelės, tarnaitės) ir dvaro tarnyba (tarnai, amatininkai, vežikai). Tačiau į savo tyrimą autorė neįtraukė bajorų dvarų inventorių teikiamos informacijos ir paliko nuošalyje bajorų namų ūkio struktūros ypatumus ir skirtumus, o taip pat neišplėtojo dvaro aprūpinimo klausimo, nepalietė dvaro gyvenimo materialinės pusės. Bajorų gyvenamosios aplinkos ir kartu tarnų bei šemynos tyrimų svarbą akcentavo Ukrainos mokslininkė I. Vorončiuk⁴⁴. Tiesa, tyrėja daugiau gilinosi į šeimos sampratą bei struktūrą, tarnų ir pono santykį, tačiau taip pat trumpai aptarė ir bajoro sodybos struktūrą, teigdama, jog ji padeda aiškiau suprasti darbo jėgos poreikį. Tačiau mokslininkė, remdamasi M. K. Liubavskio ir F. I. Leontovičiaus darbais, naudodamasi Ukrainos centrinio valstybinio istorijos archyvo medžiaga, šiame nedideliame straipsnyje orientavosi būtent į dabartinės Ukrainos teritorijoje XVI – XVII a. egzistavusio bajorų namų ūkio bruožus. Vėliau savo monografijoje⁴⁵ mokslininkė tyrė XVI a. – XVII a. I p. Voluinės bajorų, miestiečių ir valstiečių šeimos problemą, gvildeno demografinius klausimus. Pasinaudojus Ukrainos centrinio valstybinio istorijos archyvo medžiaga, buvo paliestos ir bajorų tarnų bei šeimynykščių, taip pat dvaro sodybos vaizdinio problemos, tačiau jos liko neišplėtos. Visgi tam, kad namų

Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė. Sud. I. Valikonytė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2015. P. 135–184.

⁴³ Ragauskienė R. The noblewoman's court in the sixteenth-century Grand Duchy of Lithuania. // Lithuanian historical studies. Vol. 8. Vilnius. 2005. P. 27–60.

⁴⁴ Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 4. 2004. P. 117–133 (<http://histans.com/JournALL/socium/4/8.pdf>).

⁴⁵ Ворончук І. Населення Волині в XVI р. – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ. 2012.

ūkio vaizdinys būtų visuminis, būtinas bajorų namų ūkio Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. – XVII a. I p. tyrimas, sujungiantis persidengiančias socialinę ir erdvės organizacijas. Dėl to tokiam tyrimui svarbus spektras įvairių tyrimų krypčių, paliečiančių tam tikrus namų ūkio aspektus.

Kai kurie atskirų didikų namų ūkio aspektai paliečiami *biografinėse studijose*. Čia galime minėti T. Kempos monografiją⁴⁶, skirtą Mikalojui Kristupui Radvilai Našlaitėliui, kurioje autorius, naudodamasis solidžia šaltinių baze, šalia kitų problemų trumpai aptarė dvariškių skaičių, įvairias pareigas dvare atliekančiųjų atlygio bei dvaro ūkio vystymo klausimus. Svarbias namų ūkio problemas palietė R. Ragauskienės biografinės studijos. Tiesa, autorės monografijoje, skirtoje Barborai Radvilaitei⁴⁷, remiantis kitais autoriais, tik trumpai nusakomas bajorės vaidmens šeimoje klausimas bei keliais sakiniais pateikiama šaltinių informacija apie mažamečių vaikų priežiūra besirūpinančias aukles ar motinos dvariškes; Radvilaitės tėvų namuose buvusius prabangos dalykus. Tačiau Mikalojui Radvilai Rudajam skirtoje monografijoje⁴⁸ autorės tyrimo problematika yra daug platesnė, apimanti ir su namų ūkiu susijusius klausimus: dvaro pareigūnus (autorė juos traktuoja kaip atskirą klientų tarnautojų grupę), pašto tarnybą, pajamų iš privačių dvarų šaltinius (pasiremddama lenkų autorių tyrimais autorė išskyrė pinigines pajamas, natūrines duokles bei nereguliaras pinigines duokles), prekybos teikiamas pajamas, dvaro išlaidas (autorė išskiria kelias išlaidų grupes: valstybės reikalams, šeimai, nekilnojamo turto reikalams, padėties visuomenėje užtikrinimui, vartojimui). Monografiją Jonušui Radvilai paskyręs H. Visneris⁴⁹ pateikė duomenis apie Jonušo Radvilos šeimą ir turtą, akcentuodamas didiko gyvenamosios aplinkos prabangą. Itin reikšmingas lenkų mokslininkės U. Augustyniak tyrimas⁵⁰, skirtas Kristupo Radvilos dvarui, į kurį žvelgiama per

⁴⁶ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda Wileński. Warszawa. 2000.

⁴⁷ Ragauskienė R. Barbora Radvilaitė. Vilnius. 1999.

⁴⁸ Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis. (Apie 1515–1584). Vilnius. 2002.

⁴⁹ Wisner H. Jonušas Radvila (1612–1655) Kėdainių šešėlyje. Iš lenkų k. vertė T. Bairašauskaitė. Vilnius. 2000.

⁵⁰ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa. 2001.

klientalizmo problemos prizmę. Remiantis gausia šaltinių baze, kurios didelę dalį sudaro dvarų inventoriai, autorė išanalizavo įvairius, tiek socialinius, tiek materialinius didiko namų ūkio aspektus: namų ūkio, socialine prasme, dydį ir struktūrą, tarnų kategorijas ir hierarchiją, taip pat Varšuvos, Palenkės, Vilniaus, Biržų, Kėdainių ir Slucko rezidencijų bei kaimo sodybų architektūrą, interjero detales, didiko stalo prabangą, keliavimo sąlygas bei kitas svarbias problemas. Tiesa, šioje studijoje mokslininkė nedaug dėmesio skyrė „žemojo dvaro“ – šeimynykščių – analizei. Tyrimas atskleidė tik XVII a. I p. ir tik vieno didiko namų ūkio vaizdinį. Taigi, iki šiol istorikai didžiausią dėmesį skyrė būtent didikų (ypač Radvilų) namų ūkio raidos klausimams.

Bajorų namų ūkio problemai svarbus nelaisvosios šeimos ir valstiečių, dirbusių namų ūkyje ar prisidėjusių prie namų ūkio aprūpinimo, klausimas yra sprendžiamas gan daug tyrėjų dėmesio sulaukusiose *socialinės istorijos studijose*. Socialinę problematiką dar XIX a. pab. nagrinėjo Rusijos istorikai pozityvistai. Kijevo mokyklos atstovas F. Leontovičius monografijoje, skirtoje valstiečių klausimui⁵¹, trumpai aptarė dvaro tarnų (*слуги служебные или дворные*) grupę, kuriai priskyrė virėjus, kepėjus, arklininkus, vežikus, kluonininkus, rykūnes bei dvaro pareigūnus, tačiau jų funkcinės reikšmės neišplėtojo. Taip pat vertingas mūsų tyrimui kitas F. Leontovičiaus darbas apie kaimo amatininkus⁵², kuriuos autorius suskaidė į grupes pagal atliekamas funkcijas: gamino įvairius medienos, metalo, akmens gaminius, puodus, stiklą, audinius, gėrimus bei atliko transportavimo paslaugas. Socialinės istorijos tyrimus tęsė D. L. Pochilevičius⁵³, aptaręs didžiojo kunigaikščio valkininkus, valstiečius – tarnus, daržininkus, samdomus darbininkus. Mūsų tyrimui svarbiausia, jog tyrėjas, remdamasis Lietuvos statutais bei dvarų inventoriais, užfiksavo svarbų namų ūkio darbo jėgos statuso pokytį XVI a. II p. –

⁵¹ Леонтович Ф. И. Крестьянский дворъ в Литовско-русскомъ государстве. Выпуск первый. Санкт-Петербург. 1897.

⁵² Леонтович Ф. И. Сельские ремесленники въ Литовско-русскомъ государстве. // Варшавские университетские известия. Т. 2. Варшава. 1898. Р. 1–40; Леонтович Ф. И. Сельские ремесленники въ Литовско-русскомъ государстве (окончание). // Варшавские университетские известия. Т. 3. Варшава. 1898. Р. 41–68.

⁵³ Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI – XVIII в. в. Издательство Львовского университета. 1957.

nelaisvąją šeimyną keitė samdoma dvaro šeimyna. Taip pat svarbu, kad autorius, atkreipdamas dėmesį į 1557 m. Valakų reformos nuostatus, bandė spręsti klausimus, kokia darbo jėga buvo naudojama žuvų ūkyje, medienos perdirbime, alaus gamyboje ir pan., tačiau visgi ši tema nėra išplėtotą, tyrimas neapima XVI a. I p. Kitas socialinės istorijos tyrėjas V. Pičeta⁵⁴ taip pat skyrė šiek tiek dėmesio nelaisvosios šeimynos klausimui. Autorius konstatavo, jog valdovo dvaruose nelaisvoji šeimyna nebuvo didelė, kadangi pagrindinę darbo jėgą dvaro ūkyje sudarė valkininkai ir dėl šios priežasties po Valakų reformos nelaisvoji šeimyna susiliejo su valstiečiais. Kita vertus, autorius pabrėžė, jog nelaisvoji šeimyna buvo pagrindinė darbo jėga dvarų sodybose, tačiau išsamesnio jos vaidmens ir funkcijų nepateikė ir darbo jėgos namų ūkyje po Valakų reformos klausimo netyrė.

Bajorų namų ūkio socialine problematika domėjosi ir vienas svarbiausių lietuvių profesionaliosios historiografijos XX a. I p. atstovų – K. Jablonskis. Svarbus šio autoriaus tyrimas apie XVI a. belaisvius kaimynus Lietuvoje⁵⁵, kuriame tyrėjas išlaiko probleminį santykį su ankstesne historiografija bei aktyvų santykį su šaltiniais. Autorius skyrė kaimynus nuo nelaisvosios šeimynos, suskirstė belaisvius į penkias kategorijas pagal jų išlaikymo būdus: 1) kurie maitinami dvaro valgiu, jiems suteikiami drabužiai ir pastogė, tačiau jie visą laiką dirbo tik dvaro reikalams, neturėjo savo turto; 2) kuriems teikiama mėnesinė (kultų javų kiekis), jų ne visas darbo laikas naudojamas dvaro reikalams; 3) kuriems teikiama mėnesinė ir paskiriamas tam tikras kiekis žemės, jie labiau savarankiškesni, turėjo savo gyvulių; 4) kuriems prasimaitinimui duodama žemė, uždedamos rinkliavos; 5) belaisvių kaimynų sūnų dūmai, prievolės nuo kelių dūmų – tarnybos. K. Jablonskis konstatavo, jog paprasti belaisviai pamažu virto kaimynais, o šie (4 ir 5 kategorijos belaisviai) – baudžiaviniais valstiečiais, ką įtvirtino Valakų reforma. Tačiau šiame darbe autorius neišplėtojo belaisvių darbo klausimo, apsiribojo

⁵⁴ Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовского-русском государстве. Москва. 1958; Пичета В. И. Белорусия и Литва XV – XVI в. в. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). Москва. 1961.

⁵⁵ Jablonskis K. XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje. // Praeitis. Red. A. Janulaitis. T. 1. Kaunas. 1930. P. 166–213; Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. Sud. V. Merkys. Vilnius. 1979.

Aukštaitijos teritorijos belaisvių tyrimu, todėl su šia teritorija nesusiję šaltiniai į tyrimą neįtraukti, be to, autoriui nebuvo prieinamas platesnis šaltinių spektras.

Nelaisvųjų klausimo tyrimą pratęsė D. Butėnas⁵⁶, tiesa, išvadas privalėjęs grįsti marksistine metodologija. Tyrėjas analizavo XVI – XVII a. namų ūkiui priklausiusios rykūnės darbo specifiką, jos pagalbininkus darbuose, atlygį, gyvenamą vietą bei aprangą. Nors šiam tyrimui būdingas aktyvus santykis su šaltiniais, dabartinė atsinaujinusi šaltinių bazė, ypač publikuotos Lietuvos Metrikos knygos, inspiruoja tokį tyrimą pagilinti ir papildyti. Tą patį galima pasakyti ir apie kitą D. Butėno straipsnį⁵⁷, skirtą dvarų šeimynoms Lietuvoje XVI a. I p. Svarbu tai, jog autorius kritiškai įvertina ankstesnę šio klausimo istoriografiją ir savo tyrimą grindžia šaltiniais. Tiesa, D. Butėnas priėmė K. Jablonskio išvadą dėl nelaisvosios šeimynos virtimo baudžiaviniais valstiečiais ir tuo aiškino šeimynos skaičiaus mažėjimą, tačiau mums svarbiausia tai, kad autorius šiame darbe smulkiau aptarė bernų bei nelaisvosios šeimynos moterų darbą namų ūkyje, nors šio klausimo ir neišplėtojo. Vėliau pasirodžiusiame straipsnyje⁵⁸ D. Butėnas nagrinėjo dvarų šeimynas Lietuvoje XVII a. Svarus jo indėlis pabrėžiant amžinų ir laikinai nelaisvųjų skirtį, atskleidžiant laisvos dvaro šeimynos šaltinius, struktūrą, darbo pobūdį, gyvenimo sąlygas. Išsamiau šeimynos klausimą D. Butėnas nagrinėjo disertacijoje, apėmusioje XVI – XVII a. laikotarpį⁵⁹. Šiame tyrime mokslininkas dėmesį telkė į socialinę-ekonominę šeimynos padėtį, jos struktūrą, funkcijas. Tyrėjas akcentavo, kad XVI a. dvaro šeimynos buvo plačiai paplitusios, tačiau negausios, dar labiau sumažėjusios po Valakų reformos. Pastebėtina, kad tyrėjas šeimyną nagrinėjo klasiniu požiūriu – per jos narių išnaudojimo prizmę. Mažai dėmesio buvo skirta demografiniams klausimams, pavyzdžiui, šeimynos vaikų skaičiui, taip pat šeimynos narių

⁵⁶ Butėnas D. Rykūnė. // Iš lietuvių kultūros istorijos. T. 1. Vilnius. 1958. P. 243–247.

⁵⁷ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVI amžiaus pirmoje pusėje. // Mokslo darbai. Istorijos-filologijos mokslų serija. T. 5. Vilnius. 1958. P. 187–209.

⁵⁸ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVII amžiuje. // Istorija. T. 15 (2 sąsiuvinis). Vilnius. 1975. P. 71–82.

⁵⁹ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVI – XVII a. Istorijos mokslų kandidato laipsnio disertacija. Mokslinis vadovas J. Jurginis. Vilnius. 1975.

santykiams su ponais, neišryškinta šeimos problema skirtingų socialinių sluoksnių bajorų namų ūkio kontekste. Tyrimą šiandien galima papildyti nauja šaltinių baze, kuri leidžia kai kuriuos teiginius patikslinti ir labiau įsigilinti į tokias svarbias problemas, kaip bajorų disponavimas nelaisvaisiais, nelaisvoji ir laisvoji šeima prieš ir po Trečiojo Lietuvos Statuto įsigaliojimo, šeimos narių skaičius, jų darbas bajorų namų ūkyje ir pan. Socialinės istorijos tyrimuose žymų indėlį paliko J. Jurginis⁶⁰. Monografijoje, skirtoje baudžiosios įsigalėjimo Lietuvoje problemai, autorius taip pat nagrinėjo nelaisvosios šeimos klausimą. Remdamasis XV – XVI a. aktais bei minėtu K. Jablonskio darbu, kritikuodamas V. Pičeta dėl jo nuostatos, jog visi šeimos žmonės buvo vergai, J. Jurginis išskyrė dvi nelaisvosios šeimos grupes: bernus, mergas bei piemenis, kurie dirbo namų apyvokos darbus, bet neturėjo savo namų ūkio ir buvo išlaikomi dvaro, ir bernus, kurie dirbo žemės ūkio darbus, turėjo savo namų ūkį ir todėl sudarė aukštesnę šeimos narių sluoksnį. Autorius, sutikdamas su ankstesnių tyrėjų išvadomis, taip pat išryškino nelaisvosios šeimos narių vartimo baudžiauninkais procesą. Tačiau J. Jurginis nesigilino į šeimos narių vaidmenį namų ūkyje, apsiribojo tik tam tikrų socialinių kategorijų išryškinimu. Dvaro aprūpinimo bei darbo jėgos dvaro ūkyje klausimams svarbus tokių kategorijų kaip kaimynai, veldamai, valkiniai valstiečiai (tiaglai) aptarimas bei tarnybos instituto analizė. Remdamasis svarbiu K. Jablonskio ir J. Jurginio įdirbiu, giliai išanalizavęs Pirmojo Lietuvos Statuto duomenis bei į tyrimą įtraukdamas kitus svarbius šaltinius, šeimos problemai dėmesio skyrė ir E. Gudavičius⁶¹. Istorikas aptarė nelaisvųjų terminijos problemą, laisvės – nelaisvės sąvokas, išryškino nelaisvųjų diferenciaciją, nelaisvųjų ir valdinių darbo santykių dvaruose, taip pat aptarė berno bandą, teisinę nelaisvųjų padėtį, laikinąją skolinę priklausomybę. Tačiau šio tyrimo galutinė chronologinė riba – XVI a. 3 deš. pabaiga, nors, tiesa, kai kada autorius ją ir peržengia. Už tyrimo ribų liko platesnis šeimos narių funkcijų aptarimas.

⁶⁰ Jurginis J. Baudžiosios įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius. 1962.

⁶¹ Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atsispindėjimas I Lietuvos Statute (1529). Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti. Vilnius. 1971.

Šiuolaikinėje istoriografijoje J. Drungilas⁶² nedideliame straipsnyje analizavo XVI – XVIII a. Laukuvos apylinkių bajorijos – Druktenių, Kelpšų, Kontautų ir Silvestravičių – giminių atstovų socialinio mobilumo galimybes, įtraukdamas klientinių ryšių ir vedybinės politikos klausimus. Autorius taip pat trumpai aptarė šių smulkiųjų bajorų kasdienybės brožus ir kultūrinės veiklos, suintensyvėjusios XVIII a., aspektus. A. Baliulis⁶³, nagrinėdamas Kauno vaito 1561–1564 m. įrašų knygą, šiek tiek išryškino nelaisvųjų pabėgimo nuo savininkų problemą. Tyrėjas taip pat atkreipė dėmesį į *niewolnik*, *niewolnica* terminų lietuvišką vertimą, teigdamas, kad šiuos asmenis reikėtų vadinti ne nelaisvaisiais, kas, anot autoriaus, sušvelnina jų padėties įvaizdį, bet vergais, kadangi teisinė jų padėtis buvo panaši į senovės Romos vergų padėtį. Tačiau šaltiniuose visgi įprastai vartojamas terminas *niewolnik*, *невольникъ*, bet ne *раб*, nors pastarasis terminas aptariamojo laikmečio kalboje taip pat egzistavo. Dėl to, siekiant geriau atskleisti to meto sampratą, manytume, kad tikslingiau yra vartoti tiesioginį vertimą – „nelaisvasis“, juk „nelaisvojo – laisvojo“ skirtis tuometinėje socialinėje tikrovėje atliko itin svarbų vaidmenį⁶⁴.

Namų ūkio socialinio aspekto tyrimui svarbios *šeimos studijos*. Šeimos pobūdžio klausimą bandė paliesti J. Jurginis⁶⁵, pateikęs šeimos istorijos periodizaciją: XII – XIV a. – mažosios šeimos vyravimas; XV – XVI a. vid. – susiformuoja didžioji šeima – „tarnyba“; XVI a. II p. – XVIII a. – mažoji šeima; XIX a. – kelių šeimų junginys – „valstiečio kiemas“. Taigi, J. Jurginis kalba tik apie valstiečių šeimos pobūdį. Į bajorų šeimos problemą dėmesį atkreipė J. Sarcevičienė⁶⁶. Pasiremama XVI a. II p. – XVII a. I p. proginės

⁶² Drungilas J. Laukuvos apylinkių bajorija XVI – XVIII a. // Lietuvos valsčiai. Laukuva. I dalis. Vilnius. 2005. P. 189–200.

⁶³ Baliulis A. Apie vergus ir kaimynus Kauno vaito 1561–1564 m. įrašų knygoje. // *Ministri historiae*. Pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas dr. Edmundo Antano Rimšos 65-čio sukakčiai. Sud. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė. Vilnius. 2013. P. 271–282.

⁶⁴ Petrauskas R. Laisvi valstiečiai, laisvi bajorai, laisvas valdovas: laisvės sąvoka Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šaltiniuose XIV – XVI a. pradžioje. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui. Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius. 2012. P. 65–85.

⁶⁵ Jurginis J. Lietuvių šeima XIII – XIV amžiais. // Iš lietuvių kultūros istorijos. T. 1. Vilnius. 1958. P. 248–259; Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius. 1962.

⁶⁶ Sarcevičienė J. Vyro ir žmonos santykių modelis XVI a. II pusės – XVII a. I pusės proginėje literatūroje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – patriarchytas ar partnerystė? // Kultūrų sankirtos.

literatūros teikiama medžiaga, tyrėja analizavo vyro ir žmonos santykių modelį ir kaip vyraujančią šeimos tipą įvardijo atvirąją šeimą, nors, pasak autorės, formavosi ir ribotos patriarchalinio branduolio šeimos bruožai. Tiesa, šiame darbe LDK šeimos problema nėra pilnai išgvildenta – tam būtina įtraukti įvairesnio pobūdžio, pirmiausia – teisinius šaltinius. Neseniai pasirodžiusioje M. Liedkės monografijoje analizuojama XVI – XVIII a. LDK didikų šeima, daugiausia dėmesio teikiant demografiniam aspektui⁶⁷. Vertingi šeimos tyrimai, į šią tyrimo sritį žvelgę iš teisės istorijos pusės, apėmę turtinius šeimos klausimus. Į šeimos turto sudėties, kraičio struktūros bei turinio problemas atkreipė dėmesį Lietuvos Metrikos 6 – osios teismų bylų knygos publikatoriai⁶⁸, palietę šiuos klausimus tiek, kiek leido konkrečios knygos aktai. V. Andriulis monografijoje⁶⁹, skirtoje šeimos teisei, sprendė žmonos ir vyro turto atskirumo bei bendro šeimos turto problemą, aptarė kraičio bei dovio (įkraičio) institutus. Autoriaus pagrindinę šaltinių bazę sudarė Lietuvos statutai, tačiau konkrečių teismo bylų analizės dalis darbe itin maža, be to, tyrėjas ignoravo šiuos klausimus analizavusios I. Valikonytės tyrimus.

Turtiniai šeimos klausimai paliečiami ir *studijose, skirtose moterims*. Moterų turtinės padėties problemą giliau išnagrinėjo S. Lazutka bei I. Valikonytė⁷⁰, aptarę privilegijuotojo luomo moters – žmonos, motinos, dukters bei sesers turtinę padėtį, kraičio bei dovio institutus ir tokiu būdu atskleidę šeimos turto sudėtį. Autoriai savo tyrimą grindė Pirmuoju Lietuvos Statutu, tačiau taip pat pateikė nemažai bajorės turtinę padėtį atspindinčių teismų bylų aktų. Šeimos turto klausimas per moters turtinių teisių prizmę, o taip pat šeimos sudarymo sąlygų problematika per bajorių teisės laisvai ištekėti

Skiriama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60-mečiui. Sud. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, E. Rimša, J. Sarcevičienė. Vilnius. 2000. P. 189–217.

⁶⁷ Liedke M. Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI – XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne. Białystok. 2016.

⁶⁸ Lazutka S., Valikonytė I., Karpavičienė J. Įvadas. // Lietuvos Metrika (1528 – 1547). 6 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė. Vilnius. 1995. P. IX – CXLIX.

⁶⁹ Andriulis V. Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588) šeimos teisė. Monografija. Vilnius. 2003.

⁷⁰ Лазутка С., Валиконите И. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту. // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Nr. XVI (2). Vilnius. 1976. P. 74–102.

klausimą paliesti ir kituose I. Valikonytės tyrimuose⁷¹, paremtuose tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės normatyviniais aktais, tiek gausiais Lietuvos Metrikos aktais. I. Valikonytė dėmesį taip pat skyrė atlygio už valstietę XVI a. I p. klausimui⁷², tačiau valstiečių moterų problematika dar laukia tyrimų. Moters dalyvavimo šeimos turto valdyme, santuokos sudarymo, moters vaidmens vaikų mokyme atlikti tam tikrus darbus klausimus nedideliame straipsnyje palietė J. Sarcevičienė⁷³. Tiesa, šis moterims skirtas straipsnis yra sintezės pobūdžio – autorė remiasi daugiausia lenkų autorių darbais, taip pat I. Valikonytės tyrimais. Tuo tarpu Lietuvos didikėms skirtoje monografijoje⁷⁴, remdamasi proginės literatūros medžiaga, J. Sarcevičienė šiek tiek aptarė moters vaidmenį namų ūkyje. Didikių kraičio dydžių klausimu galima atkreipti dėmesį ir į A. Lesiak darbą⁷⁵, skirtą Radvilų kilmės moterų turtiniams klausimams, atsiskleidžiantiems inventoriuose bei testamentuose. Tačiau, nors autorės užsibrėžtos chronologinės ribos apima XVI – XVIII a., bet būtent XVI a. straipsnyje paliečiamas itin mažai.

Analizuojant namų ūkio aprūpinimo klausimą svarbu pasiremti LDK *ūkio tyrimais*. Juos vykdęs S. Kasperčakas⁷⁶, atskleisdamas XVI a. pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dvarų ūkio raidos bruožus, pateikė statistinius duomenis, liudijančius kai kurių žemės ūkio kultūrų skirtingą paplitimą bei gyvulininkystės ypatumus. Šiame darbe autorius palietė ir

⁷¹ Valikonytė I. Dviguba išpirka už moterį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiaus pirmojoje pusėje. // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Nr. XVII (2). Vilnius. 1977. P. 51–64; Valikonytė I. Našlės vainikinė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.: norma ar realybė. // 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425-osioms metinėms pažymėti, medžiaga. Ats. red. S. Lazutka. Vilnius. 1993. P. 82–90; Valikonytė I. Ar Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. moteris buvo pilietė? // Lietuvos istorijos studijos. T. 2. Vilnius. 1994. P. 62–73; Valikonytė I. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekėti: realybė ar fikcija? // Lietuvos valstybė XII – XVIII a. Red. Z. Kiaupa, A. Mickevičius, J. Sarcevičienė. Vilnius. 1997. P. 147–158.

⁷² Valikonytė I. Atlygis už valstietę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiaus pirmoje pusėje. // Jaunųjų istorikų darbai. Medžiaga respublikinei jaunųjų istorikų mokslinei konferencijai. 1978 m. lapkritis. II-oji knyga. Ats. red. F. Sliesoriūnas, E. Šopa. Vilnius. 1978. P. 41–48.

⁷³ Sarcevičienė. Moterys. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius. 2001. P. 397–412.

⁷⁴ Sarcevičienė J. Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai. Vilnius. 2005.

⁷⁵ Lesiak A. Kobiety z rodu Radziwiłłów w świetle inwentarzy i testamentów (XVI – XVIII w.). // Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI – XVIII wieku. Pod. Red. U. Augustyniak. Warszawa. 2009. P. 113–194.

⁷⁶ Kasperczak S. Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku. Poznań. 1965.

nelaisvosios šeimos dydžio problemą, tačiau tyrimas apėmė tik XVI a. pirmąją pusę, be to, remtasi gana ribota šaltinių baze. J. Kriauciūnas⁷⁷ parašė nedidelį straipsnį apie sodininkystės raidą Lietuvoje, tačiau į jo tyrimo lauką buvo įtrauktas minimalus kiekis XVI a. – XVII a. I p. bajorų dvarų inventorių, liudijančių apie augintus daugiausia obelų sodus. M. Jučo monografijoje⁷⁸, skirtoje baudžiamos irimo procesui, mūsų tyrimui svarbūs pateikti statistiniai duomenys, atskleidžiantys vieno javų dominavimą kitų atžvilgiu. Dvaro ūkio bei apsirūpinimo klausimu verta atsižvelgti ir į J. Kiaupienės monografiją⁷⁹, skirtą kaimo ir dvaro santykiams Žemaitijoje XVI – XVIII a., kurioje autorė analizavo palivarkų plėtros, prievolių didinimo klausimus bei atkreipė dėmesį į XVI a. II p. kainų revoliucijos pasekmes. Taip pat svarbus J. Ochmanskio straipsnis⁸⁰, kuriame tyrėjas trumpai aptarė valstiečių prievoles didikų dvaruose po Valakų reformos. Prieš kelis metus J. Skurdauskienės parengtoje daktaro disertacijoje, skirtoje palivarkiniam ūkiui privačiuose Žemaitijos dvaruose XVI a., paliesti dvarų augalininkystės ir gyvulininkystės klausimai, pateiktos dvaro socialinės struktūros (šeimos, daržininkų ir valstiečių) tyrimo užuomazgos. Tačiau ši analizė nebuvo išvystyta – autorė rėmėsi labai negausiais, daugiausia publikuotais šaltinių duomenimis⁸¹.

Aptariamoms temoms tyrimui taip pat galima pasitelkti ir *prekybos istorijos studijas*. Šiame kontekste turime paminėti A. Rimką⁸², trumpai palietusį kai kurių maisto bei kitų produktų eksporto bei importo klausimus. Tačiau didžiausią indėlį Lietuvos prekybos istoriografijoje paliko Z. Ivinskis. Mūsų tyrimui svarbu tai, jog istorikas keliose savo studijose⁸³, pasiremdamas Dancigo bei Rygos archyvų medžiaga ir kitais šaltiniais, išanalizavo

⁷⁷ Кряучюнас И. В. Развитие садоводства в Литве (1. До 1917 г.). // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija. Nr. 2 (21). Kaunas. 1966. P. 33–58.

⁷⁸ Jučas M. Baudžiamos irimas Lietuvoje. Vilnius. 1972.

⁷⁹ Kiaupienė J. Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI – XVIII a. Vilnius. 1988.

⁸⁰ Ochmanskis J. Valakų reforma Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų ir bažnytinėse žemėse XVI a. antrojoje pusėje. // Ochmanskis J. Senoji Lietuva. Vilnius. 1996. P. 206–234.

⁸¹ Skurdauskienė J. Palivarkinis ūkis privačiuose Žemaitijos dvaruose XVI amžiuje. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Klaipėda. 2011.

⁸² Rimka A. Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais. Kaunas. 1925.

⁸³ Ivinskis Z. Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai pirmoje 16-tojo amžiaus pusėje. Kaunas. 1933; Ivinskis Z. Lietuvos prekyba su prūsais iki XVI amžiaus pradžios. Kaunas. 1934; Ivinskis Z. Lietuvos prekybiniai santykiai su užsieniu XVI amžiuje ir jų vaidmuo ano meto Europos prekyboje. // Praeitis. T. 3. Vilnius. 1992. P. 100–125.

eksportuojamų ir importuojamų prekių rūšis, bajorų interesus prekyboje. A. Tyla⁸⁴, nagrinėdamas Livonijos vaidmenį Lietuvos ekonominiame gyvenime, atskleidė bajorų poreikių išaugimą ir didėjančias išlaidas XVI a., išanalizavo svarbiausių per Rygą eksportuotų ir importuotų prekių rūšis. Tuo tarpu Z. Kiaupa⁸⁵ tyrė tam tikrų gėrimų pardavimo mastus karčemose. Remdamasi ankstesniais tyrėjų darbais, prekybos problemą trumpai apibendrino E. Laumenskaitė⁸⁶, išryškinusi bajorų prekybines iniciatyvas. J. Kiaupienė, išanalizavusi 1600 m. ir 1605 m. Gardino maito knygų duomenis, parengė straipsnį apie XVII a. pradžioje į LDK importuotas prekes (daugiausia audinius)⁸⁷. D. Žiemelis straipsnį⁸⁸ paskyrė Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybai, kuriame šiek tiek užčiuopė kainų revoliucijos, importo ir kitas problemas.

Namų ūkio materialinės pusės atskleidimui svarbūs *architektūros tyrimai*. Į bajorų sodybos architektūrą dėmesį atkreipė A. Jankevičienė⁸⁹, ją domino dvarų sodybų išplanavimas, rūmų planas bei konstrukciniai elementai, ūkiniai pastatai. Autorės pasirinkta tyrimo chronologija apima XVI – XIX a., tačiau XVI a. dvarų sodybos, remiantis inventoriais, aptartos vos keliais sakiniais, tad šios temos A. Jankevičienė neišpėtojo. Straipsnyje, skirtame mažajai architektūrai, kai kuriuos sodybos elementus aptarė K. Čerbulėnas⁹⁰. Tačiau, pasitelkęs XVI – XVII a. inventorių medžiagą, detaliau šią problemą ėmėsi spręsti J. Jurginis. Pirmiausia tyrėjas dėmesį skyrė Upytės dvareliams,

⁸⁴ Tyla A. Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. Vilnius. 1986.

⁸⁵ Kiaupa Z. Karčema prie karčemos. XVI a. vaizdai. // Ritualas, blaivybė, kultūra. Ats. red. D. Gaižutis. Vilnius. 1989. P. 7–24.

⁸⁶ Laumenskaitė E. Prekyba. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius. 2001. P. 508–520.

⁸⁷ Kiaupienė J. Mada – pirklio nauda. Audinių, galanterijos ir plataus vartojimo buities prekių importas į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę XVII a. pradžioje. // Menotyra. Nr. 2 (31). Vilnius. 2003. P. 11–18.

⁸⁸ Žiemelis D. XVI – XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: Lenkijos atvejis (I). // Lituania. 2011. T. 57. Nr. 1 (83) Vilnius. 2011. P. 1–25; idem. XVI – XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: LDK atvejis (II). // Lituania. 2011. T. 57. Nr. 4 (86). Vilnius. 2011. P. 365–385.

⁸⁹ Jankevičienė A. Buvusių dvarų sodybos ir pastatai. // Lietuvių liaudies architektūra. Miesto gyvenvietės, visuomeniniai pastatai, ūkiniai ir gamybiniai trobesiai, buvusių dvarų sodybos ir mažoji architektūra. Red. K. Čerbulėnas. T. 2. Vilnius. 1968. P. 84–100.

⁹⁰ Čerbulėnas K. Mažoji architektūra. // Lietuvių liaudies architektūra. Miesto gyvenvietės, visuomeniniai pastatai, ūkiniai ir gamybiniai trobesiai, buvusių dvarų sodybos ir mažoji architektūra. Red. K. Čerbulėnas. T. 2. Vilnius. 1968. P. 100–110.

nedideliame straipsnyje⁹¹ trumpai aptaręs jų pastatų architektūrinės detales. Bajorų sodybos tyrimus J. Jurginis labiau išplėtojo Alytaus ekonomijos dvarų pastatams skirtoje studijoje⁹², kurioje sukritikavo minėtą A. Jankevičienės darbą dėl esą nesuvoktų pastatų bei jų patalpų terminų. Autorius šioje studijoje aiškino inventoriuose sutinkamos terminijos reikšmę, taip pat išskyrė dvaro sodybos dalis: kiemą, kiemelį ir kluoną, aptarė tvorų tipus, vartus, gyvenamųjų namų, patalpų pavadinimus bei paskirtį, vidaus įrengimą. Tačiau šio tyrimo objektas buvo tik 1649 m. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. Pasiremdamas šia J. Jurginio studija, išnagrinėjęs publikuotus bei kai kuriuos nepublikuotus inventorius, M. Urbelis parašė straipsnį⁹³ apie gyvenamuosius pastatus Lietuvoje XVI a. Autorius išskyrė penkis gyvenamųjų namų tipus: numus, gryčias, pirkias, seklyčias, namus, trumpai aptarė jų planinę struktūrą bei kai kuriuos konstrukcinius elementus ir pateikė šių gyvenamųjų namų planų schemas. Bajorų sodybos tematiką palietė ir baltarusių tyrinėtoja L. A. Molčanova⁹⁴, šiek tiek aptarusi sodybos struktūrą, kai kurių pastatų statybos bruožus ir interjero detales, tačiau šis tyrimas paremtas gana nedidele šaltinių baze ir apėmė tik dabartinės Baltarusijos teritorijoje buvusius dvarus. Reikšmingas baltarusių tyrinėtojo J. A. Jakimovičiaus darbas, specialiai skirtas XVI a. – XVII a. I p. Baltarusijoje buvusių sodybų aptarimui⁹⁵. Tiesa, šio darbo pagrindą sudaro glausti inventoriniai duomenys apie konkrečias sodybas, o visą šią medžiagą apimančiai apibendrinančiai analizei skirta nedaug dėmesio. Tačiau svarbu, jog J. A. Jakimovičius aptarė sodybos struktūros, pastatų architektūros, funkcijų bei terminijos problemas. Remdamasi minėtais darbais bei naudodamasi publikuotais XVI – XVII a. inventoriais, dvarų sodybų architektūros tyrimus pratęsė D. Puodžiukienė. Straipsnyje, skirtame

⁹¹ Jurginis J. Upytės dvareliai. // Kraštotyra. Vyr. red. B. Vaitkevičius. Vilnius. 1967. P. 59–65.

⁹² Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai 1649 metais. Vilnius. 1972.

⁹³ Urbelis M. XVI a. Lietuvos kaimo gyvenamieji pastatai pirminių šaltinių duomenimis. // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Architektūra ir miestų statyba. Nr. 6. Vilnius. 1978. P. 64–82.

⁹⁴ Молчанова Л. А. Очерки материальной культуры белорусов XVI – XVIII вв. Минск. 1981.

⁹⁵ Якимович Ю. А. Зодчество Белоруссии XVI – середины XVII в. Справочное пособие. Минск. 1991.

ponų gyvenamųjų namų aptarimui⁹⁶, autorė analizavo didikų, vidutinių bei smulkių bajorų namų struktūrą, trumpai aprašė architektūrines detales bei interjero elementus. Svarbu, kad tyrėja pastebėjo, jog XVI a. pab. – XVII a. I p. didikų bei bajorų sodybose susiformavo vieno daugiafunkcinio namo rezidencija. Kituose straipsniuose⁹⁷ autorė aptarė sodybos į atskirus kiemus skirstymą, atitinkantį J. Jurginio pasiūlytąjį. Platesnis bajorų namų architektūros tyrimas, apimantis XVI a. vid. – XIX a. vid., yra pateiktas autorės disertacijoje⁹⁸. Tačiau joje neskiriama dėmesys XVI a. I p. gyvenamiesiems namams, neišplėtotas namų ant paklėčių statymo klausimas, į tyrimą neįtraukiami Lietuvos Metrikos aktai, remiamasi tik publikuotais XVI – XVII a. inventoriais. Neseniai pasirodžiusioje Lietuvos architektūros istorijos sintezėje⁹⁹ mokslininkė pateikė dvarų sodybų struktūros ir įvairių pastatų architektūrinių bruožų aptarimą. Tiesa, atsižvelgiant į plačią chronologinę imtį (XVI – XX a. pr.), tyrimas nėra išplėtotas ir apima tik dabartinės Lietuvos teritorijoje buvusias sodybas. Vertinguose D. Puodžiukienės darbuose visgi nebuvo keliami mums svarbūs uždaviniai atskleisti socialinę architektūros reikšmę ar imtis gilesnės daiktinės aplinkos bei ją atspindinčios terminijos analizės. Svarbus U. Augustyniak straipsnis, kuriame ji nagrinėjo Kristupo Radvilos ir jo sūnų – Boguslavo ir Jonušo – XVI a. pab. – XVII a. 7 deš. sodybų architektūrą ir nustatė medinių pastatų komplekso, gyvenamojo namo interjero bruožus¹⁰⁰. Reikšmingas ir J. Zavadzki tyrimas¹⁰¹, kuriame autorius pateikė XVI a. paskutinio ketvirčio – XVII a. I p. Kiškų dvarų sodybų (tiek svarbiausių, buvusių stambių valdų kompleksų centruose, tiek antraeilių, įkurtų

⁹⁶ Puodžiukienė D. Tradicinės architektūros ponų namų raida XVI – XVII amžiais. // Liaudies kultūra. Nr. 3. Vilnius. 2001. P. 8–17.

⁹⁷ Puodžiukienė D. Medinė dvarų sodybų architektūra. // Medinė architektūra Lietuvoje. Sud. A. Jomantas. Vilnius. 2002. P. 36–49; Puodžiukienė D. Istoriniai šaltiniai XVI – XX a. pradžios medinės dvarų sodybų architektūros tyrinėjimuose. // Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai. Sud. A. Andriulytė, R. Butvilaitė. Vilnius. 2009. P. 77–101.

⁹⁸ Puodžiukienė D. Medinės ponų namų architektūros raida Lietuvoje XVI a. vid. – XIX a. vid. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, menotyra (03 H). Kaunas. 2011.

⁹⁹ Lietuvos architektūros istorija. T. IV: Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m. Sud. D. Puodžiukienė. Vilnius. 2014.

¹⁰⁰ Augustyniak U. Drewniane dwory Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku – rezydencje czy siedziby? // Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych. Red. E. Opaliński, T. Wiślicz. Warszawa. 2001. P. 125–145.

¹⁰¹ Zavadzki J. Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiszaków herbu Dąbrowa do połowy XVII wieku. // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. R. 13. Nr. 1 (25). Warszawa. 2006.

nedidelių valdų centruose) bruožus, išryškino jų skirtumus, konstatavo pilies reikšmės nuosmukį ir išaugusį patogios, reprezentatyvios rezidencijos poreikį XVII a. I p. Bajorų sodybos problemą, tirdama bajorijos archyvų lokalizaciją, palietė R. Ragauskienė¹⁰², kurios šaltinių bazę sudarė daugiausia Lietuvos Metrikos aktai. Mūsų tyrimui svarbu tai, kad autorė įvardino tuos sodybos pastatus ar pastatų dalis, o taip pat talpas, kur buvo laikomi dokumentai, taip atskleisdama dalelę to meto bajorų aplinkos ir gyvenamosios vaizdinio. Nauji archeologinių tyrimų duomenys lėmė, kad nemažai mokslininkų dėmesio sulaukė Radvilų Dubingių architektūrinis kompleksas¹⁰³.

Virtuvės tematikai svarbus L. Glemžos straipsnis¹⁰⁴, priskirtinas prie *kasdienybės istorijos tyrimų*. Tačiau autorius aptaria būtent valdovo mitybą, neapima svarbios Lietuvos Metrikos aktų, inventorių, seimų konstitucijų medžiagos. Sistemingi Dubingių piliavietėje buvusių rūmų liekanų archeologiniai tyrimai leido atskleisti Radvilų virtuvės aspektus¹⁰⁵, tačiau šiuose darbuose XVI a. bajorų mitybai skiriamas nedidelis dėmesys, o pagrindinis šių tekstų šaltinis – valdovo Žygimanto Augusto dvaro sąskaitų knygos. Kai kuriuos vėlgį valdovo mitybos aspektus pateikė lenkų istorikai J. Marošekas bei J. Leončiukas¹⁰⁶, tačiau jų darbo chronologija apima XVI – XIX a., daugiau dėmesio teikiant būtent vėlyvesniems amžiams. Be to, šis tyrimas yra negilus, autoriai daugiau remiasi literatūra, o ne šaltiniais. Pastaruoju metu madinga tapusi kulinarijos tema R. Laužiką¹⁰⁷ bei R. Ragauskienę¹⁰⁸ apie kai

¹⁰² Ragauskienė R. XVI a. LDK bajorijos privačių archyvų saugojimo kultūra. // *Lituanistica*. Nr. 2 (66). Vilnius. 2006. P. 1–19; Idem. Bajorijos archyvų gaisrai XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. // *Lituanistica*. Nr. 1 (69). Vilnius. 2007. P. 1–24; Idem. „Dingę istorijoje“: XVI a. LDK privačių archyvų dokumentų dinamika. // *Istorijos šaltinių tyrimai*. T. 3. Vilnius. 2010. P. 85–110. Šie tyrimai tapo dalimi naujos monografijos: Idem. *Dingę istorijoje: XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai*. Vilnius. 2015.

¹⁰³ Radvilų tėvonija Dubingiuose. A. Kuncevičius, R. Jankauskas, R. Laužikas, D. Stankevičiūtė, I. Rutkauskaitė. Vilnius. 2009; Karvelis D., Ragauskienė R. Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m. Vilnius. 2009. Radvilų rūmai Dubingiuose. A. Kuncevičius, R. Laužikas, I. Rutkauskaitė, R. Šmigelskas. Vilnius. 2011.

¹⁰⁴ Glemža L. Maistas. // *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencija Vilniuje*. Sud. V. Urbanavičius. Vilnius. 2010. P. 319–328.

¹⁰⁵ Radvilų rūmai Dubingiuose.

¹⁰⁶ Maroszek J., Leończuk J. *Wielka księga tradycji kulinarnych puszczy Knyszyńskiej*. Supraśl. 2011.

¹⁰⁷ Laužikas R. *Istorinė Lietuvos virtuvė: maistas ir gėrimai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Vilnius. 2014. Žr. recenziją: Dambrauskaitė N. Tarp kulinarijos ir istorijos. – *Rec.: Rimvydas Laužikas*. „Istorinė Lietuvos virtuvė: maistas ir gėrimai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“. Vilnius. 2014. – 208 p. // *Lietuvos istorijos studijos*. T. 33. 2014. Vilnius. P. 229–231.

kuriuos LDK virtuvės aspektus paskatino parašyti populiariai. Svarbu atkreipti dėmesį į kasdienybės istorijos tyrimams priskirtinas R. Guzevičiūtės¹⁰⁹ bei M. Matušakaitės¹¹⁰ aprangai skirtas studijas, kurios padeda aiškiau atskleisti bajorų daiktinės aplinkos detales.

Namų ūkio materialinės aplinkos atskleidimui itin svarbūs *archeologų darbai*. R. Volkaitė-Kulikauskienė¹¹¹ pateikė duomenis apie Punioje rastus indus bei gyvulių ir žvėrių kaulus. L. Daugnoros bei G. Piličiauskienės¹¹² atliktas Vilniaus Žemutinės pilies osteologinės medžiagos tyrimas atskleidė tam tikrus XIV – XVII a. naminių gyvulių mėsos ir žvėrienos vartojimo aspektus. R. Bilskienės ir L. Daugnoros¹¹³ Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje rastų paukščių kaulų analizė atskleidė platesnį kai kurių paukščių mėsos vartojimą. D. Steponavičienė nedideliame straipsnyje¹¹⁴ šiek tiek dėmesio skyrė vietinių prieskoninių augalų bei vaismedžių aptarimui. Tiesa, autorės pateiktas teiginys, kad vyšnios ir slyvos XVI a. Lietuvoje dar neaugo, buvo per skubus. Kitame darbe, skirtame valdovo dvaro prabangai¹¹⁵, D. Steponavičienė bandė pateikti indų raidos bruožus, jų įvairėjimą ir gausėjimą. Apie archeologinių tyrimų metu rastus indus duomenis pateikė A. Strazdas¹¹⁶, G. Vaitkevičius¹¹⁷, A. Žalnierius ir A. Grinkevičiūtė¹¹⁸, G. Striška¹¹⁹, I.

¹⁰⁸ Ragauskienė R. Maisto kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI – XVIII a. // Prie stalo visa Lietuva. Mityba ir maisto kultūra nuo seniausių laikų iki šių dienų. Red. D. Dmuchovska. Vilnius. 2015. P. 41–91.

¹⁰⁹ Guzevičiūtė R. Tarp rytų ir vakarų: XVI – XIX a. LDK bajorų kostiumo formavimosi aplinkybės ir pavidalai. Vilnius. 2006.

¹¹⁰ Matušakaitė M. Apranga XVI – XVIII a. Lietuvoje. Vilnius. 2003.

¹¹¹ Volkaitė-Kulikauskienė R. Punios piliakalnis. Vilnius. 1974.

¹¹² Daugnora L., Piličiauskienė G. XIV – XVII a. osteologinės medžiagos, 1988–1990 m. iškastos Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje, analizė. // Lietuvos archeologija. T. 28. Vilnius. 2005. P. 207–216.

¹¹³ Bilskienė R., Daugnora L. Paukščiai Lietuvos pilyse. // Lietuvos pilių archeologija. Sud. J. Genys, V. Žulkus. Klaipėda. 2001. P. 251–259.

¹¹⁴ Steponavičienė D. Vilniaus Žemutinės pilies sodas: duomenys ir atkūrimo problemos. // Lietuvos pilys 2005. Vilnius. 2006. P. 33–38.

¹¹⁵ Steponavičienė D. Lietuvos valdovo dvaro prabanga XIII a. viduryje – XVI a. pradžioje. Vilnius. 2007.

¹¹⁶ Strazdas A. 1995 m. Šilelio dvarvietės (Kauno r.) tyrinėjimai. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais. Vilnius. 1996. P. 208–210.

¹¹⁷ Vaitkevičius G. Puodininkystės profesionalizacija XIV – XVII a. // Miestų praeitis. T. 1. Vilnius. 2004. P. 175–276.

¹¹⁸ Žalnierius A., Grinkevičiūtė A. Kruonio dvarvietė. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2006 metais. Vilnius. 2007. P. 230–238.

¹¹⁹ Striška G. Vilniaus Žemutinės pilies XV – XVI a. stikliniai dirbiniai. // Lietuvos pilys 2006. T. 2. Vilnius. 2007. P. 44–45.

Kaminskaitė¹²⁰ bei B. Salatkienė¹²¹. Visgi pastebime, kad archeologų darbai daugiausia yra skirti Vilniaus žemutinės pilies teritorijos archeologinės medžiagos analizei.

Taigi, bajorų namų ūkio tyrimai iki šiol tebėra epizodiški, dėl to, siekiant atskleisti visuminį bajorų namų ūkio vaizdinį bei raidą, būtina analizuoti šaltinių teikiamą medžiagą.

Šaltiniai

Iš tiesų, tiriant bajorų namų ūkio raidą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. – XVII a. I p., didžiausią reikšmę turi šaltinių teikiama informacija. Disertacijoje naudojami gausiais publikuotais ir nepublikuotais šaltiniais, saugomais Vyriausiam senųjų aktų archyve Varšuvoje, Lietuvos valstybės istorijos archyve, Vilniaus universiteto bibliotekos ir Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyriuose bei Lietuvos istorijos instituto rankraštyne. Šiuos šaltinius galime skirstyti į kelias grupes, iš kurių svarbiausią sudaro *ūkinio pobūdžio dokumentai*: dvarų bei kilnojamo turto inventoriai, taip pat atskiri valstiečių prievolių surašymai, maisto produktų, pajamų ir išlaidų sąrašai ir dvarų sąskaitų knygos. Dvarų inventoriai¹²² vieninteliai teikia nepakeičiamą informaciją apie bajorų sodybos

¹²⁰ Kaminskaitė I. XII – XVII a. mediniai dirbiniai Vilniaus Žemutinėje pilyje. // Vilniaus Žemutinė pilis XIV – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai. Sudarė L. Glemža. Vilnius. 2007. P. 195–240; Idem. Indai. // Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencija Vilniuje. Sud. V. Urbanavičius. Vilnius. 2010. P. 311–319.

¹²¹ Salatkienė B. Kurtuvėnų dvaro sodyba. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2007 metais. Vilnius. 2008. P. 261–270.

¹²² Archyviniai šaltiniai: Archiwum Główne Akt Dawnych (Toliau – AGAD). F. 334: Archiwum Potockich z Radzyna; f. 354: Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (Toliau – AR). Dział X: dokumenty domów obcych; XI: dokumenty familijne; XXV: inventarze dóbr; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB. RS). F. 16 (Rankraščių kolekcija B2); f. 17 (Rankraščių kolekcija B3); f. 20 (Teismų akai); f. 21 (Vilniaus baltarusių fondas); f. 37 (Žemaitijos dvarų kolekcija), f. 43 (Vilniaus kapitulos fondas); F. 98 (Horoškevičūvna Valentina); f. 119 (Lopacinskių giminės aktai); f. 138 (Riomerių šeimos aktai); f. 198 (Dokumentai iš Kauno miesto archyvo); f. 260 (Valadka Vacys); f. 273 (Alberto Liudviko Zoštauto kolekcija); f. 256 (Jablonskis Konstantinas); f. 264 (Karazija Povilas); Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA). F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų; f. Senieji aktai (toliau – SA); f. 525 (Inventoriai); f. 598 (Druckiai-Liubeckiai); f. 599 (Menickiai); f. 716 (Tiškevičiai); f. 1177 (Oginskiai LVIA.); f. 1276 (Pliateriai); f. 1280 (Radvilos); f. 1292 (Sapiegos); Vilniaus universiteto biblioteka. Rankraščių skyrius (toliau – VU. RS). F. 4 (Inventoriai). Publikuoti šaltiniai: Istorijos archyvas. T. 1: XVI amžiaus Lietuvos inventoriai. Surinko K. Jablonskis. Kaunas. 1937 (toliau – IA); Lietuvos Didžiosios

struktūrą, pastatų statybinius elementus, išorės bruožus, vidinių patalpų įrengimą ir apstatymą bei daiktų, laikomų tam tikruose pastatuose, įvairovę. Inventoriai taip pat pasitarnauja ir tiriant mitybos aspektus, pateikdami duomenis apie dvaruose auginamus javus, ankštines kultūras bei daržoves, taip pat laikomus gyvulius, vartojamus mėsos ir pieno gaminius. Be to, šie šaltiniai teikia svarbius duomenis apie šeimynos sudėtį, o kai kada sukonkretina ir kai kurių jos narių atliekamas funkcijas, taip pat atspindi valstiečių prievoles. Tyrime išanalizuoti 397 kilmingųjų dvarų inventoriai¹²³, daugiausia XVI a. II p. – XVII a. I p. (XVI a. I p.: 11; XVI a. II p.: 205; XVII a. I p.: 181). Dauguma jų Vilniaus vaivadijoje (109), Žemaitijoje (91), Trakų vaivadijoje (64), Naugarduko vaivadijoje (57) buvusių dvarų inventoriai (35 – Minsko vaivadijoje, 10 – Brastos vaivadijoje, 7 – Vitebsko vaivadijoje, 7 – Palenkėje, 2 – Polocko vaivadijoje; likusių 15-os dvarų tiksli lokalizacija nenustatyta). Itin plačią informaciją apie bajorų sodyboje laikomus ir naudojamus įvairius daiktus atskleidžia kilnojamojo turto inventoriai¹²⁴, dažniausiai sudaromi po asmens mirties. Valstiečių prievolių surašymai¹²⁵ pasitarnauja sprendžiant namų ūkio aprūpinimo klausimą, atskleidžia bajorų mitybos detales. Bajorų virtuvės tyrimui itin reikšmingi maisto produktų sąrašai¹²⁶. Svarbią informaciją

Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas. Sudarė: A. Baliulis, E. Meilus. Vilnius. 2001 (toliau – LDK kasd. gyv.); Lietuvos inventoriai XVII a.: dokumentų rinkinys. Sud.: K. Jablonskis, M. Jučas. Vilnius. 1962; Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów na Białorusi w XVI – XVIII wieku. Opisy z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych. Opracował J. Zawadzki. Warszawa. 2002; Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (toliau – АВК.). Т. 14: Инвентари имений XVI-го столетия. Вильна. 1887; АВК. Т. 25: Инвентари и разграничительные акты. Вильна. 1898; Археографический сборник документов относящихся к истории Северозападной Руси. Т. 1. Вильна. 1867 (toliau – АС. Т. 1); Археографический сборник документов относящихся к истории Северозападной Руси. Т. 4. Вильна. 1867 (toliau – АС. Т. 4); Археографический сборник документов относящихся к истории Северозападной Руси издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Т. 7. Вильна. 1870 (toliau – АС. Т. 7); Документы Московского архива Министерства Юстиции. Москва. Т. 1. 1897 (toliau – ДМАМЮ. Т. 1).

¹²³ Įtraukti keli tų pačių dvarų skirtingo laikotarpio inventoriai, tai yra: Daugirdiškio – 1552 m., 1595 m., 1598 m.; Panevėžiuko – 1585 m., 1596 m.; Rosko – 1569 m., 1571; Šaukoto – 1588 m., 1595 m.; Varnionių – 1547 m., 1560 m.; Vidogostės – 1563 m., 1599 m.; Zarečės – 1585 m., 1594 m.

¹²⁴ AGAD. AR. Dz. XI, XXVI: rejestry skarbców i wszelakiego ruchomego majątku, XXIX: akta ekonomiczne; IA; Jankowski T. Śmierć Stefana Batorego w Grodnie. T. 1. Grodno. 1930; LVIA. F. 1280; f. 1292.

¹²⁵ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1: Feodalinis laikotarpis. Redagavo: K. Jablonskis, J. Jurginis, J. Žiugžda. Vilnius. 1955 (toliau – LIŠ. T. 1).

¹²⁶ AGAD. AR. Dz. XXIX; LMAVB. RS. F. 43; f. 198 ir kt.

apie namų ūkio lygį ir poreikius atskleidžia didikų pajamų ir išlaidų sąrašai¹²⁷, kuriuose pateikiami duomenys apie maisto produktus, namų ūkiui reikalingus daiktus, paslaugas ir jas atlikusius asmenis. Papildomus duomenis apie aukštuomenės vartojamus maisto produktus, kai kurių indų naudojimą ir poreikį randame valdovo dvaro sąskaitų knygose¹²⁸.

Kita šaltinių grupė yra *normatyviniai dokumentai*: Lietuvos statutai, seimų konstitucijos, valdovo nuostatai. Lietuvos statutai¹²⁹ yra itin reikšmingi šios temos tyrimui, atskleidžiantys to meto namų sampratą ir įvairius socialinius bei ekonominius aspektus. Itin vertinga statutų teikiama informacija apie nelaisvąją šeimyną, amatininkus, administracinius pareigūnus, taip pat maisto produktų kainas. Tuo tarpu seimų konstitucijose¹³⁰ atsiskleidžia importuojamų gėrimų ir kitų prekių asortimentas. Tyrimui svarbūs 1557 m. Valakų reformos nuostatai¹³¹, užfiksavę šeimynos statusą ir funkcijas, valstiečių prievolių normas valdovo dvaruose. Reikšmingi maisto produktų, skirtų kariuomenei, kainų nustatymai, atskleidžiantys, kokių maisto produktų vartojimas buvo svarbiausias bajorų mitybos racione. Vertingi ir muitų nustatymai, paliudijantys importuojamų prieskonių bei kitų prekių asortimentą.

Nepakeičiamai svarbią, tiek materialinius, tiek socialinius namų ūkio aspektus atskleidžiančią informaciją teikia *teismo dokumentai*. Teismų bylų aktuose¹³² atsispindi ne tik bajorų gyvenamoji aplinka, jų turtas, mitybos

¹²⁷ AGAD. AR. Dz. II: dokumenty historyczne. Ks. 68; XXIX; Biblioteka Narodowa. Sygn. Rps. 9133 III (prieiga per internetą: <https://polona.pl/item/9254399/0/>, žiūrėta 2016-01-02); LVIA. F. 716.; VUB. RS. F. 4.

¹²⁸ Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504). Parengė: D. Antanavičius, R. Petrauskas. Vilnius. 2007; Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548). Parengė D. Antanavičius. Vilnius. 2009; Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548). Knyga 2: 1543 VI 21 – 1544 XI 15. Parengė D. Antanavičius, vertė S. Narbutas. Vilnius. 2012.

¹²⁹ PLS; Archiwum komisji prawniczej. T. 7: Statut Litewski drugiej redakcyi (1566). Parengė F. Piekosiński. Kraków. 1900 (toliau – ALS); TLS.

¹³⁰ Volumina legum. Parengė J. Ohryzki. T. 2. Petersburg. 1859 (toliau – VL. T. 2).

¹³¹ Акты, относящиеся къ истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3: (1544–1587). Санкт-Петербургъ. 1848 (toliau – АЗР. Т. 3); РИБ. Т. 30 (dalies teksto vertimas į lietuvių kalbą – žr.: LIŠ. T. 1).

¹³² Archyviniai šaltiniai: LMAVB. RS. F. 20; f. 32 (Budrikų dvaro dokumentai); f. 34 (Joniškėlio dvaro dokumentai); f. 43; f. 138; f. 198; f. 256; f. 260; f. 273; LVIA. F. SA; Lietuvos Metrika. Nr. 237; VUB. RS. F. 7. Publikuoti šaltiniai: Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tom II. Okresy panowań elekcyjnych XVI – XVII wiek. Opracował H. Lulewicz. Warszawa. 2009; Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 3. XVII amžius. Sud. N. Vėlius. Vilnius. 2003; Lietuvos Metrika (1522–1530). 4 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, E.

įpročiai, bet ir namų ūkio socialinė struktūra, bajorų šeimos narių, tarnų ir šeimynykščių vaidmenys namų ūkyje, ponų ir tarnų bei šeimynykščių santykiai. Nelaisvosios šeimynos narių funkcijų namų ūkyje klausimu ypač naudingas K. Jablonskio parengtas „Feodalinių baudžiavinių santykių Lietuvoje dokumentų rinkinys“, saugomas Lietuvos istorijos instituto rankraštyne, kadangi šio rinkinio pirmojoje dalyje „Nelaisvoji šeimyna 1501–1700 m.“ mokslininkas sukaupė nemažai svarbių ši klausimą atskleidžiančių teismų bylų aktų¹³³.

Tyrimui taip pat svarbūs *privatūs dokumentai*, tarp jų testamentai¹³⁴, teikiantys informacijos apie bajorų namų ūkio socialinės struktūros aspektus, kilnojamą ir nekilnojamą turtą. Įvairūs disponavimo turtu dokumentai:

Gudavičius, G. Kirkienė, J. Karpavičienė. Vilnius. 1997 (toliau – LM. TBK 4); LM. TBK 6; Lietuvos Metrika (1533–1535). 8 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė. Vilnius. 1999 (toliau – LM. TBK 8); Судебная книга Витебского воеводы, господарского маршалка, Волковыского и Оболецкого державцы М. В. Клочко. 1533–1540. Литовская Метрика. Книга № 228. Книга судебных дел № 9. Подготовили: В. А. Воронин, А. И. Груша, И. П. Старостина, А. Л. Хорошкевич. Москва. 2008 (toliau – ЛМ. Кн. судн. дел 9); LM. TBK 10; Lietuvos Metrika (1542). 11 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, S. Viskantaitė. Vilnius. 2001 (toliau – LM. TBK 11); Lietuvos Metrika (1540–1543). 12 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Savisčevienė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2007 (toliau – LM. TBK 12); LM. TBK 19; Lietuvos Metrika (1555–1558). 37 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2010 (toliau – LM. TBK 37); Lietuvos Metrika (1562–1566). 47 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, N. Šlimienė. Vilnius. 2011 (toliau – LM TBK 47); Lietuvos Metrika (1565–1566). 50 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: L. Steponavičienė, I. Valikonytė. Vilnius. 2014 (toliau – LM. TBK 50); Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга № 560 (1542 год). Кніга перепісаў № 3. Падрыхтаваў А. Я. Дзярновіч. Мінск. 2007 (toliau – ЛМ. Кн. переп. 3); Русская историческая библиотека. Т. XX: Литовская Метрика. Книги судебных дел. Т. 1. Петербургъ. 1903 (toliau – РИБ. Т. 20); Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (toliau – АВК.). Т. 1: Акты Гродненского земского суда. Вильна. 1865; АВК. Т. 2: Акты Брестского земского суда. Вильна. 1867; АВК. Т. 3: Акты Брестского гродского суда. Вильна. 1870; АВК. Т. 6: Содержащий в себе: 1) Акты Брестского гродского суда (поточные), 2) Акты Брестского подкоморского суда, 3) Акты Брестской магдебургии, 4) Акты Кобринской магдебургии и 5) Акты Каменецкой магдебургии. Вильна. 1872; АВК. Т. 8: Акты Виленского гродского суда. Вильна. 1875; АВК. Т. 13: Акты главного Литовского трибунала. Вильна. 1886; АВК. Т. 17: Акты Гродненского земского суда. Вильна. 1890; АВК. Т. 18. Акты о копных судахъ. Вильна. 1891; АВК. Т. 19: Акты относящиеся къ истории бывшей Холмской епархии. Вильна. 1892; АВК. Т. 20: Акты, касающиеся города Вильны. Вильна. 1893; АВК. Т. 21: Акты Гродненского земского суда. Вильна. 1894; АВК. Т. 22: Акты Слонимского земского суда. Вильна. 1895; АВК. Т. 26: Акты Упитского гродского суда. Вильна. 1899; АВК. Т. 30: Акты Троцкого подкоморского суда за 1585–1613 годы. Вильна. 1904; АВК. Т. 36: Акты Минского гродского суда. 1582–1590 г. г. Вильна. 1912; АЗР. Т. 3; Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России собранные и изданные Археогфическою комиссиею. Т. 1. 1361–1598. Санкт-Петербургъ. 1863 (toliau – АЮЗР. Т. 1).

¹³³ Lietuvos istorijos instituto rankraštynas (toliau – LIIR). F. 4 (Istorinių šaltinių vertimai ir kopijos). K. Jablonskio parengto „Feodalinių baudžiavinių santykių Lietuvoje dokumentų rinkinio“ mašinraštis). V. 159;164; 178.

¹³⁴ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гісторычнага архіва Беларусі). Складальнікі: А. Ф. Аляксандрава, В. У. Бабкова, І. М. Бобер. Мінск. 2012.

užrašymai, dovanojimai, pardavimo, įkeitimo raštai¹³⁵ atskleidžia tam tikras bajorų gyvenamosios aplinkos detales ir pateikia svarbius duomenis apie nelaisvųjų padėtį ir jų kainas. Valdovo suteiktyse¹³⁶ privatiems asmenims atsiskleidžia socialinė namų ūkio struktūra, namų ūkio aprūpinimo klausimai, bajorų mitybos įpročiai. Papildomą informaciją apie aukštuomenės gyvenamosios aplinkos detales teikia valdovo Žygimanto Augusto laišakai Radviloms¹³⁷.

Dar vieną šaltinių grupę sudaro *naraciniai šaltiniai*, kuriuos galime skirstyti į kelias grupes: 1) publicistika¹³⁸, kurios autoriai – Mykolas Lietuvis, Andrius Volanas, Lukas Gurnickis – siekdami tobulinti visuomenę, iškėlė kai kurių jos ydų problematiką ir pateikė savą vertinimą; 2) poezija¹³⁹, kurios

¹³⁵ LMAVB. RS. F. 12 (Kauno universiteto bibliotekos varia); f. 90 (Butvilos rankraščių kolekcija); f. 122 (Montvila Bogdanas).

¹³⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6. Parengė A. Baliulis. Vilnius. 2007 (toliau – LM. Užr. 6); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. Parengė A. Baliulis. Vilnius. 1995 (toliau – LM. Užr. 8); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9. Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius. 2003 (toliau – LM. Užr. 9); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11. Parengė A. Dubonis. Vilnius. 1997 (toliau – LM. Įrašų 11); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12. Parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius. 2001 (toliau – LM. Užr. 12); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14. Parengė: L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius. 2008 (toliau – LM. Užr. 14); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. Parengė A. Dubonis. Vilnius. 2002 (toliau – LM. Užr. 15); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19. Parengė D. Vilimas. Vilnius. 2009 (toliau – LM. Užr. 19); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20. Parengė: R. Ragauskienė, D. Antanavičius. Vilnius. 2009 (toliau – LM. Užr. 20); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25. Parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius. 1998 (toliau – LM. Užr. 25); Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў № 30. Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск. 2008 (toliau – ЛМ. Кн. зап. 30); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561). Užrašymų knyga 37. Parengė D. Baronas. Vilnius. 2011 (toliau – LM. Užr. 37); Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). Кніга запісаў № 43. Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск. 2003 (toliau – ЛМ. Кн. зап. 43); Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга 44 (1559–1566). Кніга запісаў № 44. Падрыхтаваў А. І. Груша. Мінск. 2001 (toliau – ЛМ. Кн. зап. 44); Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга 46 (1562–1565). Кніга запісаў № 46. Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск. 2006 (toliau – ЛМ. Кн. зап. 46); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51. Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius. 2000 (toliau – LM. Užr. 51); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 52 (1569–1570). Užrašymų knyga 52. Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius. Vilnius. 2004 (toliau – LM. Užr. 52). Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1564). Viešųjų reikalų knyga 7. Parengė A. Baliulis. Vilnius. 1996 (toliau – LM. Vieš. geik. 7); Русская историческая библиотека. Т. 30: Литовская Метрика. Книги публичных дел. Юрьев. 1914 (toliau – РИБ. Т. 30); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 567 (1567–1571). Surašymų knyga 10. Parengė A. Baliulis. Vilnius. 2006 (toliau – LM. Suraš. 10).

¹³⁷ Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłów. Opracowała I. Koniewska. Kraków. 1999.

¹³⁸ Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Red. K. Korsakas. Vilnius. 1966; Andrius Volanas. Rinktiniai raštai. Sudarė: M. Ročka, I. Lukšaitė. Vilnius. 1996; Lukas Gurnickis. Lenkų dvariškis. Parengė E. Patiejūnienė. Vilnius. 2009.

¹³⁹ Nicolaus Hussovianus. Giesmė apie stumbrą. Parengė B. Kazlauskas. Vilnius. 1977; Jonas Radvanas. Radviliada. Parengė S. Narbutas. Vilnius. 1997; Dainos pasauliui, saulei ir sau. Lietuvos XV – XVII amžiaus poezijos antologija. Sudarė E. Ulčėnaitė. Vilnius. 1993; Petras Roizijus. Rinktiniai

kūrėjai – Mikalojus Husovianas, Jonas Radvanas, Petras Roizijus bei Mikalojus Kazimieras Šemeta – taip pat atskleidė kai kurias svarbias to laikmečio visuomenės ir ją supančios aplinkos detales; 3) memuarai¹⁴⁰, prie kurių priskirtini Jono Lasickio, Saliamono Risinskio, Teodoro Jevlašauskio, Jono Meleškos, Elijaus Pilgrimovijaus pasakojimai, leidžiantys visapusiškiau pažvelgti ir įsigilinti į XVI a. – XVII a. I p. aplinką ir to laikmečio gyventojų mentalitetą; 4) kelionių aprašymai, kurių autoriai – Gerardas Merkatorius, Sigismundas Herberšteinas bei Georgas Braunas¹⁴¹, vizitavę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, paliko atsiminimus apie kai kuriuos pastatus, gyventojų mitybos ir gėrimo įpročius bei kitus kasdienio gyvenimo aspektus. Tiesa, iš šių kelionių aprašymų pilno vaizdo negalime tikėtis, kadangi keliautojams rūpėjo egzotika, jiems neįprasti dalykai, kuriuos jie ir stengėsi užfiksuoti.

Reikšmingi mūsų tyrimui ir *daiktiniai šaltiniai*. Archeologų ataskaitose¹⁴² pateikiami duomenys apie aptariamojo laikmečio indus, vaismedžių sėklas, įvairių augalų žiedadulkes.

Taigi, turime pakankamai įvairaus pobūdžio šaltinių, teikiančių itin vertingą, įvairiaspektinę informaciją, sudarančią sąlygas giliam LDK bajorų namų ūkio XVI a. – XVII a. I p. tyrimui.

eilėraščiai. Sud. S. Narbutas. Iš lotynų k. vertė R. Katinaitė, E. Patiejūnienė, E. Ulčinaitė. Vilnius. 2008; Senoji Lietuvos literatūra. 2 knyga: Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“. Ats. red. A. Samulionis. Vilnius. 1994.

¹⁴⁰ Jonas Lasickis. Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus. Red. K. Korsakas. Vilnius. 1969; Saliamonas Risinskis. Trumpas pasakojimas apie garsiuosius šviesiausiojo didiko Biržų ir Dubingių kunigaikščio Kristupo Radvilos žygius. Parengė S. Narbutas. Vilnius. 2000; Teodoras Jevlašauskis. Atsiminimai. Parengė D. Vilimas. Vilnius. 1998; Zbiór pamiętnikow historycznych o dawniej Polsce z rękopismow, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym. Przez J. U. Niemcewicza. T. 2. W Warszawie. 1822; Elijas Pilgrimovijus. Didžioji Leono Sapiegos pasiuntinybė į Maskvą, 1600–1601 m. Sud. J. Kiaupienė. Vilnius. 2002.

¹⁴¹ Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV – XIX a.). Parengė: J. Jurginis, A. Šidlauskas. 2-asis leidimas. Vilnius. 1988.

¹⁴² Steponavičienė D. Vilniaus Žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Rūmų pietinių vartų bokšto tyrimai 1996 m. Vad. V. Urbanavičius. Vilnius. 1997.

I. BAJORŲ NAMŲ ŪKIO ERDVĖ LDK

XVI A. – XVII A. I PUSĖJE

1. BAJORŲ NAMŲ ŪKIO TIPAI IR RAIDA

Istorių pasiūlytas Europos istorijos periodizacijos modelis rodo, kad tiriamas laikotarpis – XVI a. – XVII a. I p. priklauso Naujųjų laikų epochai, kuomet tam tikri nauji ryškūs procesai skverbėsi į tuometinės visuomenės mąstyseną ir keitė jos narių gyvenimą. Naują gyvenimo būdą Europos visuomenėje sąlygoję įvykiai išryškėjo dar XV a. – Oskaras Haleckis šį periodą vadina „tipišku naujosios eros amžiumi“ ar „Huizingos Viduramžių rudeniu“. Ne tik dėl to, kad tuo metu Italijoje suklestėjo renesanso menas, bet, greičiau, dėl religinės krizės, sugriovusios viduramžiškąjį universalizmą, paremtą krikščioniškumu. Palaipsnius pokyčius žymėjo ir tokie įvykiai, kaip Konstantinopolio žlugimas, spausdinimo mašinos išradimas, Amerikos atradimas, Martyno Liuterio reformacija ar Karolio V elekcija¹⁴³. Koks šiame kontekste buvo Europos bajorijos gyvenimas ir kaip jis keitėsi? Kaip tai atsispindėjo namų ūkio erdvėje? Ir ar tai, kas buvo būdinga Vakarų ir Vidurio Europos kilmingųjų namų ūkiams, buvo artima ir LDK bajorijai? Į šiuos klausimus mėginsime atsakyti, lygindami Prancūzijos, Lenkijos ir LDK bajorų namų ūkio tipus. Namų ūkio tipai bus analizuojami dviem pjūviais: 1) uždaras viduramžiškos fortifikacijos ar atviras ir patogus renesansinis namų ūkis; 2) kaimo ar miesto namų ūkis.

Aptariamuoju laikotarpiu Prancūzijoje svarbiausia aukščiausio bajorijos sluoksnio namų erdvė buvo pilys su dar išlikusiais, nors jau daugiau simboliniais, gynybiniais reliktais (*châteaux, maison forte*), ar nefortifikuotos renesansinio stiliaus rezidencijos kaimo aplinkoje (*châteaux, manoirs*)¹⁴⁴.

¹⁴³ Halecki O. Europos istorijos ribos ir skirstymai. Iš anglų k. vertė N. Babinskas. Vilnius. 2014. P. 226–230.

¹⁴⁴ Terminas *châteaux* prancūzų kalboje turi dvi prasmes: gali reikšti pilį su jai būdinga fortifikacija arba gali apibūdinti nefortifikuotą kaimo rezidenciją. Sinonimiškai vartojamas terminas *manoir* reiškia kaimo rezidenciją, kuri nebūtinai yra fortifikuota: Figeac M. *Châteaux et vie quotidienne de la noblesse. De la Renaissance à la douceur des Lumières*. Paris. 2006. P. 8, 65.

Gynybinę reikšmę Prancūzijoje pilys ėmė prarasti jau pasibaigus Šimtamečiui karui. Būtent nuo XIV a. pab. pilių architektūroje atsispindi naujas procesas, sąlygotas ramesnio laikotarpio, italų architektūros pavyzdžių ir bajorijos siekio gyventi komfortiškiau. Jau tuomet senosios fortifikuotos feodalinės pilys būdavo pritaikomos patogesniai gyvenimui ir kartais priminė net puošnius miesto rūmus¹⁴⁵. XVI a. gynybiniai relikvai tebuvo bajorijos galios ir kilnumo simboliai¹⁴⁶. Ir nors dažnai pilys vis dar išlaikė viduramžišką apvalkalą, tačiau jau buvo stipriai paveiktos italų renesanso įtakos. Pilies erdvė tapo atviresnė, šviesesnė, labiau integruota į gamtinę aplinką¹⁴⁷. Pagal planą kaimo pilys ar rezidencijos (*châteaux, manoirs*) buvo trijų esminių tipų. Pirmasis tipas – tai kvadratinio plano (*plan au quadrilatère*) pilis su keturiais bokštais kampuose, su vienu uždaru kiemu ir grioviais aplinkui. XVI a. I p. tokį planą turėjusios pilys palaiapsniui „metėsi“ savo viduramžišką apvalkalą: apvalūs bokštai užleido vietą kvadratiniams korpusams, o pilininkų sutvirtinti nameliai (*châtelets*) ir pakeliamieji tiltai – monumentaliems portalams. Antrasis tipas – iškreipto plano (*plan désarticulé*) rezidencija, buvo kuklesnė ir rečiau sutinkama. Tai buvo vienas pastatas su dvejais kubiniais korpusais priešakyje. XVII a. I p. priešais tokią rezidenciją būdavo įrengiamas simetriškumo ir ašinės kompozicijos principus atitinkantis parkas. Tokia renesansinio stiliaus rezidencija jau buvo praradusi fortifikuotos pilies vaizdinį ir buvo atvira, estetiška ir reprezentatyvi. Taip pat ir trečiasis tipas – rezidencija, atitinkanti Paladijaus tipo vilas Italijoje (*plan massé*), tapusi madinga XVII a. Ją sudarė trys dideli korpusai su trimis ar daugiau mažais priestatais¹⁴⁸.

Prancūzijos provincijos bajorija gyveno mažiau fortifikuotoje ar visai nefortifikuotoje dvaro sodyboje (*manoir*). Ryškesnį fortifikacijos atspalvį turėjo pasienio teritorijose gyvenusių bajorų namų ūkio erdvė (su *maison forte*). Kitų provincijos bajorų sodybos taip pat priminė mažas pilis (su

¹⁴⁵ Deffourneaux M. *Życie codzienne w czasach Joanny D'Ark*. Przełożyła A. Bąkowska. Warszawa. 1963. P. 77.

¹⁴⁶ Figeac M. *Châteaux et vie quotidienne de la noblesse*. P. 65.

¹⁴⁷ Figeac M. *Châteaux. // L'ancienne France au quotidien. La vie et les choses de la vie sous l'Ancien Régime*. Sous la direction de M. Figeac. Paris. 2007. P. 105.

¹⁴⁸ *Ibidem*. P. 106–107.

gentilhomme)¹⁴⁹ – jose būdavo įrengiamas bokštas ar kitas fortifikacinis elementas. Vargingų bajorų dvarų sodybos dažnai būtent šiais elementais ir tesiskyrė nuo valstietišųjų kaimo sodybų¹⁵⁰. Kita Prancūzijos provincijos bajorijos dalis gyveno nefortifikuotoje, su žemės ūkio eksploatacija susijusioje namų ūkio erdvėje (*maison seigneuriale*). Joje šalia gyvenamojo namo, neprimenančio puošnių pilių, buvo išdėstyti tvartai, svirnai derliui laikyti ar spaudyklos obuolių sultims spausti.

Prancūzijos bajorų namų ūkis aptariamuoju laikotarpiu buvo kuriamas kaimiškoje aplinkoje. Net ir tie, kurie turėjo pareigas mieste, kur užsidirbdavo lėšas pragyvenimui, rinkosi ne miesto rūmus, bet kaimo pilį ar nefortifikuotą rezidenciją, nes tai rodė jų kilmingumą ir buvo prestižo reikalas. Aukštieji valstybės pareigūnai savo pilis ar kaimo rezidencijas įsirengdavo sostinės periferijoje arba Luaros upės slėnyje, kiti kūrėsi aplink provincijos miestus. Labiausiai nuo miestų nutolusi buvo neturtinga provincijos bajorija¹⁵¹. Tad kitas namų ūkio erdvės tipas – rūmai mieste, palyginus, sudarė mažumą. Rezidencijas Paryžiuje, vadinamas *hotels particuliers*, su kiemais ir sodais turėjo tik pats aukščiausias bajorijos sluoksnius¹⁵². XVII a., išaugus absoliutizmui, miestas bajorijos elitui įgavo didesnę reikšmę, tačiau daugelis vis dar rinkosi gyvenimą kaime¹⁵³.

Lenkijos bajorų namų ūkio erdvė buvo panaši. Aukščiausias bajorijos sluoksnius gyveno fortifikuotose pilyse. Skirtumas tas, kad jos dar iki 1600 m. išlaikė viduramžiškąją statybos tradiciją ir tik palaipsniui perėmė italų rezidencijų pavyzdžius¹⁵⁴. Tiesa, pirmieji, paveikti šios įtakos, jau XVI a. perstatė savo senas viduramžių pilis į prabangias renesansines rezidencijas ar statėsi naujasias – renesansines – manieristines¹⁵⁵. XVI a. II p. aukščiausio

¹⁴⁹ Figeac M. Châteaux et vie quotidienne de la noblesse. P. 76–78.

¹⁵⁰ Deffourneaux M. Op. cit. P. 77.

¹⁵¹ Figeac M. Châteaux et vie quotidienne de la noblesse. P. 68–78.

¹⁵² Chaline O. L'hotels particuliers. // L'ancienne France au quotidien. P. 223.

¹⁵³ Milobędzki A. Rezydencja wiejska czy miejska? – Paradoxy kultury polskiego baroku. // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. R. I. Nr. 1. Warszawa. 1993. P. 55.

¹⁵⁴ Rolska-Boruch I. „Domy pańskie“ na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku. Lublin. 2003. P. 159.

¹⁵⁵ Bogucka M. Staropolskie obyczaje w XVI – XVII wieku. Warszawa. 1994. P. 100.

bajorijos sluoksnio pilių erdvėje prasidėjo procesas, kuomet „ponų namas“ imtas išskirti iš ūkinių pastatų ansamblio ir įtvirtinimų sistemos. Tuo metu jis virto rūmais, kurių architektūrą pagal ašinę simetriją ir geometrinį planą veikė italų renesansas¹⁵⁶. Tuo metu Lenkijoje atsirado naujas rezidencijos tipas – nefortifikuotas, ašine simetriją sukomponuotas rezidencinis pastatas bastioninių įtvirtinimų ribose (itališkai – *palazzo in fortezza*). Šios rezidencijos pagrindinė funkcija buvo reprezentacinė-gyvenamoji, pagaliau užgožusi gynybinę¹⁵⁷. Tačiau tik paskutiniaisiais XVII a. dešimtmečiais Lenkijoje pasekta Italijos vilų pavyzdžiu – vietoje fortifikuotų pilių imtos statyti prabangios atviros rezidencijos su mūriniais rūmais. Jų pirmtakas buvo karaliaus rūmai Vilanove (*Wilanów*), kurių pavyzdžiu vėliau sekė kitos aukščiausio bajorijos sluoksnio rezidencijos¹⁵⁸.

Mažiau pasiturinti bajorija aptariamuoju laikotarpiu gyveno sustiprintose dvarų sodybose (*siedziby obronne*) arba nefortifikuotose dvarų sodybose. Sustiprintos dvarų sodybos buvo kuklesnės, nei aukščiausio visuomenės sluoksnio pilys, tačiau taip pat turėjo gyvenamąjį bokštą, kuris simbolizavo prestižą ir bajorišką kilmę¹⁵⁹. Tiesa, šis bokštas veikiau buvo skirtas ne gynybai, o sargybai. Tokią sodybą juosdavo statinių tvora, grioviai ir pylimai, už kurių išsidėstydavo ūkiniai kiemai¹⁶⁰. Gynybinės sodybos buvo statomos dar iki maždaug 1580 m. XVI a. pab. – XVII a. pagaliau susiformavo naujas dvaro tipas – patogi, erdvi rezidencija be gynybinių įtvirtinimų¹⁶¹. Tokią bajorų gyvenamąją aplinką saugojo tik aukšta tvora ir vartai¹⁶².

Kaip ir Prancūzijos atveju, gyvenimas kaime, pilyse ar dvaro sodybose, buvo įprastas ir aukščiausiam Lenkijos bajorijos sluoksniui. Apie tokią kaimo aplinką kalbėjo ir 1659 m. architektūros traktato „*Krótka nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczają polskiego*“ autorius Łukaszas Opałnskis. Lenkijos bajorijos elitas turėjo ir miesto rezidencijas,

¹⁵⁶ Rolska-Boruch I. Op. cit. P. 163.

¹⁵⁷ Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 101.

¹⁵⁸ Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach. Kraków. 1973. P. 22.

¹⁵⁹ Rolska-Boruch I. Op. cit. P. 223.

¹⁶⁰ Łoziński W. Op. cit. P. 72–74.

¹⁶¹ Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 97.

¹⁶² Łoziński W. Op. cit. P. 76.

tačiau jose apsilankydavo tik retkarčiais. Jos būdavo formuojamos pagal kaimo rezidencijų pavyzdį ir liudijo kaimiško gyvenimo stiliaus dominavimą¹⁶³. Tik paskutiniaisiais XVII a. dešimtmečiais ėmė gausėti bajorijos elito rūmų Varšuvoje¹⁶⁴.

LDK didikai taip pat gyveno pilyse, kurios buvo aukšto socialinio statuso bei galios simbolis¹⁶⁵. Renesanso laikų naujoves atspindėjo naujo tipo – itališkojo modelio bastioninių pilių statyba LDK. Tai buvo Radvilų Biržų (1586–1589) ir Nesvyžiaus pilys (XVI a. pab.)¹⁶⁶. XVII a. I p. pokyčiai aukščiausio visuomenės sluoksnio namų ūkiuose įgavo pagreitį. Labiausiai matomas reiškinys – tai fortifikuotų rezidencijų, šaltiniuose apibrėžiamų kaip pilys, sumenkimas. Šiuo laikotarpiu tik vartų statiniai ir ginklų sandėliai priminė ankstesnę fortifikacijos reikšmę. Šiuo laikotarpiu svarbiausios namų ūkio funkcijos buvo patogaus gyvenimo garantavimas ir socialinio statuso reprezentacija¹⁶⁷. Tad tuo metu statytose rezidencinėse renesansinėse pilyse (Panemunės, Raudonės ar Raudondvario) fortifikaciniai elementai nebeturėjo praktinės reikšmės, tik estetinę¹⁶⁸.

LDK erdvės plotmėje aptariamuoju laikotarpiu vyravo nefortifikuotos bajorijos dvarų sodybos¹⁶⁹. Tokioje namų ūkio erdvėje gyveno žemesnieji bajorijos sluoksniai, neturėję stambios žemėvaldos ir neįkūrę pilių. Nefortifikuotas sodybas turėjo ir aukščiausio bajorijos sluoksnio atstovai, ypač XVII a. I p. dažnai rinkęsi gyventi būtent joje, bet ne pilyje¹⁷⁰.

¹⁶³ Milobędzki A. Rezydencja wiejska czy miejska? P. 55.

¹⁶⁴ Łoziński W. Op. cit. P. 22–23.

¹⁶⁵ Volungevičius V. Pilies šešėlyje. Teritorija, visuomenė ir valdžia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Vilnius. 2015. P. 411.

¹⁶⁶ Poškienė J. Gynybiniai įtvirtinimai XVI – XVIII a. // Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai. Sud. A. Kuncevičius. Vilnius. 2001. P. 31.

¹⁶⁷ Zawadzki J. Op. cit. P. 111–112; šiuos pokyčius pabrėžia ir A. Dubonis: „XVII a. pagrindinių dvarų rezidencijos iš gynybinių paverčiamos reprezentacinėmis arba statomos naujos su madingos architektūros rūmais, vėliau periodiškai perstatomais“: Dubonis A. Dvaras. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius. 2001. P. 164.

¹⁶⁸ Poškienė J. Op. cit. P. 33–34.

¹⁶⁹ Zawadzki J. Op. cit. P. 104.

¹⁷⁰ Augustyniak U. Drzewniane dwory. P. 104.

Kaip ir Prancūzijoje, Lenkijoje, o taip pat Anglijoje¹⁷¹, LDK bajorija aptariamuoju metu gyveno kaime, priešingai nei Italijos kilmingieji, rezidavę miestuose ir tik laikinai apsistodavę kaimo vilose ar senose feodalinėse pilyse¹⁷². Tiesa, LDK didikai dėl politinių priežasčių miestuose buvo įkūrę rezidencijas. Yra žinoma, pavyzdžiui, jog aptariamuoju laikotarpiu rezidenciją Vilniuje prie Žemutinės pilies turėjo Radvilos (statyta 1480–1541)¹⁷³; Leonas Sapiega savo rezidenciją buvo įkūręs Varšuvos mieste¹⁷⁴. Be to, LDK bajorai pirkdavo miesto mūrnamius, tačiau juos laikydavo neilgai. Pavyzdžiui, mūrnamius Vilniuje buvo įsigiję Albertas Goštautas¹⁷⁵, Motiejus Savickis¹⁷⁶, Andrius Morštinis¹⁷⁷ ir kt.

Apie tai, kaip atrodė namai mieste, duomenų turime itin mažai. Todėl svarbus 1609 m. šaltinis, aprašantis Kristupo Radvilos mūrnamį Pilies g., vadintą kunigaikščių Ostrogiškių mūrnamiu. Jo patalpos buvo kuklios, langus dengė geležinės grotos. Mūrnamio apačioje buvo įrengta krautuvė (*kram*). Kieme stovėjo bravoras, kur buvo verdamas alus, ir arklidė keturiems žirgams, o taip pat dar du mūrnamiai, kuriuose atskirai gyveno stalius Andrius ir siuvėjas Tylmanas. Tame kieme buvo užsodintas darželis¹⁷⁸. Tad tokie namai rezidencijos nepriminė. Veikiau jie buvo reikalingi archyvo¹⁷⁹ ir kitų brangių daiktų saugojimui ar pajamoms iš nuomos gauti. Be to, kaip pastebėjo A.

¹⁷¹ Apie Anglijos kilmingųjų kaimo rezidencijas žr.: Sarti R. Europe at home. Family and material culture 1500–1800. Translated by A. Cameron. London. 2002. P. 91.

¹⁷² Miłobędzki A. Rezydencja wiejska czy miejska? P. 55.

¹⁷³ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 232.

¹⁷⁴ 1630 m. Varšuvos dvaro inventorius: VUB. RS. F. 4. B. A1472.

¹⁷⁵ XVI a. 4 deš. jam priklausė mūrnamis Prisikėlimo gatvėje; per daugiau nei 50 metų pasikeitė 7 savininkai: Ragauskienė R. Dingę istorijoje. P. 211.

¹⁷⁶ 1559 m. už 1500 kapų grašių jis įsigijo namą Šv. Jono g. iš gydytojo Joachimo Cimermano; 1583 m. už tą pačią sumą sūnūs jį pardavė Vilniaus vyskupo Jurgio Radvilos tarnui Kristupui Zalivskiiui: Ragauskienė R. XVI a. ikireforminio Vilniaus pilies teismo raštininko ir Lietuvos Metrikos metrikanto karjera: Motiejaus Savickio (apie 1530 – apie 1581) atvejis. // Inveniens quaero. Ieškoti, rasti, nenurimti. Academico illustrissimo et potentissimo, viro nobilissimo, homini serenissimo Algirdo Gaezhuti septuagennaliis hic liber dedicatus est. Sud. G. Blažienė, S. Grigaravičiūtė, A. Ragauskas. Vilnius. 2011. P. 574, 582.

¹⁷⁷ 1549 m. jo dvaras Vilniuje: Ragauskas A. Nemištietiška Vilniaus sociotopografija: valdančiojo elito žemėvalda XV a. pabaigoje – XVI a. pirmojoje pusėje. // Istorija. Mokslo darbai. T. 72. 2008. P. 37.

¹⁷⁸ ABK. T. 20. P. 214–215.

¹⁷⁹ Ragauskienė R. Dingę istorijoje. P. 189.

Ragauskas, miesto gyvenamoji aplinka priminė kaimišką gyvenimą, kadangi sodyboje buvo laikyti gyvuliai, auginti daržai ir sodai¹⁸⁰.

Taigi, aptariamuoju laikotarpiu Prancūzijos, Lenkijos bei LDK kilmingųjų gyvenamoji aplinka kito. Skverbiantis naujoms renesanso idėjoms aukščiausio bajorijos sluoksnio namų ūkiai tapo atviresni ir patogesni gyventi. Naujo tipo rezidencijų bruožai, ėmę nustelbti viduramžiškas pilis, anksčiausiai pasireiškė Prancūzijos kilmingųjų namų ūkiuose – jau po Šimtamečio karo. Lenkijoje ir LDK renesanso įtaka elito gyvenamąją aplinką paveikė XVI a. Žemesnieji bajorijos sluoksniai Prancūzijoje ir Lenkijoje gyveno paprastose mažiau fortifikuotose ar nefortifikuotose sodybose, neišsiskiriančiose reprezentacija. Tokios nefortifikuotos dvarų sodybos agrarinėje aplinkoje buvo vyraujantis LDK bajorijos namų ūkio tipas.

2. LDK BAJORŲ DVARŲ SODYBŲ STRUKTŪRA: POKYČIAI AR TRADICIJA?

Dvarų sodybos aptariamuoju laikotarpiu buvo vyraujantis LDK bajorų namų ūkio tipas. Tokiose sodybose gyveno ne tik žemesnieji bajorijos sluoksniai, bet ir didikai. Šių sodybų struktūros tyrimas – tai žvilgsnis į apibrėžtą namų ūkio erdvę, siekiant atsakyti, kaip jos dydis, išdėstymas ir ją užpildžiusių objektų paskirtis koreliavo su tuometinėmis bajorijos gyvenimo realijomis ir vertybėmis. Analizuojant sodybos struktūrą jos raidos aspektu, galime atsekti, ar tos bajorų galimybės ir vertybės kito, ir kaip jas galėjo lemti to meto LDK ekonomikos ir kultūros atmosfera.

Tyrimą pradėkime nuo ankstyviausių aptariamojo laikmečio žinių apie dvaro sodybos erdvę ir jos struktūrą. 1500 m. valdovo raštininko Jono Hornostajaus Ščitnikų (*Щитники*) dvaro (Lietuvos Brastos vaivadija) inventorių atskleidžia, kaip atrodė to meto pasiturinčio kilmingojo sodyba. Tuo metu joje kiurksojo keli jau seni, apleisti ir tušti statiniai: trys gyvenamieji namai (*светличка малая, светлица старая, светлица старая на*

¹⁸⁰ Ragauskas A. Nemiestietiška Vilniaus sociotopografija. P. 33.

подклетъ), svirnas (*свирен*), arklidė (*стаиня*), kluonas (*гумно*), jauja (*осет*) ir tvartas (*обора*). Tad viename Ščitnikų dvaro sodybos kieme stovėjo tik aštuoni pastatai – gyvenamojo ir ūkinio pobūdžio. Tačiau pats dvaras nebuvo smulkus – jį sudarė net keli kaimai¹⁸¹. Kiti, nors ir negausūs, XVI a. I p. inventoriai patvirtina, kad vieno kiemo sodyba su keletu reikalingiausių gyvenamojo ir ūkinio pobūdžio pastatų tuo metu buvo įprasta. Pavyzdžiui, 1547 m. Jono Čižo Varnionių¹⁸², Ašmenos, Kozino ir Videniškių dvarų sodybose buvo 8–11 pastatų, o apie skirstymą į kelis kiemus – neužsiminta¹⁸³. Minėtų sodybų pastatai atspindėjo svarbiausias to meto namų ūkio funkcijas: gyvenamąją (atskirai bajoro šeimos ir tarnų), daiktų saugojimo, maisto gamybos, transporto, higienos, alaus virimo, o taip pat gyvulių laikymo ir žemdirbystės vaisių sandėliavimo. Tad ankstyvosios dvarų sodybos turėjo aiškų gyvenamąjį-ūkinį pobūdį. Atkreipkime dėmesį, kad šie sektoriai buvo visiškai greta, tad sodybų reprezentatyvumo laipsnis buvo žemas.

Kita vertus, artėjant link XVI a. vid., pasiturinčių bajorų ir didikų dvarų inventoriai aprašo stambesnes, sudėtingesnės struktūros sodybas. Kaip pastebėjo J. Jurginis, būtent nuo XVI a. vid. nedidelės vieno kiemo sodybos liko svarbios mažiau pasiturinčių bajorų kasdieniame gyvenime, tačiau turtingesniųjų namų erdvė buvo išplėsta ir suskaidyta į du – dvaro (*дворъ*) ir kluono (*гумно*), arba tris – dvaro, dvarelį (*дворецъ*) ir kluono kiemus¹⁸⁴. Iš 139 analizuotų XVI a. II p. bajorų dvarų inventorių 25 atvejai fiksavo vieno kiemo sodybą, 84 – dviejų kiemų – dvarelį ir kluono – sodybą, 30 – trijų kiemų sodybą; iš 58 XVI a. II p. didikų dvarų inventorių viename aprašoma vieno kiemo sodyba, 84 – dviejų kiemų sodybos, 30 – trijų kiemų sodybos; iš 61 XVII a. I p. bajorų dvarų inventorių 8 atvejai fiksavo vieno kiemo sodybą, 41 – dviejų kiemų sodybą, 12 – trijų kiemų sodybą, iš 126 analizuotų XVII a. I p. didikų dvarų inventorių vieno kiemo sodybos minimos 10 atvejų, dviejų

¹⁸¹ AGAD. F. 334: Archiwum Potockich z Radzynia. B. 382. L. 2–15.

¹⁸² Žr. priedą Nr. 1.

¹⁸³ LM. TBK 19. Nr. 133. P. 167–168. Taip pat žr.: 1539 m. Onos Daugėlaitės dvarelyje Vilkijos valsčiuje buvo 7 pastatai: IA. Nr. 2. Sk. 11–12; 1541 m. Maišiagalos vietininko Mikalojaus Budilo Senadvarių dvaro (prie Salako) sodyboje – 13 pastatų: LMAVB. RS. F. 256. B. 2064. L. 1–2.

¹⁸⁴ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 3.

kiemų – 41, trijų kiemų – 75 (žr. lenteles Nr. 1–4). Pastebime, kad šie trijų kiemų pavadinimai jau XVI a. II p. buvo aiškiai nusistovėję – visą tiriama laikotarpį apimančiuose šaltiniuose kiemai įvardijami tais pačiais atskirais terminais. Tai rodo, kad to meto bajorijai skirtingas šių kiemų pobūdis buvo įprastas, aiškiai suvokiamas ir reikalingas. Dvaro kiemas buvo pagrindinis – rezidencinis. Jame buvę pastatai atspindėjo kilmingojo gyvenamąją aplinką ir svarbiausius kasdienio gyvenimo poreikius, kai kiti du kiemai buvo ūkiniai: dvarelis – skirtas gyvulininkystei ir gyvulius prižiūrėjusių tarnų apgyvendinimui, kluono – žemdirbystės derliui¹⁸⁵.

Lentelė Nr. 1. XVI a. II p. bajorų dvarų sodybų kiemų skaičius.

KIEMAI	DVARŲ SODYBŲ SKAIČIUS
1 (dvaro kiemas)	25 (17,99%)
2 (dvaro ir kluono)	84 (60,43%)
3 (dvaro, dvarelis ir kluono)	30 (21,58%)

Viso: 139 bajorų dvarų sodybos.

Lentelė Nr. 2. XVI a. II p. didikų dvarų sodybų kiemų skaičius.

KIEMAI	DVARŲ SODYBŲ SKAIČIUS
1 (dvaro kiemas)	1 (1,72%)
2 (dvaro ir kluono)	29 (50%)
3 (dvaro, dvarelis ir kluono)	28 (48,28%)

Viso: 58 didikų dvarų sodybos.

¹⁸⁵ Šiuos kiemų skirtumus išryškino ir D. Puodžiukienė. Jos duomenimis, dvaro kieme buvo keli pono ir jo šeimos bei svečių namai, arklidės, tarnų namai, virtuvė, svirnai, pirtis, bravoras bei įvairios klėtelės; dvarelis kiemas buvo skirtas tvartams, gyvulių ūkį prižiūrinčiųjų tarnų namams, klėtelėms ir sūrinėms, o kluono kiemas – klojimams, daržinėms ir svirnam: Puodžiukienė D. Medinė dvarų sodybų architektūra. P. 37.

Anksčiausias žinomas tokios struktūros sodybos atvejis – tai 1549 m. Vilniaus vaivados Alberto Goštauto Kameneco dvaro (Brastos paviete) sodyba¹⁸⁶. Tiesa, šis dvaras priklausė Raduškevičių piliai, prie kurios taip pat buvo išdėstyti dvaro, dvarelio ir kluono kiemai¹⁸⁷. Pastebima, kad tokia skirstymo į kiemus tradicija jau anksčiau egzistavo didžiojo kunigaikščio valdose. Pavyzdžiui, 1507 m. Vitebsko pilyje buvo atskiras dvarelio kiemas, kuriame buvo laikomi gyvuliai, bei kluonas su javų atsargomis¹⁸⁸. Galima kelti hipotezę, kad dviejų ar trijų kiemų struktūra galėjo būti pradėta formuoti XV a. – ne tik valdovo, bet ir didikų pilyse bei dvarų sodybose, mat jau tuomet atsirado stambios didikų valdos, kurių centruose būdavo įkuriamas rezidencinis dvaras¹⁸⁹. Tačiau tokių XV a. dvarų inventorių neturime. Šaltiniai liudija, kad XVI a. II p. trijų kiemų struktūra buvo būdinga ne tik didikų, bet ir pasiturinčių bajorų sodyboms. Tiesa, teisinėje reglamentacijoje tokia sodybų struktūra atspindėta tik Trečiajame Lietuvos Statute¹⁹⁰, nors, kaip rodo bajorų dvarų inventoriai, realiame bajorijos gyvenime ji buvo žinoma ir taikyta anksčiau.

Kas galėjo paskatinti plėsti kaimo sodybas ir jas skaidyti į kiemus? Galima daryti prielaidą, kad dvarų sodybos išsiplėtimą XVI a. II p. lėmė ekonominiai ir kultūriniai veiksniai. Dvarų sodybų plėtimas buvo susijęs su žemdirbystės plėtra, žemės ūkio produkcijos kiekio išaugimu. Jau XVI a. I p. būdavo gaunamas javų perteklius¹⁹¹, kuris vėliau dar išaugo. Tam įtaką darė antrojoje amžiaus pusėje valdovo dvaruose vykdytos Valakų reformos pavyzdys. Pastebima, kad bajorų dvarų sodybos pirmiausia plėtėsi didėjant javų derliui laikyti skirtų statinių skaičiui ir suformavus atskirą kluono kiemą. Nuo XVI a. II p. tai buvo būdinga beveik visoms labiau pasiturinčių bajorų sodyboms. Pavyzdžiui, 1547 m. Jono Čižo Varnionų (Vilniaus paviete) dvaro sodybą sudarė vienas kiemas, kuriame rugiams laikyti buvo skirtas tik vienas

¹⁸⁶ Dvaro kiemas su dvejais gyvenamaisiais namais, dūmine pirkia, virtuve, keliais svirniais, dvarelio kiemas su tvartais, kluono kiemas su daržine, kluonu ir jauja: ДМММЮ. Т. 1. Nr. 7. P. 110.

¹⁸⁷ Ibidem. P. 90–93.

¹⁸⁸ LM. Užr. 6. Nr. 556. P. 330.

¹⁸⁹ Petrauskas R. Lietuvos diduomenė. P. 129.

¹⁹⁰ <...> не только на самый дворъ, але и на гумно або на дворец, где было и иное господарство домовое бываеъ ховано: TLS. Sk. 11. Str. 1. P. 386.

¹⁹¹ Dubonis A. Dvaras. P. 155.

svirnas¹⁹², o 1560 m. to paties dvaro sodyboje jau buvo du kiemai. Be dar anksčiau tebestovėjusio rugių svirno, naujai suformuotame kluono kieme buvo pristatytas kluonas, jauja, daržinė šienui, pūnia ir dar vienas nedidelis rugių svirnas¹⁹³.

Poreikis nuo pagrindinio dvaro kiemo atskirti ūkinius trobesius buvo susijęs ne tik su didesniu jų skaičiumi, bet ir su savininko siekiu gyventi švaresnėje, gražesnėje ir patogesnėje aplinkoje. Pavyzdžiui, 1571 m. Vaitiekaus Bilevičiaus Tauragės dvaro sodyboje buvo atskirtas dvarelis kiemas, nors jame tebuvo tik vienas tvartas¹⁹⁴. Be abejo, aukščiausią bajorijos sluoksnį veikė Vakarų Europos kilmingųjų namų ūkių pavyzdžiai, kuriuose didelę reikšmę turėjo reprezentacija. Anot D. Puodžiukienės, XVI a. pab. – XVII a. I p. didikus tai paskatino dar labiau atitolinti dvarelis ir kluono kiemus – jie buvo perkeliama už tvenkinio, miškelio ar kito gamtos objekto ir imti vadinti palivarku¹⁹⁵ (ši palivarką turėtume skirti nuo atskiros palivarko sodybos). Dėl to paties veiksnio XVII a. I p. didikų sodybose gyvenamąjį namą stengiamasi atskirti nuo kitų dvaro kiemo pastatų¹⁹⁶.

Lentelė Nr. 3. XVII a. I p. bajorų dvarų sodybų kiemų skaičius.

KIEMAI	DVARŲ SODYBŲ SKAIČIUS
1 (dvaro kiemas)	8 (13,12%)
2 (dvaro ir kluono)	41 (67,21%)
3 (dvaro, dvarelis ir kluono)	12 (19,67%)

Viso: 61 bajorų dvarų sodyba.

¹⁹² LM. TBK 19. Nr. 133. P. 166.

¹⁹³ LMAVB. RS. F. 256. B. 3494. L. 2–3.

¹⁹⁴ IA. Nr. 24. Sk. 181.

¹⁹⁵ Puodžiukienė D. Istoriniai šaltiniai. P. 82.

¹⁹⁶ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 259.

Lentelė Nr. 4. XVII a. I p. didikų dvarų sodybų kiemų skaičius.

KIEMAI	DVARŲ SODYBŲ SKAIČIUS
1 (dvaro kiemas)	10 (7,94%)
2 (dvaro ir kluono)	41 (32,54%)
3 (dvaro, dvarelio ir kluono)	75 (59,52%)

Viso: 126 didikų dvarų sodybos.

Tad svarbiausi pokyčiai bajorų dvaro sodybos struktūroje vyko XVI a. vid., kuomet pasiturintieji išplėtė sodybos pastatų kompleksą ir suformavo nebe vieną, bet du – dvaro ir kluono – kiemus, o dar turtingesni – ir papildomą, trečiąjį, dvarelį kiemą. Tokia dviejų ar trijų kiemų sodybos struktūra jau anksčiau egzistavo valdovo ir taip pat didikų pilių erdvėse bei, greičiausiai, dvarų sodybose. Suformuoti atskirą kluono pastatų kompleksą bajorus paskatino išaugęs žemės ūkio derlius. XVI a. pab. išryškėjusią tendenciją nuo gyvenamojo pastato atitolinti ūkinius kiemus lėmė iš Vakarų Europos sklindančios idėjos. Tačiau neturtingų bajorų sodybų šie pokyčiai nepalietė.

3. LDK BAJORŲ DVARŲ SODYBŲ DIFERENCIACIJA IR SOCIALINIS-TURTINIS STATUSAS

3. 1. Sodybų vaizdinys ir diferenciacija XVI a. I pusėje

Prancūzų istorikas M. Figeakas pastebėjo, kad namų ūkio erdvės diferenciacija yra neatsiejamai susijusi su skirtingu asmenų socialiniu-turtiniu statusu¹⁹⁷. Ar su tuo susijusius skirtumus galime apčiuopti XVI a. I p. kilmingųjų gyvenamojoje aplinkoje? Kaip tie skirtumai galėjo būti išreikšti – pastatų skaičiumi, tam tikros paskirties pastatų rūšimis, jų išdėstymu? Siekiant atsakyti į šiuos svarbius klausimus, turime atkurti to laikmečio bajorijos

¹⁹⁷ Figeac M. Châteaux et vie quotidienne de la noblesse. P. 54.

sodybų vaizdinį ir konkrečiuose atvejuose ieškoti sutampančių ar besiskiriančių to vaizdinio detalių.

Tiesa, turimas XVI a. pirmosios pusės bajorų dvarų inventorių skaičius itin negausus – vos dešimt. Papildoma tyrimo medžiaga – teismų bylos, įrašytos į Lietuvos Metrikos knygas, taip pat nėra labai iškalbios, kad aiškiai nusakytų, kaip atrodė bajorijos kasdienio gyvenimo erdvė. Visgi užpuolikų, įsiveržusių į privačią bajoro namų aplinką, veiksmų aprašymas leidžia tyrėjui į tą aplinką „nusikelti“ ir bent dalį jos pamatyti. 1524 m. užpuolikai įsibrovė į Zarojos dvaro sodybą, kurioje numušė spynas nuo gyvenamojo namo kameros, svirną ir rūsių ir pavogė ten buvusius valdovo dvarionio Vaskos Zaroiskio pinigus, sidabrą, perlus, raštus ir įvairius namų daiktus¹⁹⁸. Paprastai būtent šie svarbiausi bajoro šeimos pastatai – gyvenamasis namas ir svirnas arba klėtis – minimi teismų bylų aktuose, kadangi juose buvo saugomi brangiausi asmeniniai savininko ir jo šeimos daiktai¹⁹⁹. 1541 m. bajoro Naruševičiaus tarnas su pagalbininkais užpuolęs Struso namus, atrodo, išnaršė visą sodybą – išlaužė kiemo (*y dvope*) vartus, iškapojo langą, sumušė vaikus ir šeimyną, pagrobė skrynią su pinigais, perlais ir raštais, taip pat žirgą, du vežimus, dvi salyklo statines, du jaučius, karvę ir daug kitų daiktų²⁰⁰. Iš šio žalos sąrašo matyti, kad sodybos kiemas buvo uždaras, o jame stovėjo bajorų ir šeimynos gyvenamieji namai, svirnas, arklidė, tvartas ir, galbūt, bravoras.

Visapusiškesnį sodybos vaizdinį formuoja bajorų dvarų inventorių medžiaga. Bene kukliausia iš žinomų šio laikmečio inventorių – 1539 m. Onos Daugėlaitės dvarelis Vilkijos valsčiuje sodyba: aplink kiemą paeiliui buvo pastatytos trys klėtys, gryčia (joje gyveno nelaisvas bernas ir moterė), pirkelė, kurioje būdavo kepama duona, kita pirkelė, kurioje darytas alus, ir daržinė šienui laikyti. Pastebėjime, kad šiame aprašyme neminimas namas ar seklyčia – būtent taip aptariamuoju laikotarpiu būdavo įvardijami bajorų šeimos gyvenamieji namai. Tad kyla klausimas, ar tikrai bajorė šioje sodyboje gyveno? Atsižvelgdami į tai, kad inventoriuje minimos trys klėtys, o kaip tik

¹⁹⁸ LM. Užr. 14. Nr. 365. P. 163.

¹⁹⁹ Žr. šio darbo II-o skyriaus 1–2 poskyrius.

²⁰⁰ LM. TBK 10. Nr. 243. P. 153.

šie pastatai valstiečių sodybose buvo gyvenamieji, galima manyti, kad toks buvo ir Onos Daugėlaitės namas. Šią svarią galimybę patvirtina ir 1528 m. teismo bylos medžiaga, pasak kurios, Kauno pavieto Stanislovo Giržado žmona užpuolimo metu miegojo, pažymėtina, būtent klėtyje²⁰¹. Tad inventoriuje minimos trys klėtys atliko bent dvi namų ūkio funkcijas – bajorės gyvenamąją ir jos daiktų laikymo. Kiti šaltinyje vardijami pastatai liudija apie šiame ūkyje buvusias svarbias nelaisvųjų šeimynykščių apgyvendinimo, duonos kepimo, alaus virimo ir šieno laikymo funkcijas. Tiesa, tik pastatų įvardijimas neatskleidžia visos informacijos apie namų ūkio funkcijas, pavyzdžiui, šaltinyje neužsimenama apie tai, kur buvo verdamas valgis, arba, kur buvo laikomi gyvuliai, kurių bajorė turėjo.

Kitaip atrodė 1541 m. Maišagalos vietininko Mikalojaus Budilo Senadvarių dvaro (Ukmergės paviete) sodyba. Bajoras su šeima gyveno didžiajame, iš kitų išsiskiriančiame name. Be jo dar buvo ir dvi žemos gyvenamosios seklyčios, svirnas, povalušas, rugių svirnas, dvi klėtys, didelė gryčia ir šeimynos pirkelė. Sodybą dar ketinta praplėsti – pastatyti naujai suręstą seklyčią, virtuvę ir arklides²⁰². Taigi, ši namų ūkį sudarė nebe septyni kuklūs trobesiai, kaip Onos Daugėlaitės dvarelyje, bet dešimt pastatų su dar trimis neseniai suręstaisiais. Į savo sodybą Mikalojus Budila investavo daugiau, jame galima išvelgti reprezentacijos bruožų – tai rodo didysis gyvenamasis namas, taip pat papildomi gyvenamieji namai, keturi pastatai (svirnas, povalušas, dvi klėtys), skirti asmeniniams ir kitiems namų ūkio daiktams laikyti. Bajoras nusprendė pasistatyti ir atskirą virtuvę bei arklidę, kurių mažiau pasiturinčios Onos Daugėlaitės sodyboje nebuvo. Tiesa, Mikalojus Budila neturėjo atskiro bravoro ar pirties (kai kurių bajorų sodybose šiuo laikmečiu visgi buvusios)²⁰³. Javų derliui buvo paskirtas tik vienas svirnas. Be to, neaišku, kur buvo laikyti gyvuliai.

Aukščiausio bajorijos sluoksnio kaimo sodybos vaizdinį galime bandyti išvelgti remdamiesi 1549 m. duomenis apie Mikalojaus Astiko Suvieko dvarą

²⁰¹ LM. TBK 6. Nr. 22. P. 37–38.

²⁰² LMAVB. RS. F. 256. B. 2064. L. 2.

²⁰³ Pirtis prie tvenkinėlio: LMAVB. RS. F. 256. B. 1984. L. 1.

Ukmergės pavieta. Tuo metu dvaro paveldėtojai pasidalino keletą sodybos pastatų: ponui Mikalojui atiteko kamara šalia didžiojo namo, už jo, prie vartų stovėjusi seklytėlė su priemene, svirnas, pirkelė ir rūsys, o poniai maršalkienei atiteko didysis namas ant paklėčių ir klėtis²⁰⁴. Čia vėlgi buvo išskirtinis didysis namas, būta kelių pastatų daiktams laikyti ir tarnams gyventi. Tačiau į šį dalybų sąrašą pateko ne visi statiniai, paslapyje liko ir sodybos struktūra.

Išsamesnės informacijos pateikia minėtas 1549 m. Alberto Goštauto Kameneco dvaro aprašymas, sudarytas po savininko mirties: pagrindiniame kieme stovėjo du gyvenamieji namai, dūminė pirkia, virtuvė ir keli svirnai; atskirtame dvarelio kieme buvo tvartai; kluono kieme – daržinė, kluonas ir jauja²⁰⁵. Taigi, visą sodybą sudarė daugiau nei dvylika pastatų (nežinomas tvartų skaičius). Ūkiniai trobesiai, kurių šiuo atveju buvo daugiau nei anksčiau paminėtuose, buvo atskirti nuo pagrindinio kiemo. Reprezentacinis kiemas buvo skirtas bajoro šeimos gyvenamiesiems namams, pastatams daiktams laikyti, tarnų trobesiams ir virtuvei. Jame nebuvo vėlesnėms sodyboms ypač būdingų pastatų – arklidės, bravoro, pirties.

Analizuoti šaltiniai rodo, kad XVI a. I p. sodybų diferenciacija pastebima, tačiau dar nebuvo itin ryški. Tiesa, atsižvelgiant į tai, kad jau XV a. susiformavo stambi didikų žemėvalda, diferenciacija galėjo būti didesnė, tačiau tam atskleisti trūksta šaltinių. Analizuotų inventorių duomenimis, uždaroje vieno kiemo bajorų sodyboje pastatų skaičius paprastai nesiekė dešimties. Lyginant su vėlesnio laikmečio sodybomis, šios iš tiesų buvo mažos. XVI a. I p. geresnę socialinę-turtinę asmens padėtį labiausiai išreiškė didžiojo namo išskyrimas iš kitų sodybos pastatų, taip pat sodyboje stovėjęs ne vienas, o du gyvenamieji namai, kuomet mažai pasiturintys gyveno kuklioje klėtyje. Net ir nedidelėje bajoro sodyboje paprastai būdavo pastatai daiktams laikyti, šeimynykščių namas, pastatas javų derliui, rečiau statyta atskira virtuvė, arklidė, pirtis ar netgi tvartas. Struktūriškai labiausiai išsiskyrė XVI a. vid.

²⁰⁴ LMAVB. RS. F. 16. B. 6. L. 15.

²⁰⁵ ДМММО. Т. 1. Nr. 7. P. 110.

didikų trijų kiemų sodybos, tačiau pastatų skaičius juose taip pat nebuvo gausus, o atskirų statinių paskirtis – labai panaši į anksčiau aptartųjų.

3. 2. Vieno kiemo sodybos XVI a. II pusėje – XVII a. I pusėje

Nuo XVI a. II p. žymiai padidėjęs bajorų dvarų inventorių skaičius leidžia išsamiau analizuoti bajorų sodybų diferenciacijos pagal kilmingojo socialinį-turtinį statusą problemą. Kaip sakytą, nuo XVI a. vid. sodybų skirtybę labiausiai atspindėjo jų struktūra – vieno, dviejų ir trijų kiemų. Tačiau svarbu pabrėžti, kad nuo tada sodybos įgavo ir kitą diferenciacijos posluksnį – kelių to paties savininko dvarų sodybos skyrėsi reikšme ir pobūdžiu.

Išanalizavus vieno kiemo sodybų inventorius paaiškėjo, kad šių sodybų reikšmė iš tiesų buvo skirtinga. Neretai tai buvo tik viena iš kelių kitų savininko turimų gyvenamųjų sodybų. Pavyzdžiui, Daugirdiškių, Zazersko, Žemalės (čia jau viskas buvo sena), Svetičovsko, Moliūnų dvarų sodybos turėjo tik rezidencines funkcijas, jose buvo bajorų ir tarnų gyvenamieji namai bei svirnai ar klėtys²⁰⁶. Kitų dvarų (Leliškių, Kolainių, Duškų, Mostvilų, Pamūšio) sodybose prie gyvenamųjų namų buvo ir tvartai, tačiau nebuvo kluono pastatų²⁰⁷. Kad tai nebuvo vienintelė ir pagrindinė gyvenamoji vieta, sako ir pačių savininkų statusas, pavyzdžiui, Leliškisius ir Kolainius turėjo pasiturintys Žemaitijos bajorai Adamkavičiai. Vieno kiemo struktūros sodybą turėdavo ir ūkinis didikų palivarkas²⁰⁸.

Vieno kiemo sodyba buvo pagrindinė gyvenamoji vieta neturtingiems bajorams. 1585 m. Pajstrio dvaro, buvusio Upytės pavieta, inventorius atskleidžia, kokioje aplinkoje kasdieną leido Jonas Blusia (miręs 1585 m.). Čia viename kieme stovėjo dvi seklyčios, gryčia, dvi klėtys, numas gyvuliams, arklidė ir jauja su klojimu. Sodyba tuo metu nebuvo apleista – pastatai geros

²⁰⁶ LMAVB. RS. F. 138. B. 1381. L. 8; ДМАМЮ. Т. 1. Nr. 10. P. 137; LMAVB. RS. F. 256. B. 4402. L. 1–2; ABK. Т. 14. Nr. 16. P. 194; Nr. 55. P. 451.

²⁰⁷ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 1–6; Якимович Ю. А. Оп. cit. P. 133–134; LVIA. F. SA. B. 4605. L. 287; LMAVB. RS. F. 256. B. 3028. L. 1.

²⁰⁸ 1599 m. Mikalojaus Sapiegos Liušnevo dvaro Vysockio palivarke tebuvo du pastatai – prasta kepykla ir mažas kluonas: VUB. RS. F. 4. B. A1217. L. 3v.

būklės, nume laikyti dešimt gyvulių ir keturios vištos. Kuklų gyvenimą liudijo ne tik nedidelis skaičius pastatų, bet ir menkas jo daiktų palikimas – vaznys, atvykęs į sodybą, vertus užrašyti rado tik kelis senus alavinius indus ir varinį katiliuką²⁰⁹. 1588 m. velionio Jono Milkaus Milkuvos dvarelis Kauno paviete buvo kiek turtingesnis. Dvaro žemę dirbo trys valstiečių tarnybos. Sodyboje buvo vienuolika pastatų: gyvenamasis namas, gryčia tarnams, trys svirnai, arklidė, du tvartai, kluonas su jauja ir dvi daržinės. Kiek gausesnis buvo ir kumelių, galvijų bei naminių paukščių inventorius²¹⁰. 1600 m. velionio Stanislovo Baltromaičio Rubežaičių dvarelyje, Viešvienu valsčiuje, tebuvo penki pastatai, ir tie prasti – dengti šiaudais. Tai gyvenamasis namas, numas gyvuliams, gryčia, kluonas ir pirtis²¹¹. Yra žinoma, kad anksčiau, iki 1586 m. šį dvarą valdė turtingas bajoras Adomas Bilevičius ir tuomet čia buvo dvigubai daugiau pastatų, sudariusių ne vieną, o du kiemus²¹². Tad naujasis šeimininkas, negalėjęs daug investuoti į pastatų remontą ir statybą ar tiesiog neturėjęs tam poreikio, šią sodybą nuskurdino. Kitas mažai pasiturinčio bajoro gyvenimo atvejis mus nukelia į 1641 m. Kristupo Mažeikos Darbutų dvarelio sodybą. Joje stovėjo mažas, šiaudais dengtas gyvenamasis namas (pirkia su priemene ir kamara) ir keli kiti paprasti sodybos pastatai: pirkelė, svirnas su aruodais, kepykla, pirtis, jauja ir kluonas. Tiesa, už sodybos, padvaryje, buvo ir atskiras jo šeimynykščių namų ūkis (su kepykla, klėtimi ir daržine)²¹³.

Tad per visą aptariamąjį laikotarpį mažiausios vieno kiemo sodybos buvo pagrindinė žemiausio sluoksnio bajorų gyvenamoji erdvė. Tokiame namų ūkyje stovėjo keli kuklūs pastatai: bajoro namas, tarnų pastatėlis, svirnas ar klėtis, tvartas, kluonas, kai kur – arklidė, pirtis. Menką bajorų turtinę padėtį itin ryškiai rodė mažas ir kuklus jų namas. Tad tokia gyvenamoji aplinka nerepresentavo bajoriško asmens statuso. Veikiau jis buvo demonstruojamas kitais būdais, greičiausiai, drabužiais ir ginklais.

²⁰⁹ ABK. T. 26. Nr. 151. P. 91.

²¹⁰ IA. Nr. 50. Sk. 288–289.

²¹¹ IA. Nr. 143. Sk. 532.

²¹² LVIA. F. SA. B. 14586. L. 351v.–352.

²¹³ LMAVB. F. 198. B. 64. L. 1.

3. 3. Dviejų kiemų sodybos XVI a. II pusėje – XVII a. I pusėje

Turimais inventorių duomenimis, dviejų kiemų – dvaro ir kluono – struktūros sodyba XVI a. II p. – XVII a. I p. LDK buvo vyraujanti. Tiesa, tokios sodybos, kurių savininkai buvo didikai, turėjo antraeilę reikšmę²¹⁴. Paprastai tai buvo ūkinės palivarkų sodybos, nutolusios nuo dvaro centrinės gyvenamosios erdvės. Jose gyvendavo urėdininkas ir šeimyna, nors kai kuriose būdavo įrengiamas ir namas šeimininkui, kuriame jis galėjo apsistoti trumpam atvykęs (*dom pokoiowy dla przyiachania Xcia Je(go) Msci*)²¹⁵. Svarbi J. Zawadzki išvalga, kad palivarko sodybos reikšmė galėjo kisti – ji galėjo tapti nebe urėdininko, o savininko rezidencine sodyba, ir atvirkščiai²¹⁶. Neretai didikai palivarkus išnuomodavo, įkeisdavo už skolas ar tam tikra teise atiduodavo valdyti bajorams, taip pat dovanodavo nusipelnusiems karininkams²¹⁷. Tačiau daugeliui bajorų dviejų kiemų struktūros sodyba buvo pagrindinė gyvenamoji erdvė. Tad koks buvo šios sodybos vaizdinys? Ar jis priklausė nuo savininko poreikių ir padėties? Kaip jis skyrėsi nuo anksčiau aptarto neturtingų bajorų namų ūkio vaizdinio?

Konkrečius sodybos vaizdinius geriausiai atskleidžia atvejo tyrimai. 1580 m. turtingo Žemaitijos bajoro velionio Petro Adamkavičiaus Girdiškių dvaro sodyboje buvo didelis namas ant paklėčių, už jo povalušas, namas „prie žemės“, virtuvė, didelis svirnas, arklidė, numas, pirkelė, kepykla ir pirtis. Kluono kieme – jauja su kluonu, klėtis ir javų svirnas. Šalia telkšojo tvenkiniai ir kūdros, kuriose buvo užveistos žuvys šeimininko virtuvei²¹⁸. Petru Adamkavičiui be Girdiškių dvaro dar priklausė Pašatrija, Ketūnai, Kolainiai,

²¹⁴ J. Kiaupienės pastebėjimu, palivarką galima pavadinti mažu dvaru – jis turėjo dvaro ir kluono kiemo struktūrą, tačiau XVI a. atsirado sudėtingi administraciniai-ūkiniai kompleksai, kuriuose dvaras ir palivarkas įgavo hierarchinę reikšmę: Kiaupienė J. Daugiaprasmiš ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė. // Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis: konferencijos medžiaga. Vilnius. 2001. P. 25.

²¹⁵ 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus pilies Albos palivarkas, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 82.

²¹⁶ Zawadzki J. Op. cit. P. 102.

²¹⁷ Biržų kunigaikštystės palivarkai Kristupo Radvilos II ir Jonušo Radvilos laikais: Ragauskienė R., Karvelis D. 1645 m. Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Biržų Kunigaikštystės žemėlapis. Radvilų valdos istorija ir kartografija. Vilnius. 1997. P. 49.

²¹⁸ LMAVB. RS. F. 256. B. 3632. L. 1–3.

Leliškės – dviejų pastarųjų dvarų 1580 m. inventoriai rodo, kad juose tebuvo vieno kiemo sodybėlės.

1597 m. Adomo Bilevičiaus Biliūnų dvare, Raseinių valsčiuje, pagrindiniame kieme buvo dvylika pastatų: pradedant nuo arklidės vartų dešinėje, toliau aplink kiemą buvo išdėstyti naujas ir senas ponų namai, šeimynykščiams skirta gryčia, virtuvė, bravoras, trys senos klėtys ir šiaudais dengtas namelis su dvejomis pirkiomis. Kiemo viduryje stovėjo povalušas, o einant link kluono kiemo – po vienu stogu įrengtas numas ir daržinė. Dar trys daržinės, taip pat jauja su kūlykla ir 27 žardai buvo kluono kieme²¹⁹.

1594 m. Kulvos dvaro Kauno paviete aprašyme atsiskleidžia garsaus Abraomo Kulviečio šeimos kasdienio gyvenimo aplinka. Šio dvaro sodyboje iki mirties 1594 m. gyveno jaunesnysis jo brolis Adomas, Abraomą pergyvenęs penkiasdešimčia metų. Tuo metu pagrindiniame sodybos kieme stovėjo gyvenamasis namas, kepykla, povalušas, dvi klėtys, numas gyvuliams, pirtis ir salyklinė. Šalia gyvenamojo namo pavasarį žydėdavo nedidelis obelų ir slyvų sodelis. Iš dvaro kiemo buvo patenkama į atitvertą kluono kiemą, kuriame stūksojo jauja su kūlykla, klėtelė ir dvi daržinės²²⁰.

1596 m. Onos Petrienės (nuo 1579 m. ji buvo burmistro, evangelikų reformatų bendruomenės vyresniojo Sebastijono Misevičiaus žmona) Viduklės valsčiaus Pužų dvarelio sodybos aprašyme labiau atsiskleidžia gyvenamosios aplinkos santykis su gamta. Pagrindiniame tvora aptvertame kieme stovėjo dvi klėtys ir povalušas, prie kurio buvo užsėtas aguonų ir pastarnokų daržas. Žengus kiek toliau buvo prieinama prie didžiojo gyvenamojo namo ir kartu prie šalia žaliuojančio darželio, kuriame dūzgė septyniuose aviliuose įsikūrusios bitės. Nuo jo, aplink kiemą einant toliau, stūksojo numas gyvuliams laikyti. Šalia jo buvo antras daržas, užsodintas svogūnais, kopūstais, burokais, morkomis, pastarnokais ir žirniais. Šio daržo gale, prie vartų, buvo dar vienas

²¹⁹ IA. Nr. 116. Sk. 451–453. Žr. priedą Nr. 2.

²²⁰ IA. Nr. 74. Sk. 357.

trobesys – gryčia tarnams su kamara daržovėms. Priešais pagrindinį kiemą atitvertame kluono kieme buvo tik jauja ir numelis²²¹.

1619 m. Ašmenos pavieto Vaistamo dvaro inventorių leidžia „pamatyti“, koks buvo Adomo Petroškos gyvenimo lygis. Pagrindiniame kieme stovėjo didelis gyvenamasis namas, pro kurio langus buvo galima matyti sode augančius vaismedžius. Prie šio namo buvo pastatyta kepykla (kurioje paprastai gyveno šeimos nariai), dvi klėtys, pirkelė daržovėms ir pirtis kartu su salyklė. Atskirtame kluono kieme buvo jauja, dvi pūnios ir arklidė²²² (savininko pasirinkimas žirgus ir gyvulius laikyti kluono kieme buvo neįprastas).

Minėtų atvejų ir kitos gausios inventorinės medžiagos analizė rodo, kad dviejų kiemų sodybą paprastai sudarė nuo 10 iki 20 pastatų, mažesnes – nuo 5 iki 10. Pagrindiniame kieme būdavo pastatomas vienas ar du gyvenamieji namai, šalia jų – svirnai ar klėtys, kiek toliau – šeimos namas (paprastai kartu su kepykla), rūsys, virtuvė, arklidė, tvartas, taip pat pirtis ir salyklė arba bravoras; kluono kieme – jauja javams džiovinti, svirnai, kluonas arba kūlykla ir daržinės. Tačiau šių pastatų skaičius, jų paskirties įvairovė ir išdėstymas konkrečiais atvejais buvo skirtingas. Pavyzdžiui, minėtoje Onos Petrienės Pužų dvarelis sodyboje nebuvo nei virtuvės, nei arklidės, nei pirties ar salyklės. Atsižvelgdami į pastatų išdėstymo skirtumus pastebime, kad kai kuriose sodybose gyvenamasis namas stovėjo šoninėje kiemo pusėje²²³, prie vartų²²⁴, o XVII a. I p. sodybose – priešais vartus, centrinėje sodybos ašyje²²⁵; pagrindinio kiemo viduryje, kuris paprastai būdavo tuščias, kai kuriose sodybose stūksojo povalušas²²⁶; pirtį, salyklę, bravorą vieni bajorai statėsi tarp kitų dvaro kiemo pastatų²²⁷, kiti – už kiemo vartų, prie upės²²⁸, ežero²²⁹,

²²¹ IA. Nr. 100. Sk. 418–419.

²²² LVIA. F. 1177. Ap. 1. B. 3193. L. 54.

²²³ 1580 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio Zietelos dvare: ABK. T. 14. Nr. 18. P. 199–200.

²²⁴ 1597 m. Jurgio Florijonavičiaus Liolių dvare, Viduklės valsč.: IA. Nr. 110. Sk. 440; 1597 m. Tanskų Svirnų dvare, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 123. Sk. 463–466.

²²⁵ Якимович. Ю. А. Оп. cit. P. 15.

²²⁶ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare: IA. Nr. 42. Sk. 251; 1597 m. Adomo Bilevičiaus Biliūnų dvare, Raseinių valsč.: ibidem. Nr. 116. Sk. 452.

²²⁷ 1594 m. Adomo Kulviečio Kulvos dvarelyje: IA. Nr. 74. Sk. 357.

²²⁸ 1596 m. Motiejaus Vitkovskio Ruoščių dvarelyje, Veliuonos valsč.: IA. Nr. 93. Sk. 403–406.

kūdros²³⁰ ar šulinio²³¹. Ir kiti įvairios paskirties pastatai konkrečiais atvejais kiemuose buvo išdėstomi skirtingai – ne pagal įsigalėjusį vieną modelį, bet atsižvelgiant į gamtinę aplinką²³² ir dvaro šeimininko poreikius.

Pagal savo nuožiūrą bajorai užsodindavo ir sodus bei daržus. Vienose sodybose jie buvo lokalizuojami šalia dvaro kiemo²³³, kitose – pačiame dvaro kieme²³⁴, o sodas – už didžiojo namo (kai kur aptvertas žabų tvora)²³⁵. Sodybos augmenija smulkiai išvardijama XVI a. pab. Stanislovo Loznickio dvaro inventoriuje: dvaro kieme šalia vartų ir seklyčios buvo darželis, kuriame augo du nedideli medeliai; po keturias obelis buvo pasodinta už seklyčios ir už rūšio; viena obelis augo pačiame kiemo viduryje. Sodyboje buvo ir svogūnais apšodintas daržas, aptvertas žabų tvora²³⁶.

Uždari dvaro ir kluono kiemai būdavo aptveriami skirtingo tipo tvoromis. Dažniausiai tai buvo pinučių tvora iš žabų (*plotem z chrostu*)²³⁷, kai kada – gulsčių apvalių rąstų tvora (*заметомь*)²³⁸. Kai kurie bajorai gulsčių apvalių rąstų tvora aptverdavo dvaro kiemą, o ūkinį kluono kiemą – žabais²³⁹ ar pinučių tvora iš karčių (*плоть жердьми горожоний*)²⁴⁰. Visos sodybos

²²⁹ 1598 m. Gabrieliaus Vinkos Ilgių dvare: IA. Nr. 132. Sk. 493.

²³⁰ XVI a. pab. Stanislovo Loznickio Loznikų (dabar – Karklėnai) dvare, Vilniaus pav.: ABK T. 8. Nr. 168. P. 417.

²³¹ 1600 m. Jurgio Gastilos Viešintų dvarelyje, Ukmergės pav.: IA. Nr. 147. Sk. 543.

²³² Якимович. Ю. А. Op.cit. P. 15.

²³³ Svirnų dvarelis sodyboje į sodą vedė vartai, o tame sode buvo pastatyta pavėsinė (*chłodnik*) su 3 suolais – žr.: IA. Nr. 123. Sk. 465; Tiapino dvaro sodyboje varteliai iš dvaro kiemo vedė į daržą, kiti – į sodelį – žr.: ABK. T. 14. Nr. 47. P. 411; Senadvarių (*Starinki*) dvaro sodyboje šalia vartų į dvaro kiemą buvo vyšnių sodas – žr.: ibidem. Nr. 65. P. 504; Žitino dvaro sodyboje daržas buvo šalia kluono kiemo – žr.: ibidem. Nr. 62. P. 494–495, Liolių dvaro sodyboje šalia dvaro kiemo buvo darželis – žr.: IA. Nr. 110. Sk. 441.

²³⁴ 1596 m. Onos Petrienės Pužų dvarelyje, Viduklės valsč.: IA. Nr. 100. Sk. 418–419.

²³⁵ 1591 m. Bogdano Solomerickio Kelmės dvare: ABK. T. 14. Nr. 43. P. 378; 1594 m. Adomo Kulviečio Kulvos dvarelyje (obelų ir slyvų sodelis): IA. Nr. 74. Sk. 357.

²³⁶ ABK. T. 8. Nr. 168. P. 417–418.

²³⁷ 1557 m. Ugliko Balio dvaro sodyboje: ABK. T. 21. Nr. 325. P. 210; 1571 m. Kurkliškių dvarelyje, Trakų pav.: LMAVB. RS. F. 138. B. 1296. L. 1; 1593 m. Smolensko vaivados Filono Kmitos Deksnų dvare, Pajūrio valsč.: ABK. T. 14. Nr. 65. P. 505; 1596 m. Onos Petrienės Pužų dvarelyje, Viduklės valsč.: IA. Nr. 100. Sk. 418–419; 1597 m. Jurgio Florijonavičiaus Liolių dvare, Viduklės valsč.: ibidem. Nr. 110. Sk. 440. D. Puodžiukienės pastebėjimu, tokios tvoros buvo populiariausios ne tik aptariamuoju laikotarpiu, bet ir XVIII a. – XIX a. – žr.: Lietuvos architektūros istorija. T. 4. P. 464.

²³⁸ 1591 m. Mikalojaus Sluškos Tiapino dvare, Polocko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 47. P. 411–412. Tai tvora, kurios pagrindą sudarė stulpai su išpjovomis, kuriose buvo įstatomi rąstai, statiniai ar lentos – žr.: Якимович Ю. А. Op.cit. P. 357. D. Puodžiukienė šį tvoros tipą tikslingai įvardijo „gulsčių rąstų“ tvora – žr.: Lietuvos architektūros istorija. T. 4. P. 465.

²³⁹ 1598 m. Gabrieliaus Vinkos Ilgių dvare: IA. Nr. 132. Sk. 493–494.

²⁴⁰ XVI a. pab. Stanislovo Loznickio Loznikų (dabar – Karklėnai) dvare, Vilniaus pav.: ABK. T. 8. Nr. 168. P. 418.

tiesiog į dvaro, tiek į kluono kiemą turėjo paprastus²⁴¹ arba dengtus skiedromis²⁴² vartus, o kai kurios – ir mažesnius vartelius į sodą ar daržą²⁴³. Tiesa, E. Saviščevo pastebėjimu, sodyba su vartais nebūtinai būdavo aptverta – tokiu atveju aplink kiemą tiesiog stūksojo įvairūs pastatai, tarp kurių įsiterpdavo sodas ir daržai²⁴⁴. Ir iš tiesų, dalyje inventorių neužsimenama apie kiemus juosiančias tvoras.

Reikia pridurti, kad kai kurios dviejų kiemų struktūros sodybos buvo sudarytos iš dvaro ir dvarelį kiemo. Pastarajame nuo pagrindinio kiemo buvo atskirta kepykla, tvartai bei klėtys, o kluono pastatų čia tiesiog nebuvo²⁴⁵.

Lyginant su mažais neturtingų bajorų namų ūkiais, dviejų kiemų – dvaro ir kluono – struktūros sodybos buvo didesnės, jose buvo daugiau įvairesnės paskirties pastatų. Atsiradus poreikiui ir galimybėms, jose, pagrindiniame kieme, statyta virtuvė (minima 24 inventoriuose), pirklė daržovėms ar pieno produktams, sūrinė, pirtis, bravoras, kai kada – salyklinė ar ažnyčia. Kitaip nei mažiausiose sodybose, šiose buvo kluono kiemas su didesniu žemdirbystės derliui skirtų pastatų skaičiumi – jame būdavo du ar keli pastatai javams ir šienai laikyti bei jauja javams džiovinti. Tiesa, dviejų kiemų struktūros sodybos, kaip ir mažesnėsios, buvo rezidencinio-ūkinio pobūdžio. Jos taip pat nepasižymėjo reprezentacija – pagrindiniame kieme buvo ir gyvenamasis namas, ir tvartas. Apskritai, bajorų gyvenamoji erdvė būdavo apstatyta vadovaujantis praktiniu, bet ne estetiniu principu. Šioje aplinkoje teišsiskyrė bajoro gyvenamasis namas, didesnis už kitus sodybos pastatus. Tokia sodyba dažnai buvo uždara – dvaro ir kluono kiemą juosė tvoros, paprastai iš žabų, be jokių ryškesnių fortifikacinių reliktų.

²⁴¹ 1593 m. Smolensko vaivados Filono Kmitos Deksnų dvare, Pajūrio valsč.: ABK. T. 14. Nr. 65. P. 505; 1597 m. Jurgio Florijonavičiaus Liolių dvare, Viduklės valsč.: IA. Nr. 110. Sk. 418; 1597 m. Adomo Bilevičiaus Biliūnų dvare, Raseinių valsč.: ibidem. Nr. 116. Sk. 453.

²⁴² 1571 m. Kurkliškių dvarelyje, Trakų pav.: LMAVB. RS. F. 138. B. 1296. L. 3–4; 1580 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio Zietelos dvare: ABK. T. 14. Nr. 18. P. 201.

²⁴³ 1591 m. Mikalojaus Sluškos Tiapino dvare, Polocko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 47. P. 411; 1597 m. Tanskų Svirnų dvare, Ukmergės pav.: IA. Nr. 123. Sk. 465.

²⁴⁴ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 195.

²⁴⁵ 1589 m. Stanislovo Burbos Radų dvare: IA. Nr. 51. Sk. 290, 292, 293; 1594 m. kunigaikštienės Sofijos Sluckienės Žoltanų dvare: ABK. T. 14. Nr. 59. P. 475–476; 1596 m. Vaitiekaus Žižnickio Eirimaičių dvare: IA. Nr. 104. Sk. 431.

3. 4. Trijų kiemų sodybos XVI a. II pusėje – XVII a. I pusėje

Trijų kiemų – dvaro, dvarelio ir kluono – struktūros sodybos buvo itin pasiturinčių bajorų ir didikų pagrindinė gyvenamoji vieta, paprastai lokalizuota plačių valdų kompleksų centruose. Stambiuose dvaruose šią pagrindinę sodybą supo ir materialiai aprūpindavo vienas ar keli palivarkai su dideliu skaičiumi valstiečių tarnybų. Tad koks buvo šių stambiausių sodybų vaizdinys? Ar jose matoma didesnė gyvenamosios aplinkos reprezentacijos reikšmė? Į kokių pastatų statybą buvo investuojama? Ar pastatų kiekį lėmė jų įvairovė, ar tos pačios paskirties statinių skaičius? Koku laipsniu itin pasiturinčių bajorų ir didikų materialinė aplinka skyrėsi nuo likusios bajorijos kasdienos?

Konkrečius trijų kiemų struktūros sodybų vaizdinius atskleidžia atvejo tyrimai. 1571 m. stambaus Žemaitijos bajoro Vaitiekaus Bilevičiaus Tauragės dvaro sodyba turėjo trijų kiemų struktūrą, tačiau jos pastatų kompleksą tesudarė vienuolika pastatų. Pagrindiniame kieme stovėjo didelis namas ant paklėčių ir greta naujas namas bajoro šeimai, taip pat nedidelė klėtis, svirnas, arklidė. Kiek toliau nuo sodybos pastatų, prie šulinio ar tvenkinio, buvo bravoras. Ūkiniuose kiemuose buvo vos keli statiniai: dvarelyje – tik tvartas, kluone – trys sandėliukai ir sena pirtelė. Už sodybos dvare buvo vandens malūnas²⁴⁶. Atkreipkime dėmesį, kad šioje sodyboje nebuvo atskiros gryčios šeimynykščiams, o taip pat virtuvės. Lyginant su kitomis trijų kiemų struktūros sodybomis, ši buvo labai nedidelė ir kukli.

Pavyzdžiui, 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvaro Žemaitijoje sodyboje visuose trijuose kiemuose bei toliau už sodo buvo net 37 pastatai. Dvaro kieme pradedant nuo vartų iš kairės pusės paeiliui buvo išdėstyta: namas, kurioje šeimyna malė miltus, pirkia, kitas namas, didysis namas, povalušas, kitas namas, sūrinė, du svirnai, virtuvė, klėtis, namas, už jo arklidė, gale to namo kita arklidė, prieš kurią buvo iškastas skiedromis dengtas šulinys, arklidžių gale dar stovėjo klėtis, toliau vežiminė (*wozownia*), didelė arklidė, be to, už svirnų buvo sodas, o už to sodo namelis, kuriame buvo

²⁴⁶ IA. Nr. 24. Sk. 181.

ruošiamas salyklas, nuo to namelio einant atgal į dvarą kairėje pusėje buvo pirtis su bravoru ir dūminė gryčia; kluono kieme prie vartų stovėjo gryčia, 50 žardų javų pėdams džiovinti, o tarp jų daržinė, dvi jaujos, klėtelė, o vidury kluono – didelė kūlykla, prie kitų vartų nuo dvaro dar buvo du sandėliai javams, o kluono kiemo šone – dar viena arklidė; dvarelis kieme – dvi pirkios, trys tvartai, dvi klėtys, o jų šone, lygiai su dvarelis vartais, dar buvo kalvė. Tolėliau nuo sodybos prie tvenkinio stovėjo dvaro malūnas²⁴⁷. Šioje sodyboje buvo daugiau tos pačios paskirties pastatų (pavyzdžiui, keturios arklidės), o kartu ir skirtingoms funkcijoms skirtų statinių (pavyzdžiui, sūrinė, virtuvė, vežiminė, salyklinė, kalvė).

1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario sodybos Minsko paviete dydis buvo panašus – ją sudarė 32 pastatai. Dvaro kieme greta buvo pastatyti du gyvenamieji namai, sandėliukas duonai laikyti, išdo svirnas, svirnas mėsai, virtuvė, du svirnai javams, svirnas šalia vartų įvairiems daiktams, didelė arklidė, šalia dar viena maža arklidė, prie jų – dvi klėtelės javams, klėtelė miltams, didelė gryčia, kepykla, tarp gyvenamųjų namų dar buvo didelis svirnas, o tarp svirno ir virtuvės – maža klėtelė arklidžių reikmenims, tame kieme taip pat buvo bravoras, maža seklytelė midui raugti, rūsys; į dvarelis kiemą vedė nedideli varteliai, o tame kieme buvo didelė šeimyninė pirkia ir dar maža pirkelė, kur gyveno rykūnė, pirkelė pieno produktams, klėtelė, kur rykūnė laikė savo daiktus, bei sūrinė; kluono kiemas šioje sodyboje buvo už upės, jame išsidėstė daržinė kūlimui, jauja, dvi daržinės šienui, tvartas jaučiams, vežiminė (*стайня на возы*); priešais dvaro kiemą dar buvo pirtis, o prie upės – malūnas²⁴⁸. Pastaruoju atveju sodyba išsiskyrė net šešiais skirtingos paskirties svirnais, taip pat atskiru sandėliuku laikyti duonai, klėtele arklidžių reikmenims, seklytele midui raugti, atskira klėtele rykūnės daiktams laikyti ir taip pat vežimine, pastatyta ne dvaro, bet kluono kieme.

1592 m. Vaitiekaus Romanavičiaus Germaniškių dvaro sodybą Minsko paviete sudarė 23 statiniai. Pagrindiniame kieme stovėjo du gyvenamieji

²⁴⁷ ABK. T. 14. Nr. 23. P. 258–260.

²⁴⁸ Ibidem. Nr. 39. P. 360–363.

namai, svirnas, nedidelė seklytėlė kartu su gryčia daržovėms, virtuvė, nedidelis namas su dvejomis seklytėlėmis, pūnia šienui, arklidė ir keturios klėtys. Dvarelis kieme buvo pastatyta šeimos gryčia, penki didesni ir mažesni tvartai ir pūnia šiaudams. Už tvartų išsidėsčiusiame kluono kieme stūksojo kluonas, jauja, pūnia šienui ir pirtis, nors kiti bajorai pirties kluono kieme paprastai nestatydavo²⁴⁹. Toks atvejis paliudija, kad pastatų išdėstymas priklausė nuo savininko poreikių ir išmonės.

Itin stambi buvo 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvaro sodyba, įkurta prie Nemuno Naugarduko pavieta. Pačioje sodyboje buvo net 47 pastatai. Be to, dvare dar buvo du palivarkai su ūkinės paskirties sodybėlėmis. Dvaro teritorijoje taip pat buvo bažnyčia, klebonija, kapinės, dvi karčemos, keturi malūnai ir lentpjūvė (*mlyn tarciczny*). Pagrindinį dvaro kiemą iš kitų išskyrė kampuose pastatyti bokšteliai. Įėjus pro didžiuosius vartus, šalia stovėjo didysis didikų šeimos gyvenamasis namas ir kitas didelis namas, tik žemas. Tada – virtuvė, už kampinio bokštelio – svirnas, už kito kampinio bokštelio – namas, kepykla, šunidės bretanės šunims. Tarp kepyklos ir šunidės – atitverta vieta kurtams. Kiek toliau – pirtis. Tarp jos ir vartų vėl atitverta vieta kurtams. Taip pat šalia vartų buvo arklidės. Tie vartai vedė į dvarelis kiemą. Už jų, einant link dvarelis, stovėjo arklidė ir naujas malūnėlis prie tvenkinėlio. Už jo buvo uždaras dvarelis kiemas su vartais, kuriame – urėdininko namas, kepykla, du svirnai, namelis, sandėlis javams, arklidė. Iš to dvarelis buvo varteliai į kluoną ir atskirą tvarto kiemą, tik tuo metu juose nebuvo durelių. Išėjus pro tuos vartelius, dešinėje pusėje kvadratu buvo išdėstytos arklidės ir tvartai – iš viso aštuoni trobesiai. Iš to tvartų kiemo vėl buvo varteliai, vedantys į kluoną. Tame dvarelyje dar buvo penki tvartai ir arklidė, sūrinė ir rykūnės namelis. Iš jo – vartai į kluoną, kuriame – klojimas javams su kūlykla, daržinė, svirnas. Iš to kluono kiemo buvo vartai į dar vieną tvartų kiemą su septyniais nebaigtais statyti tvartais. Kiti vartai iš kluono kiemo vedė į laukus. Prie dvarelis kiemo, prie tvenkinėlio, buvo bravoras su

²⁴⁹ ABK. T. 14. Nr. 49. P. 415–416. Žr. priedą Nr. 3.

pirtimi²⁵⁰. Ši sodyba labiausiai išsiskyrė plačia erdve, kurioje buvo atitverti dar du papildomi tvartų kiemai, gausiu pastatų skaičiumi (ypač tvartų ir arklidžių) bei tokiais statiniais, kaip kampiniai bokšteliai, urėdininko namas, šunidės.

Taigi, kaip rodo analizuoti atvejai ir kita gausi inventorinė medžiaga, trijų kiemų struktūros sodybose, priklausomai nuo savininko turtinės padėties, būdavo nuo 10 (kaip, pavyzdžiui, 1594 m. Trakų vietininko Jono Bako Zarečės dvaro sodyboje²⁵¹) iki beveik 50 pastatų (kaip minėtoje 1628 Kristupo Radvilos Daliatičių sodyboje). Visgi dažniausiai tokiose sodybose būdavo nuo 20 iki 30 pastatų, mažesnėse sodybose – nuo 10 iki 20, itin didelėse – nuo 30 iki 40 ir tik išskirtiniais atvejais – dar daugiau. Dvaro kieme, kuris paprastai buvo stačiakampis, pastatai būdavo statomi aplink jį, paliekant tuščią erdvę kiemo viduryje. Pasak U. Augustyniak, užstatymas aplink šį kiemą buvo tankus, tačiau tvarkingas. Iš visų statinių labiausiai išsiskyrė didelis ir aukštas gyvenamasis savininko namas²⁵², lokalizuotas prie vartų²⁵³, nuo XVII a. I p. – centrinėje kiemo ašyje. Šalia dažnai stovėjo ir jau pasenęs gyvenamasis namas, kai kada – atskiras pastatas puotoms rengti, į kurį buvo kviečiami svečiai²⁵⁴. Dvaro kiemą taip pat supo keli svirnai ar klėtys, virtuvė, šeimynykščių namas, dvi ar daugiau arklidžių, prie kurių pristatyta vežiminė ar klėtelė arklidžių daiktams sudėti, kai kada ir arklininko namelis ar atskiruose trobesiuose apgyvendintos audėjos, vežikai ir skalbėjos²⁵⁵, tijūnas²⁵⁶. Pačiame kiemo viduryje galėjo būti įrengtas rūsys²⁵⁷, šulinys, suręstas namelis²⁵⁸, pavėsinė²⁵⁹

²⁵⁰ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 1–8v.

²⁵¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3105. L. 1–2.

²⁵² Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 248–249.

²⁵³ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare: kalvė dvarelyje: ABK. T. 14. Nr. 40. Sk. 240; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: ibidem. Nr. 140. Sk. 515; 1600 m. Jono Dusiackio Aunuvėnų dvare, Beržėnų valsč.: ibidem. Nr. 144. Sk. 531. Tai buvo būdinga ir valdovo dvaro sodyboms, pavyzdžiui, 1558 m. Rodūnės dvaro sodyboje, įėjus pro vartus, prie jų, kairėje pusėje stovėjo didysis namas: LMAVB. RS. F. 256. B. 2344. L. 1.

²⁵⁴ Žr. Sk. II. Posk. 1.

²⁵⁵ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: (*третий домъ, где ткачи мешкають <...> грядня зъ сенми для возницъ и для прачокъ*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 356.

²⁵⁶ 1593 m. Stanislovo Kiškos Cholchlos dvare (*Trzeci sad w ogrodzie z tyłem światolki mieszkania ciwunowego*): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 25.

²⁵⁷ 1589 m. vaivadienės Hornostojienės Bolotkovo dvare, Brastos pav.: ABK. T. 6. Nr. 58. P. 88.

²⁵⁸ 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav.: AC. T. 4. Nr. 76. P. 293.

²⁵⁹ 1597 m. Grigorijaus Koširskio ir Mikalojaus Kiškos Kosovo dvare, Slanimo pav.: ABK. T. 14. Nr. 83. P. 607.

ar medinė galerijėlė (*ganeczek*) didelės liepos ir trijų kriaušių apsuptyje²⁶⁰. Kitur kiemo centre tebuvo tik augmenija, pavyzdžiui, Rusotos dvaro sodyboje augo gėlių darželis, liepa ir kriaušė²⁶¹. Vadovaujantis racionalumo principu, tokie pastatai kaip pirtis, bravoras, salyklinė ir ažnyčia dažnai būdavo nukelti už dvaro kiemo, prie upės ar tvenkinio²⁶². Arklidė, o taip pat aptvarai šunims kai kada būdavo lokalizuojami tarp dvaro ir dvarelio kiemų – tam, kad būtų patenkinti tiek savininko, tiek dvaro urėdininko, gyvenusio dvarelio kieme, poreikiai²⁶³.

Lyginant su mažesniais namų ūkiais, stambiosios sodybos išsiskyrė reprezentacija ir patogesnio gyvenimo bruožais, labiau išryškėjusiais XVII a. I p. Antai U. Augustyniak tyrimas parodė, kad tuo metu Radvilos ėmė daugiau dėmesio skirti gyvenamosios aplinkos estetikai ir kartu rekreacijai – pagrindiniame kieme buvo įrengiami fontanai, saulės laikrodžiai, kompasai ir altanos²⁶⁴. Inventorių analizė rodo, kad pavėsinės (*chłodnik*) didikų sodybose imtos statyti nuo XVI a. 9-to deš. Jose stovėdavo stalas ir keli suolai. Čia ilsintis žvilgsniai krypdavo į šalia žaliuojantį sodą ar šlamančias liepas²⁶⁵. Jau XVII a. pr. bokštelį su laikrodžiu (*ze wszystkim naprawny*) Smurgainių dvaro sodyboje buvo įsirengęs ir Brastos vaivada Kristupas Zenavičius²⁶⁶. Yra žinoma, kad XVII a. I p. didikų gyvenamąją aplinką puošė dekoratyviniai augalai, kai kuriose rezidencijose užsodinti pagal itališko sodo pavyzdį. Tuo metu buvo auginamos levandos, tulpės²⁶⁷, našlaitės, gvazdikai, rožės, lelijos²⁶⁸.

²⁶⁰ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 248.

²⁶¹ 1556 m. Jurgio Volčkavičiaus Rusotos dvare, Gardino pav.: LDK kasd. gyv. P. 258.

²⁶² Puodžiukienė D. Medinė dvarų sodybų architektūra. P. 37. Taip pat žr.: 1583 m. Stanislovo Naruševičiaus Aunuvėnų dvare: ABK. T. 14. Nr. 24. P. 267; 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ibidem. Nr. 46. P. 403; 1595 m. kunigaikščių Mykolo ir Jurgio Višnioveckių Deksnių dvare, Minsko vaiv.: ibidem. Nr. 67. P. 511; 1599 m. Bogdano Lukomskio Kareiviškių dvare: ibidem. Nr. 90. P. 642 ir kt.

²⁶³ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła P. 248.

²⁶⁴ Ibidem. P. 231.

²⁶⁵ 1584 m. Jono Hlebavičiaus Raklišio palivarke, Lydos pav. (*Chłodnik zrąbion, w niem stolek stary prosty, lawek 2*): LVIA. F. 1292. B. 294. L. 1; 1596 m. Onos Sadovskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav. (*Chłodnik prucienny opleciony; stol wielki dębowy*): LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 5; 1606 m. Motiejui Skibičkiui atitekusiame Nievodnicos dvare, Gardino pav.: (*W tym dworze posrod podworza chłodnik wkolo lipy liaskami ogrodzony*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2713. L. 1.

²⁶⁶ 1601 m., Ašmenos pav. (*Nad temi wrotami wiezyczka, wschodek. Nad tą wiezyczką zegar*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 1.

²⁶⁷ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 236; Augustyniak U. Drzewniane dwory Radziwiłłów. P. 123; Zawadzki J. Op. cit. P. 114.

XVI a. tokios gėlės, o taip pat nasturtai, hiacintai, alyvos, buvo sodinamos ir lenkų bajorų sodybose²⁶⁹. Visgi, brangūs dekoratyviniai augalai veikiausiai puošė tik didžiausias ir svarbiausias didikų sodybas – daugumoje dvarų sodybų inventorių jie neminimi. Pagrindiniame kieme, dažnai šalia didžiojo namo arba už kiemo tvoros, paprastai augo vaismedžių sodas su jame įrengtais aviliais²⁷⁰, šuliniu²⁷¹ ar tyvuliuojančia kūdra²⁷², taip pat daržas²⁷³ arba vaistažolių darželis²⁷⁴.

Dvaro kiemas, kaip ir mažesnėse sodybose, buvo uždaras. Skirtumas tas, kad XVI a. ir XVII a. I p. stambių dvarų sodybų pagrindinis kiemas būdavo aptveriamas kai kada net keliomis eilėmis sustatyta aštrių baslių tvora (*ostrogiem ogrodzony, ostrožek*)²⁷⁵, liudijančia dar išlikusią gynybinę funkciją, kuri palaipsniui vis labiau silpo²⁷⁶. Šaltiniai taip pat mini panašaus tipo pušinių smaigų (*kolciem sosnowym*) tvorą²⁷⁷. Visgi dažniau dvaro kiemas būdavo apjuosiamas gulsčių storlenčių (*дылеваньем огорожено, dylowania*)²⁷⁸,

²⁶⁸ 1630 m. Leono Sapiegos Varšuvos dvaro sodybos sode (*ziol roznych guaterami nemalo, rozmaryn, lawęda, fiolki, gozdziiki, roza, lelia y innych ziol. Salat niemalo zasiano*): VUB. RS. F. 4. B. A1472. L. 2v.

²⁶⁹ Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 99.

²⁷⁰ 1571 m. Jurgio Chodkevičiaus Rosko dvare, Gardino pav.: AC. T. 1. Nr. 46. P. 146; 1593 m. Jono Odineco Sokolovo dvare, Slanimo pav.: ABK. T. 14. Nr. 56. P. 456.

²⁷¹ 1589 m. vaivadienės Hornostojienės Bolotkovo dvare, Brastos pav. (sodas už dvaro kiemo vartų, jame: *кганокъ, колодезь запалный прикрытый*): ABK. T. 6. Nr. 58. P. 88.

²⁷² 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skačiūnų dvare (*Sam dwor ogrodzony plotem chroscianym. Okolo dworu sad. W sadzie sadzawka*): IA. Nr. 136. Sk. 504.

²⁷³ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje (sodas už didelio namo): IA. Nr. 21. Sk. 172; 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvare (daržas, užsodintas svogūnais, žirniais, petražolėmis, burokais bei morkomis – šalia virtuvės, kitas, užsodintas burokais, pastarnokais bei apyniais – už svirny): AC. T. 4. Nr. 68. P. 238–241; 1571 m. Jurgio Chodkevičiaus Rosko dvare, Gardino pav. (daržas prie gyvenamojo namo): AC. T. 1. Nr. 46. P. 146; 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare (sodas prie gyvenamojo namo): IA. Nr. 27. Sk. 210; 1593 m. Stanislovo Kiškos Cholchlos dvare (daržas ir sodas buvo šalia ponų namo, kitas jaunas vyšnių ir kitų medžių sodas buvo už virtuvės, trečias sodas – už namo, kuriame gyveno tijūnas): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 25.

²⁷⁴ Якимович. Ю. А. Op. cit. P. 16.

²⁷⁵ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 246. Taip pat žr.: 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 248; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare: ibidem. Nr. 61. P. 480.

²⁷⁶ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 195.

²⁷⁷ 1599 m. Matiso ir Halškos Givainų Vasiškių dvare, Minsko vaiv. (*To podworze ogrodzone kolciem sosnowym ze trzech stron, a s podworza ku gumnu chroste, przegrodzone*): ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629.

²⁷⁸ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 3; 1571 m. Jurgio Chodkevičiaus Rosko dvare, Gardino pav.: AC. T. 1. Nr. 46. P. 146; 1589 m. vaivadienės Hornostojienės Bolotkovo dvare, Brastos pav.: ABK. T. 6. Nr. 58. P. 88; 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav. (*dwor wszythek dilami odyłowany, thilko podle sthaini do ogroda chrostem*): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401; 1599 m. Bogdano Lukomskio Kareiviškių dvare: ABK. T. 14. Nr. 90. P. 642. Anot U. Augustyniak, ši tvora juosė brangiausius pastatus – žr.:

gulsčių apvalių rastų, statinių (*tynem*)²⁷⁹ arba – net turtingųjų sodybose – pintų žabų tvora²⁸⁰ (arba tik tarpais žabų²⁸¹).

Stambių sodybų dvaro kiemas išsiskyrė dideliais pagrindiniais vartais, prie kurių būdavo įrengiami mažesni varteliai pėstiesiems²⁸². Jie būdavo dengti skiedromis²⁸³, kai kada statyti ant paklėčio²⁸⁴, su viršutine patalpa sargams (*салька, sala*)²⁸⁵. XVII a. I p. puošnius Radvilų sodybų vartus viršutinėje dalyje supo prieangis, į kurį iš dviejų ar trijų pusių vedė laiptai. Didikų reprezentaciniai vartai būdavo dažyti, puošti vėjarodėmis ir kupolais²⁸⁶. Apatinėje vartų pastato patalpoje būdavo įrengiamas kalėjimas (*мурма*) nusikaltusiems pavaldiniams. Pavyzdžiui, 1569 m. turtingo bajoro Venslavo Plonensio Plonėnų dvare vartuose buvo įrengti net du kalėjimai²⁸⁷. Didikų sodybos gynybą sustiprindavo kai kada prie vartų buvę bokštai ir bokšteliai, naudoti kaip šeimos slėptuvės ar iždinės²⁸⁸.

Kitaip nei mažesnėse sodybose, stambiosiose buvo atskiras dvarelis kiemas – tarnų gyvenimo, gyvulininkystės ir pieno ūkio erdvė. Itin dideliuose namų ūkiuose šiame kieme būdavo keli tarnaujančiųjų trobesiai: atskiras namas dvaro urėdininkui, šeimynos gryčia, atskiras rykūnės namelis, kai kada

Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 246. D. Puodžiukienė tokią tvorą įvardija gulsčių tašų (dilių) tvora – žr.: Lietuvos architektūros istorija. T. 4. P. 465.

²⁷⁹ Якимович. Ю. А. Оп. cit. P. 122–123; D. Puodžiukienė tokią tvorą įvardija baslių (tynių) tvora, kuri buvo daroma iš apskritų rąstelių, pusrąsčių, tašų, stambesnių karčių. Jie būdavo įkalami į žemę, o viršuje tiesiai nupjaunami. Kartais tokios tvoros būdavo uždengiamos stogeliu – žr.: Lietuvos architektūros istorija. T. 4. P. 466.

²⁸⁰ 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skačiūnų dvare (*Sam dwor ogrodzony plotem chroscianym*): IA. Nr. 136. Sk. 504.

²⁸¹ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: (*dwor wszytek dilami odyłowany, thilko podle sthaini do ogroda chrostem*): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401; 1599 m. Matiso ir Halškos Givainų Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ibidem. Nr. 86. P. 629.

²⁸² Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 248.

²⁸³ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare: IA. Nr. 40. Sk. 242; 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629.

²⁸⁴ 1606 m. Stanislovo Kiškos Krivickių dvare (įvažiuojami vartai ant paklėčių, o virš jų – kamarėlė): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 68.

²⁸⁵ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (virš vartų buvo kambarys): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 258; 1592 m. Kurtuvėnų dvare (virš vartų buvo kamara): IA. Nr. 64. Sk. 331; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav. (virš vartų – nedidelė salė): ABK. T. 14. Nr. 51. P. 435–436; 1624 m. valdovo sekretoriaus Aleksandro Chaleckio Oleševičių dvare, Gardino pav. (vartuose buvo salė, kurios langai buvo be stiklų, su penkiomis langinėmis; salės viduje prie sienų aplink buvo sustatyti suoliai): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2868. L. 1.

²⁸⁶ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 248.

²⁸⁷ <...> светолка на вратах <...> под тою светлочкою турмы две и ворота: IA. Nr. 21. Sk. 172. Taip pat žr.: Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 248.

²⁸⁸ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 247.

ir svirnelis jos užgyventam turtui laikyti²⁸⁹. Kai kuriose sodybose atskirame trobesyje gyveno vežikai (*piekarnia dla woznic*)²⁹⁰. Dvarelis pastatų kompleksą taip pat sudarė keli tvartai, klėtelės, sūrinė²⁹¹, kai kuriose sodybose – ir kalvė²⁹². Nuo XVII a. I p. inventoriai mini ir ledaines (*lodownia*)²⁹³. Stambiose sodybose, kuriose buvo keletas tvartų, jie būdavo formuojami į vieną ar du atskirus tvartų kiemus (*obora*). Visi šie pastatai (taip pat ir kluono kiemo) būdavo išdėstyti netvarkingai, tai yra, be aiškesnio užstatymo plano²⁹⁴. Dvarelis kiemas būdavo aptveriamas – statinių²⁹⁵, gulsčių rąstų ir, vietomis, karčių²⁹⁶, žabų tvoromis²⁹⁷. Stambioms trijų kiemų sodyboms būdingas didesnis kluono kiemo pastatų skaičius. Atskiri trobesiai buvo skirti javų kūlimui, džiovinimui, laikymui, iškultų grūdų saugojimui, šieno sukrovimui – paprastai tai buvo klojimai, daržinės ir svirnai²⁹⁸. Kluono kiemą taip pat juosė ažuolinių statinių²⁹⁹, žabų³⁰⁰ ar karčių³⁰¹ tvora.

Trijų kiemų – dvaro, dvarelis ir kluono – išdėstymas sodyboje buvo skirtingas. Vienu atveju, dvarelis ir kluono kiemai buvo greta dvaro kiemo, iš kurio į juos buvo patenkama pro skirtingus vartus³⁰², kitu atveju – iš dvaro kiemo buvo patenkama į dvarelis, o iš jo – į kluono kiemą³⁰³. Šaltiniai rodo,

²⁸⁹ Butėnas D. Rykūnė. P. 244, 246; Jurginis J. Patriarchaliniai vergai Lietuvoje. P. 80. Taip pat žr.: 1597 m. Tanskų Svirnų dvare (*klic rykuniej*): IA. Nr. 123. Sk. 465; 1598 m. Jono ir Andriaus Tuganovskių Pavandenės dvare (rykūnės svirneliai): LMAVB. RS. F. 256. B. 4078. L. 2.

²⁹⁰ 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skačiūnų dvare, Ukmergės pav.: IA. Nr. 136. Sk. 503–504.

²⁹¹ Puodžiukienė D. Medinė dvarų sodybų architektūra. P. 37.

²⁹² 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare (einant link vartų iš dvarelis kairėje dvi klėtys, šone jų, lygiai su dvarelis vartais – kalvė): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 258–260; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare (kalvė dvarelis kieme): IA. Nr. 40. Sk. 240–244.

²⁹³ 1634 m. (1641 m.?) Dubingų dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 918. L. 4; 1647 m. Boguslavo Radvilos Šližių dvare, Oršos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4267. L. 4.

²⁹⁴ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 248–249.

²⁹⁵ 1569 m. Chodkevičių Berestovicų Rosko dvare, Gardino pav.: AC. T. 4. Nr. 66. P. 231.

²⁹⁶ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 402.

²⁹⁷ 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skačiūnų dvare, Ukmergės pav.: IA. Nr. 136. Sk. 504.

²⁹⁸ Puodžiukienė D. Medinė dvarų sodybų architektūra. P. 37.

²⁹⁹ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 402.

³⁰⁰ 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvare: AC. T. 4. Nr. 68. P. 240; 1593 m. Stanislovo Kiškos Cholchlos dvare: Siedziby Kiszków i Radziwiłłów. P. 26; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare: ABK. T. 14. Nr. 61. P. 480.

³⁰¹ 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav.: AC. T. 4. Nr. 76. P. 301; 1599 m. Bogdano Lukomskio Kareiviškių dvare: ABK. T. 14. Nr. 90. P. 642.

³⁰² 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvare: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: Nr. 64. Sk. 331; 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629–630.

³⁰³ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvare: IA. Nr. 21. Sk. 172; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: Nr. 40. Sk. 240–242; 1593 m. Stanislovo Kiškos Cholchlos dvare: Siedziby Kiszków i Radziwiłłów. P. 25–26.

kad dvaro kiemą nuo dvarelio kiemo skirdavo kūdra³⁰⁴, beržų giraitė³⁰⁵; kluono kiemą nuo dvaro – upė ar tvenkinys³⁰⁶, pušų giraitė³⁰⁷; kluono ir dvarelio – tvenkinys³⁰⁸. Šalia ūkinių kiemų (tad nebūtinai pagrindiniame kieme) augo sodai ir daržai – inventoriai mini juos buvus šalia dvarelio³⁰⁹, tarp dvaro ir kluono³¹⁰, prie kluono³¹¹. Neretai jie taip pat būdavo aptveriami žabų ar statinių tvora³¹².

Taigi, trijų kiemų sodyboms būdingas didesnis pastatų skaičius ir įvairovė. Dauguma pastatų buvo skirti toms pačioms, kaip ir mažesniųjų sodybų atveju, svarbiausioms namų ūkio funkcijoms: bajoro šeimos rezidavimui, tarnų apgyvendinimui, asmeninių daiktų saugojimui, maisto ir gėrimų gamybai, maisto produktų, nekultūrų javų ir šieno laikymui, žirgų ir gyvulių pastogei. Stambios trijų kiemų sodybos išsiskyrė svečių namu, vežimine, urėdininko namu, skirtingus darbus atlikusių tarnų ar šeimynykščių trobesiais, sūrine, kalve, atskira salyklinė, ažnyčia. Be to, stambiose sodybose imtos formuoti ir rekreacinės erdvės (altana – pavėsinė). Pastatų architektūroje ir gamtinėje aplinkoje imta daugiau dėmesio skirti estetikai (bokštai su laikrodžiais ar kompasais, fontanai, gėlių darželiai), kas labiausiai būdinga XVII a. I p. didikų sodyboms. Būtent šiuo laikotarpiu didikai ėmė daugiau investuoti į gynybinių sistemų neturinčias dvarų sodybas, kurios tapo svarbiausia jų gyvenamąja vieta³¹³. Visgi aptariamuoju laikotarpiu net ir stambiosios sodybos išlaikė rezidencinį-ūkinį pobūdį, pagrįstą racionalumo principais. Pasak U. Augustyniak, būtent praktiškumas, o ne reprezentacija buvo net ir Kristupo Radvilos Vilniaus rezidencijos pagrindinis bruožas.

³⁰⁴ 1589 m. vaivadienės Hornostajienės Bolotkovo dvare, Brastos pav.: ABK T. 6. Nr. 58. P. 88.

³⁰⁵ 1593 m. Smolensko vaivados Filono Kmitos Deksnų dvare, Pajūrio valsč.: ABK. T. 14. Nr. 65. P. 506.

³⁰⁶ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 246.

³⁰⁷ 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvare: AC. T. 4. Nr. 68. P. 240

³⁰⁸ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 241

³⁰⁹ 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvare: AC. T. 4. Nr. 68. P. 241; 1580 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio Zietelos dvare: ABK. T. 14. Nr. 18. P. 201.

³¹⁰ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 246.

³¹¹ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 248.

³¹² Ibidem; 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 403; 1597 m. Florijono Stanislovaičio Kraštų dvarelyje, Ukmergės pav.: IA. Nr. 117. Sk. 455.

³¹³ Zawadzki J. Op. cit. P. 111–112.

Puošniais rūmais ši rezidencija virto tik Jonušo ir Boguslavo šeimininkavimo laikais³¹⁴. Anot D. Puodžiukienės, iki XVI a. pab. dvaro sodybai buvo būdingas uždarumas, racionalumas ir patogumas³¹⁵, tačiau šie požymiai būdingi ir XVII a. I p. namų ūkiams.

Visų turimų inventorių analizė parodė, kad nuo XVI a. II p. įvyko tarsi dvarų sodybų diferenciacijos „sprogimas“. Namų ūkiai skyrėsi dydžiu, struktūra, pastatų kiekiu ir jų išdėstymu, taip pat funkcijomis ir reikšme. Visa tai priklausė nuo savininko socialinės-turtinės padėties, jo asmeninių interesų ir estetikos sampratos. Akivaizdu, kad to paties bajorijos luomo atstovų kasdienis gyvenimas aptariamuoju laikotarpiu iš tiesų labai skyrėsi.

4. LDK BAJORŲ DVARŲ SODYBOS IR REGIONIŠKUMAS

Sodybų diferenciacija, susijusi su bajorijos luomo turtiniu susisluoksniavimu, buvo itin ryški. Ar galima užčiuopti regioniško nulemtus gyvenamosios aplinkos skirtumus? Vienas pagrindinių šios problemos klausimų – ar skyrėsi to meto lietuviškose ir rusinėškose teritorijose įkurtos dvarų sodybos. Kitaip tariant, ar materialioje gyvenamojoje aplinkoje egzistavo realūs skirtumai tarp J. Ochmanskio apibrėžtos „Lithuania propria“ srities (kurią sudarė Vilniaus ir Trakų vaivadijos, taip pat Braclavas, Minskas, Naugardukas, Volkovyskas, Slanimas, Kamenecas ir Gardinas) ir toliau į rytus nusidriekusios rusėniškos teritorijos³¹⁶? Kitas regioniško problemos analizės lygmuo – ar egzistavo sodybų skirtumai „Lithuania propria“ ribose, tai yra, ar materialinės kultūros savitumai būdingi atskiriems pavietams, Žemaitijos sričiai?

Dauguma išlikusių bajorų dvarų inventorių aprašo būtent tas sodybas, kurios buvo įkurtos į „Lithuania propria“ įtelpančios teritorijos rėmus. Inventorių namų ūkių, suformuotų rusėniškose teritorijose, turime vos

³¹⁴ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 237.

³¹⁵ Puodžiukienė D. Medinė dvarų sodybų architektūra. P. 38.

³¹⁶ Ochmański J. Litewska granica etnicza na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań. 1981. P. 74.

keletą³¹⁷. Tačiau jų lyginimas tyrėjui visgi duoda vaisių – pastebima, kad esminių skirtumų, kuriuos lemtų regioniskumas, nebuvo³¹⁸. Pavyzdžiui, šiek tiek į rytus nuo Vitebsko įkurto Tulovo dvaro, kurį 1640 m. Jonas Oginskis ketveriems metams išnuomojo Steponui ir Osupui Petravičiams, sodyba turėjo įprastą trijų kiemų struktūrą. Pagrindiniame kieme stovėjo didysis namas, greta svirnas, toliau dvi klėtys, arklidė, urėdininko namas, kepykla, rūsys, kita arklidė ir bravoras su pirtimi. Tiesa, netoli, ant kalno, anksčiau dar stovėjo cerkvė, tačiau 1640 m. ji jau buvo sugriuvusi, telikęs tik varpas (*dzwonek*). Kluono kieme buvo nauja „lietuviškai pastatyta“ (!) kūlykla (*tokownia nowa litewska*) su jauja ir dvi pūnios. Dvarelis kieme, vadintame palivarku (*folwarkowe budowanie*) kiurksojo seni ūkiniai trobesiai: kepykla, svirnas, klėtelė, penki tvartai, iš kurių keturi nugriuvę, ir sūrinė. Dvare, už sodybos, buvo malūnas³¹⁹. Iš šio aprašymo gauname dvi svarbias žinutes: 1) tiek sodybos struktūra, tiek buvę pastatai, jų paskirtis ir pavadinimai niekuo neišsiskyrė iš kitų LDK vakaruose įkurtų sodybų; 2) rusėniškų teritorijų sodybų architektūra buvo paveikta lietuviškos architektūros. Taigi pastebime, kad bajorijos namų ūkiuose buvo persipynusios dvi architektūros tradicijos – lietuviškoji ir rusėniškoji. Galime manyti, kad tam darė įtaką platus savininko santykis su LDK teritorija, tai yra, jo turėti dvarai tiek lietuviškose, tiek rusėniškose srityse. Pastarojo pavyzdžio atveju Jonas Oginskis, Mstislavlio kaštelionas, Trakų tijūnas, Karmėlavos seniūnas, valdė Kruonio, Uogintų ir kitus dvarus, o Tulovo dvaras jam atiteko, vedus Kotryną Žilinskaitę.

Lietuviškos ir rusėniškos architektūros atskyrimo, o kartu persipynimo atspindžius randame ir keliuose kituose dvarų inventoriuose: 1581 m. Mikalojaus Seniavskio Tytuvėnų dvaro inventoriuje minimas „lietuviškai

³¹⁷ 1591 m. Mikalojaus Sluškos Tiapino dvare, Polocko vaiv.: . ABK. T. 14. Nr. 47. P. 411–412; 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav.: AC. T. 4. Nr. 76. P. 291–293; 1637 m. Menickių Menicos palivarke, Polocko vaiv.: LVIA. F. 599. B. 126. L. 16; 1640 m. Jono Oginskio Tulovo dvare, Vitebsko vaiv.: LVIA. F. 1177. B. 6616. L. 1–1 v.; 1647 m. Kristupo Chodkevičiaus Miškevičių dvare, Babruisko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2477. L. 2–10; 1647 m. Boguslavo Radvilos Šližės dvare, Oršos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4267. L. 1–4; 1647 m. Boguslavo Radvilos Romanovo dvare, Oršos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3550. L. 2–11.

³¹⁸ Tai jau anksčiau pastebėjo E. Saviščevas – žr.: Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 195.

³¹⁹ LVIA. F. 1177. Ap. 1. B. 6616. L. 1–1v.

pastatytas“ klojimas (*stodoła po litewsku rąbiona z drzewa*)³²⁰; 1595 m. Minsko vaivadijoje buvusio kunigaikščių Mykolo ir Jurgio Višnioveckių Deksnų dvaro inventoriuje minima lietuviška žema jauja (*осеть литовская низкая*)³²¹. Be to, K. Jablonskio duomenimis, terminas *klunia*, slaviškoje raštijoje naudojamas apibūdinti didelį pastatą javų kūlimui, yra lietuviškos kilmės³²². Visa tai liudija apie lietuviškų ūkinių trobesių statybos tradicijų egzistavimą, kurios buvo perimamos ir rusėniškose žemėse. Tačiau egzistavo ir priešinga tradicijų kryptis – rusėniškų ūkinių statinių statyba „Lithuania propria“ teritorijos dvaruose. Tai rodo 1598 m. Šilų dvaro Ukmergės paviete inventorių, kuriame minimas rusiškas kluonas (*гумно руское*)³²³.

Specifinių regioniškumo nulemtų bruožų sodybų materialinėje kultūroje pastebime būtent Žemaitijos atveju. Šiai teritorijai buvo būdinga numo³²⁴ ir povalušo statyba. Inventorių analizė parodė, kad nei numo, nei povalušo nebuvo rusėniškųjų teritorijų sodybose, tačiau šiek tiek į rytus nuo Žemaitijos jų statyba visgi buvo praktikuojama. Numas statytas Upytės³²⁵ ir Kauno pavietuose³²⁶, povalušas – ne tik Upytės³²⁷ ir Kauno³²⁸, bet taip pat Vilniaus³²⁹ ir Brastos pavietuose³³⁰. Prozopografinis tyrimas rodo, kad šių dvarų savininkai vienaip ar kitaip buvo susiję su Žemaitijos sritimi, tad jų įpratimas prie minėtų pastatų natūraliai buvo perkeltas ir į tuos dvarus, kurie buvo už Žemaitijos ribų.

³²⁰ ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247–249.

³²¹ Ibidem. Nr. 67. P. 512.

³²² Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 90.

³²³ IA. Nr. 131. Sk. 491.

³²⁴ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 195.

³²⁵ 1589 m. Stanislovo Burbos Radų dvare: IA. Nr. 51. Sk. 292–293; 1589 m. Stanislovo Burbos Betygalos dvare: ibidem. Nr. 51. Sk. 293–294; 1596 m. Vaitiekaus Žižnickio Eirimaičių dvare: ibidem. Nr. 104. Sk. 431.

³²⁶ 1594 m. Adomo Kulviečio Kulvos dvarelyje: IA. Nr. 74. Sk. 357; 1587 m. Jono Grinevičiaus Užžortų dvare: ABK. T. 26. Nr. 314. P. 277.

³²⁷ 1569 m. Venslavo Plonensko Plonėnų dvare: IA. Nr. 21. Sk. 171–174; 1589 m. Stanislovo Burbos Radų dvare: ibidem. Nr. 51. Sk. 292–293; 1589 m. Stanislovo Burbos Betygalos dvare: ibidem. Nr. 51. Sk. 293–294; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: ibidem. Nr. 64. Sk. 329–334; 1595 m. Žemaitijos pakamario Vaitiekaus Radzimirskio Taujėnų dvare: ibidem. Nr. 79. Sk. 367–368; 1596 m. Vaitiekaus Žižnickio Eirimaičių dvare: ibidem. Nr. 104. Sk. 431; 1597 m. Tanskų Svirmų dvare: ibidem. Nr. 123. Sk. 463–466; 1598 m. Gabrieliaus Vinkos Ilgių dvare: ibidem. Nr. 132. Sk. 493–494.

³²⁸ 1595 m. Jono Stankevičiaus-Bilevičiaus Panemunės dvare: IA. Nr. 85. Sk. 383; 1596 m. Jono Petkevičiaus Panevėžiuko dvare: ibidem. Nr. 102. Sk. 425–426; 1604 m. Stanislovo Vidros Linkuvos dvare: XVII a. Lt. inv. Nr. 3. P. 16.

³²⁹ 1596 m. Hlebavičių Šalčininkų dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 3471.

³³⁰ 1549 m. Alberto Goštauto Kameneco dvare: ДМAMЮ. Т. 1. Nr. 7. P. 110–111.

Pavyzdžiui, Jono Grinevičiaus (turėjusio Užuzortų dvarą Kauno paviete) giminaitis – Stanislovas Grinevičius gyveno savo protėvių valdelėje Žemaitijos žemėje³³¹, iš kurios galbūt kilo ir pats Jonas Grinevičius; Jono Petkevičiaus Panevėžiuko dvaro sodyboje, Kauno paviete, povalušą buvo pastatęs ankstesnis šeimininkas – Žemaitijos bajoras Andrius Bilevičius³³². Be numo ir povalušo, Žemaitijos dvarų architektūra galėjo turėti ir kitų savitų bruožų, pavyzdžiui, žemaitiškas jaujas (*осецъ жомоитская*). Tokia paminėta 1596 m. Kiaunorių dvaro, buvusio Žemaitijoje, inventoriuje, neatskleidžiant, kuo šis trobesys skyrėsi nuo kitur LDK statytų jaujų³³³.

Taigi, regis, esminių skirtumų tarp lietuviškose ir rusėniškose teritorijose buvusių sodybų nebuvo. Nors, kuomet neturime išlikusių materialių pavidalų, o tik kuklų pastatų aprašą, tuos skirtumus pastebėti yra itin sudėtinga. Kita vertus, skirtingą ūkinių trobesių statybos tradiciją liudija būdvardiniai prierašai: „lietuviška jauja“, „lietuviškai pastatytas klojimas“, „rusiškas kluonas“. O Žemaitijos bajorų sodybose stovėję numas ir povalušas – būtent šiai sričiai būdingi pastatai. Stiprius saitus su Žemaitija turėję bajorai šiuos trobesius tradiciškai statėsi ir Upytės, Kauno, kartais Vilniaus, Brastos pavietų dvaruose. Tad jų statyba buvo išplėsta į rytus, nors rusėniškųjų teritorijų, greičiausiai, nepasiekė.

³³¹ Apie Stanislovą Grinevičių 1597 m.: „gyvena savo valdelėje nuo seno nuo protėvių laikų Žemaitijos žemėje, mūsų bajorakaimyje“ – žr.: Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 85.

³³² IA. Nr. 42. Sk. 250–253.

³³³ Jono Gruzdzio dvare: IA. Nr. 92. Sk. 402.

II. BAJORŲ GYVENIMAS DVARO SODYBOJE

XVI A. – XVII A. I PUSĖJE

1. BAJORŲ GYVENAMIEJI NAMAI

1. 1. Terminai

Bajorų gyvenamasis namas šaltiniuose įvardijamas keliais terminais. XVI a. jį buvo įprasta vadinti seklyčia (*swetlica, светлица*). Tačiau šis terminas reiškė ir bajorų gyvenamojo namo patalpą³³⁴. Šie duomenys papildo dabartinę minėto termino sampratą, kuri yra siauresnė, nesusieta su bajorų materialine aplinka – dabartinės lietuvių kalbos žodyno duomenimis *seklyčia* – tai etnografinio valstiečių namo kambarys svečiams³³⁵. Kalbininkų duomenimis, šis terminas yra slaviškos kilmės³³⁶, sietinas su būdvardžiu *šviesus*³³⁷. Svarbus J. Jurginio tyrimas leidžia konstatuoti, kad taip buvo įprasta įvardinti šviesiausią ir tuo pačiu geriausią, žiemą apšildomą pastatą ar patalpą³³⁸. Nuo XVII a. I p. seklyčia tapo įprasta vadinti nebe gyvenamąjį namą, bet tik šviesiausiąjį kambarį³³⁹.

Kiti bajorų gyvenamojo namo įvardijimai šaltiniuose yra labiau atpažįstami. Dažnai jis vadinamas tiesiog namu (*dom, домъ*), o kai sodyboje buvo keli gyvenamieji namai – didžiuoju namu (*dom wielky, домъ велики, dom wysoki*), tuo išskiriant jį kaip pagrindinį bajorų šeimos gyvenamąjį namą. XVI a. šaltiniuose namas kartais apibrėžiamas kaip *dwor* arba *rum* (pastarasis apibūdino ne mūrinį, kaip gali pasirodyti, bet įprastą medinį namą³⁴⁰). XVI a. pab. atsiranda terminas *dom kryzowy*³⁴¹ – tai buvo pastatas, išsiskyręs kryžmine

³³⁴ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 5.

³³⁵ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vyr. red. S. Keinys. Vilnius. 2000. P. 684.

³³⁶ Būga K. Rinkiniai raštai. T. 2. Sud. Z. Zinkevičius. Vilnius. 1959. P. 48.

³³⁷ Gloger Z. Encyklopedia Staropolska ilustrowana. T. 4. Warszawa. 1972. P. 347.

³³⁸ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 5.

³³⁹ D. Puodžiukienė pastebėjo, kad XVII a. I p. terminas *dom wielki* išstūmė terminą *seklyčia*, iki tol naudotą apibūdinti bajoro gyvenamąjį namą – žr.: Puodžiukienė D. Istoriniai šaltiniai. P. 82.

³⁴⁰ 1552 m. Stanislovo Davainos Daugirdiškių dvare.: LMAVB. RS. F. 138. B. 1381. L. 8.

³⁴¹ 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skačiūnų dvare, Ukmergės pav.: IA. Nr. 136. Sk. 503. Taip pat žr.: Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 13.

vidaus plano schema. XVII a. I p. šaltiniuose bajorų namą imta įvardinti ir *dom pokoiowy*³⁴².

Pasiturintieji šalia pagrindinio gyvenamojo namo statėsi ir atskirą namą, skirtą šventėms ir svečiams. Šaltiniuose jis įvardijamas *swietlica stolowa, uzba stolowaja*³⁴³. Kitais atvejais šio pastato paskirtis paaiškėja išanalizavus jame įrengtas patalpas, pavyzdžiui, 1629 m. Jono Ptako Nočios dvaro inventoriuje rašoma: *drugi dom wielki tez stary, yzba wielka stolowa y sien*³⁴⁴.

Šaltiniuose dažnai aptinkame jau pasenusio bajorų gyvenamojo namo įvardijimą – *dom stary*. Tokiame sename name pasiturintys bajorai negyveno, o keldavosi į visai šalia pastatytą naują namą. Atsižvelgdami į visus šiuos duomenis, toliau analizuosime tuos bajorų gyvenamuosius namus, kurie buvo laikomi pagrindiniais, tai yra, kuriuose gyveno patys namų ūkio savininkai.

1. 2. Bajorų gyvenamųjų namų architektūra ir jos ypatybės

Bajorų gyvenamųjų namų architektūros tyrimas svarbus dėl trijų pagrindinių aspektų: 1) kaip LDK gyvenamieji namai atrodė kitų Europos kilmingųjų rezidencijų kontekste ir ar egzistavo LDK architektūros ypatybės; 2) kaip namų architektūra sąlygojo bajorų gyvenimo kokybę, 3) kaip namų architektūra buvo susieta su statuso reprezentacija – ar buvo investuojama į pastato estetiką, fasado ar kitų architektūrinių elementų dekorą.

A. Bumblausko išvada apie LDK kaip „medžio civilizacijos“ kraštą³⁴⁵ atitinka indukcinio XVI – XVII a. I p. bajorų gyvenamųjų namų tyrimo rezultata. Tuo metu mediniai pastatai buvo įprasti ir vyraujantys, ryškiai nusvėrę negausius didikų mūrnamius. Šiuo atžvilgiu LDK bajorijos būstai

³⁴² Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła P. 249.

³⁴³ 1597 m. Jono Gradovskio Karūnavos dvarelyje (šventėms skirtas pastatas stovėjo prie vartų): IA. Nr. 115. Sk. 451; 1604 m. Jonušo ir Kristupo Radvilų Jeziernicos dvare, Slanimo pav. (*swietlica stolowa* su valgomoju, priemene ir išviete stovėjo šalia gyvenamojo namo): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1557. L. 1–2. Į tokius namus dėmesį atkreipė ir kiti tyrėjai – žr.: Puodžiukienė D. Tradicinės architektūros ponų namų raida. P. 9; Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 249.

³⁴⁴ LMAVB. F. 264. B. 1192. L. 1. Taip pat žr.: 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 1–3v.; 1596 m. Hlebavičių Šalčininkų dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 3471. L. 1; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 2–4.

³⁴⁵ Bumblauskas A. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija. Vilnius. 2010. P. 115.

buvo panašūs į Lenkijos bajorų namus, kurie taip pat paprastai būdavo mediniai. Kita vertus, tuo jie skyrėsi nuo Vakarų Europos (Prancūzijos, Anglijos, Italijos) kilmingųjų mūrinių pilių ar rūmų. LDK mūras privačioje civilinėje architektūroje buvo retas reiškinys. Iš visų analizuotų 359 dvarų inventorių, mūriniai namai minimi tik devyniuose – didikų dvaruose: 1571 m. Jurgio Chodkevičiaus Rosko dvare, Gardino paviete³⁴⁶; 1580 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio Zietelos (Здятла) dvare, Naugarduko paviete³⁴⁷; 1597 m. Stanislovo Kiškos Vastapų dvare, Ukmergės paviete³⁴⁸; 1618 m. apmūrytas namas (*na podmurowaniu stoiący, wkolo omurowany*) buvo Radvilų Jašiūnų dvare Vilniaus vaivadijoje³⁴⁹; 1635 m. didelis namas *na podmurowaniu ir kamienica* buvo Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko paviete³⁵⁰; 1628 m. apmūrytas namas (*podmurowany napoły stary*) – Alberto Radvilos Nesvyžiaus dvaro Bychovščyznos palivarke Naugarduko vaivadijoje³⁵¹; 1634 m. Radvilų Dubingiuose buvo du mūrnamiai (*kamienicza, kamieniczka nowa*), tačiau pagrindinis, didysis namas – medinis³⁵²; 1645 m. Trakų stalininko Radziminskio Videniškių dvaro Ukmergės paviete inventoriuje minima *kamienica murowane wielka*, tačiau *dom pokoiowy* buvo medinis³⁵³; 1648 m. prūsų mūro namas (*dom wielki z murem pruskiey roboty*) stovėjo Alberto Holovino Panevėžio dvare³⁵⁴. Be šių atvejų, žinoma, kad 1589 m. Jeronimas Chodkevičius Troščinskių dvare statėsi namą, kurį nurodė *увесь каменемъ подмуровати и цеглою въ коло каменя обмуровать*³⁵⁵.

Namai, pastatyti ant mūrinio pamato (*na podmurowaniu zbudowany*) minimi buvę: 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus paviete³⁵⁶; 1598 m. Aleksandro Krošinskio Gudelių dvare, Breslaujos

³⁴⁶ AC. T. 1. Nr. 46. P. 145, 148.

³⁴⁷ ABK. T. 14. Nr. 18. P. 200.

³⁴⁸ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2966. L. 1.

³⁴⁹ LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 2–2v.

³⁵⁰ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 3v., 5.

³⁵¹ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 122.

³⁵² LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 918. L. 1–3.

³⁵³ LMAVB. RS. F. 273. B. 2225. L. 1.

³⁵⁴ LVIA. F. SA. B. 14670. L. 233v.

³⁵⁵ ABK. T. 6. Nr. 29. P. 44.

³⁵⁶ LMAVB. F. 256. B. 3409. L. 1.

paviete³⁵⁷; 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos paviete³⁵⁸; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos paviete³⁵⁹; 1642 m. Kristupo Kiškos Uogintų dvare (didelis namas su mūriniais rūšiais ir apmūrytu alkieriumi)³⁶⁰; 1650 m. Krepickio seniūno Kazimiero Hrabos Starnovo Musninkų dvare Vilniaus vaivadijoje³⁶¹. Dalis faktų apie buvusią privačią mūrinę statybą LDK lieka už turimų inventorių ribų, turint omenyje tokias mūrines pilis, kaip Geranainiai, Myras, Nesvyžius, tokias rezidencijas, kaip Alšėnai, Ružanai ir kt.

Nors šie atvejai liudija, kad LDK didikai investavo į savo statuso reprezentaciją statydamiesi mūrinius rūmus ir pilis, visgi net šiam socialiniam sluoksniui buvo būdinga „medžio civilizacija“. U. Augustyniak, tyrinėjusi Radvilų medinių namų aspektus, padarė gana stebinančią išvadą, jog dar XVII a. didikai sau gyventi statėsi būtent medinius namus ir tai lėmė ne tiek ekonominės priežastys, tai yra, plytų kaina ar jų trūkumas, bet veikiau preferuojamas gyvenimo stilius³⁶². Iš tiesų tai buvo būdinga ne tik Radviloms, ir ne tik kurio kito pavienio savininko požiūriui ir poreikiams. Tokių pavyzdžių, kuomet didikai teikia prioritetą gyvenimui mediniuose namuose, galime rasti ir daugiau. Pavyzdžiui, minėto Trakų stalininko Radziminskio dvaro sodyboje Videniškėse 1645 m. stovėjo dideli mūriniai rūmai (*kamienica murowane wielka*), tačiau šalia buvo pastatytas atskiras medinis gyvenamasis namas. Jo įvardijimas (*w domu pokoiowym drzewianym*) reiškia, kad savininkas gyvendavo būtent jame³⁶³. Įdomu, kad toks pat požiūris egzistavo ir tarp Lenkijos didikų. Jurgis Osolinskis, Varšuvoje pasistatęs itin puošnius rūmus, iš tikrųjų gyveno šalia jų, patogiam mediniame name. U. Augustyniak pabrėžia, kad mediniai namai buvo laikomi „savais“ ir sveikesniais nei užsienietiški mūriniai rūmai, laikyti ligų buveinėmis³⁶⁴. Taigi, didikams

³⁵⁷ LMAVB. F. 198. B. 60. L. 1: XIX a. kopija.

³⁵⁸ LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 2v.

³⁵⁹ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 2.

³⁶⁰ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 2847. L. 2.

³⁶¹ LMAVB. F. 264. B. 1184. L. 8v.

³⁶² Augustyniak U. *Drewniane dwory Radziwiłłów*. P. 123.

³⁶³ LMAVB. RS. F. 273. B. 2225. L. 1.

³⁶⁴ Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*. P. 226.

mūriniai namai reiškė reprezentaciją, bet ne patogų gyvenimą. Ne tiek pasiturintys bajorijos luomo atstovai taip pat gyveno mediniuose namuose, nes pasistatyti mūrnamį jie tiesiog neišgalėjo. Būtent šiuo požiūriu svarbus R. Ragauskienės teiginys, kad LDK medinės architektūros vyravimą lėmė aukštos mūrinių namų kainos³⁶⁵.

Mediniai bajorų namai turėjo savo specifiką, kuria skyrėsi nuo Vakarų Europos kilmingųjų mūrinių rūmų. Viena iš ypatybių ta, jog medinis namas būdavo statomas be pamato ir todėl laikomas kilnojamo turto dalimi³⁶⁶. Tokie namai šaltiniuose taip ir įvardijami – *dom przy ziemi*, tai yra, statyti tiesiai ant žemės. Tačiau labiau pasiturintys statydindavosi namus ant paklėčių, kurie daugeliui buvo vienintelė alternatyva siekiant pagerinti gyvenimo kokybę – statant tokius namus gyvenamųjų patalpų grindys būdavo pakeliamos nuo žemės, kuri, atsižvelgiant į klimatą, dažnai būdavo šalta ir drėgna. Kas buvo tas *paklėtis*, svasrtė istorikas J. Jurginis, nuogaustaudamas, kad „Tai, kas parašyta inventoriuose, dabar ne taip lengva suprasti. Mes žinome *klėtį, prieklėtį* ir *paklėtį*. Bet kaip gyvenamasis namas galėjo stovėti ant paklėčio, mums nebesuprantama“. Visgi tyrėjas atskleidė, kad namo paklėtis – tai keli apatiniai sienojų vainikai, be pamato sunerti ant žemės³⁶⁷. M. Urbelis dar pridūrė, kad tokie namai atrodė kaip dviaukščiai, nors apatinis aukštas tebuvo paklėtis³⁶⁸.

Turimų šaltinių duomenys rodo, kad XVI a. pradžioje tai jau buvo įprasta statybos tradicija, pavyzdžiui, 1500 m. Jono Hornostajaus Ščitnikų dvaro sodyboje gyvenamieji namai buvo pastatyti ant paklėčių³⁶⁹. Kiti ankstyviausi žinomi atvejai: Jono Čižo namas (iki 1547 m.) Varnionių dvare, Vilniaus paviete³⁷⁰; Stanislovo Davainos namas ant paklėčių, stovėjęs Daugirdiško dvare, Trakų paviete, 1552 m. jau buvo supuvęs³⁷¹. Tyrėja L.

³⁶⁵ Ragauskienė R. Bajorijos archyvų gaisrai. P. 5

³⁶⁶ Į tai atkreipė dėmesį lenkų istorikas J. Dumanovskis, pabrėždamas, kad taip mediniai namai buvo traktuojami net Trečiajame Lietuvos Statute; Lenkijoje tokia samprata užfiksuota viduramžių teisėje, XVI a. tokia samprata dar egzistavo Vokietijoje – žr.: Dumanowski J. Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku. Toruń. 2006. P. 21.

³⁶⁷ Jurginis J. Upytės dvareliai. P. 63.

³⁶⁸ Urbelis M. Op. cit. P. 75.

³⁶⁹ AGAD. F. 334. B. 382. L. 2.

³⁷⁰ LM. TBK 19. Nr. 133. P. 166.

³⁷¹ LMAVB. F. 138. B. 1381. L. 8.

Molčanova mano, kad namų ant paklėčių tradicija LDK buvo Kijevo Rusios palikimas, o į Kijevo Rusią ši tradicija buvusi atnešta iš Skandinavijos³⁷². Iš tiesų sunku nustatyti, ar kaip tik toks ir buvo šios Šiaurės ir Rytų Europai būdingos architektūros sklaidos kelias. Lietuvos archeologai nėra nustatę tokios tradicijos egzistavimo atvejų LDK dėl neišlikusių relikto problemos³⁷³. Archeologiniai tyrimai Kijevo Rusios teritorijoje atskleidė, kad čia tokia statyba buvo žinoma X a.: šiuo laikotarpiu Podolės Kijeve ant paklėčių buvo statyti ūkiniai pastatai, naudojami kaip klėtys javams laikyti; X a. II p. Naugarde apatinį aukštą – ūkinį paklėtį – turėjo ir gyvenamieji namai³⁷⁴; XI a. pr. ant paklėčio konstrukcijos buvo surestas Kijevo kunigaikščio gyvenamasis namas. XIV a. tokio tipo namai buvo žinomi ir Polocke, Smolenske, Vitebske, Maskvoje³⁷⁵.

LDK bajorų dvarų sodybose iš kitų statinių namas ant paklėčių išsiskyrė aukščiau – panašūs galėjo būti tik taip pat ant paklėčių statyti svirnai ir klėtys. Paklėčio aukštis turėjo būti pakankamai didelis, artimas vienam pastato aukščiui – mat kartais paklėtyje būdavo įrengiamos gyvenamosios patalpos³⁷⁶, greičiausiai skirtos tarnams. Jei galime tikėti naracinio šaltinio duomenimis, paklėčio aukštis siekdavo du sieksnius (4, 26 m.). Tai žinoma iš Mikalojaus Kazimiero Šemetos aprašymo apie XVII a. vid. įvykius Kėdainių dvare: „Grindys buvo ten, kur gyveno grafas./ Sieksnius du nuo žemės maždaug pakilę (*Pewne złozenie na podkleciu stało/ Te dwiema sązni do ziemie sięgalo*),/ Tad į grafo kambarį vedė laiptai,/ Ir kai įėjo/ Tie pavietų žmonės, vos savo kalbą/ Jie pradėjo, grindys staiga sulūžo,/ Ir pirmiausia grafas žemyn nukrito,/ Jį gi užgriuvo/ Iš viršaus kiti ten stovėję žmonės,/ Daug jų kambarių buvo susirinkę:/ Krinta su triukšmu ir ant žemės sėdi,/ Žado netekę./ Įvykis išties daug spėlionių kėlė:/ Kaip galėjo lūžt tokios stiprios sijos,/ Pertvara

³⁷² Молчанова Л. А. Op. cit. P. 20–21.

³⁷³ 2012 m. pokalbis su prof. A. Luchtanu. Profesoriaus manymu, ši statybos tradicija – iš Kijevo Rusios.

³⁷⁴ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Ленинград. 1983. P. 67.

³⁷⁵ Древняя Русь. Город, замок, село. Ред. Б. А. Колчин. Москва. 1985. P. 142.

³⁷⁶ Urbelis M. Op. cit. P. 75.

stipri, sukalta iš rąstų, / Kaip neatlaikė“³⁷⁷. Dažnai bajorų namai būdavo statomi su dvejais ar trejais paklėčiais³⁷⁸, o erdvūs didikų namai turėjo ir keturis³⁷⁹, ir penkis paklėčius³⁸⁰. Tiesa, šis skaičius reiškė ne rentinių, sudėtų vienas ant kito kiekį, bet nurodė, kiek šiame apatiniame paklėčio aukšte būdavo patalpų (paprastai tai atitiko viršutinių didžiųjų gyvenamųjų patalpų skaičių).

Tokia bajorų namų statybos ant paklėčių tradicija egzistavo per visą aptariamąjį laikotarpį ir apėmė visą LDK teritoriją – jie statyti tiek Žemaitijoje³⁸¹, tiek rusėniškose teritorijose³⁸². Ją galime laikyti reikšminga Šiaurės ir Rytų Europos, į kurios įtaką šiuo požiūriu pateko LDK, specifika. Tokia ypatybė nebūdinga Lenkijos bajorų dvarams – istorikų tyrimuose faktai apie namų ant paklėčių egzistavimą neminimi. Tačiau LDK šios tradicijos nykimo ženklai pasireiškė jau XVII a. vid., pirmiausia didikų dvaruose. Juos tuomet ėmė keisti namai, statyti ant mūrinio cokolio ir rūsių³⁸³. Įdomu, kad ganėtinai ilgiau tokia statybos tradicija išliko Maskvos Kunigaikštystėje – dabartinės rusų kalbos žodyne nurodyta paklėčio kaip gyvenamojo namo aukšto reikšmė, be to, namai ant paklėčių yra laikomi etnografiniais rusų valstiečių pastatais³⁸⁴.

Aptariamuoju laikotarpiu bajorų gyvenamųjų namų stogai būdavo dengiami skiedromis (*dranicami*)³⁸⁵ ar malksnomis (*gontami*)³⁸⁶ (šaltiniuose

³⁷⁷ Rašoma apie Kėdainių sutartį. Grafas Magnusas – Švedijos karaliaus vietininkas Magnusas Gabrielis de la Gardis: Senoji Lietuvos literatūra. 2 knyga: Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“. Ats. red. A. Samulionis. Vilnius. 1994. P. 106, 107.

³⁷⁸ Du paklėčiai: 1563 m. Andriaus Ivašencevičiaus Vidogostės dvare: ДМММО. T. 1. Nr. 10. P. 136; 1569 m. Venslavo Plonensko Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1594 m. Elžbietos Kęstartienės Dubėnų dvare, Užvenčio valsč.: ABK. T. 14. Nr. 64. P. 499; 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Sluškių Skačiūnų dvare, Ukmergės pav.: IA. Nr. 136. Sk. 503 ir kt.; trys paklėčiai: 1571 m. Jurgio Chodkevičiaus Rosko dvare, Gardino pav.: AC. T. 1. Nr. 46. P. 144; 1574 m. Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 209; 1581 m. Lauryno Vainos Rusotos dvare: ABK. T. 14. Nr. 19. P. 228; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 240 ir kt.

³⁷⁹ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 3–3v.

³⁸⁰ 1602 m. Jonušo Radvilos Daniušėvo dvare, Gardino pav.: Siedziby Kiszków i Radziwiłłow. P. 35; 1606 m. Stanislovo Kiškos Krivickio dvare, Ašmenos pav.: ibidem. P. 68.

³⁸¹ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 196.

³⁸² Молчанова Л. А. Op. cit. P. 20–21.

³⁸³ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 250. Taip pat žr.: Puodžiukienė D. Istoriniai šaltiniai. P. 28.

³⁸⁴ Rusų – lietuvių kalbų žodynas. Sud.: J. Kardelytė, J. Macaitis, A. Mankevičienė. T. 3. Vilnius. 1984. P. 183.

³⁸⁵ 1571 m. Kurkliškių dvarelyje, Trakų pav.: LMAVB. RS. F. 138. B. 1296. L. 3; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 51. P. 436; 1596 m. Onos Petrienės Pužų dvarelyje,

naudojami ir keli kiti sinonimiški terminai: (*deszczkami*³⁸⁷, *шндель*³⁸⁸, *dekowaniem*³⁸⁹). Tai buvo įprasta to meto statybos praktika – skiedromis ir malksnomis būdavo dengiami tiek mažiau pasiturinčių bajorų, tiek didikų ir net paties valdovo dvaruose stovėję pagrindiniai namai³⁹⁰. Paprastai tik nepasiturintys bajorai gyvendavo po šiaudiniu stogu – tokia stogo danga buvo labiau būdinga tarnų bei ūkiniams pastatams³⁹¹. Būdavo ir išimčių, kuomet po tokiu stogu gyveno pasiturintieji. Pavyzdžiui, turtingų Žemaitijos bajorų Bilevičių didysis namas 1595 m. Šaukoto dvare, Tendžiogalos valsčiuje, 1597 m. senasis namas Biliūnų dvare, Raseinių valsčiuje, 1602 m. naujasis pagrindinis gyvenamasis namas Pašvitinio sodyboje – visi buvo dengti šiaudais³⁹², o tai išties kukli investicija. Kitur būdavo ir taip, kad vieną stogo dalį dengė skiedros, o kitą – šiaudai³⁹³. Tai liudija, jog gyvenamojo namo stogo dangos medžiaga neturėjo didelės reikšmės – buvo svarbu praktika, racionalus turimų medžiagų panaudojimas, bet ne estetika.

Stogai būdavo aukšti, iš jų kildavo vienas ar du mūriniai kaminai³⁹⁴, o didžiuosiuose didikų namuose – kai kada net šeši³⁹⁵. Tam, kad juos būtų galima pasiekti ir išvalyti, ant stogų būdavo padedamos kopėčios (*do kominow*

Viduklės valsč.: IA. Nr. 100. Sk. 419; 1597 m. Adomo Bilevičiaus Biliūnų dvare, Raseinių valsč.: ibidem. Nr. 116. Sk. 451; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: ibidem. Nr. 140. Sk. 516 ir kt.

³⁸⁶ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 1; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje: ABK. T. 14. Nr. 23. P. 258; 1591 m. Stanislovo Liaudboro Simanų (Simanonių?) dvarelyje, Kauno pav.: IA. Nr. 58. Sk. 308; 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skačiūnų dvare, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 136. Sk. 503; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare: VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 2 ir kt.

³⁸⁷ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje: ABK. T. 14. Nr. 23. P. 258.

³⁸⁸ 1560 m. Jono Čižo Varnionių dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3494. L. 2; 1594 m. Jono Bako, Trakų vietininko, Zarečės dvare, Upytės pav.: LMAVB. F. 256. B. 3105. L. 1.

³⁸⁹ 1637 m. Halškos Karaševičienės Kozakovščyznos dvare (tarp Eišiškių, Rodūnios ir Ditvos upės): LMAVB. F. 256. B. 2317. L. 1; 1645 m. Chvalibogo Lvovičiaus, Ukmergės vaiskio, Gumiltėnų (*Zlotoryia Gunieltany*) dvare, Žemaitijoje, Beržėnų valsč.: LVIA. F. SA. B. 14667. L. 700.

³⁹⁰ 1558 m. valdovo Rodūnės dvaras: LMAVB. F. 256. B. 2344. L. 1–2.

³⁹¹ 1585 m. Kasparo Ozemblovskio Gelgaudiškio dvare, Kauno pav.: LMAVB. F. 256. B. 3793. L. 2; 1591 m. Baltromėjaus Nacevičiaus Sakiškio dvarelyje, Kauno pav.: IA. Nr. 57. Sk. 304; 1612 m. Motiejaus Čechavičiaus Kraštų dvare, Ukmergės pav.: LMAVB. F. 264. B. 1182. L. 3; 1641 m. Darbutų bajorėlio Kristupo Mažeikos sodyboje, Žemaitijoje: LMAVB. F. 198. B. 64. L. 1.

³⁹² IA. Nr. 90. Sk. 395; ibidem. Nr. 116. Sk. 452; LMAVB. RS. F. 256. B. 3049. L. 1.

³⁹³ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav. (didysis namas buvo dengtas *мармураму*, o kamara – šiaudais): IA. Nr. 21. Sk. 172; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare, Veliuonos valsč.: IA. Nr. 42. Sk. 251; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: ibidem. Nr. 42. Sk. 256; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: ibidem. Nr. 140. Sk. 516.

³⁹⁴ Žr. priedus Nr. 4–5.

³⁹⁵ 1640 m. Jonušo Kiškos Daniušėvo dvare: Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 37–38.

drabina wielka)³⁹⁶. Greičiausiai būtent reprezentacinę, dekoratyvinę reikšmę turėjo ant stogų bolavusios žalvarinės ar geležinės (*powietrzynki z białego żelaza*) vėjarodės³⁹⁷. Išskirtinės buvo virš Radvilų namų iškeltos vėjarodės – elnio ragai³⁹⁸. XVII a. I p. didikų namų stogus puošdavo bokšteliai ir kupolai³⁹⁹.

Didelę reikšmę bajorų gyvenimo sąlygoms turėjo namų langai. Sunku tiksliai pasakyti, kada bajorai ėmė savo namų langus stiklinti, tačiau žinoma, kad XVI a. II p. tai jau buvo įprasta praktika⁴⁰⁰. Šiuo laikotarpiu stiklo kaina buvo gana prieinama – 1580 m., ar kiek anksčiau, stiklinis langas (įrengtas priemenėje) kainavo 20 grašių⁴⁰¹. 1597 m. duomenimis, didelis langas kainavo 40 lietuviškų grašių, o mažesnis – 24 lietuviškus grašius⁴⁰². Tiesa, visgi ne visi tokius langus įsirengdavo. J. Jurginis, tirdamas mažus Upytės dvarelius, pastebėjo, kad šiuo laikotarpiu nemažai bajorų gyveno namuose, kurių langai būdavo apdengti riebaluose išmirkytu popieriumi⁴⁰³. Tokie langai⁴⁰⁴, o taip pat drobe (*płociennych*)⁴⁰⁵ ar dažyta oda (*оболонь скураныхъ малеваныхъ*)⁴⁰⁶ dengti langeliai minimi ir kituose šaltiniuose, nesusijusiuose vien tik su Upytės

³⁹⁶ 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus Čanavičių palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 235; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare (dvejos kopėčios): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 2v.; 1640 m. Jonušo Kiškos Daniušėvo dvare (dvejos kopėčios): Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 37–38.

³⁹⁷ 1565 m. Luko Lečkio Gaideniškio dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 1; 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 3v.; 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare, Vilniaus vaiv. (trys vėjarodės): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 2–2v.; 1623 m. Jono Sapiegos Jalovos dvare (trys vėjarodės): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 4v.; 1640 m. Jonušo Kiškos Daniušėvo dvare (trys vėjarodės): Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 37–38.

³⁹⁸ 1636 m. Alberto Radvilos Albos dvare, Slucko pav. (keturios vėjarodės): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 11. L. 1.

³⁹⁹ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 227, 251.

⁴⁰⁰ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 209; 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje: ibidem. Nr. 23. P. 258; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 51. P. 436 ir kt.

⁴⁰¹ 1580 m. Petro Adamkavičiaus Girdiškių dvare: LMAVB. F. 256. B. 3632. L. 1.

⁴⁰² 1597 m. Jono ir Čėsnos Nekrošių Motėnų dvarelyje, Veliuonos valsč.: LMAVB. F. 256. B. 3996. L. 1.

⁴⁰³ Jurginis J. Upytės dvareliai. P. 63.

⁴⁰⁴ 1563 m. Andriaus Ivašencevičiaus Vidogostės dvare: ДМММЮ. Т. 1. Nr. 10. P. 136; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 42. Sk. 254; XVI a. pab. Stanislovo Loznickio Loznikų (dabar – Karklėnai) dvare, Vilniaus pav.: ABK. T. 8. Nr. 168. P. 416; 1599 m. Bogdano Lukomskio Kareiviškių dvare: ABK. T. 14. Nr. 90. P. 641.

⁴⁰⁵ 1563 m. Andriaus Ivašencevičiaus Vidogostės dvare: ДМММЮ. Т. 1. Nr. 10. P. 136; 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1595 m. Stanislovo Juškevičiaus Skatūniškio dvarelyje, Viduklės valsč.: IA. Nr. 81. Sk. 373.

⁴⁰⁶ 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvare: AC. T. 4. Nr. 68. P. 238.

pavieto bajorija. Popieriumi dengtų langų pasitaikydavo ir didikų namų patalpose, tačiau tai buvo apleisti namai – taip būdavo uždengiami išdaužti stiklai⁴⁰⁷. Situacija neturtingų bajorų tarpe keitėsi XVII a. I p. 1641 m. inventoriaus duomenimis, įsistiklinti tris langus išgalėjo ir paprastoje pirkioje Žemaitijoje gyvenęs Kristupas Mažeika⁴⁰⁸.

LDK bajorų namuose nuo XVI a. II p. tapę įprasti stikliniai namų langai, suteikdavę didesnę šilumą ir ryškesnę dienos šviesą, Vakarų Europoje, Florencijos bei Genujos miestų namuose, pradėti dėti dar XIV a. Per ankstyvąjį modernųjį laikotarpį Vakarų Europos šalyse jie jau pakeitė anksčiau čia taip pat naudotas riebaluoto popieriaus ar audinio langų dangas⁴⁰⁹. Be to, XVI a. pažengusi technologija jau leido pagaminti ir platesnius langų lakštus, kurie pakeitė iki tol dėtus mažus langelius⁴¹⁰. Aptariamuoju laikotarpiu LDK namų langai būdavo sudaryti iš kelių mažesnių langelių – šaltiniai mini viename lange buvus po 4 langelius⁴¹¹ ar „pusdevinto“ (t. y. 8½) stiklo⁴¹². Bajorų namuose langai ir langeliai buvo nevienodo dydžio ir formų, kas daugiausia priklausė nuo patalpos, kurioje jie būdavo įrengti. Didžiausi langai būdavo didžiosiose seklyčiose, mažesni – kamarose, vienas mažas langelis paprastai būdavo išvietėje. Seklyčiose būdavo įrengiami ir apvalūs langai bei langeliai⁴¹³. Visi jie būdavo įrėminti mediniuose⁴¹⁴ arba, labiau pasiturinčiųjų namuose, alaviniuose rėmuose⁴¹⁵.

⁴⁰⁷ 1595 m. Trakų vaivadienės Kotrynos Hlebačiūnės Musninkų dvare, Vilniaus pav. (ponų name mažoje menėje vienas langas buvo stiklinis, o du – popieriniai (*okien dwie popierowych*)): LMAVB. F. 264. B. 1185. L. 2; 1600 m. Tretiniškių dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3419. L. 1; 1606 m. Stanislovo Kiškos Krivickio dvare (sename didžiajame name vieni langai buvo stikliniai, kiti – drobiniai (*plocienne*)): Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 68.

⁴⁰⁸ Darbutų bajorėlis Kristupas Mažeika gyveno name, dengtame šiaudais, su rūsiu, priemene, kambariu ir šonine kamara. Kambaryje buvo trys stikliniai langai, suolai ir stalas: LMAVB. F. 198. B. 64. L. 1.

⁴⁰⁹ Sarti R. Op. cit. P. 93.

⁴¹⁰ Pounds N. J. G. Standarts of living. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 5: Culture, leisure, religion, education, everyday life. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 454.

⁴¹¹ 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 329; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 3v.; 1650 m. Krepickio seniūno Kazimiero Hrabos Starnovo Musninkų dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. F. 264. B. 1184. L. 8.

⁴¹² XVI a. pab. Stanislovo Loznickio Loznikų dvare (dabar – Karklėnai), Vilniaus pav.: ABK. T. 8. Nr. 168. P. 416.

⁴¹³ 1596 m. Onos Sadovskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav. (*szkla okrąglego*): LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 3; 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav. (*okno male okrąggle*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 5v.

Didikų namuose stiklinių langų funkcionalumas buvo susijęs su reprezentacija. Svarbiausiose patalpose jie įstiklindavo vitražinius langus, kuriuos puošė giminės herbai⁴¹⁶. Archeologinių tyrimų metu tokių stiklo fragmentų nemažai rasta Dubingių dvaro sodybos XVII a. I p. sluoksnyje⁴¹⁷. XVII a. I p. didikų namuose būta prancūziško⁴¹⁸ ar Venecijos stiklo langų⁴¹⁹. Pastarasis stiklas buvo itin kokybiškas – skaidrus ir lygus, todėl ir kainavęs ypatingai brangiai⁴²⁰. Nemažas investicijas langams rodo ir dideliuose didikų namuose įrengiamas langų skaičius. Pavyzdžiui, XVI a. pab. Ostrovickio dviaukščiame name buvo trisdešimt langų⁴²¹.

Prie visų langų būdavo įrengiamos medinės langinės su geležiniais vyriais ir kabliais⁴²². Jų funkcija buvo labai svarbi – ne tik kad per daug nešvilpautų vėjas, nešdamas šaltį, bet kad būtų apsaugota nuo užpuolikų, kurie naktį ketintų įsibrauti į namus, išdaužę langą.

Dėl nekviestų svečių grėsmės užraktus turėdavo ne tik išorinės, bet ir vidinės kambarių durys. Pagrindinės durys būdavo su spyra (*zamkiem*)⁴²³, kitos – su geležiniais užkabinimais (*защелкаму*)⁴²⁴ ir kilpomis (*пробоюму*)⁴²⁵,

⁴¹⁴ 1562 m. Vilkijos vėliavininkienės Agnietės Ručkevičienės Paštuvos dvarelyje, Kauno pav.: IA. Nr. 14. Sk. 152.

⁴¹⁵ 1597 m. Grigorijaus Koširskio ir Mikalojaus Kiškos Kosovo dvare, Slanimo pav.: ABK. T. 14. Nr. 83. P. 607; 1585 m. Kristupo Zabreskio turtas Žvirblių dvare, Upytės pav. (*олову до блонь, купленого за польковы грошей литовскихъ*): ABK. T. 26. Nr. 211. P. 127; 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 3.

⁴¹⁶ Puodžiukienė D. Tradicinės architektūros ponų namų raida. P. 13. Taip pat žr.: 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 2.

⁴¹⁷ Radvilų rūmai Dubingiuose. P. 82.

⁴¹⁸ 1650 m. Krepickio seniūno Kazimiero Hrabos Starnovo Musninkų dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. F. 264. B. 1184. L. 8; 1637 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas (*szkła francuskiego*): LVIA. F. 1280. B. 97. L. 4.

⁴¹⁹ 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 2.

⁴²⁰ Loziński W. Op. cit. P. 92.

⁴²¹ 1591 m. Lintupio dvare: VUB. RS. F. 4. B. A1609. L. 3.

⁴²² 1569 m. Venslavo Plonskio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje: ibidem. Nr. 23. P. 258; 1583 m. Stanislovo Naruševičiaus Aunuvėnų dvare: ibidem. Nr. 24. P. 267; 1584 m. Teodoro Kincavičiaus Arlovietės dvare, Kauno pav.: ibidem. Nr. 27. P. 277 ir kt.

⁴²³ 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 209; 1576 m. Lauryno Vainos Telesnicų dvare, Brastos vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 13. P. 186; 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 22. P. 247; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 39. P. 356 ir kt.

⁴²⁴ 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 209; 1576 m. Lauryno Vainos Telesnicų dvare, Brastos vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 13. P. 186; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 256; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare,

sklāščiais (*wreciądzem*)⁴²⁶ ir sankabomis (*skoblyami*)⁴²⁷. Durys taip pat turėdavo geležines rankenas (*kliamką, antabem*)⁴²⁸. Varstyti duris leido įstatyti geležiniai vyriai (*на завесахъ железныхъ*), visuomet paminimi inventoriuose kaip svarbi turto dalis⁴²⁹. Kai kada durys būdavo įstatomos ant medinių bėgūnų (*на бегунахъ*)⁴³⁰.

Turtingi bajorai įsirengdavo kokybiškesnes, amatininkų darbo duris (šaltiniuose minimos dailidės (*doylidzkiej, ciesielskiej*)⁴³¹, staliaus (*stolarskiej*)⁴³² ar raižytojo (*sznyczerską*)⁴³³ darbo durys). Didikų namų durys svarbiose rezidencijose XVII a. I p. būdavo ypač kokybiškos ir puošnios: ažuolinės staliaus darbo⁴³⁴ ar drožinėtos, dekoruotos giminės herbais⁴³⁵.

Ypatingas bajorų namų fasado elementas buvo prieangis (*ganek*) su laipteliais, kuriais palipus būdavo įeinama į namą. Jie buvo būdingi ne tik ant paklėčio statytiems namams (tam, kad pro jame įrengtus laiptus būtų galima

Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 356; 1596 m. Jono Gruzdzio Kiaunorių dvare, Kražių valsč.: IA. Nr. 92. Sk. 401 ir kt.

⁴²⁵ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare: ABK. T. 14. Nr. 23. P. 258; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 39. P. 356; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 51. P. 436; 1593 m. Jono Odineco Sokolovo dvare, Slanimo pav.: ibidem. Nr. 56. P. 455; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare: ibidem. Nr. 61. P. 480 ir kt.

⁴²⁶ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1594 m. kunigaikštienės Sofijos Sluckienės Žoltanų dvare: ibidem. Nr. 59. P. 476; 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ibidem. Nr. 86. P. 629.

⁴²⁷ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare: ABK. T. 14. Nr. 23. P. 258; 1594 m. kunigaikštienės Sofijos Sluckienės Žoltanų dvare: ibidem. Nr. 59. P. 476; 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ibidem. Nr. 86. P. 629.

⁴²⁸ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare: ibidem. Nr. 23. P. 258; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 245; 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 329 ir kt.

⁴²⁹ 1576 m. Lauryno Vainos Telesnicų dvare, Brastos vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 13. P. 186; 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 22. P. 247; 1583 m. Stanislovo Naruševičiaus Aunuvėnų dvare: ibidem. Nr. 24. P. 267; 1584 m. Teodoro Kincavičiaus Arlovietės dvare, Kauno pav.: ibidem. Nr. 27. P. 277; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 39. P. 356.

⁴³⁰ 1571 m. Kurkliškių dvare, Trakų pav.: LMAVB. RS. F. 138. B. 1296. L. 3; 1597 m. kunigaikščio Jurgio Giedraičio Balninkų dvare, Ukmergės pav.: IA. Nr. 114. Sk. 447.

⁴³¹ 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 3.

⁴³² 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus Albos palivarke, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 81; 1640 m. Boguslavo Radvilos Smolevičių dvare, Minsko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3871. L. 2–2v.

⁴³³ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 1v.

⁴³⁴ 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare: VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 2.

⁴³⁵ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 253.

patekti į aukščiau nuo žemės buvusias gyvenamąsias patalpas)⁴³⁶, bet taip pat ir namams „prie žemės“⁴³⁷. Be to, prieangius turėjo tiek ne itin pasiturinčių bajorų namai, tiek ir paties valdovo medinės rezidencijos⁴³⁸. Šis medinei architektūrai būdingas elementas buvo itin populiarus ir tarp Lenkijos bajorų. LDK jis buvo toks įprastas ir ryškus, kad ir prie mūrinių būdavo pristatomi mūriniai prieangiai⁴³⁹.

Prieangyje būdavo pakabinami drabužiai (minimos čia buvusios kabyklos)⁴⁴⁰. Prieangis buvo ir vieta, kur gryname kaimo ore pasibūdavo bajorų šeima, atvykę svečiai, arba prisėdavo namus saugojęs tarnas ar šeimynykštis – čia būdavo pastatyti keli suolai⁴⁴¹, o kai kada ir stalas⁴⁴². Didikų namų prieangyje būdavo pastatomas ilgas stalas, daugiau suolų (minimi buvę trys)⁴⁴³, mat, čia greičiausiai susirinkdavo visas būrys asmenų. Dideliuose, turtinguose namuose prieangių būdavo net keli – apatiniame ir viršutiniame namo aukštuose⁴⁴⁴, o kai kada – ir abejuose namo pusėse⁴⁴⁵. XVII a. I p. šaltiniai rodo, kad viršutiniame prieangyje, kuris būdavo šalia valgomojo, grodavo muzikantai (*ganek dla muzyki*)⁴⁴⁶. Reprezentacijai svarbių dekoru detalių bajorų namų architektūroje daugiau neaptinkame. U. Augustyniak tyrimas parodė, kad netgi Radvilos savo namų reprezentacija ėmė rūpintis tik

⁴³⁶ Urbelis. M. Op. cit. P. 74–75.

⁴³⁷ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 39. P. 361; 1591 m. Bogdano Solomerickio Kelmės dvare: ibidem. Nr. 43. P. 379; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 51. P. 436.

⁴³⁸ 1558 m. valdovo Rodūnės dvare: LMAVB. F. 256. B. 2344. L. 1–2.

⁴³⁹ 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B 2904. L. 5.

⁴⁴⁰ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare: ABK. T. 14. Nr. 23. P. 258.

⁴⁴¹ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 361; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare. Minsko pav.: ibidem. Nr. 51. P. 436; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 330; 1642 m. Boguslavo Radvilos Senojo Kaimo (*Stare Siolo*) dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4040. L. 4.

⁴⁴² 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 256; 1597 m. Tansų Svirnų dvare, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 123. Sk. 464.

⁴⁴³ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (prieangyje buvo trys suolai ir pušinis stalas): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 3; 1644 m. Jonušo Radvilos Šetekšnių dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 4200. L. 3–4.

⁴⁴⁴ 1565 m. Luko Leckio Gaideniškio dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 2; 1594 m. Elžbietos Kęstartienės Dubėnų dvare, Užvenčio valsč.: ABK. T. 14. Nr. 64. P. 499; 1627 m. Radvilų Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 1; 1644 m. Samuelio Sobolevskio Padubysio dvare, Žemaitijoje: LVIA. F. SA. B. 14664. L. 481.

⁴⁴⁵ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 240.

⁴⁴⁶ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 2v.; 1627 m. Radvilų Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 1.

paskutiniais Kristupo Radvilos gyvenimo metais, kuomet jis ėmėsi statyti tvirtovę Biržuose⁴⁴⁷.

Bajorų namų architektūros analizė parodė, kad LDK vyraujanti medinė bajorų dvarų statyba skyrėsi nuo Vakarų Europos kilmingųjų mūrinių rūmų, tačiau buvo panaši į Lenkijos bajorų. Nepasiturintys bajorai gyvendavo nedideliuose namuose, statytuose tiesiai ant žemės, o jų langai būdavo tik popieriniai ar drobiniai. Tuo jų gyvenimas buvo artimas valstiečiui. Labiau pasiturintys savo gyvenimo sąlygas stengėsi pagerinti, visų pirma statydami namus ant paklėčių, kurių gyvenamosiose patalpose būdavo šilčiau ir sausiau. Tokia namų ant paklėčių statybos tradicija būdinga Šiaurės ir Rytų Europos architektūros kultūrai, tačiau nebuvo žinoma Vakaruose. Didikų namai nuo XVI a. II p. būdavo statomi ant mūrinių pamatų, tačiau tokie namai įsivyravo tik XVII a. I p. Antra, bajorai investuodavo į stiklinius langus, kurie XVI a. II p. jau buvo populiarūs. Tai buvo būtina, kad nepūstų skersvėjai ir namuose būtų daugiau šviesos. XVII a. I p. stikliniai langai tampa prieinami ir nepasiturintiems bajorams. Trečia, gyvenimo sąlygoms buvo svarbus ir aukštas skiedrinis stogas, nors kai kurie, netgi gan pasiturintys, kartais jį pakeisdavo šiaudiniu. Namas turėjo suteikti prieglobstį ne tik nuo gamtos reiškinių, bet ir nuo plėšikų. Dėl to net ir vidinių kambarių durys būdavo rakinamos. Apsaugos funkciją turėjo ir medinės langinės, uždengiančios trapius stiklinius langus. Taigi, bajorų medinėje dvarų architektūroje svarbiausia buvo funkcionalumas, bet ne reprezentacija. Iš visų sodybos pastatų bajorų gyvenamasis namas išsiskyrė tik dydžiu, aukščiu bei prieangiu. Tik didikai XVII a. I p. ima daugiau investuoti į savo namo išvaizdą – įrengiami aukšti stogai su kupolais ir puošniomis vėjarodėmis, dviaukščiai prieangiai, vitražiniai langai, Venecijos ar prancūziško stiklo langai, drožinės durys.

⁴⁴⁷ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 225.

1. 3. Bajorų gyvenamojo namo plano schema ir patalpų paskirtis

Bajorų namo plano schemos tyrimas, apimantis tokias problemas, kaip patalpų skaičius, jų išdėstymas ir paskirtis, suponuoja atskleisti ne tik vidaus plano raidos bruožus architektūriniu aspektu, bet ir suvokti tam tikras bajorų gyvenimo būdo detales. Tokia analizė gali parodyti, kokie buvo vyro ir žmonos, tėvų ir vaikų santykiai (pagal tai, ar jie turėjo atskiras patalpas, ar tik bendras), ar pačiuose bajorų namuose gyveno tarnai, ar būdavo paruoštas atskiras kambarys atvykstantiems svečiams, ir ar egzistavo privačių ir viešų patalpų samprata.

Bajorų dvarų inventorių duomenimis, XVI a. I p. bajorijos namuose būdavo nedaug patalpų (nors, greičiausiai, jos buvo pakankamai erdvios). Ankstyvajame 1500 m. Jono Hornostajaus Ščitnikų dvaro inventoriuje rašoma, kad jo senajame name buvo priemenė (*сень, применъ*) ir trys gyvenamosios patalpos: seklyčia (*светлица*) su kamarėle (*коморка*) ir menė (*изба*), buvusi kitoje priemenės pusėje⁴⁴⁸. 1547 m. Jono Čižo Kozinos, Ašmenos ir Varnionių dvarų sodybose jo namai buvo: seklyčia, net be priemenės, seklyčia su priemene, seklyčia su kamara. Tik Videniškių dvaro sodyboje tuo pat metu stovėjusiam name buvo seklyčia, priemenė ir kamara⁴⁴⁹. Tokie namai su viena–trimis gyvenamosiomis patalpomis buvo ir kitose pasiturinčiųjų XVI a. I p. ir XVI a. 6-ojo deš. sodybose⁴⁵⁰. Giliau paanalizavus šį aspektą, paaiškėja, kad šiuo laikotarpiu tai buvo būdinga net ir itin aukštą socialinę poziciją užėmusių asmenų namams. Pavyzdžiui, 1555 m. vyskupo Valerijono dvaruose paprastai namus sudarė priemenė ir dvi viena prieš kitą buvusios seklyčios, o Polonų dvare šalia vienos seklyčios buvo ir kamara⁴⁵¹. Maža to, vos kelios patalpos (tarp jų dvi ar trys gyvenamosios) sudarė ir paties valdovo medinę rezidenciją Rodūnės dvare: 1558 m. didžiajame name buvo priemenė, didelė

⁴⁴⁸ AGAD. F. 334. B. 382. L. 2.

⁴⁴⁹ LM. TBK 19. Nr. 133. P. 166–168.

⁴⁵⁰ 1549 m. Alberto Goštauto Kameneco dvare: ДМAMIO. T. 1. Nr. 7. P. 110; 1552 m. Stanislovo Davainos Daugirdiškių dvare: LMAVB. RS. F 138. B. 1381. L. 8; 1556 m. valdovo maršalkos Jurgio Volčkavičiaus Rusotos dvare: LDK kasd. gyv. P. 258.

⁴⁵¹ Rožiščių, Tereminų, Polonų dvaruose (Lucko ir Brastos pav.): LMAVB. RS. F. 43. B. 11995. L. 1–4v.

seklyčia, šalia jos seklytėlė ir kamarėlė su išvieta. Kitame dideliame name – priemenė su išvieta, vienoje priemenės pusėje – didelė seklyčia – kitoje – kambarys (*kownata*) su išvieta⁴⁵².

Mažai suskaidytas vidaus planas su viena ar dvejomis erdviomis gyvenamosiomis patalpomis (kai kada dar su mažesne kamarėle) ir jų jungiamąja dalimi – prieangiu, XVI a. I p. ir anksčiau, buvo įprastas net ir labiausiai pasiturintiems asmenims. Tačiau XVI a. septintajame dešimtmetyje jau matome pokyčius. Turtingo valdovo girininko Luko Lečkio namo Gaideniškio dvaro sodyboje planas buvo labiau suskaidytas: vienoje priemenės pusėje – dvi kamarėlės ir išvietė, kitoje – seklyčia, kamara, kamarėlė, o prie jų – dar viena seklyčia. Su priemene buvo įrengta ir virtuvė, o viršuje jos – kamara⁴⁵³. Dar sudėtingesnis planas, kuomet abipus priemenės būdavo iki aštuonių patalpų, pastebimas didikų dvarų sodybose nuo XVI a. pab. Tyrėja D. Puodžiukienė tai sieja su daugiafunkcinių namų atsiradimu, kurį lėmė Vakarų Europos architektūros tendencijos⁴⁵⁴. Iš tiesų, 1591 m. Petų Vožnikų dvaro Drohičino pavieta sodybos pagrindinį namą jau sudarė daug daugiau patalpų nei aptartuose XVI a. I p. namuose – jame buvo keturios didelės menės, iš kurių viena buvo valgomasis, taip pat trys priemenės, kamara, bei dvi išvietės – viena prie priemenės, kita – prie kamaros⁴⁵⁵. Šiuo laikotarpiu atsiranda ir dviaukščiai kryžminio plano namai⁴⁵⁶. Tokio namo pavyzdį galime pateikti iš 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvaro inventoriaus: pirmame jo aukšte, kairėje priemenės pusėje, grupavosi seklyčia su kambariu (*kownata*), dešinėje – kita seklyčia su kamara ir tualetu, už priemenės buvo dar viena seklytėlė ir tualetas. Antrajame namo aukšte būdavo patenkama į salę ir kamara⁴⁵⁷. Tokio planavimo namai buvo būdingi tik patiems turtingiausiems.

⁴⁵² 1558 m. valdovo Rodūnės dvare: LMAVB. F. 256. B. 2344. L. 1–2.

⁴⁵³ 1565 m.: LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 1–2.

⁴⁵⁴ Puodžiukienė D. Tradicinės architektūros ponų namų raida. P. 10.

⁴⁵⁵ ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401.

⁴⁵⁶ 1596 m. Hlebavičių Šalčininkų dvare: LMAVB. F. 256. B. 3471. L. 540v; 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skačiūnų dvare: IA. Nr. 136. Sk. 503; 1639 m. Vilhelmo Trankvičiaus Daunaravos dvare, Žemaitijoje: LVIA. F. SA. B. 14660. L. 540–544.

⁴⁵⁷ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 2–3.

XVII a. I p. didiko ir prastai gyvenančio bajoro namų atskirtis dar labiau išryškėjo, kadangi turtingiausių namai dar labiau išsiplėtė ir susiskaidė. Šaltiniai liudija apie įspūdingus didikų namus, kuriuose patalpų skaičius siekdavo 15⁴⁵⁸ ar net 19⁴⁵⁹. Tokie namai – svarbiosios rezidencijos, būdavo daugiaaukščiai⁴⁶⁰. Net trys aukštai buvo įrengti Albos⁴⁶¹, Daliatičių dvarų sodybose. Pastarojoje namo pirmajame aukšte buvo tarnų patalpos, antrajame – ponų kambariai, trečiajame – salė⁴⁶². Tokia patalpų išdėstymo tvarka, kuomet antrasis aukštas yra *piano nobile*, kartojo renesansinių Italijos namų vidaus struktūrą. Tiesa, net ir didikų namai nebūtinai būdavo daugiaaukščiai ir juose paprastai būdavo aštuonios gyvenamosios patalpos. Vieną tokio namo aukštą sudarė nuo 150 iki 220 m kv⁴⁶³. Tai itin kontrastuoja su minėtu 1641 m. Kristupo Mažeikos šiaudais dengtu nameliu, kuriame tebuvo kambarys, priemenė ir prie jos šoninė kamarėlė (po namu dar buvo rūsys)⁴⁶⁴ ar su 1650 m. Kazimiero Goneckio Oleskio gyvenimu greičiausiai vienos patalpos nume (*wieza <...> gdzie sam mieszkał*) Dirvėnuose, Mažųjų Dirvėnų valsčiuje⁴⁶⁵. Tad gyvenamųjų namų plano sudėtingėjimo raida, pastebima nuo XVI a. septintojo dešimtmečio, buvo pirmiausia būdinga turtingiausiems asmenims, o tie, kurie gyveno kukliai, net ir peržengus XVII a. slenkstį, turėjo vieną ar du gyvenamuosius kambarius.

Išryškėjusi didelė tokių neturtingų bajorų ir didikų namų dydžio ir plano diferenciacija kartu reiškė ir skirtingą gyvenimo būdą. Vienoje ar dvejose patalpose gyvenę šeimos nariai visada būdavo šalia. Jie čia valgė, miegojo, auginė vaikus, dirbo rankdarbius, priimdavo svečius. Tad tokia viena ar dvi patalpos būdavo skirta įvairioms funkcijoms. Tačiau dideliuose namuose ėmus patalpas skaidyti, kai kurios funkcijos buvo atskirtos. Kaip minėjome, toks

⁴⁵⁸ 1628 m. Radvilų Postavų dvare (viename namo aukšte): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 1–3.

⁴⁵⁹ 1606 m. Alberto Radvilos Ateniškio dvare (trijuose namo aukštuose): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 67– 68; 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav. (mūriniame dviejų aukštų name): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 5–6v.

⁴⁶⁰ Augustyniak U. *Drewniane dwory Radziwiłłów*. P. 111.

⁴⁶¹ 1636 m. Alberto Radvilos Albos dvare, Slucko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 11. L. 1.

⁴⁶² 1628 m. Kristupo Radvilos, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 2.

⁴⁶³ Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*. P. 228, 251.

⁴⁶⁴ LMAVB. F. 198. B. 64. L. 1.

⁴⁶⁵ LVIA. F. SA. B. 14672. L. 607v.

procesas pastebimas pasiturinčių bajorų namuose nuo XVI a. II p., kai Vakarų Europoje jis būdingas jau ir žemesniems visuomenės sluoksniams. XVI a. Anglijoje dauguma valstiečių jau nebegyveno, kaip anksčiau, tik vienoje patalpoje (*hall*), kurioje gamino, valgė, dirbo, miegojo ir užsiėmė bendra veikla. Neturtingos ir vidutiniškai pasiturinčios šeimos jau turėjo atskirus (vidutiniškai keturis) kambarius⁴⁶⁶.

Bajorų dvarų inventorių medžiaga leidžia išskirti kelias skirtingai įvardijamas ir turėjusias tam tikras paskirtis patalpas. Jei XVI a. I p. tai paprastai būdavo pagrindinis gyvenamasis kambarys su priemene ir kai kada kamarėlė miegui, tai XVI a. II p. šaltiniuose aptinkame didesnę patalpų skaičių ir kartu įvairesnę jų paskirtį. Priemenė buvo centrinė, jungiamoji abejų namo galų dalis. Būtent į ją pirmiausia ir buvo patenkama einant į namų vidų, o iš jos toliau buvo žengiama į kitus kambarius, arba laiptais nusileidžiama į rūsi⁴⁶⁷, arba pakylama į viršutines patalpas (*wschod na gure*)⁴⁶⁸. Priemenėje būdavo gana tamsu – dieną šviesa tesklisdavo tik per vieną⁴⁶⁹ ar du⁴⁷⁰, retai tris langus⁴⁷¹. Didikų namuose tamsiu paros metu priemenę apšviesdavo ant grandinės pakabintas stiklinis žibintas (*laternia sklanna na lancuchu*)⁴⁷². Šioje patalpoje įprastai būdavo įrengiamas kaminas, į kurį sueidavo seklyčiose besikūrenančių krosnių dūmai⁴⁷³. Kaminų čia galėjo būti vienas ar du (didikų namuose – ir trys⁴⁷⁴). Jie būdavo mūriniai⁴⁷⁵ arba moliniai⁴⁷⁶. Daugumoje

⁴⁶⁶ Shammass C. The domestic Environment in early modern England and America. // Journal of Social History. Vol. 14. No. 1. Oxford University Press. 1980. P. 7.

⁴⁶⁷ 1565 m. Luko Lečchio Gaideniškio dvare: LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 3.

⁴⁶⁸ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 240; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 355; 361; 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ibidem. Nr. 86. P. 629; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: IA. Nr. 140. Sk. 516.

⁴⁶⁹ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 407; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 245; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: ibidem. Nr. 64. Sk. 329.

⁴⁷⁰ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 256.

⁴⁷¹ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401.

⁴⁷² 1601 m. Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav.: LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 2v.

⁴⁷³ Urbelis M. Op. cit. P. 77.

⁴⁷⁴ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 1; 1627 m. Radvilų Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 1.

⁴⁷⁵ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 240; 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 408; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ibidem.

inventorių neminimi priemenėje buvę baldai. Kitais atvejais, joje stovėdavo tik koks suoloelis⁴⁷⁷ ar skrynia⁴⁷⁸, du suolai⁴⁷⁹, stalas⁴⁸⁰, skrynia ir vokiška spinta⁴⁸¹, ilga skrynia ir balta rakinamas spinta⁴⁸². Kartais priemenėje būdavo ir daugiau baldų: keturi suolai, stalas, bei spinta indams⁴⁸³; trys suolai ir du uslonai (*ustlon, услонки*)⁴⁸⁴. Išskirtinės, turinčios reprezentacijos atspalvį, buvo didikų priemenės su šešiais įstiklintais langais⁴⁸⁵, ar langais, puoštais giminės herbais⁴⁸⁶.

Socialinę priemenės reikšmę įžvelgė Lenkijos bajorų namus analizavęs V. Lozinskis. Tyrėjas pabrėžė, kad priemenė, kurią apšildė didžiulis mūrinis kaminas, ir kurios sienos buvo nukabinėtos ginklais, savo dydžiu ir paskirtimi buvo tokia pat svarbi namo dalis, kaip ir valgomasis – joje vyko susirinkimai, būdavo ruošiamasi medžioklei ar kitiems žygiams, renkamasi pavojaus atveju, o vestuvių, švenčių ar laidotuvių metu priemenėje vienas šalia kito miegodavo svečiai⁴⁸⁷. Prancūzijos rūmus tyrinėjęs N. Elias atskleidė, kad priemenėje (*antichambre*) ponų įsakymų laukdavo liokajai ir tarnai⁴⁸⁸. LDK šaltiniai skurdžiai užsimena apie priemenėje vykusį socialinį gyvenimą. 1582 m. teismo byloje atskleidžiama, kad gindamasi nuo užpuolikų, bajorė kartu su savo šeimyna, laikė priemenės duris⁴⁸⁹. Tai, jog kai kada priemenėje būdavo

Nr. 51. P. 436; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitija: *ibidem*. Nr. 61. P. 480 ir kt.

⁴⁷⁶ 1576 m. Lauryno Vainos Telesnicų dvare, Brastos vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 13. P. 186; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: IA. Nr. 140. Sk. 516.

⁴⁷⁷ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247.

⁴⁷⁸ 1591 m. Jono Ilgovskio Viduklės dvarelyje: IA. Nr. 59. Sk. 309.

⁴⁷⁹ 1575 m. kunigaikštienės Daratos Svirskienės Juodupio dvarelyje, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3300. L. 1; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 329; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitija: ABK. T. 14. Nr. 61. P. 480; 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 3; 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629.

⁴⁸⁰ 1594 m. Gelijašo Vaišnoros Belicos dvare, Minsko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 66. P. 508.

⁴⁸¹ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*szafa y skrynia niemiecka zawieskami*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 1.

⁴⁸² 1650 m. Krepickio seniūno Kazimiero Hrabos Starnovo Musninkų dvare, Vilniaus vaiv.: LMAVB. RS. F. 264. B. 1184. L. 7v.

⁴⁸³ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 407.

⁴⁸⁴ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 256. Uslonai – suoloeliai – žr.: Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 7.

⁴⁸⁵ 1650 m. Boguslavo Sluškos Troscienio dvare, Slucko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4380. L. 2.

⁴⁸⁶ 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 3.

⁴⁸⁷ Loziński W. Op. cit. P. 78.

⁴⁸⁸ Elias N. Rūmų dvaro visuomenė. P. 49.

⁴⁸⁹ ABK. T. 36. Nr. 368. P. 316.

įrengiama virtuvė⁴⁹⁰, rodo, kad ši erdvė galėjo būti skirta tarnams. Nežinoma, ar čia jie ne tik gamino valgi, bet ir gyveno. Turtingųjų namuose be pagrindinės didžiosios priemenės būdavo ir mažesnių priemenių namų galuose⁴⁹¹, pro kurias būdavo patenkama į šalia buvusius kambarius. Pavyzdžiui, 1541 m. minima ponių priemenė⁴⁹² suponuoja mintį, kad per ją būdavo patenkama į moterims skirtą kambarį, esantį kitoje namo pusėje, nei vyro kambarys.

Gyvenamosios bajorų šeimos patalpos šaltiniuose įvardijamos seklyčiomis, menėmis, kamaromis, alkieriais (*alkierz*) ir salėmis (*sala*). XVI a. II p. atsiranda *kamaros* sinonimas – *ковъната*, *komnata* (šaltinyje: *komora* *albo kownata*). Tačiau, jei seklyčios, menės ir kamaros buvo minimos XVI a. I p., tai alkieriaus ir salės terminai sutinkami tik nuo šio amžiaus antrosios pusės. Viena seklyčia ar menė paprastai būdavo didesnė už kitą, buvusią priešingame namo gale. Tokia didžioji seklyčia būdavo skirta valgomajam. Šaltiniuose nuo XVI a. II p. ji taip ir įvardijama: *светлица столова*, *изба столова*. Priešinėje, mažesnėje seklyčioje, greičiausiai vyko šeimos gyvenimas. Kamarose, kurios, kaip pastebėjo ir U. Augustyniak, būdavo įrengiamos šalia didžiųjų patalpų⁴⁹³, būdavo miegama arba saugomi brangūs daiktai⁴⁹⁴.

Alkieriuose, kurie būdavo pasiturinčių asmenų namuose, buvo du ar trys stikliniai langai, stovėjo krosnis ir keli baldai. Vilniaus vaivados Kristupo Radvilos 1591 m. Derevnos dvaro Minsko pavieta name viename iš alkierių stovėjo mažas staliukas ir suolas, o ant sienos kabėjo tapytas popierinis

⁴⁹⁰ 1586 m. Jadvygos Sokolovskienės ir Stabrovskio Derevnos dvare, Slanimo pav.: ABK. T. 14. Nr. 35. P. 343; 1590 m. Jono Gradovskio Gaižuvos dvarelyje, Vilkijos valsč.: IA. Nr. 54. Sk. 299; 1594 m. Trakų vietininko Jono Bako Zarečės dvare, Upytės pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3105. L. 2; 1600 m. Tretiniškių dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3419. L. 1; 1642 m. Jonušo Radvilos Šeivensko ir Vyžansko dvare (*w sieni komin w nim kuchnia*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3681. L. 46.

⁴⁹¹ 1585 m. Kasparo Ozemblovskio Gelgaudiškio dvare, Kauno pav. (dvi priemenės: mažesnė ir didesnė): LMAVB. RS. F. 256. B. 3793. L. 1; 1596 m. Onos Sadovskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 3; 1606 m. Kristupo Radvilos Ageniško dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 67–68.

⁴⁹² Jurgio Volčkos Šalčininkų dvare: LM. TBK 12. Nr. 178. P. 160.

⁴⁹³ Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*. P. 253.

⁴⁹⁴ Apie valgomąjį, priešinę seklyčią ir kamarą žr. Sk. II. Posk. 1.

paveikslukas, tačiau kitame buvo tiesiog sudėti daiktai⁴⁹⁵. Tad šios patalpos paskirtis buvo nevienareikšmė. V. Lozinskio nuomone, alkierius reiškė tiesiog kampinį kambarį⁴⁹⁶.

Šaltiniuose minima salė – tai erdvi patalpa namų pastogėje. Paprastai ji būdavo apytuštė – inventoriuose paminimi tik langai⁴⁹⁷. Tik kartais šioje pastogėje būdavo padedamas suolas⁴⁹⁸, galbūt tiesiog tuo metu nereikalingas gyvenamuosiuose kambariuose. Išskirtinė šiuo požiūriu buvo Kristupo Radvilos didelė salė Papilio dvaro gyvenamajame name 1606 m. Joje buvo įrengta dešimt stiklinių langų, aplink sienas buvo sustatyti ilgi suolai, taip pat čia buvo du liepiniai stalai ir du nedideli suoliukai (*zedlow*)⁴⁹⁹. 1647 m. Boguslavo Radvilos Šližių dvaro (Oršos paviete) gyvenamajame name salė buvo kūrenama – joje buvo krosnis⁵⁰⁰. Tad ji būdavo naudojama kaip gyvenamoji ar šventėms skirta antrojo aukšto patalpa. Pastogėje ar kitoje namo dalyje pasiturintys asmenys įsirengdavo ir religinės paskirties patalpą – koplyčią⁵⁰¹, tačiau tokia patalpa inventoriuose minima itin retai.

Sunku tiksliai nustatyti patalpos, vadinamos *transit*, reikšmę. Ji imta minėti tik XVII a. I p. ir itin dideliuose namuose. U. Augustyniak mano, kad tai buvo patalpėlė, kuria buvo atskiriami kiti kambariai⁵⁰², tad turėjo tiesiog „tranzitinę“ funkciją. Dėl to nenuostabu, kad minint šį pereinamąjį kambariuką, inventoriuose paprastai aprašomos tik į jį vedančios durys ar jame buvęs langelis⁵⁰³. Tačiau Levo Knapožos Žagarės dvaro gyvenamojo namo tranzite be lango su kryžiumi vietoje grotų, buvo ir suolai, pastatyti prie

⁴⁹⁵ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 3–3v.

⁴⁹⁶ Loziński W. Op. cit. P. 78.

⁴⁹⁷ 1592 m. Jono Kosmovskio Kosino dvare, Vilniaus pav. (trys langai): LMAVB. RS. F. 256. B. 3360. L. 1; 1629 m. Radvilienės Subotnikų dvare (keturiolika langų): LMAVB. RS. F. 98. B. 1236. L. 2.

⁴⁹⁸ 1638 m. Upytės pateisėjo (*podseku*) Mykolo Umiatovskio Upytės dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 3103. L. 2.

⁴⁹⁹ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 3.

⁵⁰⁰ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4267. L. 3.

⁵⁰¹ Apie koplyčią žr. žr. Sk. II. Posk. 1.

⁵⁰² Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 253.

⁵⁰³ 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare, Vilniaus vaiv.: LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 2v.–3; 1623 m. Jono Sapiegos Jalovos dvare: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 3; 1637 m. Halškos Karaševičienės Kozakovščyznos dvare (tarp Eišiškių, Rodūnios ir Ditvos upės): LMAVB. RS. F. 256. B. 2317. L. 1; 1645 m. Jono Sanguškos Žalavos dvare, Ašmenos pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 2024. L. 1; 1646 m. Saliamono Rekučio Sienavo dvare: LMAVB. RS. F. 21. B. 1800. L. 3v.

sienų⁵⁰⁴; Boguslavo Radvilos Romanovo dvare tranzite buvo trys langai ir žaliai glazūruotų koklių krosnis su apgriuvusiu kaminu⁵⁰⁵. Jei krosnies buvimas terodo, kad ja galėjo būti apšildoma gretima didesnė ir reikšmingesnė patalpa, tai suolelis prie sienos liudija, kad kažkas čia ir pasibūdavo.

Paprastai neatsiejama gyvenamojo namo dalimi buvo tualetas (*коморка необходимая, komorka potrzebna, przyvet, sekret*)⁵⁰⁶, įrengiamas šalia kamarų ir priemenės. Apie šią mažą patalpėlę inventoriuose rašoma tik tai, kokios durys į ją veda ir kad joje būdavo vienas mažas langelis. Kadangi vandentiekio to laikmečio bajorų namuose nebuvo, sunku įsivaizduoti tuose namuose buvusias higienos sąlygas. Galima svarstyti, kad galbūt tualetu patalpėlė buvo statyta kaip erkeriukas, kaip buvo įprasta pilyse, todėl jo duobę galima buvo iškuopti iš lauko pusės. Tokia mintis kyla atsižvelgiant į tai, kad tualetas buvo įrengiamas prie galinės sienos. Be to, primūrytas erkeriukas, skirtas tualetui, buvo prie Dubingių rezidencijos sienos⁵⁰⁷. XVI a. gyvenęs Anzelmas Gostomskis, rašęs apie lenkų bajorų namų ūkį, pabrėžė, kad *kur gyvena, retai be blogo kvapo*. Dėl to savo knygoje tarnaitėms nurodė kambariuose palaikyti švarą⁵⁰⁸.

Atsižvelgiant į minėtus šaltinių duomenis, aiškėja, kad dvigaliai kiek pasiturinčių bajorų namai paprastai būdavo skirstomi į atskiras namų erdves, skirtas svečių priėmimui bei vaišėms (priemenė, valgomasis, galbūt salė) ir privatesniam šeimos gyvenimui (priešinė seklyčia, kamara, alkierius). Namų erdvės skirstymas į šias atskiras sritis, tarp kurių buvo ir atskira erdvė tarnams, atsirado XV a. Milane, renesansiniuose rūmuose. Tai buvo susiję su siekiu gyventi patogiau – būtent ten tuo metu gimė šūkis „viešai elegancijai ir

⁵⁰⁴ 1647 m.: LVIA. F. SA. B. 14668. L. 13.

⁵⁰⁵ 1647 m. Oršos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3550. L. 5.

⁵⁰⁶ XVII a. I p. šaltiniuose U. Augustyniak pastebi dar vieną terminą – *osrecami* – žr.: Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 257.

⁵⁰⁷ Radvilų rūmai Dubingiuose. P. 96–97.

⁵⁰⁸ *W każdym gmachu ma być zawsze chędoźniuchno na każdy czas i godzinę. Gdzie też białogłowy mieszkają, aby chędoźniuchno zawsze było: bo gdzie mieszkają, rzadko bez złego zapachu*: Notaty Gospodarskie pisane może – 1560–1570 r. Przez Anzelma Gostomskiego wojewodę Rawskiego pierwszy raz wydane po jego śmierci staraniem doktora Oczka pod tytułem Gospodarstwo r. 1588. Teraz przez Radwańskiego Jana. W Krakowe. 1856. P. 78.

privačiam komfortui⁵⁰⁹. XV a. Florencijos renesansiniuose rūmuose kambariai pradėti skirti ne tik konkrečioms funkcijoms (minėtų atskirų namų sričių atžvilgiu), bet ir konkretiems šeimos nariams⁵¹⁰. XVI a. Italijos rūmuose susiformavo apartamentų prototipas, kuomet aplinkui miegamąjį imtos grupuoti patalpos tapo šeiminių privačia erdve⁵¹¹. Tiesa, dar 1623 m. Prancūzijoje pati *apartamentų* sąvoka neturėjo aiškiai familiarios reikšmės, kurią įgavo vėliau, kai šis terminas apibrėžė prieškambarį, kambarį ir kabinetą⁵¹². Tyrėjas A. Milobedzkis pastebi, kad XVII a. Lenkijos turtingų ponų namas turėjo pono ir ponios apartamentus, kuriuos sudarė trys patalpos: antikamera, miegamasis ir mažesnis kabinetas (arba garderobas)⁵¹³. Apartamentų atsiradimą ar pirminį jų formavimąsi galime laikyti žingsniu, vedusiu ryškesnio privatumo suvokimo link.

Šaltiniai teikia užuominas, kad XVI a. LDK bajorų didesniuose namuose vyro ir žmonos patalpos būdavo atskirtos – įrengiamos skirtingose namo pusėse⁵¹⁴. Tačiau apartamentų užuomazgos pastebimos tik XVII a. I p. didikų aplinkoje. Apie tai liudija 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvaro inventorių: vienoje antrojo aukšto pusėje buvo Radvilienės apartamentai – prieškambaris ir miegamasis, kitoje – Kristupo Radvilos kambarys, naudojamas kaip kabinetas, ir miegamasis (*izba pokojowa*). Įdomu, kad šiuos apartamentus skyrė čia pat buvęs valgomasis⁵¹⁵, į kurį pasivaišinti greičiausiai sugūžėdavo daug svečių – dėl to apie to meto privatumo apibrėžtį ir supratimą reikėtų kalbėti atsargiai. Pasak Vakarų Europos namų ūkių tyrinėtojų, tik XVI a. kilmingųjų šeima tapo labiau uždara. Būtent šiuo metu viduramžiams būdingas viešumas ėmė prarasti reikšmę, kuomet anksčiau visa gyvenimo

⁵⁰⁹ Sarti R. Europe at home. P. 129–130.

⁵¹⁰ Goldthwaite R. A. The Florentine Palace as Domestic Architecture. // The American Historical Review. Vol. 77. No. 4. 1972. P. 1008.

⁵¹¹ Sarti R. Europe at home. P. 131.

⁵¹² Carbonnier Y. Apartement. // L' ancienne France au quotidien. La vie et les choses de la vie sous l' Ancien Régime. Sous la direction de M. Figeac. Paris. 2007. P. 17.

⁵¹³ Milobędzki A. Architektura polska XVII wieku. Warszawa. 1980. P. 72.

⁵¹⁴ Mینima ponių priemenė: LM. TBK 12. Nr. 178. P. 160; J. Jurginio manymu, tai, kad vyras ir žmona gyveno skirtinguose namo galuose, rodo namuose įrengiamų tualetų skaičius – jų paprastai būdavo ne vienas – žr.: Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 7

⁵¹⁵ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 253.

kasdienybė buvo demonstruojama – kilmingieji valgė, miegojo ir apskritai nuolatos buvo kartu su dideliu skaičiumi tarnų, vasalų ir giminaičių⁵¹⁶.

LDK bajorų namuose, be minėtų didikų aplinkos atvejų XVII a. I p., paprastai nebūdavo išskiriamos atskiros patalpos konkreitiems šeimos nariams, taip pat ir vaikams. Renesansinėse Čekijos bajorų rezidencijose vaikų kambarys („kur vaikai kai kada pabūdavo“) būdavo įrengiamas šalia ar virš motinos apartamentų. Tai buvo didelė patalpa su gretimomis kamaromis. Suaugę vaikai, gyvenantys savo tėvų sodybose, taip pat gaudavo apartamentus ar bent atskirą kambarį⁵¹⁷. LDK kambariai vaikams greičiausiai buvo įrengiami dideliuose didikų namuose, kuriuose būdavo gausus patalpų skaičius. Tačiau bajorų namuose, turinčiuose du–keturis gyvenamuosius kambarius, vaikai augo būdami greta savo tėvų. Tai ypač pasakytina apie tas šeimas, kurios gyveno vienoje kuklioje seklyčioje.

Šaltiniuose beveik neužsimenama ir apie tarnams skirtas patalpas. Apie jas randame duomenų tik didikų inventoriuose, tačiau taip pat retai. Pavyzdžiui, minėtame Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, pirmajame aukšte buvo kambarys, skirtas ponios „fracimerei“ (*izba, gdzie fracymier księżnej Jej Mci stawa*). U. Augustyniak nuomone, kitoje priemenės pusėje buvęs kambarys greičiausiai buvo skirtas namus saugantiems tarnams, nors šaltinyje tai nėra aiškiai apibrėžta⁵¹⁸.

Išanalizavus namų plano schemą ir jos raidą, svarbu atkreipti dėmesį, kad patalpų skaičius bajorų namuose priklausė ne tik nuo savininko turtinės stratos, bet ir nuo gyvenamojo laikotarpio. Pasiturinčių bajorų ir didikų namuose erdvas daugiafunkcines patalpas XVI a. II p. keitė keletas patalpų, skirtų atskiroms namų sritims: svečių priėmimui bei vaišėms (valgomas) ir šeimos gyvenimui, miegui, taip pat daiktų laikymui (priešinė seklyčia, kamara). Dauguma bajorų gyvendavo namuose, kuriuose abipus priemenės buvo trys–keturios patalpos. Paprastai juose nebuvo paskiriami kambariai

⁵¹⁶ Shammas C. Op. cit. P. 3.

⁵¹⁷ Hrubá M. Renesansowe rezydencje szlachty w północno – zachodnich Czechach w świetle inwentarzy majątkowych. // Kwartalnik historii kultury materialnej. Rok. XLIX. Nr. 1–2. Warszawa. 2001. P. 67–68.

⁵¹⁸ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 253.

konkreiems šeimos nariams, vaikams, tarnams ir tai, greičiausiai, sąlygojo jų artumą. Nebuvo čia ir kabinetų ar bibliotekų, kas liudijo neprioritetinius kultūrai bajoriškos visuomenės poreikius ir galimybes. Gyvenamųjų patalpų išdėstymas namuose rodo, kad to meto privatumas buvo sąlyginis – tik XVII a. I p., sekant Vakarų Europos pavyzdžiu, didikų namuose atsirado atskirų vyro ir žmonos apartamentų prototipas. XVII a. I p. laikotarpis pasižymėjo ir tuo, kad svarbiose didikų rezidencijose prabangių patalpų skaičius dar labiau išaugo, taip išryškindamas didžiulius bajorijos sluoksnių atstovų gyvenimo namuose skirtumus.

1. 4. Valgomasis: kuklumas ar prabanga?

Valgomasis, kaip atskiras namų kambarys vaišėms, šaltiniuose imtas minėti nuo XVI a. II p. Inventoriuose, aprašant bajorų gyvenamąjį namą, minimos didesnė ir mažesnė seklyčios. Manytina, tokią paskirtį turėjo didžioji, nors šaltinyje taip konkrečiai ji nėra pavadinta. Tačiau šiame tyrime analizuosime būtent tuos atvejus, kurie nekelia abejonių, tai yra, nagrinėsime, kaip atrodė valgomoju įvardijama patalpa. Tiesa, už tokio tyrimo ribų pasilieka labiausiai nepasiturinčių bajorijos sluoksnių namai, kuriuose tokio atskiro kambario nebuvo. Atsižvelgiant į tai, kad valgomajame būdavo priimami svečiai, šis kambarys turėjo būti tinkamai paruoštas, tai yra, jame buvę brangūs daiktai turėjo demonstruoti turtinį bajoro statusą, o baldų kiekis – kiek įprastai jis sulaukdavo svečių. Tad, tiriant valgomojo aplinkos detales, svarbu išsiaiškinti: 1) kaip suvokta to meto prabanga ir kam ji buvo būdinga; 2) kokius socialinius santykius atspindi valgomojo aplinka.

Šaltiniai atskleidžia, kad valgomasis buvo erdvus kambarys – pustrečio⁵¹⁹, trijų⁵²⁰, kai kada net 5 sieksnių ilgio (pastaruoju atveju tai atitinka

⁵¹⁹ XVI a. pab. Stanislovo Loznickio Loznikų dvare (dabar – Karklėnai), Vilniaus pav.: ABK. T. 8. Nr. 168. P. 416.

⁵²⁰ 1549 m. Alberto Goštauto Kameneco dvare: ДМММЮ. T. 1. Nr. 7. P. 110; 1584 m. Motiejaus Grigorevičiaus dvarelyje, Kauno pav.: ABK. T. 14. Nr. 29. P. 280–281; 1596 m. Jurgio Kelpšos Severinų dvare: IA. Nr. 106. Sk. 435.

daugiau nei dešimt metrų)⁵²¹. Dienos šviesa į šią seklyčią prasiskverbavo pro tris–keturis, penkis–septynis⁵²² ar net vienuolika⁵²³ stiklinių langų. Valgomojo, kaip ir kitų gyvenamųjų patalpų grindys, kuomet namas stovėjo ant paklėčio, buvo lentų pakyla (*помость дощеньй*)⁵²⁴. Anot J. Jurginio, kituose namuose grindys buvo plūkto molio, grįstos čerpėmis ar plytomis⁵²⁵. Analizuojamuose šaltiniuose čerpinės grindys visgi nebuvo paminėtos, tačiau juose užsiminta apie skiedrų sluoksniu klotas grindis⁵²⁶. Didikų namuose, pirmajame aukšte, grindys būdavo plytų ir degutinės, kitur – medinės⁵²⁷. Lubos tik didikų namuose buvo išskirtinės, ypač XVII a. I p. – drožinės, dažytos, perdengtos sijomis, su plačiais frizais, liudijančiais renesansines tradicijas⁵²⁸.

Valgomųjų medinės sienos būdavo apkabinėtos kilimais (*ковры, kobierce, ковер великии до стены*)⁵²⁹. Bajorų kilnojamo turto sąrašuose minimi vienas ar kiek daugiau kilimų – tarp jų paprasti, namų darbo, arba pagaminti iš turkiško medvilninio audinio⁵³⁰. Kaip pastebėjo Žemaitijos bajorų namų ūkį tyręs E. Saviščevas, tuo metu buvo madingi turkiški raudoni kilimai⁵³¹. Didikų valgomųjų sienos būdavo apmušamos ypač puošniais ir

⁵²¹ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 240. Sieksnis yra lygus 2, 13 m. – žr.: Jurginis J. Upytės dvareliai. P. 64.

⁵²² Urbelis M. Op. cit. P. 77.

⁵²³ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Nugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 4.

⁵²⁴ 1580 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio Zietelos dvare: ABK. T. 14. Nr. 18. P. 201; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitija: ibidem. Nr. 61. P. 479; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 329.

⁵²⁵ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 11.

⁵²⁶ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401; 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare (*izba tarcicami polozona*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 67.

⁵²⁷ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 253.

⁵²⁸ Ibidem. P. 254.

⁵²⁹ „Kobierce“ – vienpusiai kilimai, paprastai megzti su pakirptu pūku: S. Samalavičius. Vilniaus miesto kultūra ir kasdienybė XVII – XVIII amžiuose. Sud. A. Samalavičius. Parengė A. Ragauskas. Vilnius. 2011. P. 287.

⁵³⁰ 1541 m. Teodoro Vardomskio turto sąrašas (*ковры два, литовское роботы, по коне грошей*): LM. TBK 12. Nr. 128. P. 120; 1586 m. Kotrynos Juškevičienės testamentas, Žemaitija (*коберцы ворсоватые домовые роботы два*): LVIA. F. SA. B. 4605. L. 14v.; 1586 m. Aksininos Gurinaunienės testamentas (*ковер великии до стены*): Тастаменты шляхты і мяшчан. Nr. 16. P. 103; 1586 m. Martyno Dunovskio Šilėnų dvare (*kobierec domowey roboty, a drugi zmodsky*): IA. Nr. 44. Sk. 274; 1619 m. Kristupo Chominskio turtas (*фолварок Князаковский Сусловицзинь, Vilniaus vaiv.*) (*коберец <...> бавелницы турецкую*): LVIA. F. SA. B. 4645. L. 36v.

⁵³¹ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 196. Taip pat žr.: 1577 m. Sofijos Viktorinienės Ivačevskių dvare buvusio turto sąrašas: ABK. T. 22. Nr. 293. P. 156; 1590 m. Rainos Akurovskienės turtas Bajėnų dvare, Vilkijos valsč.: IA. Nr. 52. P. 295.

brangiais audiniais, tokiais kaip juoda gelumbė⁵³², raudonas⁵³³ ar žalias kiras⁵³⁴; audiniai iš Nyderlandų ir Valensijos⁵³⁵. 1635 m. Ariogalos tijūno, Žemaitijos žemės teismo teisėjo, valdovo sekretoriaus Petro Šiukštos testamente minimi keturi persiški kilimai ir šeši falendišo kilimai su grifais⁵³⁶. Įvairūs apmušalai, kilimai ir patiesalai buvo būdingi ir Lenkijos bajorų namams – V. Lozinskis teigė, kad jų buvo gausu net ir kukliuose bajorų namuose (tiesa, autorius kaip pavyzdį pateikia 1623 m. po seniūno mirties likusius 288 patiesalus)⁵³⁷.

LDK turtingieji valgomojo sienas ir dažydavo⁵³⁸, taip joms suteikdami daugiau spalvų. Kad sienos būdavo baltinamos, kaip manė A. Jankevičienė⁵³⁹, analizuotuose šaltiniuose nėra užsiminta. Ant sienų būdavo prikabinėta medžioklės ginklų ir trofėjų⁵⁴⁰, o turtingiausieji jas papuošdavo ir paveikslais (*kortyny*) (pavyzdžiui, Jonušo Kiškos Daniuševos dvaro valgomajame kabėjo septyni paveiksai)⁵⁴¹, veidrodžiais (*zwierciadlo*)⁵⁴² ir laikrodžiais (*zegary*)⁵⁴³.

⁵³² 1577 m. Apolonijos Koptienės Verchavičių dvare, Brastos pav.: ABK. T. 3. Nr. 156. P. 287; 1592 m. Jono Paco Magilos dvare, Minsko pav.: ABK T. 14. Nr. 51. P. 436.

⁵³³ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 4.

⁵³⁴ 1640 m. Boguslavo Radvilos Smolevičių dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3871. L. 2v.

⁵³⁵ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 256.

⁵³⁶ VUB. RS. F. 7. B. 7/14459. L. 223.

⁵³⁷ Loziński W. Op. cit. P. 94.

⁵³⁸ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav. (dažyta seklyčia): IA. Nr. 21. Sk. 171; 1586 m. Jadvygos Sokolovskienės ir Stabrovskio Derevnos dvare, Slanimo pav. (dažyta seklyčia): ABK T. 14. Nr. 35. P. 343; 1586 m. Jono Kamarovskio Paberžės dvare, Vilniaus pav. (dažyta aplink langus ir prie krosnies, dažytos durys): LMAVB. RS. F. 256. B. 3427. L. 2; 1589 m. vaivadienės Hornostajienės Bolotkovo dvare, Brastos pav. (salė virš langų dažyta): ABK. T. 6. Nr. 58. P. 87; 1647 m. Levo Knapožos Žagarės dvare (dažytas visas valgomasis, kamara): LVIA. F. SA. B. 14668. L. 12v.; 1648 m. Alberto Holovino Panevėžio dvare (žaliai dažyti langų rėmai): LVIA. F. SA. B. 14670. L. 233.

⁵³⁹ Jankevičienė A. Op. cit. P. 90.

⁵⁴⁰ Davies N. Op. cit. P. 282.

⁵⁴¹ 1640 m. Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 38. Apie interjere buvusius paveikslus, patalpų dekoravimą – žr.: Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 257; Paliuštė A. Kristupas Radvila (1585–1640) – tapybos užsakovas. // Menotyra. Nr. 2 (23). Vilnius. 2001. P. 28–35.

⁵⁴² 1612 m. daiktai, like po kunigaikštienės Sofijos Radvilienės mirties (*zwierciadlo wielkie sadzone*): AGAD. AR. Dz. XI. B. 41. L. 157; 1621 m. Jonušo Radvilos daiktai Gdanske (*zwierciadlo wielkie w heban oprawne czarne*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 29. L. 2.

⁵⁴³ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare (*zegarze cztery*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 263; 1599 m. Halškos Radvilienės daiktai Vilniuje (*zegarow węglastich 2, zegarek niekący*): AGAD. AR. Dz. XI. B. 29. L. 19; 1635 m. Ariogalos tijūno, Žemaitijos žemės teismo teisėjo, valdovo sekretoriaus Petro Šiukštos testamentu paliktas turtas: (*zegarek mały biiący*): VUB. RS. F. 7. B. 7/14459. L. 222; 1647 m. Jonušo Radvilos Liubčios kunstkameros inventorius (*geležinis didelis laikrodis su dviem žmonių figūromis, valandas mušančiomis. Ant jo – berniuko su vėliavėle figūra, medinis laikrodis, kurį pagamino popas, laikrodis su šuneliu futliare, po juo stalčius, kuriame rašalinė ir įvairių kitų reikmenų*

Bajorų seklyčią apšildydavo puošni, glazūruotų koklių krosnis, dažniausiai – žalios spalvos⁵⁴⁴, kuri laikoma renesansinių namų ūkių ypatybe⁵⁴⁵. Retkarčiais krosnių kokliai buvo dengti balta glazūra⁵⁴⁶. Svarbiose didikų rezidencijose krosnys buvo įvairiaspalvės⁵⁴⁷, papuoštos giminės herbais⁵⁴⁸. Šaltiniuose minimos didikų namuose įrengtos Gdansko gamybos krosnys⁵⁴⁹. Prie krosnių įrengiamas šviesą skleidęs židinyš⁵⁵⁰.

Kambarį apšviesdavo ir žvakių šviesa – prie lubų ant grandinių būdavo prikabinami kelių žvakių sietynai⁵⁵¹, buvę apskriti⁵⁵², žalvariniai⁵⁵³ ar padaryti iš elnio ragų⁵⁵⁴. 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvaro (Ašmenos paviete) seklyčioje kabėjo sietynas su elnio galva ir ragais (*lichtarz poszrod swietlicy z rogami losiem y s głowq*), naujojo didžiojo namo valgomąjį apšvietė du viduryje kambario ant grandinės pakabinti sietynai – vienas paaukuotas su elnio ragais, kitas paaukuotas su briedžio ragais, o jo

rinkinys, žiurkelė – joje laikrodukas): Paliušytė A. 1647 m. Liubčios kunstkameros inventorius. // Menotyra. Nr. 2. Red. A. Gaižutis. Vilnius. 1996. P. 46, 54; „du šunyčius su laikrodžiais“ Jonušas Radvila nupirko tėvui ir motinai būdamas Leipcige: Wisner H. Jonušas Radvila. P. 38.

⁵⁴⁴ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 407; 1593 m. Smolensko vaivados Filono Kmitos Kvėdarnos dvare, Pajūrio valsč.: IA. Nr. 65. Sk. 338; 1594 m. kunigaikštienės Sofijos Sluckienės Žoltanų dvare: ABK. T. 14. Nr. 59. P. 475; 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare: LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 3.

⁵⁴⁵ Hrubá M. Op. cit. P. 75.

⁵⁴⁶ 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 1.

⁵⁴⁷ 1596 m. Onos Sadvovskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus vaiv.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 2; 1640 m. Jonušo Kiškos Daniuševų dvare: Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 38; 1646 m. Saliarono Rekučio Sienavo dvare, Minsko pav.: LMAVB. F. 21. B. 1800. L. 1.

⁵⁴⁸ 1601 m. Kristupo Zenavičiaus, Brastos vaivados, Smurgainių dvare, Ašmenos pav.: LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 3; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 1v

⁵⁴⁹ 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav. (*piec Gdanski kafli pstrych*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 6.

⁵⁵⁰ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 10. Taip pat žr.: 1595 m. Myklo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav. (*przy piecu kominek murowny dla ognia*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 2; 1638 m. Upytės pateisėjo Mykolo Umiatovskio Upytės dvare (*kominek do swiecenia ognia*): LMAVB. RS. F. 256. B. 3103. L. 2.

⁵⁵¹ Saviščevas E. Apie bajorų gyvenimą. P. 203.

⁵⁵² 1594 m. kunigaikštienės Sofijos Sluckienės Žoltanų dvare: ABK. T. 14. Nr. 59. P. 475.

⁵⁵³ 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare (viduryje seklyčios devynių žvakių žalvarinė žvakidė, pakabinta ant grandinės): LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 4; 1586 m. Mykolo Daugėlos Kupiško dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 26. Nr. 586. P. 454; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 51. P. 436.

⁵⁵⁴ 1569 m. Chodkevičių Berestovicų Rosko dvare, Gardino pav.: AC. T. 4. Nr. 66. P. 230; 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav.: ibidem. Nr. 76. P. 292; 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare (*w poszrod izby lichtarz z losiemi rogami na lancuchu*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 3.

viršuje – žalvarinis drakonas (*smok*)⁵⁵⁵. Žvakės taip pat būdavo įstatomos į mažesnes, pastatomas ar prie sienos pritvirtinamas, žalvarines⁵⁵⁶, varines⁵⁵⁷, geležines⁵⁵⁸ ar alavines žvakides⁵⁵⁹. Pavyzdžiui, 1650 m. Musninkų dvare be didelio žalvarinio sietyno, pakabinto prie lubų geležine grandine, dar buvo trys žvakidės, prikaltos prie sienų⁵⁶⁰.

Erdviame valgomajame baldų turėjo užtekti ir būriui svečių. Tiesa, pasiturintys bajorai, pavyzdžiui, Adomas Bilevičius Stankevičius, puotų metu su šeima ir svečiais sutilpdavo prie vieno liepinio stalo⁵⁶¹. Didikų valgomuosiuose inventoriai mini įvairių stalų skaičių – kai kada viduryje kambario stovėjo vienas didelis, ilgas stalas⁵⁶², kitais atvejais – du–trys⁵⁶³, trys–keturi⁵⁶⁴, kai kada penki liepiniai, egliniai ar ąžuoliniai, stalai⁵⁶⁵. 1601 m. Kristupo Zenavičiaus namuose Smurgainiuose puotoms buvo reikalingi net aštuoni staliaus darbo stalai⁵⁶⁶. Ypatingi buvo 1580 m. Konstantino Ostrogiškio namai, mat jų valgomajame tilpo net trylika didesnių ir mažesnių stalų⁵⁶⁷. Turtinguose namuose stalai būdavo kokybiški, *staliaus darbo*. XVI a. pab. Slušų gyvenamojo namo valgomajame stovėjo išskirtinis akmeninis

⁵⁵⁵ LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 1, 3.

⁵⁵⁶ 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629; 1577 m. Sofijos Viktorinienės Ivačevskių dvare, Slanimo pav.: ABK. T. 22. Nr. 293. P. 156.

⁵⁵⁷ 1577 m. Sofijos Viktorinienės Ivačevskių dvare, Slanimo pav.: ABK. T. 22. Nr. 293. P. 156; 1597 m. Stanislovo ir Mykolo Kosovičių Panykių dvarelyje, Veliuonos valsč.: IA. Nr. 124. Sk. 468.

⁵⁵⁸ 1500 m. Jono Hornostajaus Ščitnikų dvare (dvi paprastos geležinės žvakidės): AGAD. F. 334. B. 382. L. 5; 1546 m. Dimitrijaus Iljičiaus turtas: LM. TBK. 19. Nr. 121. P. 159

⁵⁵⁹ 1597 m. Stanislovo ir Mykolo Kosovičių Panykių dvarelyje, Veliuonos valsč.: IA. Nr. 124. Sk. 467.

⁵⁶⁰ Krepickio seniūno Kazimiero Hrabos: LMAVB. RS. F. 264. B. 1184. L. 8v.

⁵⁶¹ 1643 m. Adomo Stankevičiaus Sraukoto dvare: LVIA. F. SA. B. 14661. L. 750.

⁵⁶² 1571 m. Jurgio Chodkevičiaus Rosko dvare, Gardino pav.: AC. T. 1. Nr. 46. P. 144; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 245; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: ibidem. Nr. 64. Sk. 329; 1597 m. Stanislovo Siravičiaus Ketūnų dvare, Biržų valsč.: ABK. T. 14. Nr. 81. P. 599; 1598 m. Stanislovo Kiškos Zalubiškio dvarelyje, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 135. Sk. 501.

⁵⁶³ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 240; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 361; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: IA. Nr. 140. Sk. 516; 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare (*stol dębowski a drugi stol sosnowy*): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 2.

⁵⁶⁴ 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare (keturi liepiniai stalai): LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 2; 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare (trys stalai): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 1; 1606 m. Stanislovo Kiškos Krivickio dvare (keturi stalai): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 68.

⁵⁶⁵ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 355; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 51. P. 436.

⁵⁶⁶ 1601 m. Kristupo Zenavičiaus, Brastos vaivados, Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (aštuoni staliaus darbo stalai): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 3

⁵⁶⁷ 1580 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio Zietelos dvare: ABK. T. 14. Nr. 18. P. 201.

(*kamienny*) stalias⁵⁶⁸. Šaltiniai neužsimena apie tuometinę medinių stalų konstrukciją. Vakarų Europoje XVI a. jau buvo paplitę stalai su pritvirtintomis kojomis, keitę paprastus, lengvai transportuojamus stalus, pagamintus iš lentos, uždedamos ant pastolių⁵⁶⁹.

Didesnis stalų skaičius didikų valgomuosiuose liudija apie aktyvesnį jų socialinį gyvenimą, platesnį socialinės aplinkos ratą, lyginant su politinės įtakos neturinčio bajoro aplinka. Galime kelti hipotezę, kad didikai, sekdami valdovo dvaro pavyzdį, savo svečius prie stalų susodindavo pagal tai, kuris buvo vertas daugiau ar mažiau pagarbos. Tokiu atveju arčiausiai namų šeimininko turėjo sėdėti jam svarbiausi asmenys. Deja, šaltiniai tokių duomenų neatskleidžia. Taip pat nėra žinoma, kur sėdėdavo žmona ir vaikai, ir apskritai ar puotos ir linksmybių metu vaikai būdavo šalia suaugusiųjų.

Prie stalų vaišių dalyviai būdavo susodinami ant pritrauktų suolų, kurie, inventorių surašymo metu, tai yra, ne puotos laiku, būdavo sustatyti prie sienų aplinkui valgomąjį. Suolai, buvę pagrindiniai sėdėjimui skirti baldai, atspindėjo tuometinį visuomeninį bajorijos gyvenimo būdą⁵⁷⁰. Bajoro šeima ir svečiai vienas šalia kito glaudžiai susėsdavo ant trijų–keturių⁵⁷¹, retai – šešių suolų (*lawy*)⁵⁷². Be jų dar būdavo ir vienas ar keli nedideli suoliukai, šaltiniuose įvardijami *зыдель, zydel*⁵⁷³. Didikų namuose tokie suolai ir suoliukai minimi buvę ažuoliniai, liepiniai, dažyti⁵⁷⁴ ir netgi puošti herbais⁵⁷⁵.

⁵⁶⁸ 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skačiūnų dvare: IA. Nr. 136. Sk. 503.

⁵⁶⁹ Sarti R. Europe at home. P. 133.

⁵⁷⁰ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 255.

⁵⁷¹ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 240, 245; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 361; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 51. P. 436; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 329; 1597 m. Stanislovo Siravičiaus Ketūnų dvare, Biržų valsč.: ABK. T. 14. Nr. 81. P. 599.

⁵⁷² 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 329.

⁵⁷³ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 240; 245; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 355; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 51. P. 436; 1598 m. Stanislovo Kiškos Zalubiškio dvarelyje, Ukmergės pav.: IA. Nr. 135. Sk. 501; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: ibidem. Nr. 140. Sk. 516 ir kt. Lenkų kalbos žodynas pateikia dvi termino *zydel* reikšmes – tai paprasta medinė taburetė arba suolelis su atlošu – žr.: Słownik języka polskiego. Red. W. Doroszewski. T. 10. Warszawa. 1968. P. 1372.

⁵⁷⁴ 1641 m. Radvilų Baslavicų palivarke, Naugarduko vaiv. (*zedel czerwono farbowany z poręczem, zedlow dębowych z poręczami 2, zedlow lipowych bez poręczy 5*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 49. L. 3.

⁵⁷⁵ 1630 m. Kristupo Radvilos Vengrovos ir Sokolovos dvare (*zydlikow malowanych z herbami 30, drugich zydlikow bez herbow 10*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2203. L. 2v.

Išskirtinis buvo Kurtuvėnų dvaro valgomajame 1592 m. stovėjęs didelis, ažuolinis suolas (*зидел велки дембовы*)⁵⁷⁶. Visgi minėto termino samprata yra kiek problematiška – vienu atveju tai iš tiesų reiškia suolą, suoliuką, ypač kai pabrėžiama, kad šis baldas buvo ilgas (*zedlow dlugich*)⁵⁷⁷, kitu atveju, vėlesniu laikotarpiu, taip greičiausiai buvo apibūdinama vienam asmeniui skirta kėdė⁵⁷⁸ – XVII a. I p. šaltiniuose atsiranda terminas *zydel poiedynkowy*⁵⁷⁹. Kita vertus, šio baldo tapatinimą su suoliuku arba kilmę iš suolo suponuoja šaltinyje pavartotas terminas *lawek poiedynkowych*⁵⁸⁰. Iš visų analizuotų šaltinių tokį baldą buvus valgomajame liudija tik XVII a. I p. didikų inventoriai – 1623 m. Stanislovo Sapiegos Jalovos dvare naujojo namo valgomajoje menėje be keturių naujų *zedlokow* buvo ir vienas *stary poiedynkowy s poręczem*⁵⁸¹.

Vienam asmeniui skirtas krėslas (*krzeszło*) taip pat buvo itin retas baldas, reiškiantis išskirtinę prabangą. Šie krėslai nuo XVI a. II p. minimi buvę didikų namuose⁵⁸². Jų čia būdavo tik vienas kitas ir tik XVII a. I p. krėslų skaičius didikų aplinkoje išauga. Jie buvo itin puošnūs, apmušti juodos, žalios ar kitų spalvų audiniais⁵⁸³. Svarbu pastebėti, kad būtent šiuo laikotarpiu krėslas jau tampa labiau prieinamas ir mažiau pasiturintiems, pavyzdžiui, 1639 m. Daunaravos dvaro inventoriaus surašymo metu vienas krėslas buvo Danieliaus Marcinkevičiaus valgomajame⁵⁸⁴. Vakarų Europoje renesanso laikotarpiu krėslas (didelė kėdė su atramomis rankoms) tapo namų ūkio galvos galios simboliu (prisėsti ant tokio baldo būdavo siūloma tik ypač svarbiam svečiui). Žmona ir kiti šeimos nariai sėdėdavo ant mažesnių kėdžių, pabrėžiant, kad

⁵⁷⁶ 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 329.

⁵⁷⁷ 1606 m. Kristupo Radvilo Papilio dvare (*zedlow dlugich* 2): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. Nr. 3231. L. 67; 1622 m. Lukų dvare (*zedel dlugi*): LMAVB. RS. F. 43. B. 10237. L. 3.

⁵⁷⁸ S. Samalavičiaus duomenimis, tokiu terminu XVII a. buvo vadinama kėdė, dažnai su atkalte, su atramomis rankoms, arba be jų – žr.: Samalavičius S. Op. cit. P. 232–233.

⁵⁷⁹ 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvare (*zedelkow malych starych poiedynkowy* 1): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 4; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare (trys suolai su atlošais, du – be atlošų ir šeši suoliukai, skirti vienam asmeniui): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 2.

⁵⁸⁰ 1629 m. Kristupo Radvilos Smolevičių dvare: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3870. L. 3v.

⁵⁸¹ 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvare: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 3v.

⁵⁸² 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ABK. T. 14. Nr. 46. P. 407; 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav.: AC. T. 4. Nr. 76. P. 299.

⁵⁸³ 1630 m. Kristupo Radvilos Vengrovos ir Sokolovos dvare (*krzesło kordybanowe czarne przesywane, krzesel zielonych plecionych prostych* 4): LVIA. F. 1280. Ap.1. B. 2203. L. 2v.

⁵⁸⁴ LVIA. F. SA. B. 14660. L. 540v.

būtent vyras namų ūkyje buvo svarbiausias⁵⁸⁵. Visgi vienam asmeniui sėdėti skirti baldai (kėdė, krėslas), suteikiantys privatumo komfortą, aptariamuoju laikotarpiu LDK buvo tikra retenybė. U. Augustyniak pastebėjimu, tik didikų namų ūkyje nuo XVI a. pab. šie baldai įgavo didesnę reikšmę, kai iki tol ją turėjo būtent suolai⁵⁸⁶.

Nuo XVI a. II p. turtingųjų bajorų ir didikų namuose atsiranda suolų ir suoliukų (XVII a. I p. – kėdžių) su atramomis rankoms, atlošais, t. y. šie baldai buvo labiau pritaikyti prie žmogaus fiziologijos, kad sėdėti juose būtų patogiau. Buvę sustatyti valgomajame šie minimi XVII a. I p. didikų dvarų inventoriuose (*ława s poręczem, zydel s poręczem*⁵⁸⁷, *ława z lisztewkami*⁵⁸⁸). Valdovo Rodūnės dvare 1558 m. buvo ir suolai su laipteliais kojoms pasidėti (*s podnoszkami*)⁵⁸⁹.

Turtingų bajorų ir didikų valgomuosiuose nuo XVI a. II p. stovėdavo ir spinta (*uaφα*)⁵⁹⁰, skirta sudėti indams. 1650 m. Kazimiero Hrabos Musninkų dvaro inventoriuje minima nedidelė rakinama spinta „stikliui“, tai yra, stikliniams indams⁵⁹¹. Dar didesnė prabanga pasižymėjo tas kambarys, kuriame būdavo kredenso prototipas, vadinamas *служба*⁵⁹². Tai buvo didelė, iš dalies įstiklinta spinta gėrimams ir brangiausiems indams laikyti. Tokį kredensą jau 1565 m. savo valgomajame turėjo valdovo girininkas Lukas Lečkis. Dažnai ši

⁵⁸⁵ Sarti R. Europe at home. P. 125.

⁵⁸⁶ Ibidem. P. 255.

⁵⁸⁷ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dare, Lydos pav. (*zydel s poręczem*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 1v.; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 4; 1650 m. Krepickio seniūno Kazimiero Hrabos Musninkų dvare, Vilniaus vaiv. (*zedlow z poręczami cztery*): LMAVB. RS. F. 264. B. 1184. L. 8 v.

⁵⁸⁸ 1622 m. Lukų dvare (suolai aplink *z lisztwami* 3): LMAVB. F. 43. B. 10237. L. 3.

⁵⁸⁹ LMAVB. RS. F. 256. B. 2344. L. 1.

⁵⁹⁰ 1596 m. Onos Petrienės Pužų dvarelyje, Viduklės valsč. (*uaφα npocma*): IA. Nr. 100. Sk. 419; 1597 m. Stanislovo Siravičiaus Ketūnų dvare, Biržų valsč.: ABK. T. 14. Nr. 81. P. 599; 1616 m. Tiškevičių Mazusiškių dvare (*szafa stolarskiey roboty*): LVIA. F. 716. Ap. 1. B. 120. L. 5v.; 1622 m. Lukų dvare (*szafa staliaus darbo, w niei komorek 4*): LMAVB. RS. F. 43. B. 10237. L. 3; 1628 m. Radvilų Postavų dvare (*szafa wielka*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. Nr. 3270. L. 1; 1643 m. Adomo Bilevičiaus Stankevičiaus Sraukoto dvare (*szafa u drzwi stolarskiey roboty drzwiczki na zawiasach y stolik u szafy takze stolarskiey roboty*): LVIA. SA. B. 14661. L. 750.

⁵⁹¹ *Szafa niewielka dla szkła, drzwiczki na zawiasach z zamkiem wn bez klucza*: LMAVB. RS. F. 264. B. 1184. L. 8v.

⁵⁹² *Credens albo sluzba*: 1649 m. Vilniaus archidiakono Jono Zavišos Parafianovo dvare: LMAVB. RS. F. 43. B. 14659. L. 3v.

balda mini ir kiti kiek vėlesni didikų dvarų inventoriai⁵⁹³. XVII a. I p. kredensas stovėjo ir turtingų bajorų Bilevičių, taip pat Levo Knapožos namų valgomoosiuose⁵⁹⁴. Vakarų Europos tyrinėtojai spintų atsiradimą namų interjere laiko sėslumo ženklu – XVI a. plitusias spintos sukėlė iki tol ypač populiarių, lengvai transportuojamų skrynių panaudos nuosmukį⁵⁹⁵. Tačiau LDK interjere spinta, o ypač kredenso prototipas, buvo prabangos dalykas, pasirodęs tik XVI a. II p.

Visuminį valgomojo prabangos vaizdinį pačiame „zenite“ galime įsivaizduoti, analizuodami, kaip atrodė 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro didžiojo gyvenamojo namo valgomasis, į kurį vedė raižytos (*znyczerszką robotą*) durys su Radvilų herbu. Per aštuonis stiklinius langus sklindanti šviesa krito ant brangios naujos slūžbos, suolo ir suolelio su atlošu. Čia atvykusius svečius turėjo ne tik sušildyti, bet ir stebinti prabangi herbinių glazūruotų koklių krosnis su keturiais bokšteliais viršuje. Patalpos viduryje ant geležinės grandinės kabėjo karūna (*korona*) – sietynas (tuo metu jame viena žvakidė buvo sulaužyta). Šis sietynas sutemus turėjo apšviesti stalo gėrybes ir jomis besivaišinančius asmenis. Tačiau kaip tik stalo (tuo metu, kai buvo surašomas inventorių) nebuvo. Greičiausiai tada jis buvo naudojamas kitur. Šio valgomojo prieangyje grodavo muzikantai, kurių muzika, greičiausiai, skatino šokti ant išklotų ąžuolinių grindų⁵⁹⁶.

⁵⁹³ Gaideniškio dvare: LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Nr. 1060 a. L. 1; 1571 m. Jurgio Chodkevičiaus Rosko dvare, Gardino pav.: AC. T. 1. Nr. 46. P. 144; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 355; 361; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 329; 1594 m. kunigaikštienės Sofijos Sluckienės Žoltanų dvare: ABK. T. 14. Nr. 59. P. 475; 1597 m. Tanskų Svirnų dvare, Ukmergės pav.: IA. Nr. 123. Sk. 464; 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*služba zielona farbowana, w tey službie stol zamkiem wnątrznym ze 4 fortkam, i u 3 fortek zamky wnątrznym, kolo službu zagrodzenie ballasami*; naujo didžiojo namo valgomajame: *služba rzezaniem stolarskim, fortek 6, w tey ze službie stol na zawieskach, wkoło tey službie ganek z balasami, w tey ze ozbie okien 9 kwaterach herby jego m(ilosci)*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 1, 2v., 3. Služba buvo kredenso pirmtakas, neretai sutinkamas ir Lenkijos bajorų namuose – žr.: Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 98.

⁵⁹⁴ 1643 m. Stepono Bilevičiaus Šaukoto dvare (*služba krata około balasow toczonych we srzodku naspodzie szafek trzy drzwiczki na zawiasach wszytkie troie bez zamkow*): LVIA. F. SA. B. 14661. L. 297; 1647 m. Levo Knapožos Žagarės dvare (*služba w tey izbie malowana pod nią dwie szafki dla chowania rzeczy*): LVIA. F. SA. B. 14668. L. 12v.

⁵⁹⁵ Sarti R. Europe at home. P. 128.

⁵⁹⁶ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 1.

Taigi, interjero prabangą aptariamuoju laikotarpiu rodė audinių ir baldų kokybė bei naujų, iš Vakarų Europos plintančių baldų tipų atsiradimas. Atsižvelgiant į pirmąjį aspektą, dauguma bajorų įstengdavo pasistatyti žaliai glazūruotų koklių krosnį, kai kada – ir staliaus darbo ar netgi vokišką stalą, vieną kitą importuotą sienų audinį. Visa kita tebuvo keli paprasti suolai ir suoliukai. Prabangą, prieinamą tik turtingiausiems, reiškė itin brangūs importuoti audiniai, paveikslai, didelis puošnus žalvarinis ar elnio ragų sietynas, spalvota krosnis, dekoruota herbais, ir importuoti prašmatnūs stalai. To meto prabanga buvo turėti naujo tipo baldus, LDK privačiuose namuose atsiradusius tik XVI a. II p. Tai buvo spinta, ypač brangus kredenso prototipas – sluzba, patogesni suolai ir suoleliai su atramomis rankoms ar atlošais, taip pat baldai, skirti sėdėti vienam asmeniui: krėslas, o nuo XVII a. I p. kėdė. Inventorių analizė parodė, kad daugumos XVI a. bajorų valgomieji buvo kuklūs, palyginus su didikų kambarių puošnumu, ypač XVI a. II p. – XVII a. I p. Jei pirmojoje XVI a. pusėje jie skyrėsi kiekybiniu ir kokybiniu tų pačių baldų bei kitų interjerų detalių aspektu, tai nuo antrosios pusės turtingiausių namai ėmė išsiskirti ir naujo tipo baldais ar naujomis jų formomis. Socialinio gyvenimo aspektu, valgomojo interjero analizė parodė, kad to meto bajorijos gyvenimas vis dar buvo bendruomeniškas – mat vyraujantis sėdėjimui baldas buvo suolai. Tik nuo XVI a. pab. didikų namuose daugėjo baldų, skirtų sėdėti atskirai. Tyrimas taip pat rodo, kad aptariamuoju laikotarpiu bajorija gyveno aktyvų socialinį gyvenimą, į erdvę valgomąjį pasikviesdavę būrį svečių. Pasiturinčių bajorų valgomuosiuose jie tilpo prie vieno–dvių stalų, kai didikų namuose prireikdavo vieno ilgo ar kelių, net iki 13, mažesnių stalų. Tai liudija apie platų jų socialinės aplinkos ratą.

1. 5. Prie stalo: mandagumas ar vulgarus kaimietiškas?

Pozicija, jog aptariamuoju laikmečiu valgymas buvo kartu ir socialinis veiksmas, implikuoja tyrimą, kaip jis galėjo skirtis nuo socialinio asmens statuso. Elgesys prie stalo buvo apibrėžtas ne tik socialinės aplinkos –

aukštesnio ar žemesnio rango svečių susibūrimo, bet ir materialių daiktų esamybės. Baldų paskirtis ir sustatymas, stalo serviravimas, indų ir įrankių kiekybė ir kokybė, jų medžiagiškumas tuo metu buvo tam tikro socialinio gyvenimo atspindys. Dėl to, analizuodami bajorų stalo serviravimo ypatybes, tai yra, kaip jis buvo padengiamas, ar buvo prie stalo naudojamosi servetėlėmis, kokie indai buvo skirti patiekalų patiekimui, o kokie valgymui ir gėrimui, kokiais įrankiais buvo naudojamosi ir koks buvo tų indų bei įrankių medžiagiškumas, kartu galima atsakyti į kitus svarbius klausimus: kokia stalo serviruotė atspindėjo tam tikro socialinio statuso bajoro poziciją ir koks buvo bajorų elgesys prie stalo.

Stalo serviravimas bajorų namuose pirmiausia turėjo prasidėti nuo staltiesės užtiesimo. J. Lileiko mano, kad bajorai į tai žiūrėjo rimtai ir net nesėdavo prie stalo, jei jis būdavo be staltiesės⁵⁹⁷. Nors istorikas kalbėjo apie kiek vėlyvesnį laikotarpį – XVII a. II p., tai atitinka ir ankstesnes realijas. LDK bajorai savo skryniose būtinai turėjo staltiesių (*obrus, скатерть*)⁵⁹⁸. Kai kuriuose inventoriuose netgi pažymima, kad šie audiniai buvo skirti stalui apdengti (*обрусов ткацких до накрываня столы шест*)⁵⁹⁹. Taip pat bajorai pasirūpindavo servetėlėmis (*серветь*)⁶⁰⁰ ir rankšluosčiais (*ручниковъ, towalnia*)⁶⁰¹. Nelabai pasiturinčių stalo audiniai būdavo *namų darbo* –

⁵⁹⁷ Lileyko J. *Życie codzienne w Warszawie za Wazów*. Warszawa. 1984. P. 204.

⁵⁹⁸ 1528 m. Likvenskių arklidininko Liko Rakavičiaus turtas (*3 скатерти*): LM. TBK 6. Nr. 131. P. 101; 1541 m. iš Vasilijaus Simonavičiaus pavogti daiktai, jam vykus iš Uzdų dvaro į Gatovos dvarą, Vilniaus pav. (*четыры скатерти браны*): LM. TBK 10. Nr. 178. P. 113; 1546 m. Andriaus Lozkos turtas (*скатертей шитыхъ десят, скатертеи браных и ткацкихъ двадцатъ*): LM. TBK 19. Nr. 7. P. 20; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*obrusow sztuczka <...> obrusow pakulnych postaw nie bielyony*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 263 ir kt. Tą pačią terminų *обрусы* ir *скатерти* reikšmę, atspindinčią šaltiniuose, išvelgė ir baltarusių tyrinėtojai – žr.: Бохан Ю., Скепян А. *Побыт феодалаў Вялікага Княства Литоўскага ў XV – сярэдзіне XVII стагоддзя*. Мінск. 2011. P. 154.

⁵⁹⁹ 1609 m. Jono Podnackio Plalinskio dvare, Trakų pav.: LVIA. F. SA. B. 4623. L. 96.

⁶⁰⁰ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*serweth gotowych dwadziescyu y dwie*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 263; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*серветь чотырнадцатъ*): ibidem. Nr. 39. P. 357; 1600 m. Adomo Stankevičiaus pavogti daiktai (*серветь дванадцат купленыхъ за пятьдесятъ грошей литовскихъ*): LVIA. F. SA. B. 4591. L. 7; 1629 m. Petro Narino daiktai (*serwet czetyry*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 222v.

⁶⁰¹ 1542 m. Buidvilos Gaudaitiliso turtas (*сорокъ ручниковъ*): LM. TBK 6. Nr. 327. P. 228; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*recznikow paczesnych sztuczka nie bielyona*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 263; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*то есть хусты столовые <...> ручниковъ простыхъ семь, товалень три*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 357; 1600 m. Adomo Stankevičiaus pavogti daiktai (*тувалне две одна золотомъ вышиваная которая коштовала шесть копъ грошей литовскихъ другая на сетъ цебелю вышивана*

paprasti, drobiniai⁶⁰². Turtingų bajorų ir didikų namuose šie audiniai būdavo prabangūs, importuoti⁶⁰³. Pavyzdžiui, 1577 m. Sofijos Viktorinienės turto sąrašė minimi iš flamandiškos ir Kelno drobės⁶⁰⁴ pagaminti siuvinėti rankšluosčiai, vokiškos servetėlės⁶⁰⁵, 1591 m. Daratos Sapiegienės testamente vardijami puošnūs rankšluosčiai su herbais⁶⁰⁶, 1620 m. tarp Boguslavo Radvilos daiktų paminėtos *Nyderlandų darbo staltiesės su herbais*⁶⁰⁷. Gali būti, kad didikų puotų metu staltiesės būdavo keičiamos kelis kartus, kaip Vakarų Europoje⁶⁰⁸. Paprastos drobinės ar prabangios servetėlės valgymo metu turėjo būti naudojamos nusišluostyti rankoms ar burnai. Greičiausiai išsitepti būdavo gana lengva, nes maistas dažnai visgi būdavo imamas pirštais.

Apie tai byloja ir valdovo ritualu prie stalo tapęs rankų plovimas prieš ir po valgio⁶⁰⁹. Tam naudojamos tarnų pristatomos praustuvės (*рукомыя, мiednica z nalewką*) – ąsotis, pastatytas ant gilaus dubenio. Į jį sutekėdavo iš ąsočio ant rankų lietas vanduo. Tokios praustuvės minimos nuo XVI a. I p.⁶¹⁰ ir tebenaudojamos XVII a. I p.⁶¹¹. Jas naudojo ne tik valdovas ir didikai, bet ir

коштовала три копъ грошей литовскихъ): LVIA. F. SA. B. 4591. L. 7; 1648 m. Aleksandro Hromykos Pacukiškio dvare, Žemaitijoje (*rzeczownik tkackich szesc, siodma towalnia*): LVIA. F. SA. B. 14670. L. 213 ir kt.

⁶⁰² 1596 m. Jono Gruzdzio Kiaunorių dvare (*обрисов домовое роботы шест*): IA. Nr. 92. Sk. 401; 1607 m. Petro Račkaus turtas (*rzeczownik 4 cienkich domaszney roboty <...> obrus domaszney roboty*): LVIA. F. 21. Ap. 2. B. 411. L. 53; Saviščevas E. Apie bajorų gyvenimą. P. 203.

⁶⁰³ Rankšluosčiai, staltiesės XVII a. pr. importuoti per Gardino muitinę – žr.: Kiaupienė J. Mada – pirklio nauda. P. 12.

⁶⁰⁴ Iš importinės flamadiškosios drobės LDK bajorai siūdavo ir puošnius marškinius; Kelno drobė šaltiniuose dažniau minima, į LDK jos būdavo daug importuojama – žr.: Matušakaitė M. Op. cit. P. 30.

⁶⁰⁵ *<...> тувальни две вышиваныхъ, одъна на флямскомъ полотне чорнымъ едвабомъ з резаньемъ, а другая на коленскомъ полотне чорнымъ же едвабомъ <...> серветъ немецкихъ шеснасте*: ABK. T. 22. Nr. 293. P. 155.

⁶⁰⁶ *<...> tuwaln pare ze zlotem, iedna we 3 lisztwy, co pani podkomorzina trocka robila; druga po siatce czyrwoney z moimi herbami, gotuwaln pare ze zlotem, iedna od paniey podczaszyney Sapiezzyney, druga od paniey woiewodzinyey Crakowskiey Myszkowskiey*: Тастаменты шляхты і мяшчан. Nr. 26. P. 141.

⁶⁰⁷ *Opon Niderlanskiey roboty z herbami nieboscykowskymy na stoły dwie*: AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 1.

⁶⁰⁸ Sarti R. Europe at home. P. 152.

⁶⁰⁹ Fabiani B. *Życie codzienne na zamku królewskim w epoce Wazów*. Warszawa. 1996. P. 183.

⁶¹⁰ Varinė praustuvė: AЗР. Т. 3. Nr. 12. P. 48; alavinė: 1541 m. kunigaikštienės Mykolienės Senkevičienės, gyvenusios Polocko pav., turtas (*рукомыя*): LM. TBK. 10. Nr. 252. P. 160; sidabrinė: 1519 m. LDK iždininko Abraomo Juzefavičiaus turtas: LM. Užr. 15. Nr. 131. P. 163.

⁶¹¹ 1612 m. kunigaikštienės Sofijos Radvilienės turtas (*miednica z nalewką sreberna biala*): AGAD. AR. DZ. XI. B. 41. L. 155.

mažiau pasiturintys asmenys⁶¹². Naudojimas praustuve nebuvo vien LDK bajorams būdingas įprotis. Neabejotinai puotų metu taip rankas plovėsi ir Lenkijos bajorai⁶¹³, taip pat Vakarų Europos šalių gyventojai – praustuvės, pastatytos ant žemės prie padengto stalo, neretai vaizduojamos ikonografijoje⁶¹⁴.

Sėdintiesiems prie stalo buvo padedamos asmeninės lėkštės (*talerz, талер*) ar dubenys (*misa, миса*), pusdubeniai (*польмиська*)⁶¹⁵. Kilnojamo turto surašymuose šių indų, ypač lėkščių, kiekiai buvo didžiausi⁶¹⁶. Jų kiekis skyrėsi priklausomai nuo bajoro turtinės ir socialinės padėties – kiek galėjo įsigyti ir kiek prireikdavo puotų dalyviams. Nuo XVI a. II p. šie indai minimi įvairių dydžių: dideli, vidutiniai dubenys, pusdubeniai, dubenėliai, didelės, vidutinės ar mažos lėkštės⁶¹⁷. XVII a. I p. didikų aplinkoje atsiranda indų rinkiniai, *vienodo darbo dubenys*⁶¹⁸.

Lėkštės ir dubenys būdavo naudojami ir patiekti patiekalams. Be jų, valgis būdavo atnešamas ir medauninėse (*miednica, медница*)⁶¹⁹, turtingųjų

⁶¹² 1629 m. Petro Narino turtas (*nalewek z misami dwa*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 221v.; 1641 m. Darbutų bajorėlio (Ariogalos r.) Kristupo Mažeikos turtas (*miedziczka stara do umywania rąk*): LMAVB. F. 198. B. 64. L. 1.

⁶¹³ Dumanowski J. Op. cit. P. 78.

⁶¹⁴ Piešinys *Elgesys prie stalo*. Vokietija (1551/1552 m.), žr.: 1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie. Pod. red. M. Zagiewskiego, M. Okólskiej, P. Oszczanowskiego. Wrocław. 2009. P. 115.

⁶¹⁵ 1528 m. Margaritos Jonienės turtas (*мис ценовыхъ 2, мис черленыхъ шесть*): LM. TBK 6. Nr. 108. P. 86; 1541 m. kunigaikštienės Mykolienės Senkevičienės turtas (*цынь <...> мисы, тарели*): LM. TBK 10. Nr. 252. P. 160; 1541 m. Teodoro Vardomskio turtas Užnerio dvarelyje (*цыну: мисъ чотыры, по полукопью грошей, а две мисы по полтредцати грошей*): LM. TBK 12. Nr. 128. P. 120; 1546 m. Dimitrijaus Iljičiaus turtas (*а две мисе цыновыхъ, а три полумиски, а чотыри талери*): LM. TBK. 19. Nr. 121. P. 159 ir kt.

⁶¹⁶ 1577 m. Gavriilo Pobikrovskio turtas (*misz wielkich cztery czenowych; item pulmiskow cztery, item pyatha przistawka, item talierzow thuzyn, item konew czynowa, druga miedziana*): ABK. T. 14. Nr. 14. P. 190; 1618 m. Aleksandro Stravinskio Stravininkų dvare (*mis cynowych velikich 3, talerzow cynowych tuzin, kopowoczok cynowych 2 po 3 garca, naliwka cynowaia 1, fiasz cynowych 2 kwarte, kopowoczok cynowych 2 po kwarte*): LMAVB. RS. F. 138. B. 1054. L. 1v.–2.

⁶¹⁷ 1556 m. valdovo maršalkos Jurgio Volčkavičiaus Rusotos dvare, Gardino pav. (*мисъ цынованыхъ ровныхъ 4, шесть, полумисковъ 3*): ABK. T. 14. Nr. 3. P. 21; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*цына столовая <...> тузинъ талеровъ великих, другий тузинъ талеровъ средних, третий тузинъ малыхъ талеровъ <...> цына кухенна <...> мисъ великихъ цыновыхъ шесть, среднихъ мисъ цыновыхъ чотыри, полмисковъ великихъ чотыри, полмисковъ среднихъ семь*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 357–358.

⁶¹⁸ 1644 m. Mikalojaus Kiškos turtas (*solniczka lyszka noz widelce iednacie zlociste w olsterku wszitkich sztuk cztery; polmiskow iednaciey roboty zbrzigami zlocistemi tuzinow dwa*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 98. L. 4.

⁶¹⁹ Šie indai, XVI a. II p. šaltiniuose traktuojami kaip stalo indai, turėjo ir kitokią reikšmę: žr. Sk. III. Posk. 1. 1.

namuose – sidabrinėse⁶²⁰. Nuo XVI a. II p. šaltiniuose minima *przystawka*, *пруставька*⁶²¹, *przystaweczek*⁶²² – greičiausiai tai taip pat buvo dubuo, skirtas patiekalui patiekti⁶²³. Specifinis šio indo pavadinimas kai kuriuos tyrėjus paskatino jį vadinti salotine⁶²⁴, tačiau neturime duomenų, kad šiame inde būtų tiekiamos būtent daržovės. Bent jau nuo XVI a. II p. ant stalo imtos serviruoti druskinės (*solniczka*, *solianeczka*, *solyeniczka*), priklausomai nuo bajoro turtinės padėties, pagamintos iš alavo⁶²⁵ arba sidabro. Kai kada į tokią druskinę būdavo įdedamas ir mažas sidabrinis šaukštelis⁶²⁶. 1646 m. Kristupo Adamkavičiaus Čvlonskio (*Czwłonskiewy*) dvaro inventoriuje užsimenama apie druskinių dydį: *solniczka iedna, mnieyszych garcowych trzy*⁶²⁷. Valdovo aplinkoje ant stalo būdavo padedama ir cukrinė (*cukiernica*)⁶²⁸, tačiau jų nebuvo bajorų namuose, juolab, kad pats cukrus tebebuvo didelės prabangos dalykas. XVII a. I p. didikų namuose patiekalams atnešti būdavo naudojami padėklai (*tac*) (XVI a. naudojami valdovo rūmuose⁶²⁹, XVII a. I p. – ir turtingų

⁶²⁰ 1599 m. Halškos Radvilienės turtas Vilniuje (*miednica srebrna 1*): AGAD. AR. Dz. XI. B. 29. L. 17.

⁶²¹ 1577 m. Gavrilo Pobikrovskio turtas (<...> *pulmiskow cztery, item pyatha przistawka*): ABK. T. 14. Nr. 14. P. 190; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*przystawek siedmnascie*): ibidem. Nr. 23. P. 264; 1583 m. Jono Vinkos Peštuvėnų dvare, Kauno pav. (*пруставокъ чотыри*): ibidem. Nr. 25. P. 273.

⁶²² 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*цына столовая <...> пруставочекъ малыхъ пять*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 357; 1629 m. Petro Narino turtas (*przystaweczek 10*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 221v.; 1641 m. Darbutų bajorėlio (Ariogalos r.) Kristupo Mažeikos turtas (*ciny prostey polmiskow trzy starych, czwarta przistaweczka dziurawa*): LMAVB. F. 198. B. 64. L. 1; 1644 m. Mikalojaus Kiškos turtas (*przystawki wiekszych dwie, przystawki mnieyszyh dwie*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 98. L. 3; 1644 m. Važino Starskio turtas (*przystawek cynowych 3, przystaweczek 2*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 246v.; 1646 m. Kristupo Adamkavičiaus Čvlonskio dvare (*przystawek wielkich y malych szesc*): LVIA. F. SA. B. 14667. L. 10v.

⁶²³ A. Paliušytė *przystawek* taip pat verčia kaip dubenėlį – žr.: Paliušytė A. 1647 m. Liubčios kunstkameros inventoriūs. P. 47.

⁶²⁴ 1587 m. Petro Šiukštos turto Apytalaukio dvarelyje inventoriaus vertimas: LDK kasd. gyv. P. 319.

⁶²⁵ 1590 m. Rainos Akurovskienės Bajėnų dvare, Vilkijos valsč. (*cyny <...> solianeczka do soli iedna*): IA. Nr. 52. Sk. 295; 1644 m. Varino Snasrkio turtas (*solniczka cynowa*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 246v.; 1648 m. Aleksandro Hromykos Pacukiškių dvare, Beržėnų valsč. (*ciny <...> solniczka*): LVIA. F. SA. B. 14670. L. 213v.

⁶²⁶ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*solyeniczka mala y lyzeczka w niey takze mala*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 260; 1620 m. Boguslavo Radvilos turtas (*solniczek 2/ tych nimasz*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 3; 1629 m. Petro Narino turtas (*solniczek 4*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 222v.; 1635 m. Ariogalos tįjūno, Žemaitijos žemės teismo teisėjo, valdovo sekretoriaus Petro Šiukštos turtas (*solniczka srebrna*): VUB. RS. F. 7. B. 7/14459. L. 222.

⁶²⁷ LVIA. F. SA. B. 14667. L. 10v.

⁶²⁸ Jankowski T. Op. cit. P. 60.

⁶²⁹ Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. 59.

miestiečių namuose⁶³⁰). Tarp jų būta ir specialios paskirties, pavyzdžiui, padėklas salotoms⁶³¹. XVII a. I p. Kristupo Zenavičiaus namuose buvo naudojamas išskirtinis iš stiklo pagamintas padėklas⁶³². Didikų namuose, prieš patiekiant valgius, jie būdavo pašildomi specialiame inde, vadintame *faierka*. Šis terminas šaltiniuose sutinkamas XVII a. I p.⁶³³. Lenkų istorikas A. Pospiechas šį indą priskyrė prie stalo indų⁶³⁴.

Geriamo būdavo iš varinių, alavinių, sidabrinių ir paausutų taurių (*kubek, кубок*)⁶³⁵, retai, daugiau XVII a. I p. – iš stiklinių⁶³⁶. Didikai savo indų rinkiniuose XVI a. II p., dažniau XVII a. I p., turėdavo ir itin puošnias taures, vadintas *rostruchany*, dažnai zoomorfinio pavidalo, naudotas stalų dekorui bei tostams⁶³⁷. Iš taurių būdavo geriamas vynas – apie tai rašė Petras Roizijus⁶³⁸.

⁶³⁰ Ragauskas A. Vilniaus miesto valdantysis elitas. P. 405.

⁶³¹ 1620 m. Boguslavo Radvilos turtas (*taca do salaty 1/ta iest*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 3.

⁶³² 1622 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*taca szklana*): LVIA. F. 525. B. 1200. L. 8v.

⁶³³ 1620 m. Boguslavo Radvilos daiktai (*faierka s kratka/ ta iest*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 3; 1629 m. Petro Narino turtas (*feierek 2*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 222v.

⁶³⁴ Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkoposłkiey z XVII wieku. Warszawa. 1992. P. 87.

⁶³⁵ Varinės: 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*kubkow miedzianych dwa <...> kubkow pięc*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264; alavinės: 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare (*kubki dwa cynowe stare*): IA. Nr. 42. Sk. 253; 1593 m. Adomo Nadarinskio Jaunodavos dvarelyje, Karšuvos valsč. (*кубъки 3 цыновые*): Nr. 71. Sk. 349; sidabrinės: 1536 m. ponios Šukavičienės turtas (*серебра кубъков семънадцать*): LM. Užr. 19. Nr. 57. P. 106; Nr. 28. P. 81; ABK. T. 17. Nr. 131. P. 163. 1583 m. Jono Vinkos Peštuvėnų dvare, Kauno pav. (*серебро <...> кубокъ одинъ невеликий*): ABK. T. 14. Nr. 25. P. 273; 1590 m. Kritupo ir Aleksandro Sluškų Gatovos dvare, Minsko pav. (*кубокъ сребрныхъ два, третій малый кубочокъ*): ibidem. Nr. 39. P. 357; sidabrinės ir paausutos: 1577 m. Apolonijos Koptienės Verchavičių dvare, Brastos pav. (*кубокъ великий, складаный в двое, серебряный, позлотистый, за который дей дано пятьдесятъ копъ литовскихъъ другий кубокъ, также позлотистый, складаный, за который дей дано сорокъ пять копъ литовскихъ третий кубокъ, также позлотистый, складаный, за который дей дано тридцать копъ литовскихъ, четвертый кубокъ позлотистый, зъ накришкою, за который дей дано двадцать копъ литовскихъ*): ABK. T. 3. Nr. 156. P. 281; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*Srebro. Kubkow barwianych szrernych białych dwanascie, kubkow pozlocistych wielkich dwa, kubek byaly yeden, a drugi wienthszy zginął <...> kubki dwa pozlociste miescy od Anusci, dwa zas kubki pozlociste miescy z nakrywkami <...> kubeczki dwa miescy pozlociste*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 260–261; 1582 m. Minsko kaštelionio, LDK paizdininkio ir raštininko Jono Hlebavičiaus Belos dvare, Minsko pav. (*кубокъ позлотистый, коштовал чотырнадцат таляровъ*): ABK. T. 36. Nr. 77. P. 75.

⁶³⁶ 1600 m. Tomo Fronckavičiaus Durnikavičiaus Kraukėnų dvare, Upytės pav. (*szklenic prostych do picia pięc*): Nr. 150. Sk. 550; 1622 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dv., Ašmenos pav. (*szklenic wielkich 2, kieliszkow weneckich 15*): LVIA. F. 525. B. 1200. L. 8v.

⁶³⁷ Paliušytė A. 1647 m. Liubčios kunstkameros inventorius. P. 62. Taip pat žr.: 1577 m. Apolonijos Koptienės Verchavičių dvare, Brastos pav. (*кубокъ дей роструханцовъ дванадцать, венцы и dna позлотистые, въ которыхъ дей гривень важитъ серебра двадцать чотыри, а позлоты золотыхъ червонныхъ двадцать, другихъ кубковъ роструханцовъ непозлотистыхъ дванадцать, въ которыхъ гривень важитъ серебра двадцать чотыри*): ABK. T. 3. Nr. 156. P. 281; 1635 m.

XVI a. valdovo dvariškis Lukas Gurnickis pasakojo, kad midų bajorai gerdavo iš kaušų (*kowsz, ковшь*)⁶³⁹. Pastarieji šaltiniuose minimi buvę mediniai arba sidabriniai⁶⁴⁰. Alus būdavo gurkšnojamas iš alavinių arba sidabrinių bokalų (*kufel, кувель*)⁶⁴¹. Ant stalo būdavo ir mažesnių taurelių (*czarka, чарка*)⁶⁴² bei kaušelių (*ковшыкъ*)⁶⁴³ – šaltiniai užsimena, kad iš jų būdavo geriama degtinė⁶⁴⁴. Bajorų-medžiotų gyvenimo būdą atspindi paprotys gerti iš ragų. Apie juos, vadintus žemaitiškais,⁶⁴⁵ pasakojo ir Jonas Lasickis⁶⁴⁶. Elnio ragų kaušai minimi buvę urėdininkų namuose⁶⁴⁷. Pasiturintieji savo indų rinkinyje turėjo pasidabruotus ragus⁶⁴⁸. Pastebima, kad tokių indų kaip taurės, kaušai, bokalai, taurelės ar kaušeliai bajorų kilnojamo turto sąrašuose neminima tiek daug, kaip lėkščių ir dubenų. Mažiau pasiturinčių bajorų namuose gėrimams

Ariogalos tijūno, Žemaitijos žemės teismo teisėjo, valdovo sekretoriaus Petro Šiukštos turtas (*rostruchany 2 srrebrne zlociste ieden w drug*): VUB. RS. F. 7. B. 7/14459. L. 222.

⁶³⁸ Petras Roizijus. Op. cit. P. 232–236.

⁶³⁹ Lukas Gurnickis. Op. cit. P. 129.

⁶⁴⁰ Mediniai: 1596 m. Motiejaus Vitkovskio Ruoščių dvarelyje, Veliuonos valsč. (*ковшы черленые деревянные до пича два*): Nr. 93. Sk. 404 (kai kurie mediniai kaušai veikiau buvo naudoti bravore: 1562 m. Vilkijos vėliavininkienės Agnietės Ručkevičienės turtas (*ковшь деревянные один пивны*): IA. Nr. 14. Sk. 152); sidabriniai: 1542 m. Jono Mostvilavičiaus turtas (*сребромъ, яко ковши*): LM. TBK 11. Nr. 50. P. 62.

⁶⁴¹ Alaviniai: 1644 m. Varino Snarskio turtas (*kufel cynowy z nakrywka*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 246v.; sidabriniai: 1635 m. Ariogalos tijūno, Žemaitijos žemės teismo teisėjo, valdovo sekretoriaus Petro Šiukštos turtas (*kufel srebrny z nakrywka*): VUB. RS. F. 7. B. 7/14459. L. 222. Kai kuriais atvejais tai nebuvo stalo indas – bokalas priskirtas prie rūsio indų arba prie *naczynie folwarkowe* (šiuo atveju greičiausiai naudotas bravore): 1580 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio Zietelos dvare (*куфли два*): ABK. T. 14. Nr. 18. P. 201; 1594 m. kunigaikštienės Sofijos Sluckienės Žoltanų dvare (*kuflikow 2*): ABK. T. 14. Nr. 59. P. 477; 1595 m. Mikalojaus Kristupo Radvilos Zaturės dvare (*kufel dla piwa*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3.

⁶⁴² Varinės: 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*czarek miedzianych szesc*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264; alavinės: 1596 m. Motiejaus Vitkovskio Ruoščių dvarelyje, Veliuonos valsč. (*чарка цынова*): IA. Nr. 93. Sk. 404; sidabrinės: 1582 m. Minsko kaštelionio, LDK paiždininkio ir raštininko Jono Hlebavičiaus Belos dvare, Minsko pav. (*чарка серебряная великая, коштowała сорокъ таляровъ*): ABK. T. 36. Nr. 77. P. 75; sidabrinės raauksuotos: 1577 m. Apolonijos Kortienės Verchavičių dvare, Brastos pav. (*чарокъ дей серебряныхъ шесть зъ гербами позлотистыми, а въ нихъ дей гривень серебра въ кождой по пети, а другихъ чарокъ серебряныхъ шесть, въ которыхъ дей гривень серебра по три*): ABK. T. 3. Nr. 156. P. 281; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*czarki trzy srzebrne na denkach pozlociste*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 260–261. *Czara* – plati, žema taurė, paprastai be ašelių, kartais u dangtelium – žr.: Paliušytė A. 1647 m. Liubčios kunstkameros inventorius. P. 61.

⁶⁴³ Sidabrinis kaušelis: 1587 m. Jono Grinevičiaus turtas, Kauno pav.: ABK. T. 26. Nr. 314. P. 277.

⁶⁴⁴ 1648 m. Aleksandro Hromykos Pacukiškių dvare (*czareczkę do gorzalki*): LVIA. F. SA. B. 14670. L. 213; 1587 m. Petro Šiukštos turtas Apytalaukio dvarelyje: LDK kasd. gyv. P. 319.

⁶⁴⁵ 1539 m. Onos Daugėlaitės turtas (*рог, што пьют, деревянные*): IA. Nr. 2. Sk. 11; 1540 m. Bogdano Šapokos turtas (*рогов жомоитъскихъ пятьдесятъ*): ЛМ. Кн. судн. дел 9. Nr. 175. P. 305.

⁶⁴⁶ Jonas Lasickis. Op. cit. P. 15.

⁶⁴⁷ 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare (*koszow 4 rogi ielienie*): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1.

⁶⁴⁸ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*rogi tež oprawne srzebrem*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 261.

skirtų indų būta tik vienas kitas. Tad greičiausiai puotaujantys jais turėjo pasidalinti.

Itin populiarius to meto indas gėrimams buvo įvardijamas *konew*, *коновка*⁶⁴⁹. Z. Glogerio duomenimis, tai buvo medinis ar metalinis indas su auselėmis skysčiams laikyti⁶⁵⁰. Atsižvelgiant į LDK šaltinių duomenis, šių indų, kurie būdavo įvairių dydžių ir medžiagų, panaudojimas buvo skirtingas – atskirais atvejais jie priskiriami arba prie ūkinės paskirties, arba prie stalo indų. Dėl indo daugiafunkciškumo, termino vertimas į lietuvių kalbą yra probleminis. B. R. Vitkauskienė *konewka* laiko tiesiog indeliu⁶⁵¹, R. Janonienė – indu⁶⁵² arba bokalu, bokaliuku, *konew* – bokalu⁶⁵³. Tai, jog šis terminas reiškė bokalą, manė ir Vilniaus archeografinės komisijos nariai⁶⁵⁴. Kad tai buvo stalo indas, liudija 1548 m. valdovo Žygimanto Augusto laiškas Mikalojui Rudajam, kuriame rašoma: *konew abo kubek z picciem będzie na stole postawion*⁶⁵⁵, taip pat 1560 m. teismo byla, kurioje kunigaikščiai Abdula ir Jančura liudijo, jog besisvečiuojant pono Grigorijaus namuose, dar neišgėrus nei vienos *коновки*, ponas Jonas pašovė ir išvertė pro langą tų namų

⁶⁴⁹ Mediniai (priskirtini prie rūsių indų): 1580 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio Zietelos dvare (*у пивницы <...> коновокъ деревяныхъ две*): ABK. T. 14. Nr. 18. P. 201; variniai: 1577 m. Gavriilo Pobikrovskio turtas (*konew <...> miedziana*): ABK. T. 14. Nr. 14. P. 190; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*konwi mydzianych trzy*): Nr. 23. P. 264; 1590 m. Rainos Akurovskienės Bajėnų dvare, Vilkijos valsč. (*konewka miedziana*): IA. Nr. 52. Sk. 295; alaviniai: 1546 m. Andriaus Loztkio turtas (*цыну <...> конвей семь*): LM. TBK 19. Nr. 7. P. 21; 1569 m. Venslavo Plonensko Plonėnų dvarelyje, Urytės pav. (*коновокъ цыновыхъ две*): IA. Nr. 21. Sk. 173; 1577 m. Gavriilo Pobikrovskio turtas (*konew czynowa*): ABK. T. 14. Nr. 14. P. 190; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*суна <...> konwi wielkich nosatych tuteyszych dwie, a z Dyrwian przywieziono trzy*): Nr. 23. P. 264; 1590 m. Rainos Akurovskienės Bajėnų dvare, Vilkijos valsč. (*суны <...> konew garcowa jedna*): IA. Nr. 52. Sk. 295; 1618 m. Aleksandro Stravinskio Stravininkų dvare (*konowoc cynowych 2 po 3 garca, konowoczok cynowych 2 po kwarte*): LMAVB. RS. F. 138. B. 1054. L. 1v; sidabriniai ir šiek tiek paauksuoti: 1577 m. Apolonijos Koptienės Verchavičių dvare, Brastos pav. (*коновъ серебряная, великая, позлотистая, въ три венки, въ которой важить дей гривень серебра тринадцать, а полоты золотыхъ чирвоныхъ чотырнадцать, другая дей коновъ, также серебряная въ которой серебра гривень девять*): ABK. T. 3. Nr. 156. P. 281; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*srebro <...> konewki dwie miestcy pozlociste <...> koneweczka dziecięca malyuska miescy pozlocista*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 260–261.

⁶⁵⁰ Gloger Z. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce. T. 2. Warszawa. 1909. P. 117.

⁶⁵¹ Vitkauskienė B. R. XVI – XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai. Istoriniai šaltiniai. // Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje: 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos. Sud. R. Ragauskienė. Vilnius. 2006. P. 236.

⁶⁵² Janonienė R. R. Kotrynos Jogailaitės kraičio aprašas. P. 31.

⁶⁵³ Ibidem. P. 27.

⁶⁵⁴ ABK. T. 3. P. 281.

⁶⁵⁵ Listy króla Zygmunta Augusta. P. 79.

šeimininką⁶⁵⁶. Galime dar pridurti 1623 m. Gardų dvaro inventoriaus duomenis – *koneweczek do picia trzy*⁶⁵⁷. Toliau ši stalo indų vadinsime bokalu su ausele, o *konew*, priskirtiną prie rūšio indų – bidonėliu.

Į stalą gėrimai būdavo patiekiami ąsočiuose (*dzban, збанокъ*)⁶⁵⁸. Panašūs buvo indai, šaltiniuose įvardijami kvortomis (*kwarta, квартечка*), kurios buvo didesnės ir mažesnės, paprastai alavinės, didikų namuose – sidabrinės⁶⁵⁹, taip pat alavinėmis stuopomis (*sztoph, штофъ*)⁶⁶⁰. Kelionių metu buvo geriama iš įvairaus dydžio paprastai alavinių gertuvių bei pusgertuvių (*flasza, фляша, połfliaszka, полпляшка*), kurios būdavo laikomos specialiose dėžėse (*puzdro*)⁶⁶¹.

Stalo serviruotei ir bajorų etiketui puotų metu įtakos turėjo iš Vakarų sklindančios naujovės, susijusios su valgymo įrankių naudojimu: 1) XVI a. Europoje ant stalo jau imti serviruoti peiliai, kuriuos iki tol svečiai atsinešdavo patys; 2) šiuo laikotarpiu šaukštų naudojimas tampa visuotiniu įpročiu; 3) iš Venecijos po Europą pamažu pradeda skliti dvišakės šakutės, naudojamos

⁶⁵⁶ ABK. T. 17. Nr. 999. P. 421.

⁶⁵⁷ 1623 m. Adomo Gordovskio Gardų dvare: LVIA. F. 1276. Ap. 1. B. 977. L. 2.

⁶⁵⁸ 1619 m. Ligeikių dvare (*dzban szkliany ieden, dzban wielky gliniany ieden, misy do iedzenia gliniane trzy dregnianych pięc, talerzow dr(ewnianych) wielkich* [išplyšusi dalelė] *małych dwanscie*): LVIA. F. SA. B. 15244. L. 407v.–408; 1629 m. Petro Narino turtas (*zbankow tureskich 23*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 222v. Šiuos ąsočius derėtų skirti nuo ąsočių, skirtų prieš ir po valgio vandeniui aplieti rankas (*nalivka, наливка, рукомыя*), kurie paprastai buvo pateikiami kartu su dubenėliu.

⁶⁵⁹ Alavinės: 1541 m. Teodoro Vardomskio turtas (*цыну <...> кварты две*): LM. TBK 12. Nr. 128. P. 120; 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Urytės pav. (*квартъ цыновых две*): IA. Nr. 21. Sk. 173; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare (*kwarta z nakriszką, a druga kwarta mnieysza cynowa*): Nr. 42. Sk. 253; 1596 m. Motiejaus Vitkovskio Ruoščių dvarelyje, Veliuonos valsč. (*кварты две, квартечки малые две*): IA. Nr. 93. Sk. 404; 1644 m. Lauryno Snarskio turtas (*quarta cynowa*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 246v.; sidabrinės: 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav.: (*кварта сребрна одна*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 357. Čia kvorta apibūdina indą, naudojamą skystiems ar buriams daiktams semti, tačiau kituose kontekstuose kvorta dažnai reiškė skysčių, ypač degtinės ir alaus, tūrio matą – žr.: LDK kasd. gyv. P. 836.

⁶⁶⁰ Alavinės: 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare (*sztoff bez nakriszki*): IA. Nr. 42. Sk. 253; 1590 m. Rainos Akurovskienės Bajėnų dvare, Vilkijos valsč. (*cyny <...> sztoph stary ciekacy ieden*): ibidem. Nr. 52. Sk. 295; 1596 m. Motiejaus Vitkovskio Ruoščių dvarelyje, Veliuonos valsč. (*штофы два цынове*): ibidem. Nr. 93. Sk. 404; 1596 m. Onos Petrienės Pužų dvarelyje, Viduklės valsč. (*штофъ один*): ibidem. Nr. 100. Sk. 419. Stuopa – indas, talpinęs apie litrą skysčio – žr.: LDK kasd. gyv. P. 839.

⁶⁶¹ Alavinės: 1536 m. ponios Šukavčienės turtas (*фляши две цыновыи*): LM. Užr. 19. Nr. 57. P. 106; 1546 m. Andriaus Loztkio turtas (*цыну <...> фляши три пuzдра*): LM. TBK 19. Nr. 7. P. 21; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*puzdro yednon wielkie, w nim flyasz cztery, drugie puzdro, w nim takież flyasz cztyrzy, trzecie puzdro mnieysze, w nim flyasz pięc y flyasza iedna bez puzdra, połfliaszczki dwa*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264; 1590 m. Rainos Akurovskienės Bajėnų dvare, Vilkijos valsč. (*cyny <...> fliasz małych po sztofu iednakich trzy*): IA. Nr. 52. Sk. 295 ir kt. Tiesa, terminas *flasza* kai kada reiškė ir parakinę – žr.: Guzevičiūtė R. Nepublikuoti XVI amžiaus Lietuvos bajorų kostiumo istorijos šaltiniai. // Lituanistica. Nr. 4 (28). Vilnius. 1996. P. 78.

mėsai paduoti ar perkelti⁶⁶². Tiesa, šaukštais (*łyżka, лыжка*) LDK bajorai buvo įpratę naudotis ir XVI a. pr.⁶⁶³. Tai buvo itin reikalingas įrankis sriubai ar košėms valgyti. Iš tiesų, šis stalo įrankis šaltiniuose sutinkamas dažniausiai⁶⁶⁴. XVI a. II p. minimi variniai, žalvariniai, sidabriniai peiliai (*ножы*)⁶⁶⁵. Kad peiliai šiuo laikotarpiu tikrai buvo serviruojami ant elito stalo, rodo ponios Sofijos Viktorinienės kilnojamo turto sąrašas. Jame minima dvylika „peilių stalui“ su kauliniais koteliais⁶⁶⁶. XVII a. I p. sluoksnyje Dubingių sodyboje vienas iš rastų stalo peilių buvo su kauline rankena: geležtės ilgis 10 cm, rankena dekoruota horizontaliomis linijomis ir apskritais įspaudėliais⁶⁶⁷.

Neabejotinai XVI a. II p. LDK bajorų namuose pamažu atsiranda šakutės (*виделец, widelki*), buvusios geležinės ir sidabrinės⁶⁶⁸. Būtent geležinės šakutės minimos ir valdovo Stepono Batoro daiktų sąrašė⁶⁶⁹. XVI a. Europoje šakutė dar tebuvo retai kada naudojamas įrankis⁶⁷⁰. Šią iš Italijos sklidusią naują perėmė Prancūzijos turtingieji, vėliau Anglijos ir

⁶⁶² Бродель Ф. Оp. cit. P. 199, 222, 223.

⁶⁶³ 1536 m. Onos Jurloviėnės turtas (*осмь ложокъ серебряных*): LM. Užr. 19. Nr. 28. P. 81; 1536 m. ponios Šukaviėienės turtas (*серебра <...> ложокъ трудцать и три*): ibidem. Nr. 57. P. 106; 1542 m. Jono Mostvilaviėiaus turtas (*з ложками серебряными*): LM TBK 11. Nr. 50. P. 62; 1546 m. Andriaus Loztkio turtas (*ложок дванадцать, в которыхъ было шесть гривенъ серебра*): LM. TBK 19. Nr. 7. P. 21.

⁶⁶⁴ Šaltiniai mini šaukštus ir šaukštėlius. Mediniai: 1599 m. Simono Chludėnio turtas (*спрять домовый <...> ложокъ деревеныхъ семь*): ABK. T. 14. Nr. 87. P. 634; variniai: 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žėimenos dvare, Žėemaitijoje (*мiedz <...> łyżek dwanascie*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264; alaviniai: (*łyżek cynowych tuzinow dwa*): ibidem; 1593 m. Martyno Terlikovskio Budilovo dvare, Trakų pav. (*ложокъ ценовыхъ чотыри*): ABK. T. 8. Nr. 174. P. 465; 1597 m. Ščastno Boguslaviėiaus Melechoviėių dvare, Slanimo pav. (*ложокъ цыновыхъ II*): Тастаменты шляхты і мяшчан. Nr. 112. P. 525; sidabriniai: 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Sluškų Gatovos dvare, Minsko pav. (*лыжекъ серебряныхъ 19 <...> лыжекъ малыхъ серебряныхъ три*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 357; paauksuoti: 1577 m. Apolonijos Koptienės Verchaviėių dvare, Brastos pav. (*ложокъ srebranychъ, позлотистыхъ, тузинъ, въ которыхъ важитъ дей серебра гривенъ пять, дригихъ ложокъ тузинъ srebranychъ, позлотистыхъ жо, въ нихъ дей важитъ серебра гривенъ чотыри, третий тузинъ ложокъ srebranychъ, позлотистыхъ, въ которыхъ дей было гривенъ чотыри*): ABK. T. 3. Nr. 156. P. 281. Radvilų Dubingių sodyboje buvo rastas XVII a. I p. sidabrinis šaukštis (ilgis 20,8 cm.), graviruotas augaliniais motyvais, nugarinėje jo dalyje, ant kojėlės – išgraviruotas herbas (buivalo galva) – žr.: Radvilų rūmai Dubingiuose. P. 80.

⁶⁶⁵ Variniai: 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žėimenos dvare, Žėemaitijoje (*мiedz <...> nożyczki*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264; žalvariniai: *nożow z mosiądzem dwanascie*: ibidem. P. 261; sidabriniai: *nożow srebrnem oprawnych dwanascie*: ibidem. P. 261.

⁶⁶⁶ 1577 m. Ivaėevskių dvare, Slanimo pav. (*ножовъ с костью до столу дванасте*): ABK. T. 22. Nr. 293. P. 155.

⁶⁶⁷ Radvilų rūmai Dubingiuose. P. 80.

⁶⁶⁸ Geležinės: 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žėimenos dvare, Žėemaitijoje (*widelki <...> troye żelyazne*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 261; sidabrinės: ibidem (*widelki srzebrne troye*).

⁶⁶⁹ <...> *widelki żelazne*: Jankowski T. Op. cit. P. 57.

⁶⁷⁰ Cowan B. Cowan B. New worlds, new tastes. Food Fashions after the Renaissance. // Food. The history of taste. Ed. P. Freedman. California. 2007. P. 207.

Vokietijos, pamažu ir kitų Europos šalių visuomenės elitas⁶⁷¹. LDK didikų aplinkoje gausesni stalo peilių ir šakučių kiekiai atsiranda tik XVII a. I p.⁶⁷². Šiuo metu didikai jau turi vienodų peilių ir šakučių rinkinius⁶⁷³. Atsirado ir vienodo stiliaus šaukštų, peilių, šakučių bei druskinės rinkiniai⁶⁷⁴. 1640 m. bylos duomenimis, peilius su šakutėmis, kainavusius 6 auksinus, turėjo ir Volkovysko pavieto bajoras Solujanas (*з (Ео?)меняка*)⁶⁷⁵. Visgi dauguma kilmingųjų, net ir įžengus į XVII a., tokių įrankių, kaip stalo peilis ir šakutė, neturėjo ir nenaudojo. Tokia situacija primena padėtį Lenkijoje, kur šakutės taip pat atsirado tik XVI a. pabaigoje ir jų naudojimas plito labai lėtai, pirmiausia, turtingiausių namuose. Lenkų bajorai buvo įpratę valgyti šaukštais, o kartais prireikus naudojo ir peilius, tačiau dažnai jiems stalo įrankius vis dar atstodavo duonos riekė⁶⁷⁶. Tad dauguma bajorų nebuvo įsprausti į griežtą elgesio prie stalo etiketą, kai didikų elgesys prie stalo, serviruoto prabangiais indais ir įrankiais, buvo labiau apibrėžtas, išreiškiantis daugiau mandagumo ir pagarbos stalui ir jo šeimininkui.

Itin didelę reikšmę tuo laikotarpiu turėjo indų ir įrankių medžiagiškumas. Mediniai indai ant stalo buvo dedami tik prastai gyvenusių bajorų namuose. 1539 m. Onos Daugėlaitės dvarelis Vilkijos valsčiuje inventoriuje minima buvus 15 medinių lėkščių, du dubenys ir *роз, што пьют, деревянные*⁶⁷⁷. 1562 m. Vilkijos vėliavininkienės Agnietės Ručkėvičienės turto sąrašė minimi mediniai dubenys ir šaukštai, alaus kaušas. Kiti indai –

⁶⁷¹ Elias N. Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu. Przełożył T. Zabłudowski. Warszawa. 1980. P. 88.

⁶⁷² 1620 m. Boguslavo Radvilos turtas (*nożow 11/ te sq. Widelec 9/ te sq*): AGAD. AR. Dz. XXVI. Nr. 25. L. 3; 1633 m. Kristupo Radvilos turtas, laikytas Torūnėje (*widelec oprawnych 6*): AGAD. AR. Dz. XI. Nr. 34. L. 203.

⁶⁷³ 1620 m. Boguslavo Radvilos turtas Liubčoje (*kredens noż y widelce/ tego nimasz; Osobne srebro ktore w Lubczu iest nad skrzynie: Łyzek starych 12. Noż srebrem oprawnny z widelcami zlocisty stary. Noż z widelcami stary do kredensu do ktore(go) galki srebrne 4 zosobna*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 3; 1644 m. Mikalojaus Kiškos turtas (*Kredens z nozem z widelcami iednaką robotą białą sztuk trzy. <...> Widelece małe białe iedne. Łyszka widelca noz roboty iednakiey zlocy. To sztuk trzy*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 98. L. 4.

⁶⁷⁴ 1644 m. Mikalojaus Kiškos turtas (*Solniczka łyszka noz widelce iednakie zlociste w olsterku wszitkich sztuk cztery. Polmiskow iednakiey roboty zbrzigami (?) zlocistemi tuzinow dwa*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 98. L. 4.

⁶⁷⁵ <...> *ножы з виделцами золотых 6*: LVIA. F. SA. B. 4662. L. 140v.

⁶⁷⁶ Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 127.

⁶⁷⁷ IA. Nr. 2. Sk. 11.

nepaminėtos medžiagos maža medauninė, dvi kvortos. Tik vienas indas buvo alavinis – dviejų stuopų talpos alavinukas (*оловеник о дву штофах*)⁶⁷⁸. Tiesa, gali būti, kad inventoriuje užfiksuotas ne visas turtas. 1603 m. teismo byla rodo, kad mediniais indais naudodavosi Jono ir Ščastnos Ransomanskių šeima. Medinės lėkštės jų stalo rinkinyje dominavo, užgoždamos kelis alavinius indus: didelį dubenį, nedidelį pusdubenį, dvi lėkštes ir mažą gertuvę⁶⁷⁹. 1623 m. Adomo Gardovskio Gardų dvare be gana gausaus alavinių indų skaičiaus taip pat buvo 16 medinių lėkščių, keli mediniai bokalai su auselėmis (*konew*)⁶⁸⁰. Kiti duomenys liudija, kad medinėmis lėkštėmis, dubenimis ir šaukštais naudodavosi dvaruose tarnavę urėdininkai⁶⁸¹. Stambių bajorų ir didikų dvaruose įvairūs mediniai indai būdavo skirti tik tarnams ir ūkinėms reikmėms⁶⁸².

Moliniai stalo indai bajorų kilnojamo turto sąrašuose minimi itin retai, nors, archeologinių kasinėjimų medžiaga tarsi rodo, kad aptariamuoju metu LDK vyravo moliniai indai (Vilniaus mieste, XVI a kultūriniame sluoksnyje, jie rasti buvę įvairių rūšių: dubenys, lėkštės, ąsočiai, taurelės, bokalai, buteliai, gertuvės⁶⁸³, smulkūs indeliai⁶⁸⁴). Šaltinių duomenimis, XVII a. I p. Petras Krivickis su žmona turėjo didelį molinį ąsotį ir tris molinius dubenis, taip pat dar penkis medinius dubenis, medines lėkštes, stiklinį ąsotį⁶⁸⁵. Glazūruoti keraminiai stalo indai, fajanso indai, buvo naudoti didikų aplinkoje – jie rasti Radvilų Dubingių sodybos XVII a. I p. kultūriniame sluoksnyje⁶⁸⁶.

⁶⁷⁸ <...> *мис деревяных чотыры, ложок деревяных пят*: IA. Nr. 14. Sk. 152.

⁶⁷⁹ Trakų raietas (*цыны миса одна великая, други полмисок невелики, талеров цыновых 2, фляшечка цыновая невеликая <...> талеров дерев(яных) (?)надцат*): LMAVB. RS. F. 138. B. 190. L. 2v.

⁶⁸⁰ <...> *mis cinowych [nejsk.] iedna dziurawna, przystawek połowa <...> talerzow cenowych 10 <...> miednica iedna, flasza cenowa jedna, konew drzewianę dr(?), koneweczek do picia trzy, talerzic drzewianych 16*: LVIA. F. 1276. Ap. 1. B. 977. L. 2v.

⁶⁸¹ 1595 m. Kotrynos Hlebačienės Musninkų dvare (*mis drzewianych 2, małych 4, talerzow drzewianych 4, lyzek drzewianych 8*): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1.

⁶⁸² Apie tokius indus žr.: Sk. III. Posk. 1. 1.

⁶⁸³ Vaitkevičius G. Op. cit. P. 214.

⁶⁸⁴ Kaminskaitė I. Indai. P. 315.

⁶⁸⁵ 1619 m. Ligeikių dvare (*dzban szkliany ieden, dzban wielky gliniany ieden, misy do iedzenia gliniane trzy drewnianych pięć, talerzow dr(ewnianych) wielkich [išplyšusi dalelė] małych dwanscie*): LVIA. F. SA. B. 15244. L. 407v.–408.

⁶⁸⁶ Radvilų rūmai Dubingiuose. P. 79.

Dauguma bajorų naudojami būtent alaviniais indais⁶⁸⁷. Ir nors archeologai tyrimų metu jų beveik neranda, tai tik rodo, kad jie dažnai būdavo perdirbami (dėl alavo minkštumo ir netvirtumo indai dažnai sulūždavo ir susilankstydavo ir tuomet juos reikėdavo perdirbti į naujus)⁶⁸⁸. XVII a. I p. LDK bajorai turėjo indų iš angliško alavo⁶⁸⁹. Alaviniai indai taip pat vyravo ir Lenkijos bajorų stalo rinkiniuose⁶⁹⁰ – tik XVIII a. ir tik patys turtingiausieji alavinius indus ėmė keisti naujais, madingais stalo indais iš stiklo, fajanso ir porceliano⁶⁹¹.

Aptariamuoju laikotarpiu be alavinių stengtasi turėti ir sidabrinių indų, kurių skaičius priklausė nuo turinės padėties⁶⁹². Viena vertus, tai buvo kaip turto – brangiųjų metalų, kaupimo forma. Kita vertus, šį turtą svarbu buvo pademonstruoti prie stalo susirinkusiems svečiams. Anot J. Dumanovskio, net ir XVIII a. Lenkijos bajorų sidabro indų rinkinys paprastai būdavo gana menkas – jį sudarydavo indai, skirti gerti alkoholiniams gėrimams, ir šaukštai⁶⁹³. Tačiau tokie sidabriniai indai, tarp kurių, A. Pospiecho nuomone, itin simboliškas sidabrinis šaukštas, buvo to meto prestižo ženklas, atspindėjęs norą išlaikyti gyvenimo lygį, vertą bajoriškos kilmės⁶⁹⁴. Tas pat buvo būdinga ir LDK bajorijos kasdienybei. Mažiau pasiturintys stengėsi įsigyti ir turėti bent porą ar kelis sidabrinius šaukštus, kai šalies išdininkas Abraomas Juzefavičius 1519 m. buvo sukaupęs gausų sidabrinių indų rinkinį: sidabrinę taurelę (*чары*),

⁶⁸⁷ 1577 m. Gavriilo Pobikrovskio turtas (*misz wielkich cztery czenowych, item, pulmiskow cztery, item pyatha przistawka, item talierzow thuzyn, item konew czynowa*): ABK. T. 14. Nr. 14. P. 190; 1583 m. Jono Vinkos Peštuvėnų dvare, Kauno pav. (*цына: мисъ великих девет, полумисковъ чотыры, прыставокъ чотыры, телеровъ двацят, коновокъ чотыри, кварт чотыры*): IA. Nr. 35. Sk. 233; 1582 m. Jono Hlebavičiaus turtas Belos dvare, Minsko pav. (*цыны мис великих шестъ, полумисковъ шестъ, телеровъ двадасте, конов великая одна, пляш пят, полпляшъковъ чотыры, уся цына коштвала сто злотых*): ABK. T. 36. Nr. 77. P. 75.

⁶⁸⁸ Dumanowski J. Op. cit. P. 88, 90.

⁶⁸⁹ 1607 m. Jono Barkovskio, tarnavusio kunigaikščiui Jaroslavui Zolovčinskiui, daiktai, laikyti jo mūrnamyje Vilniuje (*мис великих цыновых шест, мис менших цыновых [два?]нацятъ, полумисков цыновых тузинов чотыры, прыставок цыновых шест, тая вся цына была ангелцкая коштвала копъ тридцать шест*): LVIA. F. SA. B. 4620. L. 169.

⁶⁹⁰ Pośpiech A. Pułapka oczywistości. P. 88.

⁶⁹¹ Dumanowski J. Op. cit. P. 90.

⁶⁹² Pośpiech A. Pułapka oczywistości. P. 88.

⁶⁹³ Dumanowski J. Op. cit. P. 71, 73, 75.

⁶⁹⁴ Pośpiech A. Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII wieku). // *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX: materiały sesji zorganizowanej przez IHKM PAN 20–22 maja 1991 r. w Warszawie*. Red. J. Sztetyło. Warszawa. 1992. P. 151–162.

12 sidabrinių taurių (*ростаханъцов*), 22 šaukštus, dvi sidabrines paauksuotas taures, sidabrinius kaušus, dubenis ir praustuvę⁶⁹⁵, o turtinga bajorė Šukevičienė 1536 m. turėjo 17 sidabrinių taurių bei 33 sidabrinius šaukštus, nors, kaip įprasta, kiti indai – 7 dubenys, 20 lėkščių ir dvi gertuvės buvo alaviniai⁶⁹⁶. Yra žinoma, kad 1598 m. tuzinas šaukštų kainavo 12 kapų lietuviškų grašių⁶⁹⁷; 1602 m. tuzino šaukštų, kuriuose buvo šešios grivinos sidabro, vertė buvo 24 kapos grašių⁶⁹⁸; 1609 m. vienas sidabrinis šaukštas kainavo 2 kapos grašių⁶⁹⁹.

Didikų sidabrinius ir paauksuotus stalo indus bei įrankius XVI a. pab., ypač XVII a. I p., galime prilyginti meno kūriniams. To meto kilnojamo turto inventoriuose atsispindi indų formų ir puošmenų įvairovė – tai prabangios brangiojo metalo lėkštės⁷⁰⁰, taurelės su auselėmis⁷⁰¹, dideli padėklai, pušti gėlėmis⁷⁰², importuotos praustuvės bei kiti stalo indai⁷⁰³. Didikai užsakydavo pagaminti sidabrinius indus su savo giminės herbais – tokie šaltiniuose sutinkami nuo XVI a. pab. Tai taurelės, buteliai, pusdubeniai, lėkštės, šaukštai⁷⁰⁴, padėklai⁷⁰⁵. XVII a. I p. didikų aplinkoje atsiranda indų,

⁶⁹⁵ LM. Užr. 15. Nr. 131. P. 163.

⁶⁹⁶ LM. Užr. 19. Nr. 57. P. 106.

⁶⁹⁷ Matiso Sucharevskio Pasamovio dvare, Trakų pav.: LVIA. F. 1280. B. 1435. L. 1.

⁶⁹⁸ Ščastno Liulio Dubnikų dvare, Vilniaus pav.: LVIA. F. SA. B. 4612. L. 12.

⁶⁹⁹ Jono Podnackio Plalinskio dvare, Trakų pav. (viso turėjo 12 sidabrinių šaukštų): LVIA. F. SA. B. 4623. L. 96.

⁷⁰⁰ 1644 m. Mikalojaus Kiškos turtas (*talierzow wiglastych trzydzięsci siedm. Talierzow głębokich dziesięc. Talerzow gładkich z herbami złocistymi tuziny dwa*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 98. L. 3.

⁷⁰¹ 1599 m. Halškos Radvilienės turtas Vilniuje (*czara o dwu uchach*): AGAD. AR. Dz. XI. B. 29. L. 17.

⁷⁰² 1620 m. Boguslavo Radvilos turtas Liubčoje (<...> *osobne srebro ktore w Lubczu iest nad skrzynie. Taca złocista wysoka z kwiatem białem. Tac złocistych zlobkowatych 2*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 3.

⁷⁰³ 1612 m. Sofijos Radvilienės turtas (*czarka turecka w olsterku drewnianym*): AGAD. AR. Dz. XI. B. 41. L. 155; 1620 m. Boguslavo Radvilos turtas (<...> *srebro rozne ktorego w Lubczu nimasz. Miednica z nalewką maximilianowska złocista. Miednica z nalewką auspurskiey roboty*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 4; XVII a. I p. importuotų indų turi ir mažiau pasiturintieji: 1629 m. Petro Narino turtas (*zbankow tureskich 23*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 222v.

⁷⁰⁴ 1599 m. Haškos Radvilienės turtas Vilniuje (*czarka wybiiana z dwiena herby. Flasz z herby kiszczy(?)kimi [Kiškų?] 6. Polmiskow z herby Ostroszkiem <...> 9. Polmiskow s timze herbem mnieyszih 10. Talerzow s timze herbem 19. Lyzek z herby niebązki jei mci 12*): AGAD. AR. Dz. XI. B. 29. L. 17; 1620 m. Boguslavo Radvilos turtas (*pulmiskow z herbami złocistem 36. Teraz w tey skrzynie dostaje pulmiskow 20 nie*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 3; 1620 m. Vaitiekaus Umiastovskio Čemerių dvare, Brastos vaiv. (*Czarka iedna z herbom*): LMAVB. RS. F. 119 B. 183. L. 1; 1644 m. Mikalojaus Kiškos turtas (*Polmiskow z herbami trz(?) cztery. Lyzek białych z herbami niebosciski pani trzy. Lyzek małych z herbami ego milosci dziesięc. Lyzek małych pleskich z herbami (?)dziesięc. Lyzek piaskich z herbami ego mci dwanascie*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 98. L. 3–3v.

inkrustuotų monetomis⁷⁰⁶. Tokie indai buvo ypač madingi XVII – XVIII a. Vidurio Europos šalyse⁷⁰⁷. Kad būtų visapusiškai atskleista šių indų prabanga, reikėtų atskiros menotyrinės analizės. Mums svarbu konstatuoti, kad didikai buvo sukaukę didelius ir itin brangius sidabro ir aukso indų rinkinius. Tai rodo, pavyzdžiui, Jonušo Radvilos atvejis – brangiausias jo kilnojamas turtas buvo auksinis stalo indų rinkinys, kurį sudarė 24 lėkštės, kainavusios 1944 dukatus⁷⁰⁸.

XVI a. didelė prabanga buvo stiklo indai. Tai, jog stiklinis indas tuo metu buvo išties retai sutinkamas ir tikrai dar nepasiekęs valstiečių namų ūkių, pasakoja Petras Roizijus savo satyrinėje poemoje „Apie kelionę į Lietuvą“: „<...> o jeigu/ Savo *szklanicos* nebus, tai iš *kuflo dzbankowo plugawo*/ Gerti tau teks ar galbūt iš kokios *okopciatos konewkos*“⁷⁰⁹. Archeologo G. Striškos duomenimis, XVI a. plonasienės stiklinės taurės buvo būdingos išskirtinai valdovo stalui⁷¹⁰. XVII a. I p. stikliniai indai jau pasitaikydavo ir mažiau pasiturinčių bajorų namuose. Pavyzdžiui, nors Petras Krivickis valgė iš medinių lėkščių, tarp jo daiktų buvo ir stiklinis ąsotis⁷¹¹. XVII a. I p. didikai jau įsigydavo nemažai įvairių stiklinių indų. Asmens prabangų gyvenimą šiuo atveju iliustruoja stiklinės taurės, atsivežtos iš Venecijos, gėrimams supilti naudojami stikliniai buteliai⁷¹². Be to, šiuo laikotarpiu ant didikų stalo atsiranda ir krištoliniai indai⁷¹³. Ypač garsus, kėlęs svečių susižavėjimą, buvo

⁷⁰⁵ 1620 m. Boguslavo Radvilos turtas (*Tac gładkich płaskych z herbami niebosczykowskymy 12*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 4.

⁷⁰⁶ 1644 m. Mikalojaus Kiškos turtas (*Konow wielka z monęta starę sadzona miescami złocista iedna na dwa garce. Czarka trybowana monęta starę sadzona wszytke złocista iedna*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 98. L. 3–3v.

⁷⁰⁷ Dumanowski J. Op. cit. P. 76.

⁷⁰⁸ Wisner H. Op. cit. P. 315.

⁷⁰⁹ Petras Roizijus. Rinkiniai eilėraščiai. P. 112, 236

⁷¹⁰ Striška G. Op. cit. P. 44, 51.

⁷¹¹ 1619 m. Ligeikių dvare, Ukmergės pav. (*dzban szkliany ieden, dzban wielky gliniany ieden, misy do iedzenia gliniane trzy drewnianych pięc, taterzow dr(ewnianych) wielkich [išplyšusi dalelė] małych dwanscie*): LVIA. F. SA. B. 15244. L. 407v.–408v.

⁷¹² 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav. (*Kieliszkow weneckich 7. Szklenic weneckich 2. Flasz szklanych 4*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 10v.; 1628 m. Tomo Tevlinunskio Ciechanovų dvare (*Szklenic wielkich weneckich 4 a mniejszych 8. Kieliszkow weneckich 4*): VUB. RS. F. 4. B. A1893. L. 4.

⁷¹³ 1633 m. Kristupo Radvilos turtas Torūnėje (*Sluzba krystalowa: Miednica <...>. Nalewka <...>. Konew <...>. Solniczkek <...>. Konewek <...>. Kieliszek <...>. Flaszeczka <...>. Tac <...>. Nozow <...>*): AGAD. AR. Dz. XI. B. 34. L. 202–203.

Jonušo Radvilos krištolo indų rinkinys⁷¹⁴. Taigi, turtingiausių namų atskirtį surandama kuo pabrėžti – kiti, kad ir turėjo stiklinį indą, negalėjo įpirkti krištolinio.

Geriau suprasti, koks socialinis gyvenimas vykdavo prie stalo, padeda teismo bylose užfiksuoti netikėti, bajorus užstalėje ištikę įvykiai. Tai gyvenimo scenos, kuomet kuris vaišių dalyvis griebdavosi smurto prieš kitus svečius ar net prieš patį šeimininką. Taip 1560 m. nutiko Grigorijui Boguševičiui. Kaip jau minėta, vaišių metu Grigorijaus namuose, neišgėrus nei vieno bokalo (*не выпили дей есмо одное коновки*), ponas Jonas pašovė ir išvertė pro langą poną Grigorijų⁷¹⁵. 1647 m. Ukmergės pakamarių Joną Kaminskį, su savo draugais prisėdusį papietauti savo Doviačoravičių dvare, Pinsko paviete, netikėtai kartu su daugeliu tarnų užklupo Jackus Zakševskis, buvęs jo Pirkovičių dvaro urėdininkas. Įsiveržęs kardu šaukė jį į dvikovą. Jonas Kaminskis bėgo slėptis į kamara, po to į kiemą, tačiau vis tiek buvo sužalotas⁷¹⁶.

Tokie įvykiai dažnai galėjo nutikti būnant svečiuose, kur susirinkdavo nemažai asmenų, tarp kurių – ne visi draugingi. Tokiais atvejais prie stalo būdavo reiškiamos stiprios susirinkusiųjų emocijos, neretai pasibaigiančios sužalojimais. Pavyzdžiui, kaip paaiškėjo 1643 m. teismo bylos metu, bajoras Juozapas Vizbaras buvo nuvykęs į Kvėdarnos patijūnio Ezopo Masalskio dukters laidotuves. Jo pasakojimu, palaidojus kūną, ponas Masalskis jį pakvietė į savo namus Kvėdarnos dvare. Ten jam „ramiai sėdint seklyčioje už stalo su keliais geraisiais asmenimis“, Regina Daukantaitė, Paragaudžio akalicos bajoro Jurgio Kelpšos žmona, apšaukė jį įžeidžiančiais žodžiais ir sviedė į veidą ant stalo buvusią stiklinę (*шкленіцу*). Dėl šio smūgio jo veide atsirado kraujuota žaizda⁷¹⁷. 1648 m. gedulingi pietūs Augustino Pilsudskio Pajūrio (*Skerdyni Pojure*) dvare, Pajūrio valsčiuje, taip pat pasižymėjo smurtu. Sebastijonas Mankevičius skųsdamasis pasakojo, kad palaidojus pono

⁷¹⁴ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 355.

⁷¹⁵ ABK. T. 17. Nr. 999. P. 421.

⁷¹⁶ LMAVB. RS. F. 43. B. 6376. L. 1–2.

⁷¹⁷ LMAVB. RS. F. 198. B. 619. L. 1.

Samuelio Pilsudskio ir jo žmonos sūnų, jis pats buvo pakviestas į jų namus pietų. Ten jis sėdėjo, kalbėdamasis su kitais Žemaitijos bajorais, tačiau ponas Pilsudskis su žmona pradėjo ant jo šaukti įžeidžiančiais, šlykščiais žodžiais ir trenkė jam į galvą su bokalu (*куфлемъ кгарнушьковимъ удриль*). Nuo šio smūgio Sebastijonas krito ant žemės. Pilsudskio pagalbininkai gulintį ant žemės mušė toliau. Iš jo buvo pavogta karmazino kepurė, apsiūta lapės kailiu, kainavusi penkis lenkiškus auksinus. Maža to, Pilsudskis pagrasino, kad, vieną dieną jį užmuš „savomis ar kurio kito rankomis“⁷¹⁸.

Apibendrinant visus minėtus duomenis, galime teigti, kad stalo indai ne tik apibrėžė sėdinčiojo užstalėje etiketą, bet ir buvo itin ryškus šeimnininko statuso atspindys. Bajorai, neužėmę aukštų LDK pareigybių, per visą aptariamąjį laikotarpį valgydavo iš alavinės lėkštės ar dubens, gerdavo iš alavinio bokalo ar taurelės, kuria pasidalindavo su šeimos nariais ar svečiais. Sriubai srėbti naudodavosi alaviniu šaukštu, kaskart praversdavo ir peilis, kurį greičiausiai su savimi ir nešiojosi. Patiekalus iš savo lėkštės griebdavo ranka, valgė užsidėję ant duonos riekės. Šakutėmis nesinaudojo, nes jų neturėjo. Riebaluotas rankas kas kartą nusišluostydavo į drobinę servetėlę. Kai kurie, mėgdžiodami valdovo ir didikų ritualą, mazgodavosi rankas, apsipylę jas vandeniui iš ąsočio. Sulaukęs svečių bajoras išsitraukdavo iš skrynios ar spintos tai, ką turėjo vertingiausia – kelis sidabrinus šaukštus, galbūt net ir sidabrinę taures.

Šis vaizdinys itin skiriasi nuo to, kurį pamatyti aplinkoje XVI a. pab. – XVII a. I p. Tuo metu reprezentacija, atrodytų, įgavo kitą lygį. Nors jie taip pat turėjo ir naudojo alavinius indus, tačiau svečiams demonstravo gana gausius ir prabangius stalo indus ir įrankius. Stalo padengimas puošnia staltiese, ceremonialus rankų plovimas praustuvėje, servetėlių naudojimas, prabangiais indais apkrautas stalas šeimnininką ir svečius tarytum įpareigojo laikytis tam tikro etiketo ar bent jau skatino namų šeimnininką išlaikyti savo stotą iškėlus galvą. Didikų elgesį prie stalo apibrėžė svarbūs XVII a. I p. pokyčiai, kuomet jau buvo įprasta naudotis stalo peiliais ir buvo žinoma

⁷¹⁸ LMAVB. RS. F. 198. B. 621. L. 1.

šakutė, kuria patiekalo siekti turėjo iš bendros lėkštės, kad įsidėtų į savąją. Tokio etiketo egzistavimą atskleidžia ir valdovo raštininko Elijaus Piligrimovijaus pasakojimas apie Leono Sapiegos diplomatinę misiją į Maskvą 1600–1601 m. Jis su tam tikru šleikštuliu pažymi, kad jie turėjo valgyti tik pirštais, be lėkščių, peilių ir rankšluosčių⁷¹⁹.

Tačiau verta atkreipti dėmesį į U. Augustyniak įžvalgą, kad Lenkijoje etiketas buvo kitoks, nei Vakarų Europos šalyse, tai yra, paremtas spontanišku ir natūraliu mandagumu, kuriam didelę reikšmę turėjo emocija⁷²⁰. LDK bajorams, kaip galime spręsti iš gyvenimiškų smurto scenų pavyzdžių, taip pat buvo būdingas emocionalumas ir tiesmukiškumas. Puotose emocijos buvo išreikiamos ir tostų sakymu, ką pažymėjo Petras Roizijus⁷²¹. Galime manyti, kad emociją, o neretai ir užsiplieskusį piktavalį elgesį prie stalo įtakojo vartojamas alkoholis (emocijas dar paaštrindavo ginklas, kurį bajorai paprastai visuomet turėdavo prie savęs). Ten, kur būdavo geriama degtinė, tapusi įprastu bajorų gėrimu XVI a. II p., greičiausiai kildavo daugiau ginčų, nei ten, kur kilmingieji gurkšnodavo vyną. Tad vargu ar mes galime daugumos LDK bajorų elgesį tapatinti su naujųjų laikų Vakarų Europos rafinuota miesto rūmų kultūra, sąlygota civilizacijos proceso bei Reformacijos sąjūdžio. Tokia rafinuota kultūra, kuri keitė smurtinį karinės aristokratijos gyvenimo būdą, buvo paremta fizinių ir dvasinių poreikių slėpimu, emocijų išgyvenimu ne viešai, bet šeimos erdvėje⁷²². Šį procesą lydėjo ir XVI a. ypač išplitę elgesio vadovėliai, kuriais buvo siekiama „civilizuoti“ bendravimą. Tokia išpuoselėta netiesioginė komunikacija rūmų aplinkoje ypač kontrastavo su kaimiška komunikacijos forma, kuriai buvo būdingas tiesumas⁷²³. LDK prie tokio rafinuotumo ir civilizuotumo aiškiai artėjo didikų manieros, ypač XVII a. I p.

⁷¹⁹ Eljas Piligrimovijus. Didžioji Leono Sapiegos pasiuntinybė į Maskvą. P. 67–68.

⁷²⁰ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 356.

⁷²¹ Petras Roizijus. Rinktiniai eilėraščiai. P. 186, 232.

⁷²² Lundt B. Naujieji amžiai. Džiaugsmas, kančia ir laimė. // Europos mentaliteto istorija. Pagrindinių temų apybraižos. Sud. P. Dinzlacher. Vilnius. 1998. P. 277.

⁷²³ Requate J. Komunikacija. Naujieji amžiai. // Europos mentaliteto istorija. Pagrindinių temų apybraižos. Sud. P. Dinzlacher. Vilnius. 1998. P. 344–345.

1. 6. Priešinė seklyčia: šeimos gyvenimas ir kasdieniai įpročiai

Bajorų namų vidaus plano struktūroje priešais valgomąjį, už priemenės, būdavo mažesnė, bet gana erdvi ir šviesi patalpa, vadinama priešine seklyčia arba mene (*swietlic dwie przeciwko siebie: jedna wielka, druga mniejsza; напротивко цветлочка; напротивко изба мнєиша*). Šios seklyčios interjero tyrimas svarbus galimybė atskleisti, ar šioje patalpoje vyko privatus šeimos gyvenimas ir kokie buvo to gyvenimo būdo atspindžiai, tai yra, kokią veiklą ir šeimos narių santykius rodo šiame kambaryje stovėję baldai ir jų išdėstymas, ką sako kiti ten buvę įvairūs daiktai.

Šaltinių tyrimas parodė, kad priešinėje seklyčioje su dvejais–trimis langais dažnai stovėdavo tik kambarį šildžiusi krosnis ir keli suolai⁷²⁴. Kituose namuose – ir vienas⁷²⁵ ar du stalai⁷²⁶. Kitur be šių baldų dar buvo suoliukas (*zydel*)⁷²⁷. 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvaro namo priešinėje seklyčioje stovėjo kiek išskirtinis suolas-skrynia su skyriumi daiktams sudėti (*лава с скринєю*)⁷²⁸. Nuo XVI a. II p. bajorų namuose atsirado stalias arba staliukas su užrakinamu stalčiuku (*с скринкою замъчыстою*)⁷²⁹. Nėra

⁷²⁴ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav. (*przeciwko tej swietlicy swietliczka, w niei okien 2 płociennych, ław przy scianie 2, <...> piec poliewany stary*): ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1588 m. Jono Milkovskio Milkuvos dvarelyje, Kauno pav. (*напротивку тое цветлицы через сени другая светлица, у неи печь черепичная и лавы водле potrzeby направные*): IA. Nr. 50. Sk. 288; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav. (*въ той цветлицы оболоны шкленые две зуполные, лава одна великая, а чотыри мальхъ, <...> печь кафлей поливаныхъ стара, при печи коминокъ*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 361; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitijoje (*naprzeciwko druga swiatlica nie wielka, w niey piec polewany stary, okien trzy <...> ław przy scianach pięć*): ibidem. Nr. 61. P. 480.

⁷²⁵ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav. (*czwarta izdba s theiże szienki przeciw stholowej izdbie <...> w niei okien trzy szklanych, stol ieden szosznowy dlugi, ławy około, piecz polewani*): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401; 1595 m. Vaitiekaus Radziminskio Taujėnų dvare, Ukmergės pav. (*другая светлица там же напротивко давнеишого будованя <...> лавы в неи вси, стол немецки липовы, оболоны шклянныя две*): IA. Nr. 79. Sk. 367; 1596 m. Onos Petrienės Pužų dvarelyje, Viduklės valsč. (*с той избы через сень другая трохи менъшая <...> печ полеваны, окон чотыри <...> стол один столярскои роботы коротки, лав тры, шафа проста*): ibidem. Nr. 100. Sk. 419.

⁷²⁶ 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare (*druga swietlica naprzeciwko <...> błon szklanych trzy nowę <...> stoły dwa iedlowę stoliarskiej roboty, ławy przy scienie, lisztwy przy scienie wkolo farbowanę, szafa w koncie na ławie farbowana <...> piec poliwany y kominek z gliny liepiony maliowany*): IA. Nr. 140. Sk. 515.

⁷²⁷ 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko pav. (*naprzeciwko tej yzby druga yzba <...> okien trzy szklanych <...> stol lipowy ieden wielki, drugi mniejszy, ławy wkolo przy scienie, zedel ieden, w tyi że izbie piec także poliwany*): ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629.

⁷²⁸ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 5.

⁷²⁹ 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 240; 1591 m. Petų Chmielovo palivarko, Drohičino pav., didžiojo namo seklyčioje (*stholik lipowy stholarzski s skrzyneką*): ABK. T.

žinoma, kas tame stalčiuje buvo laikoma. Šaltiniai atskleidžia, kad pasiturintys bajorai šiose seklyčiose būdavo pasistatę kokybišką ąžuolinį staliaus darbo stalą⁷³⁰, medinį dažytą stalą su stalčiumi, apvalų stalą⁷³¹ ar apvalų stalą su stalčiumi⁷³². Didikų aplinkoje, tiek seklyčiose, tiek ir kitose, mažesnėse, patalpose, minimi buvę įvairūs, puošnūs stalai: staliukai, aptraukti dažyta oda (raudona, juoda), balti pušiniai stalai, žali staliukai⁷³³, juodai dažyti staliukai, stalai, dengti raudonu aksomu, marmuriniai kvadratiniai staliukai⁷³⁴. Gali būti, kad prie kurio nors stalo priešinėje seklyčioje būdavo lošiama kauliukais ar žaidžiami stalo žaidimai⁷³⁵.

Turtinguose namuose be suolų ir stalų, XVI a. II p. – XVII a. I p. šioje patalpoje taip pat stovėdavo ir spinta. 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvaro didžiojo namo priešinėje seklyčioje su keturiais langais buvo du staliaus darbo stalai, suolai, sustatyti aplinkui kambarį, ir dažyta spinta *ant suolo*, kurioje – kelios taurės⁷³⁶. Seklyčioje taip pat būdavo pakabinamos lentynos ar lentynėlės (*połka, полицка*)⁷³⁷ daiktams laikyti. Greičiausiai, kaip ir Lenkijos bajorų namuose, jose būdavo sustatomos lėkštės, dubenys ir kiti indai, kulto daiktai arba net knygos⁷³⁸. Lentynėlė, skirta knygoms, kabėjo 1596 m. Ruoščių dvaro gyvenamojo namo seklyčioje – ant jos tuo metu buvo sudėtos Motiejaus Vitkovskio turėtos knygos: spausdinta lenkiška postilė, katekizmas bei „senos

14. Nr. 46. P. 407; 1594 m. Elžbietos Kęstartienės Dubėnų dvare, Užvenčio valsč. (*столь работы столярское одинъ, зъ скрынею замчистою*): Nr. 64. P. 499.

⁷³⁰ 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 5.

⁷³¹ 1586 m. Jono Komorovskio Paberžės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3427. L. 2.

⁷³² 1643 m. Stepono Bilevičiaus Šaukoto dvare, Žemaitijoje (*stół okrągły pod nim szafa na zawiasach bez zamka*): LVIA. F. SA. B. 14661. L. 297v.

⁷³³ 1621 m. Jonušo Radvilos daiktai Gdanske (*Stolkow skoraq czerwonaq obitych 25. Stolek skoraq czarnaq obity 1. Stolow bialych sosnowych 6 do ktorych nog tylko iest czworo. Stolikow zielonych 2 z nogami*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 29. L. 2.

⁷³⁴ 1630 m. Kristupo Radvilos Vengrovos ir Sokolovos dvare (*stolkow skuranych 17, stolek czarny farbowany, stolek aksamitny czerwony, tamze w kamienicy w pokowi stolek marmurowy w kwadrat*): LVIA. F. 1280. Ap.1. B. 2203. L. 2v.

⁷³⁵ Blaževičius P. Seniausieji Lietuvos žaislai. Vilnius. 2011. P. 21–24.

⁷³⁶ <...> *szafa w koncie na lawie farbowana, w tey szafie szklienic prostych cztery, kieleszkow dwa*: IA. Nr. 140. Sk. 515. Taip pat žr.: 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare (*shapha sosznowa nowa*): LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Nr. 1060 a. L. 2.

⁷³⁷ 1622 m. Lukų dvare (*polic 2 z lizstewkami*): LMAVB. RS. F. 43. B. 10237. L. 3; 1637 m. Halškos Karaševičienės Kozakovščyznos dvare (*polic 3*): LMAVB. RS. F. 256. B. 2317. L. 1; 1642 m. Jonušo Radvilos Vyžuonos dvare (*polki do naczynia*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. Nr. 3681. L. 3.

⁷³⁸ Historia kultury materialnej Polski. T. 3. Od XVI do połowy XVII w. Pod. red. A. Keckowej, D. Molendy. Wrocław. 1978. P. 260.

spausdintos lietuviškos maldaknygės⁷³⁹. Tai rodo religijos svarbą šios šeimos gyvenime. Tačiau toks atvejis, kuomet šaltiniuose minimos pačiuose namuose laikytos knygos, buvo itin retas. Tenka tik apgailestauti, kad inventoriai nutyli ir apie kitų daiktų buvimą priešinėje seklyčioje.

Geriau įsivaizduoti tuometinę kilmingojo šeimos kasdieną padeda jų turėtų baldų kiekis ir išdėstymas. 1580 m. velionio Petro Adamkavičiaus Kolainių dvaro gyvenamojo namo priešinėje seklyčioje, kurioje buvo įrengti trys stikliniai langai, stovėjo nauja, žaliai glazūruotų koklių krosnis. Prie pat sienų, iš visų pusių, buvo sustatyti keturi suolai. Dar vienas suolas (su skyriumi daiktams sudėti) buvo pristatytas prie staliaus darbo ažuolinio stalo. Tiesa, čia dar buvo staliaus darbo lova – mat, namuose nebuvo atskiros kameros⁷⁴⁰. 1585 m. Kasparo Ozemblovskio Gelgaudiškio dvaro gyvenamojo namo mažoje seklytėlėje (su dviem stikliniais langais) prie sienų stovėjo du suolai, o naujas suoliukas – prie nedidelio stalo. Šią patalpą šildė paprastų koklių krosnis, buvo čia ir mūrinis kaminėlis⁷⁴¹. 1642 m. Jonušui Radvilai priklausiusiame Vyžuonos dvare naujame name priešinė seklyčia buvo su keturiais stikliniais langais, glazūruota krosnimi, prie kurios – molinis židinys. Šioje seklyčioje taip pat buvo stalas, aplinkui kurį buvo sustatyti suolai, o maži suoliukai buvo pristatyti prie krosnies⁷⁴². Pasiremdami šiais pavyzdžiais bei kitais šaltiniais, pastebime, kad kasdienės veiklos tokioje seklyčioje buvo suskirstytos į kelias mažas erdves: 1) buvimas nuošalyje ant suolo prie sienos, 2) sėdėjimas prie stalo, kambario viduryje, 3) laiko leidimas prie besikūrenančios krosnies, ant suoliuko. Tiesa, nėra žinoma, kaip tose erdvėse pasiskirstydavo bajoras, jo žmona ir vaikai, o kai kada ir kartu gyvenę kiti giminaičiai. Galime spėti, kad stalas (neskirtas valgymui) su prie jo pritrauktu suolu būdavo namų ūkio

⁷³⁹ IA. Nr. 93 Sk. 404. Kyla klausimas, ar šaltinyje *молитвы литовские друкованные старе* užrašęs inventoriaus sudarytojas tikrai turėjo omenyje lietuviškas, o ne tiesiog LDK išspausdintas maldaknyges, tačiau visgi galime spėti, jog tai galėjo būti Jono Bretkūno 1589 m. Karaliaučiuje išleista pirmoji lietuviška maldaknygė „Kolektos, arba Paspalitos maldos“, juolab kad jo knygos buvo žinomos Lietuvoje, ypač Žemaitijoje, kur ir buvo Ruoščių dvaras – žr.: Ulčinaitė E., Jovaišas A. Lietuvių literatūros istorija. XII – XVIII amžiai. Vilnius. 2003. P. 190; 203.

⁷⁴⁰ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 5.

⁷⁴¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3793. L. 1.

⁷⁴² LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. Nr. 3681. L. 45.

galvos erdvė, o ant suolo prie sienos susirangydavo rankdarbiais užsiimanti žmona.

Apskritai, nemažas sėdėjimui skirtų baldų skaičius (keli didesni suolai prie sienų ir dar mažesni suoliukai – prie stalo ar krosnies) rodo, kad šiame kambaryje laiką leisdavo keletas asmenų – visa šeima. Be to, į jį greičiausiai taip pat būdavo pakviečiamas užėiti ir svečias – tai rodo siekis ir čia (ne tik valgomajame) įrengti glazūruotą krosnį ir pastatyti brangius baldus, pavyzdžiui, spintą ar puošnesnį staliaus darbo stalą. Apie kasdienę bajoro šeimos veiklą ir gyvenimo būdą, apart bendruomeniškumo, mažai ką galime pasakyti. Atvejai, nors ir reti, kuomet priešinėje seklyčioje būdavo laikytos religinės tematikos knygos, liudija apie pamaldžią LDK bajorų visuomenę ir bent nuo XVI a. II p. kiek didesnę reikšmę įgavusią rašto ir skaitymo kultūrą.

1. 7. Bajorų miegas kamaroje – saldus ar tik pakenčiamas?

Kamaros interjero analizė yra reikšminga siekiant atskleisti itin svarbią bajorų kasdienio gyvenimo kokybės detalę – miegą. Dėl to svarbu pasigilinti, kokios buvo bajorų miego sąlygos – ar kamaroje buvo šilta, šviesu ar tamsu, ar miegui skirtas baldas buvo patogus ir kaip jis buvo pritaikomas šiam svarbiam fiziologiniam poreikiui, ar egzistavo tuo metu miego higiena. Be to, atsižvelgiant į baldų, skirtų miegui, skaičių, galime užčiuopti ir socialinį šios problemos aspektą – kiek asmenų miegojo vienoje patalpoje. Šiame tyrime gilinsimės į kameros, skirtos miegui, detales, turėdami omenyje, kad tokia atskira patalpa miegui būdavo įrengiama ne visuose bajorų namuose (tokiais atvejais būdavo miegama priešinėse seklyčiose⁷⁴³).

Inventorių duomenys atskleidžia, kad kamara, į kurią būdavo patenkama iš seklyčios (o jei namą tesudarė trys patalpos – iš priemenės) buvo nedidelė ir gana tamsi – tik su vienu ar dvejais langais⁷⁴⁴. Beje, net ir šaltuoju metų laiku

⁷⁴³ 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare, priešinėje seklyčioje buvo staliaus darbo lova (ложe): LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L 5.

⁷⁴⁴ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare: IA. Nr. 42. Sk. 256; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 361; 1591 m. Petų

kamara paprastai nebūdavo šildoma – joje nebuvo krosnies. Tad miegantiesiems turėjo pakakti tiek šilumos, kiek jos prasiskverbavo iš šildomos seklyčios. Kai kurių namų kamarose visgi stovėdavo mūrinis židinyš (*комин мурованы*)⁷⁴⁵.

Kamarose stovėdavo vienas – du suolai⁷⁴⁶, dideliuose didikų namuose – trys – keturi⁷⁴⁷. Kai kur šiame kambaryje būdavo ir stalas⁷⁴⁸, kartais spinta⁷⁴⁹, lentynos⁷⁵⁰, tarp kurių šaltiniuose minima lentyna pastatyti stiklinėms⁷⁵¹. Būta kamarose ir kabyklų drabužiams (*szragi do wieszania szat*)⁷⁵². Nenustebkime, kad šaltiniai retai kada mini kamaroje buvus lovą (*łosz, łoszko*), kuri LDK bajorų namų interjere atsirado XVI a. II p.⁷⁵³. Aptariamuoju laikotarpiu paprastai būdavo miegama tiesiog ant plačių suolų. Kūdikiai, greičiausiai kaip ir Lenkijos bajorų namuose, būdavo guldomi į lopšius⁷⁵⁴, nors LDK šaltiniuose lopšiai praktiškai nemini.

Vakarų Europos šalyse lovų įvairovė atsirado XV a. – tuomet jos pakeitė lentines pakylas ir skrynias. Paprastesnės lovos būdavo pagamintos iš

Vožnikų dvare, Drohičino pav.: ibidem. Nr. 46. P. 401; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 51. P. 436; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: IA. Nr. 140. Sk. 516 ir kt.

⁷⁴⁵ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 172; 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247.

⁷⁴⁶ 1638 m. Upytės pateisėjo Mykolo Umatovskio Upytės dvare (du suolai): LMAVB. RS. F. 256. B. 3103. L. 1.

⁷⁴⁷ 1622 m. Lukų dvare (4 suolai *z lisztewkami*): LMAVB. RS. F. 43. B. 10237. L. 3.

⁷⁴⁸ 1575 m. kunigaikštienės Daratos Svirskienės Juodupio dvarelyje, Vilniaus pav. (staliaus darbo stalas, du suolai): LMAVB. RS. F. 256. B. 3300. L. 1; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare (*stol stary iedliny prosty*): IA. Nr. 42. Sk. 254.

⁷⁴⁹ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare (*schapha stara*): LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060 a. L. 1v.; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare (*szafa*): IA. Nr. 42. Sk. 256; 1628 m. Radvilų Postavų dvare (*szafa iuz zepsowana, iedneygiem schowania zamek oddarty*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 2.

⁷⁵⁰ 1622 m. Kolpienicos dvare (*Polic prostych 2*): LMAVB. RS. F. 43. B. 10237. L. 22.

⁷⁵¹ 1629 m. Radvilienės Subotnikų dvaro namelio kamaroje (*lisztwa jedna do stawienia szklicniczek*): LMAVB. RS. F. 98 B. 1236. L. 1.

⁷⁵² 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: IA. Nr. 140. Sk. 516.

⁷⁵³ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare (*łoże dębowę pokoscianę, kito namo kamaroje – łosko prosthę* taip pat *lawek dwie z rekojęszciami*): LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060 a. L. 2–2v.; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare (*łoszko z drzewa dębowego stare stoliarskiey roboty, taip pat ławy trzy*): IA. Nr. 42. Sk. 254; 1590 m. Jono Gradovskio Gaižuvos dvarelyje, Vilkijos valsč. (*łoże budowane z werchowym nakryciem*): ibidem. Nr. 54. Sk. 299; 1591 m. Petų Vožnikų dvaro, Drohičino pav., dvarelio kiemo namo kamaroje (*łosz dwie, taip pat ława iedna*): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare (*tamze w komorzę łoszko*): ibidem. Nr. 140. Sk. 515.

⁷⁵⁴ Zolądz-Strzelczyk D. Sprzęty domowe i przedmioty „pomniejsze dziecięce“ w Polsce doby preindustrialnej. // Kwartalnik historii kultury materialnej. Rok LX. Nr. 3. Warszawa. 2012. P. 421–422.

kelių lentų ant žemų kojų, su čiužiniais, greičiausiai šiaudiniais. XV a. turtinguose namuose atsirado gana įspūdingos lovos – su galvūgalio lenta, kitose trijose pusėse apsuptos skryniomis, kurios buvo naudojamos daiktų laikymui ir kaip baldas, skirtas atsisėsti. Visgi Lenkijos istorikai pabrėžia, kad XVI a. lenkų bajorų lova tepriminė dėžę su aukštomis kojomis⁷⁵⁵. Net ir XVIII a. daugelyje Lenkijos bajorų dvarų ji tebuvo sukalta iš kelių lentų (*tarczany*), o kituose namuose vis dar buvo miegama ant suolų arba didelių skrynių. Taip istorikas J. Dumanovskis aiškina retą lovos termino paminėjimą net ir XVIII a. bajorų turto sąrašuose. Maža to, kokybės ir prabangos simboliu laikytos Gdansko baldininkystės lovos XVII – XVIII a. sandūroje iš tiesų buvo kuklios ir siauros⁷⁵⁶. Anot vokiečių tyrinėtojos Ruth-E. Mohrmann, lovos būdavo trumpos, kadangi tuo metu buvo įprasta miegoti pusiau sėdint⁷⁵⁷. Kaip lovos atrodė LDK bajorų namuose, sunku tiksliai atskleisti. Tai, kad jų konstrukcija skyrėsi nuo suolo, sako skirtingų terminų naudojimas, be to, XVII a. I p. jos minimos buvusios staliaus darbo⁷⁵⁸. Didikų lovos šiuo laikotarpiu būdavo puošnios, dažytos žalia spalva⁷⁵⁹, importuotos – Boguslavas Radvila turėjo itin brangią anglišką drožinėtą paausutą lovą⁷⁶⁰.

LDK bajorų namuose ant kieto suolo ar lovos būdavo dedamas čiužinys (*матраца*), greičiausiai prikimštas pūkų ar šieno. Šaltiniuose minimi čiužiniai: du maži ir vienas didelis raudonos gelumbės⁷⁶¹, trumpas žalio aksomo, su auksaviršiu už puspenktos kapos grašių, aukso spalva dažytas už

⁷⁵⁵ Korczak L. Rodzina i dom. P. 52.

⁷⁵⁶ Dumanowski J. Op. cit. P. 56–58.

⁷⁵⁷ Mohrmann R. E. Codziennosc wojny i pokoju w Niemczech lat 1618–1648 (zarys problematyki). // Kwartalnik historii kultury materialnej. Warszawa. 2001. Rok. XLIX. Nr. 1–2. P. 7.

⁷⁵⁸ 1606 m. Kristupo Radvilos Ateniškio dvare (staliaus darbo *loszko dla sypianiu*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 67; 1622 m. Kolpienicos dvare (viena staliaus darbo lova): LMAVB. RS. F. 43. B. 10237. L. 22; 1647 m. Boguslavo Radvilos Romanovo dvare, Oršos pav. (*Łozek stoliarskiey roboty 6*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3550. L. 11.

⁷⁵⁹ 1621 m. Jonušo Radvilos turtas Gdanske (*Łozzko prostę z pasami. Łoze wielkie z kładane s pasami zielono malowane do ktore(go) prętow zelaznych 9*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 29. L. 1; 1630 m. Kristupo Radvilos Sokolovo dvare (*łozek dwie, iedno zielone, drugie proste*): LVIA. F. 1280. Ap.1. B. 2203. L. 2v.

⁷⁶⁰ 1620 m. Boguslavo Radvilos turtas (*Łozzko Angielskie rzezane zlociste*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 25. L. 1.

⁷⁶¹ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*materace male dwa, trzeci wielki sukna czyrwonego*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 262.

kapą grašių⁷⁶², raudono aksomo, raudono atlaso⁷⁶³, raudonas⁷⁶⁴, taip pat pasiūtas iš falendišo⁷⁶⁵ ar paprasto lininio audinio⁷⁶⁶. Tokie čiužiniai itin pasitarnaudavo ir kelionėse – kaip pasakojo popiežiaus Klemenso VIII pasiuntinys kardinolas Henrykas Gaetanas, 1596 m. keliavęs po Lenkiją kartu su kardinolo Radvilos palyda: *Co zaż do łuzek, zwyczaiem kraiwym, kożdy musiał mieć swoje, to iest materac na którym w dzień siedzieliśmy w karecie, w nocy zaś spaliśmy na nim*⁷⁶⁷.

Ant čiužinio būdavo paklojami patalai: paklodė (*пpестурадло*), pagalvės (*подушки*) bei pagalvėles (*узголовей*), antklodė (*колдра*) ar pūkinė antklodė (*перинка*) – pastaruoju terminu minimos apatinės ir viršutinės antklodės (*сподная; верхная*). Jau tuo metu pagalvės bei antklodės būdavo apvelkamos užvalkalais (*пошвы, чеклики*)⁷⁶⁸. Bajorai ant vienos lovos paprastai pasidėdavo dvi pagalves ir vieną pūkinę antklodę – būtent tiek patalų 1541 m. į kitą savo dvarą vežėsi Vosylius Simonavičius su žmona, gyvenę Vilniaus pavieta⁷⁶⁹. Bajorų miego kokybę, šeimos patalų skaičių ir patalynės audinių rūšį geriausiai atskleidžia atvejo tyrimai. 1560 m. pasiturintis bajoras Jonas Čižas su žmona miegodavo įsisukę į šilkinę antklodę, kuri Vilniuje pas siuvėją dar buvo apsiūta kitaika, taip pat į mėlyno šilko antklodę, apsiūtą damastu (pastaroji jau buvo sudriskusi)⁷⁷⁰. 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare, Vilniaus pavieta, buvo odinių senų pagalvėlių, tačiau šios galbūt buvo

⁷⁶² 1599 m. Bernoto Eidimto turtas Jaunodavos dvarelyje, Karšuvos valsč. (*матерац коротки зеленого аксамиту на дне злотогловым за полпети копы грошеи, матерац тилцовы злотисто малеваны за копу грошеи*): IA. Nr. 137. Sk. 508. G. M. Martinaitienė *złotogłów* pasiūlė versti auksaviršiu – tai prabangus audinys, dažniausiai su vientisu auksu blizgančiu paviršiumi geroje pusėje – žr.: Martinaitienė G. M. Audiniai ir jų spalvos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriniuose šaltiniuose. Vilnius. 2013. P. 112.

⁷⁶³ 1569 m. Chodkevičių Berestovicų Rosko dvare, Gardino pav. (*матарацъ аксамиту чирвоного, матарацъ атласу чирвоного*): AC. T. 4. Nr. 66. P. 230.

⁷⁶⁴ 1648 m. Jokūbo Goiževskio dvare, Raseinių valsč. (*matarac czerwony*): VUB. RS. F. 7. B. 13/14465. L. 213v.

⁷⁶⁵ 1629 m. Petro Narino turtas (*materac falendyszu*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 221v.

⁷⁶⁶ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos išlaidos Bialoje (*Za 20 łokci cwilichu na materac ich m(ilosci)*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 41, 43.

⁷⁶⁷ Zbior pamiętnikow historycznych. P. 144–145.

⁷⁶⁸ 1577 m. Apolonijos Koptienės turtas (*повшы на перины и подушки*): ABK. T. 3. Nr. 156. P. 286.

⁷⁶⁹ LM. TBK 10. Nr. 178. P. 113.

⁷⁷⁰ 1560 m. Jono Čižo Varnionių dvaro, Vilniaus pav., ir namų Vilniuje, Užupyje, turto surašymas: LMAVB. RS. F. 256. B. 3494. L. 2.

naudojamos kelionėse⁷⁷¹. 1593 m. Elenos Mažeikienės Butkiškės dvarelyje, Ariogalos valsčiuje, kubile ir pintinėje laikyti patalai: paklodė, antklodė, dvi pagalvės, penkios margos pagalvėlės, vienas Kelno drobės užvalkalas, siuvinėtas juodu šilku, kiti keturi užvalkalai buvo paprastos drobės ir jau seni⁷⁷². 1597 m. Jono ir Čėsnos Nekrošių Motėnų dvarelį, Veliuonos valsčiuje, kamaroje šeimos miegui buvo paruoštos dvi viršutinės pūkinės antklodės, keturios pūkinės pagalvės ir dvi apatinės antklodės (iš kokių audinių pasiūta – neparašyta)⁷⁷³.

1629 m. Petro Narino šeimos patalų buvo daug ir jie – gana brangūs: 6 auksaviršio antklodėlės, trys olandiškos antklodėlės, raudono atlaso antklodėlė, išsiuvinėta auksu ir šilku (kraštas žalias, kiti du – margi), 4 pagalvėlės; taip pat: 18 paklodžių, 50 užvalkalų; 6 apatinės paklodės, trys viršutinės antklodės, dvi pūkinės antklodės, trys didelės pagalvės ir 4 mažos pagalvėlės⁷⁷⁴. 1644 m. Ona Druktenienė, gyvenusi Žemaitijoje, testamentu dukrai paliko kuklius namų darbo patalus: vieną namų darbo lininės drobės antklodę, taip pat namų darbo paklodę su nėriniais; savo vyrui užrašė antklodę, dvi pagalves su užvalkalais ir paklodę, pasiūtą iš namų darbo drobės⁷⁷⁵. 1648 m. Aleksandro Hromykos Pacukiškių dvare, Beržėnų valsčiuje, skrynioje laikyti patalai buvo puošnesni: dvi paklodės su nėriniais, 6 užvalkalai, iš jų trys su nėriniais, 6 pūkinės pagalvės, dvi mažos pagalvėlės, trečia mažesnė, viršutinė antklodė, apatinė sena antklodė, atlasinė antklodė, su įaustais medvilniniais siūlais. Aleksandro Hromykos lova buvo apdengta užuolaida (*полокзъ, zaslonka, nawiotek,*

⁷⁷¹ <...> узголове скуржанные старые: LMAVB. RS. F. 256. B. 3397. L. 3.

⁷⁷² <...> в кубле статъку: перынька с повълочкем верхним а другая сподная, подушок две. В коробе деревяной: <...> узголове пстрих пят простых, чехликъ полотъна коленьского, едвабемъ чорнымъ вышиты, а простекго полотна чеклики чотыры, наполь старые: IA. Nr. 69. Sk. 346.

⁷⁷³ <...> posciel zlozona – pierziny dwie wielkie zwierzchne puchowe, podusky cztery puchowe a pnuzny dwie spodnie, przerzem napchane: LMAVB. RS. F. 256. B. 3996. L. 1.

⁷⁷⁴ <...> kolderek zlotem przelykanych 6, kolderek ziebnych holenderskich 3, kolderka na posciell ze zlotem y to znimi iedwabiami wyszywana na atlasu czerwonym, brzeg zielony, pstre dwa, poduszek 4 <...> przescirad 18, poszewek miarnych 50 <...> Posciell pierzyn spodnich 6, wierzchnich 3, pierzyn puchowych 2, poduszek wielkich 3, malych poduszek 4: VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 221v., 222v.

⁷⁷⁵ <...> pierzynę 1 płotna lniane(go) doma robione(go), przescieradło 1 forbotkami obyte takze domowey roboty <...> pierzynę 1, poduszek 2 z nawłoczkami, przescieradło 1 płotna doma robione(go): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 311.

наметъ)⁷⁷⁶. Užuolaidomis lovos būdavo apdengiamos ir kitų bajorų namuose, jos minėtinos nuo XVI a. II p.⁷⁷⁷ (Vakarų Europoje tuo metu buvo įprastos lovos su baldakimais ir užuolaidomis⁷⁷⁸). Įdomu, kad mažiems vaikams būdavo skirti atskiri patalai – 1603 m. Jono Randomanskio dvaro Trakų paviete inventoriuje minima, kad didžiajame svirne tarp kitų patalų buvo padėta ir vaikiška nedidelė pagalvėlė su prastos drobės užvalkalu⁷⁷⁹.

Didikų patalų: paklodžių, antklodžių, pagalvių, lovos užuolaidų audiniai buvo itin prabangūs – iš importuotos gelumbės, atlaso, damasto ar šilko, kaip, pavyzdžiui, 1577 m. Apolonijos Koptienės dvare. Inventoriuje nurodoma, kad jos namuose vienai lovai buvo skirtos dvi pūkinės antklodės ir trys pagalvės⁷⁸⁰. Didikų miego sąlygas puikiai atskleidžia ir 1591 m. Daratos Sapiegienės patalų sąrašas – tai raudono atlaso patalas, auksaviršio antklodė, apsiūta aksomu, kita ruda, kiti užvalkalai siuvinėti sidabru, kraštai juodo šilko⁷⁸¹. 1612 m.

⁷⁷⁶ <...> przesczeradęł s koronkami dwie, poszewek posiadkach trzy a trzy s koronkami, zaslonka do poscieli albo nawiolek rozno wygolowana, w drugiey szkrzyni posciel poduszek puchowych szesc, pierzyn puchowych dwie, poduszek malych Janowi poduszek dwie trzecia mnieysza, pierzynka wierchna, pierzyna stara spodnia, koldra atlasowa przetykana bawelną: LVIA. F. SA. B. 14670. L. 212v.

⁷⁷⁷ 1596 m. Jono Gruzdžio Kiaunorių dvare, Kražių valsč. (полокѣ до закриваня постели з лиштвами вишиваными): IA. Nr. 92. Sk. 402.

⁷⁷⁸ Sarti R. Europe at home. P. 120.

⁷⁷⁹ <...> подушечка детская невеликая, пошовка на неи полотна: LMAVB. RS. F. 138. B. 190. L. 2v.

⁷⁸⁰ <...> колдра отласу чирвоного, зъ злотоглавомъ обложона, коштуеть дей копъ сорокъ чотыри литовскихъ, другая колдра адамашки чирвоное, коштуеть дей копъ дванадцать литовскихъ, третья колдра адамашки зеленое, коштуеть дей копъ десеть литовскихъ, четвертая колдра чинкаторы едwabное, коштуеть дей чотыри копы литовскихъ, наметъ китайки зеленое, зъ фарботами, едwabью зеленого, - коштуеть дей копъ пятнадцати литовскихъ, другий наметъ полотна коленского, вышиваный, зъ лиштвами шолку чорного, коштуеть дей копъ дванадцать литовскихъ, третий наметъ полотна коленского, вышиваный, зъ лиштвами шолку чирвоного, дей копъ чотырнадцатъ литовскихъ, четвертый дей наметъ дыркованый, вышиваный, зъ лиштвами дырковаными жъ коштоваль дей копъ чотыри литовскихъ <...>повшы на перины и подушки, простирадла, шолкомъ чорнымъ и чирвонымъ вышиваные, и тежъ простые, невышиваные <...> Постель въ томъ жо дей свирне, на жерди была, на пять ложъ, до каждого дей ложка по две перине и по три подушки, то есть: въ першое постели верхная перина и подушки обложоны отласомъ чирвонымъ, у другой дей постели перина и подушки обложоны китайкою чирвоною, въ третей дей постели также подушки и перина обложоны китайкою зеленою, въ четвертой дей постели перина и подушки обложоны китайкою бурнатною, въ пятой дей постели перина и подушки обложоны китайкою горячо жолтою за тую всю постель коштуеть дей копъ сорокъ литовскихъ: АВК. Т. 3. Nr. 156. P. 286.

⁷⁸¹ Namioty dwa, ieden axamitny czerwony, drugi atlasowy brunatny, posciel atlasowa czerwona, koldra zlotoglawowa axamitem oszyta, druga telietowa bronatna, lisztwy, ktore robi pani krakowska, będzieli chciała miec <...> drugie poszewki ze zrebrem z czarnym iedwabiem listwy, ktora są na roznych mieyscach u pan robioną, iako u paniey Jaszewskiey, u paniey koniusziney trockiey

surašytame registre minimos Sofijos Radvilienės trys atlasinės pagalvės, dvi kitaikos pagalvės, dvi kitaikos žalios pūkinės antklodės ir kitaikos antklodė⁷⁸². Kiek kainavo tokie patalai, atskleidžia 1623 m. Zuzanos Sadovskienės turto sąrašas – šešiolika vienetų patalynės buvo įvertinta 200 auksinų⁷⁸³. Pastebime, kad LDK didikų miego sąlygos buvo panašios į Čekijos kilmingųjų – renesansinių rezidencijų kamarose lova būdavo su baldakimu ir užuolaida, pasiūta iš įvairių rūšių audinių ir dekoruota išsiuvinėtais raštais. Ant lovos būdavo paklotos viršutinės ir apatinės antklodės, didelės ir mažos pagalvės, taip pat paklodė. Dienos mieta šie patalai būdavo apdengiami puošniu užtiesalu⁷⁸⁴.

Sunku kalbėti apie to laikmečio miego higieną. Nežinome, kaip dažnai namų tarnaitės skalbė patalus, su kokiais drabužiais buvo miegama ir ar nedrumstė miego parazitai. Vakarų Europoje XVI a. pradėti vilkėti naktiniai marškiniai laikomi vienu iš higienos atsiradimo ženklų. Ar juos vilkėjo LDK bajorai? Vienoje teismo byloje užrašyta, kad 1557 m. kovo 20 d., šeštadienio naktį, valdovo dvarionio Gerasimo Kolontajaus namų Zaroiskio dvare užpuolimo metu piktadariai įsibrovė į seklyčią, kur gyveno Kolontajaus žmona ir pagrobė ją, ligotą, tiesiai iš patalų vienais marškiniais (*взявши ее хорую с постели, и з светлицы у в одьной кошули на двор вынесли*)⁷⁸⁵. Visgi nėra aišku, ar šiuos marškinius bajorė užsivilko tik eidama miegoti, ar tuos pačius dėvėjo ir dienos metu.

Apie socialinį miego aspektą – su kuo vienoje patalpoje ir lovoje buvo miegama, galime spręsti tik iš užuominų šaltiniuose. Tai, jog kamarose būdavo paprastai ne vienas suolas, liudija, kad greičiausiai patalpoje miegojo ne vienas asmuo. Išties daug kas priklausė nuo to, kokius namus bajoras turėjo. Jei juose tebuvo pora patalpų – visa šeima turėdavo glaudžiai susitalpinti vienoje kamaroje ar bendroje seklyčioje. Pavyzdžiui, 1602 m. Jonas Unktorovskis

Wizgordowey, tzenie u paniey Mliczkowey s panią Markawską <...> corce swey daruie: Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 26. P. 141.

⁷⁸² *Poduszek hatlasowych (?)eglastych 3, poduszek kitaykowych 2, pierzninkow kitaykowych zielonych 2, koldra kitaykowa*: AGAD. AR. Dz. XI. B. 41. L. 156.

⁷⁸³ LVIA. F. SA. B. 4620. L. 424b.

⁷⁸⁴ Hrubá M. Op. cit. P. 75.

⁷⁸⁵ LM. TBK 37. Nr. 48. P. 71.

seklyčioje miegojo su savo posūniu Danieliumi ir kitais „savaisiais“ (*з другими своими*)⁷⁸⁶. Kita vertus, turtinguose namuose, esant dvejoms miegui skirtoms kamarams, sutuoktiniai greičiausiai miegodavo atskirai, o vaikai – prie mamos. Tai ypač būdinga didikų namams, kuriuose vyrui ir žmonai buvo skirtos atskiros namo pusės.

Neaišku, ar šalia ponų miegodavo tarnai. Kaip rodo Vakarų Europos bajorų namų ūkių tyrimai, viduramžiais viename kambaryje dažnai nakvodavo keletas asmenų, aukštesniame visuomenės sluoksnyje – ponas su savo tarnu, moteris su savo tarnaitė ar tarnaitėmis, kituose sluoksniuose – vyrai ir moterys miegodavo toje pačioje patalpoje, o su jais kartu ir svečiai, pasilikę nakvoti. Tačiau XVI a., pirmiausia Prancūzijos rūmuose, kėlimasis iš lovos irėjimas poilsio pavirto intymiu dalyku, iš visuomeninio gyvenimo perkeltu į šeimos privatumo sferą⁷⁸⁷. Kita vertus, K. Neušel mano, kad vidutinių bajorų pilyse Prancūzijoje XVI a. dar nebuvo aiškios ribos tarp viešos ir privačios erdvės, todėl buvo visiškai normalu dalintis lova su kitais asmenimis – ponas galėjo ja dalintis su kitais bajorais, pažais ar liokajais⁷⁸⁸. Kaip rodo LDK šaltiniai, didikų aplinkoje XVII a. I p. sutiktume būrį kambarinių⁷⁸⁹ ir haidukų, budinčių ir miegančių ponų prieškambaryje⁷⁹⁰. Galime kelti hipotezę, kad kuklesniame bajoro gyvenamajame name galėjo kartu gyventi ir vienoje patalpoje miegoti vienas ar keli artimiausi tarnai ar šeimynykščiai.

Taigi, kameros, skirtos bajorų miegui, racionaliai būdavo mažesnės, tamsesnės ir vėsesnės nei namų seklyčios. Nors lovos jose buvo retas dalykas, o miegama būdavo ant suolų, apsirūpinimas pūkiniais patalais, apvilktais užvalkalais, turėjo suteikti gana geras miego sąlygas, ypač jei jas lyginsime su valstiečių miegu ant šieno. Apie valstiečių miegą Anglijoje 1580 m. rašė senolis Viljamas Harusonas (William Harruson), pasakojęs, kad kaimiečiai

⁷⁸⁶ 1602 m. Jono Unktorovskio skundas dėl namų užpuolimo Giedraičių dvare, Vilniaus pav. (*до светлечьки, где сам он Ян Ункторовски дому своей с пасынком своим з Даниелем и з другими своими для ночлегу вжо успокоисиее были*): LVIA. F. SA. B. 4613. L. 71v.

⁷⁸⁷ Elias N. Przemiany obyczajów. P. 234–236.

⁷⁸⁸ Neuschel K. B. Op. cit. P. 615–616.

⁷⁸⁹ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 137.

⁷⁹⁰ AGAD. AR. Dz. XI. B. 37. L. 261 (Kristupo Radvilos nurodymai dėl susirgusio vaikelio priežiūros XVII a. I p.).

miegojo ant šiaudinių čiužinių, šiurkščių pakločių, užsidengdami tik paklode, o vietoj pagalvės pasidėję apskritą rąstą. Pagalvė buvo skirta tik moteriai gimdymo metu. Net ir ponai kai kada neturėdavo pūkinio patalo, o tarnai – paklodės, kad apsisaugotų nuo odą erzinančių šiaudų. Tačiau pasakotojas prisiminė, kad per jo gyvenimo laikotarpį miego sąlygos ėmė gerėti – tokį paklotą pakeitė lova⁷⁹¹. Tad LDK bajorams, jei ir būdavo ankšta miegoti ant suolų ir lovų, tačiau, įsisukus į pūkinius patalus – pakankama minkšta. Kukliai gyvenusių bajorų patalų audiniai būdavo pasiūti iš namų darbo drobės, turtingesnių – iš importuotos gelumbės. Didikų miegas buvo prabangus – puošnios lovos, pūkiniai iš brangių importuotų audinių siūti patalai ir užuolaidos liudijo apie išskirtinį jų statusą visuomenėje.

To meto bendruomeniškumą liudija keli kamarose stovėję suolai, išduodantys, kad joje ilsėdavosi keli asmenys. Tačiau tai, kas šalia miegodavo, priklausė nuo asmens socialinės bei turtinės padėties. Nedideliuose namuose vienoje patalpoje miegodavo vyras, žmona ir vaikai, o šalia galbūt ir artimiausias tarnas ar šeimynykštis. Dideliuose dvigaliuose namuose vyras ir žmona turėdavo atskiras kamaras. Didikų prieškambariuose budėdavo jų tarnai.

1. 8. Svarbiausias kilnojamas bajorų turtas: daiktai kamarose

Kamaros būdavo skirtos ne tik miegui, bet ir vertingų daiktų laikymui⁷⁹². Tai galėjo būti ir ta pati patalpa, kur bajoras ilsėjosi, arba, didesniuose namuose, atskira kamara (jų būdavo ir kelios). Nors namuose būta ūkinės paskirties kamary, pavyzdžiui, skirtų virtuviniams daiktams laikyti⁷⁹³, paprastai kamaros būdavo saugyklos (*схованье*), kuriose bajorai laikydavo brangų turtą. Ne veltui, siekiant apsisaugoti nuo plėšikų, tokiose kamarose ant langų būdavo įrengiamos geležinės grotos (*kraty żelazne*)⁷⁹⁴. Tad kyla

⁷⁹¹ Shammas C. Op. cit. P. 6.

⁷⁹² Urbelis M. Op. cit. P. 74.

⁷⁹³ 1650 m. Balbėnų dvare, Trakų pav. (1644 m Jonas Grotovskis šį dvarą įkeitė Vladislovui Mantigailai): kamara buvo šalia priemenės, kur buvo įrengta virtuvė: LMAVB. F. 138. B. 309. L. 1.

⁷⁹⁴ 1586 m. Jono Komorovskio Paberžės dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 3427. L. 2.

klausimas, kokius vertingus daiktus bajorai laikydavo savo gyvenamojo namo kamaroje? Kokį turtą čia laikė prasčiau gyvenusieji bajorai, o kokį – didikai?

Ne itin didelis grobis laukdavo tų, kurie sumanydavo įsibrauti į mažame dvarelyje gyvenusio bajoro namų kamara. Štai tie, kurie 1539 m. apvogė Mykolo Makaravičiaus kamara, iš jos išsinešė drabužius, sviestą ir sūrius (taip pat kitus daiktus, kurie šaltinyje nevardijami – greičiausiai jie buvo nebrangūs)⁷⁹⁵. 1585 m. Povilo Bičkaus turtas, saugotas kamaroje, buvo drabužiai, rankšluosčiai, servetėlės, apklotai, alaviniai indai, pora stiklinių gertuvių, variniai indai ir žvakidės, geležinė grandinė, šarvai, balnai ir raštai⁷⁹⁶. Kiti atvejai rodo, kad turtingesniųjų kamarose, be svarbių raštų⁷⁹⁷, gerų drabužių, skryniose laikytas sidabras, perlai, auksinės grandinės⁷⁹⁸. Pavyzdžiui, iš Jono Hlebavičiaus Belo dvaro Minsko pavieta namo kamoros 1582 m. buvo pavogta dėžutė su skolos raštais, 200 talerių ir trimis žiedais, taip pat skrynja su šūbomis, žiponu, kitaika, didele sidabrinė taure, paaukuota taure ir alavinių indų rinkiniu: šešiais alaviniais dubenimis, šešiais pusdubeniais, dvylika lėkščių, dideliu bokalu su ąsomis, penkiomis gertuvėmis ir keturiomis pusgertuvėmis⁷⁹⁹. 1600 m. Tomo Durnikavičiaus Kraukėnų dvaro gyvenamojo namo kamaroje be įvairių indų buvo ir retai bajorijos namuose sutinkamas muzikinis instrumentas – liutnia su dėklu⁸⁰⁰.

Didikai, sukaukę tikrai nemažą turtą, paprastai jį saugodavo dvaruose buvusių mūrnamių kamarose, mūriniuose išdo svirnuose, taip pat miestų mūrnamiuose. Didikų kilnojamo turto inventoriai atskleidžia, kad jų slėptuvėse buvo daugybė sidabrinių ir auksinių indų, veidrodžių, prabangių drabužių ir audinių, ginklų, muzikos instrumentų, paveikslų, knygų ir kitų brangių daiktų⁸⁰¹. 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, gyvenamojo mūrnambio

⁷⁹⁵ ABK. T. 17. Nr. 86. P. 34.

⁷⁹⁶ Kražių dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 3948. L. 1–2.

⁷⁹⁷ Ragauskienė R. XVI a. LDK bajorijos privačių archyvų saugojimo kultūra. P. 19.

⁷⁹⁸ 1547 m. Pauliaus Domanovskio Scirskio dvare (*с комори клейнотов, сребра, перель и иншихъ немало речей*): LM. TBK 19. Nr. 99. P. 126; 1557 m. Jono Taruso Meleškų dvare (*в комори добывшия <...> у двухъ скриняхъ шаты, сребро, перла*): ABK. T. 21. Nr. 399. P. 254

⁷⁹⁹ ABK. T. 36. Nr. 77. P. 74–75.

⁸⁰⁰ IA. Nr. 150. Sk. 549.

⁸⁰¹ 1599 m. Halškos Radvilienės turtas Vilniuje: AGAD. AR. Dz. XI. B. 29. L. 14–24; 1633 m. Kristupo Radvilos daiktai Torūnėje: AGAD. AR. Dz. XI. B. 34. L. 199–2 03 ir kt.

kamaroje, buvo sukauptas didelis kiekis įvairaus turto ir dėl to patalpos langą dengė geležinės grotos. Joje buvo senas pozityvas, skrynia su dokumentais, vokiški balnai, įvairūs žirgų pakaustai, ginklai ir kiti vertingi daiktai⁸⁰².

Taigi, gyvenamojo namo kamaroje būdavo laikomi svarbūs ir brangūs asmeniniai daiktai: pinigai, brangenybės, dokumentai, drabužiai, ginklai, indai. Tik kukliai gyvenę bajorai kamaroje laikydavo maisto produktus – sviestą ir sūrius. Ši analizė patvirtina, kad bajorijos luomo viduje egzistavo dideli gyvenimo lygio skirtumai – vienų kilmingųjų svarbiausias turtas buvo keli drabužiai, alaviniai indai, kitų – brangakmeniai, gausūs auksiniai indų rinkiniai, muzikos instrumentai.

1. 9. *Besoins culturelles*: religija ir kultūra namuose

Prancūzijos teoretikas D. Rošis, tyręs materialinės kultūros reikšmę istorijoje, pastebėjo, kad vieni daiktai yra reikalingi patenkinti žmogaus fiziologiniams poreikiams (*besoins physiques*) – tai suolas, stalas, prie kurio būdavo valgoma, lova ar spinta indams, kai kiti materialūs objektai priklauso kultūrinių žmogaus poreikių sričiai (*besoins culturelles*)⁸⁰³. Kyla klausimas, ar tokių daiktų, atspindinčių žmogaus dvasinius ir kultūrinius poreikius, aptariamuoju laikotarpiu buvo LDK kilmingųjų namuose? Kokį gyvenimo būdą atskleidžia jų spektras ir pats santykis tarp daiktų, priskirtinų *besoins physiques* ir *besoins culturelles* sritims? Ar namų ūkiuose šis santykis buvo skirtingas?

Tyrimas parodė, kad LDK kilmingųjų namuose būdavo religinio pobūdžio objektų – turtingesnieji turėjo sidabrinės ar auksinės šventenybės (*святости*)⁸⁰⁴. Kai kurie stiprų tikėjimą išreiškėdavo namuose įsirengdami koplytėlę – 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvaro sodybos namo pastogėje buvo įrengta koplytėlė (*kaplicka*), kurioje buvo trys stikliniai langai ir kabėjo

⁸⁰² AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 5–6.

⁸⁰³ Roche D. Op. cit. P. 189.

⁸⁰⁴ 1536 m. Onos Jurloviėnės (*тыи речы с коморы и скрыни ее погинули <...> две святости – одна золотомъ оправена, а другая серебромъ позлотистая*): LM. Užr. 19. Nr. 28. P. 81; 1536 m. Gerasimo Kolontajaus Zaraiskio dvare (*святости две золотых <...> серебро робленое в святостях*): LM. TBK 37. Nr. 48. P. 71.

trys religiniai paveikslai (*obrazy*)⁸⁰⁵. Namo viršuje koplytelė (*kapliczka*) buvo įrengta ir 1616 m. Tiškevičių Mazusiškių dvaro namuose⁸⁰⁶. Kiti žinomi koplyčios įrengimo atvejai – Radvilų gyvenamuosiuose namuose. Kaip rašoma 1591 m. Derevnos dvaro inventoriuje, naujame name įrengti koplyčią nusprendė ponia Radvilienė – *izba biala, którą jej milosc p. woiewodzina na kaplicze obrocicz raczila*. Toje koplyčioje buvo daug brangių bažnytinių daiktų: altorius, ant kurio – naujas turkiškas audinys su spalvotomis didelėmis gėlėmis, įvairūs kiti audiniai, mišiolas, žalvarinės žvakidės, spausdintas žemėlapis (*kartha drukowana*), padėtas prie altoriaus, kur paveikslai, krucifiksas, Krokuvos Biblija ir daug kitų bažnytinių daiktų⁸⁰⁷. Koplyčia buvo ir Onos Radvilienės name, šalia priešinės seklyčios, Paširvintės dvare⁸⁰⁸. Didikai savo duoklę tikėjimui turėjo galimybę išreikšti, funduodami bažnyčias savo dvaruose ir privačiuose miestuose⁸⁰⁹.

Tikinčią bajorų visuomenę atspindi ir, dažniausiai, religinės tematikos knygos. Tiesa, šaltiniuose retai kada minimos knygos, kurias turėjo kilmingieji, neturėję aukščiausių pozicijų visuomenėje. Iš visų tyrinėtų šaltinių žinoma keletas tokių atvejų: 1580 m. velionio Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare buvo lenkiška Biblija ir spausdintas žemaitiškas katekizmas (*no жомоитъскы*), tuo metu laikyti povaluše⁸¹⁰; 1587 m. savo knygas, tik nežinoma, kokias, testamente paminėjo Ščastnas Ruckis⁸¹¹; 1596 m. minėtame Motiejaus Vitkovskio Ruoščių dvaro gyvenamajame name, seklyčioje ant lentynos buvo spausdinta lenkiška postilė, katekizmas bei „senos spausdintos

⁸⁰⁵ IA. Nr. 140. Sk. 516.

⁸⁰⁶ LVIA. F. 716. Ap. 1. B. 120. L. 6.

⁸⁰⁷ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 1.

⁸⁰⁸ 1616 m.: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3273. L. 1; koplyčia renesansinėje Alšėnų pilyje – žr.: Jankauskas V. Buvusios didybės šešėliai: Alšėnų pilies ikonografija. // Lietuvos Pilyys. T. 6. Vilnius. 2010. P. 52.

⁸⁰⁹ Didikų bažnytinių fondacijų banga prasidėjo jau XV a. 4–5 deš. (XV a. bažnyčios statytos paprastai tėvoniniuose didikų dvaruose: Petrauskas R. Didikas ir patronas: LDK diduomenės bažnytinės fundacijos XV a. // Šviesa ir šešėliai Lietuvos evangelizacijos istorijoje. Sud. J. Boruta, V. Vaivada. Vilnius. 2011. P. 163.

⁸¹⁰ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3. Pasak E. Saviščevo, lenkiška Biblija – tikriausiai Radvilų Brastos Biblija, o „žemaitiškas katekizmas“ – Martyno Mažvydo – žr.: Saviščevas E. Apie bajorų gyvenimą. P. 203.

⁸¹¹ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 116. P. 545.

lietuviškos maldaknygės⁸¹²; 1583 m. Adomas Petraškus Vaistamo dvare turėjo septyniolika knygų, tik neaišku, kokios tematikos⁸¹³; 1602 m. Grigorijus Tiškevičius Pakvožodės dvare, Vilniaus paviete, laikė įvairias knygas, rusėniškas ir lenkiškas, skaitymui pirktas už keturias kapas grašių⁸¹⁴; 1635 m. valdovo sekretorius, Žemaitijos žemės teismo teisėjas, Ariogalos tijūnas Petras Šiukšta testamentu paliko bažnyčios knygas⁸¹⁵; 1648 m. Aleksandro Hromykos Pacukiškių dvare, Beržėnų valsčiuje, skrynioje buvo Lietuvos Statutas rusėnų kalba (*Statut Ruski*)⁸¹⁶. Tuo tarpu didikai XVII a. I p. jau buvo sukaupę didelius įvairios tematikos knygų rinkinius, turėjo savas bibliotekas⁸¹⁷.

Turtingųjų namuose kabėdavo paveikslai, paprastai taip pat religinės tematikos. Pavyzdžiui, 1562 m. iš Eustachijaus Hornostajaus buvo pavogti Šventojo Išgelbėtojo, Skaisčiausios Dievo Gimdytojos bei Šventojo Jono Boguslavo paveikslai⁸¹⁸. Didikai XVI a. pab.– XVII a. I p. jau turėjo sukaupę gausius paveikslų rinkinius, tarp kurių ne tik religinės tematikos paveikslai, bet ir portretai ar netgi šuns, lokio atvaizdai⁸¹⁹.

Minėti duomenys rodo, kad dvasiniams ir kultūriniais poreikiams tenkinti priskirtini daiktai – paprastai religinės tematikos knygos ir paveikslai – daugumos bajorų kasdieniame gyvenime užėmė tik nedidelę dalį, o dažnai jų apčiuopti negalime visai. Turtingųjų materialinėje aplinkoje labiau atsispindėjo jų dvasiniai poreikiai – bene ryškiausiai tai rodo gyvenamajame name įrengta koplyčia. Daiktai, priklausantys *besoins culturelles* sričiai, didesnę reikšmę turėjo didikams. XVI a. II p. – XVII a. I p. jie buvo sukaupę gausius šventenybių, įvairios tematikos knygų ir paveikslų rinkinius.

⁸¹² IA. Nr. 93 Sk. 404.

⁸¹³ LMAVB. RS. F. 256. B. 1998. L. 1.

⁸¹⁴ <...> *книг разных русских и полских до чтения купных за чотыри копы грошей*: LVIA. F. SA. B. 4613. L. 6.

⁸¹⁵ *Xięgi moie wszystkie ktore kosciolowi nalezy y sq odlączone aby za wiadamoscią oycom Jezuitom do xdzia Opitolockiego oddane byly*: VUB. RS. F. 7. B. 7/14459. L. 223.

⁸¹⁶ LVIA. F. SA. B. 14670. L. 213v.

⁸¹⁷ 1612 m. Sofijos Radvilienės turtas: AGAD. AR. Dz. XI. B. 41. L. 155–156; Jarczykowa M. *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*. Katowice. 1995; Lukšaitė I. Vilniaus vaivados Jonušo Radvilos asmeninės bibliotekos Kėdainiuose sąrašas – asmens kultūrinių orientacijų žymuo. // Lietuvos istorijos metraštis. 2005 metai. Nr. 2. Vilnius. 2006.

⁸¹⁸ LM. TBK. 47. Nr. 19. P. 33.

⁸¹⁹ Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*. P. 229, 256; Paliušytė A. Kristupas Radvila (1585–1640) – tapybos užsakovas. P. 28–35.

1. 10. Bajorų ūkiškumas: paklėčių ir rūsių paskirtis

Paklėčiai, rūsys ar pastogė gyvenamajame name buvo bene vienintelės ūkinės paskirties patalpos, naudotos kaip sandėliukai. Ką apie bajoro namų ūkį gali paliudyti jose laikyti daiktai? Ar jie buvo laikyti gyvenamajame name, o ne kituose sodybos pastatuose dėl to, kad jų dažnai prireikdavo bajoro šeimai?

Šaltiniai atskleidžia, kad 1556 m. Gardino paviete, Rusotos dvare, valdovo maršalka Jurgis Volčkavičius viename savo namo paklėtyje laikė pašarus žirgams – 20 statinių duoklinių avižų. Kitame – maisto produktus savo šeimos virtuvei: kubilą sūdytų ir penkis kubilus raugintų kopūstų, 40 pynių svogūnų, dvi pynes česnakų, po statinę pastarnokų ir burokėlių. Taip pat čia buvo laikomas ir šeimynykščiams skirtas maistas – trys kubilai balandų ir kopūstų. Be to, tame pačiame paklėtyje buvo padėtas nebenaudojamas virtuvinis katilas, nedidelė geležinė grandinė, žibintas, vamzdžiai degtinei varyti ir geležinis pjūklas⁸²⁰. Tokia paklėčiuose laikytų dalykų visuma, atkreipiant dėmesį į tai, kad čia buvo laikomi ir pašarai, ir degtinės varymui skirti vamzdžiai, ir maistas šeimynykščiams, liudija apie išplėtotą dvaro ir namų ūkį. Paklėtyje bajoras laikė tiek tuo metu nenaudojamus, senus daiktus, tiek dažnai vartojamus maisto produktus – žiemai paruoštas daržoves.

Pagal 1562 m. inventoriaus duomenis, nedidelį Paštuvos dvarelį turėjusi Vilkijos vėliavininkienė Agnietė Ručkevičienė po seklyčia, paklėtyje, taip pat laikė sukauptus maisto produktus: du kubilus kopūstų, mėsos paltį, lašinius ir pusę šiupininės žirnių, ir dar kai kuriuos paprastus daiktus: penkias alaus statines, dvi tuščias pintinėles, keturis medinius dubenis ir penkis medinius šaukštus⁸²¹. 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvaro namo viename iš trijų paklėčių buvo užmesti tuo metu nereikalingi ir taip pat jau sudūlėję daiktai: alaus statinė, trys mažos statinės, du prasti kibirai, vyšnių kubilas, supuvę kubilai ir netgi trumpas ažuolinis stalas. Greta, tik už virtuvės

⁸²⁰ LDK kasd. gyv. P. 258.

⁸²¹ IA. Nr. 14. Sk. 152.

pastato, stovėjusio kito namo paklėčiuose buvo įrengti aruodai su miežiais, avižomis, rugiais, grikiais, statinėje laikomas salyklas, o viename iš paklėčių numestas senas turkiškas balnas⁸²². Javai buvo laikomi turtingo Jono Zareckio Pajstrio dvaro sodybos gyvenamojo namo trijuose paklėčiuose – 1585 m. buvo net 40 statinių ruginių miltų, 55 statinės rugių, 40 statinių grikių⁸²³ (toks čia saugomas derlius leidžia spręsti apie žemės ūkio plėtotę). Įdomu, kad javirus šeimininkas nusprendė laikyti čia, nepabijojęs graužikų, nors jo sodyboje taip pat buvo klėtys, svirnai ir kluono pastatai. 1602 m. Jonušo Radvilos Daniuševo dvaro inventoriaus duomenys atskleidžia, kad iš paklėčių tarnai laipteliais tiesiai į valgomąjį nešdavo gėrimus ir kitus produktus, reikalingus puotai⁸²⁴.

Minėtos paklėčių paskirties rėmus išplečia vienas retas atvejis – Merkinės dvaro sename, ištuštėjusiame name, paklėtyje 1583 m. buvo laikomas smaluotas karstas su Jurgio Gardyno kūnu (*стоит труна осмоленая в которой поведили быти тело небожчика Юря Гардыны*)⁸²⁵.

Po gyvenamaisiais namais, tiek pastatytais ant paklėčių, tiek ir ant žemės, taip pat neretai dar būdavo įrengiamas vienas ar keli rūšiai (*пивница*) su keliomis alaus statinėmis⁸²⁶.

Kai kuriuose namuose sandėliukas būdavo įrengiamas namo pastogėje. Joje būdavo laikomi įvairūs daiktai⁸²⁷ ir maisto produktai – 1563 m. Andriaus Ivašencevičiaus Vidogostės dvaro sodybos name, patalpoje virš seklyčių, buvo 5 paltys kiaulienos, 11 kumpių bei 4 paltys lašinių⁸²⁸. 1565 m. valdovo girininko Luko Lečchio didžiojo namo pastogėje įrengtoje kamaroje laikytos dvi senos skrynios duonai⁸²⁹.

⁸²² LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 4–5.

⁸²³ IA. Nr. 40. Sk. 240.

⁸²⁴ <...> *podklet tzreci. Tamze wschodek jest na podawanie napitków i innych potrzeb dla służby w izbie stołowej: Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. L. 37–38.*

⁸²⁵ LMAVB. RS. F. 256. B. 3397. L. 2.

⁸²⁶ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvare (*piwnicy dwie pod yzbą y pod komorzą murowaną s kamienia <...> bęczek piwnych trzy stare, pulbeczolki dwie*): IA. Nr. 42. Sk. 254; 1596 m. Jono Gruzdzio Kiaunorių dvare, Kražių valsč. (*пивничка невеликая в ней бочок пивных шест немалых*): ibidem. Nr. 92 Sk. 401.

⁸²⁷ 1598 m. Kristupo ir Aleksando Slušų Skačiūnų dvare, Ukmergės pav. (*na złożenie rzeczy*): IA. Nr. 136. Sk. 503.

⁸²⁸ ДМММО. Т. 1. Nr. 10. P. 136.

⁸²⁹ Gaideniškio dvare (*skryni dwie starich niezamczistech rzownich chowania chlieb*): LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060 a. L. 2.

Taigi, namų paklėčiuose daugiausiai būdavo laikomos maisto atsargos – mėsos produktai, žiemai paruoštos daržovės ir gėrimai. Dažnai čia būdavo padėti tuo metu nereikalingi ir jau susidėvėję daiktai (įvairūs indai, kartais baldai). Kiti, nesibijodami graužikų, paklėčiuose įrengdavo aruodus javams – erdviose patalpose jų čia tilpdavo kelios dešimtys statinių. Rūsiuose būdavo laikomi gėrimai, paprastai alus. Pastogės patalpoje kai kada būdavo įrengiamas sandėliukas įvairiems daiktams ar maisto produktams – mėšai, duonai laikyti. Minėtose patalpose laikytų daiktų įvairovė paliudija būtinas namų ūkiui išlaikyti ūkio sritis – tai žemdirbystė, gyvulininkystė, gėrimų gamyba. Apskritai, toks paklėčių ar pastogės panaudojimas patvirtina racionalų, ūkiškumu paremtą bajorų tvarkymąsi namų ūkyje.

2. PASTATAI BAJORŲ TURTUI LAIKYTI

2. 1. Klėtys

Aptariamuoju laikotarpiu praktiškai kiekvienoje bajoro sodyboje stovėdavo klėtis. Nors dabar šie pastatai yra sutapatinami su svirnais⁸³⁰, Baltarusijoje buvusių dvarų inventorius tyręs J. Jakimovičius pastebėjo, jog klėtys ir svirnai visgi skyrėsi tiek statybos elementais, tiek pritaikymu. Šis pastebėjimas verčia atskirai analizuoti, kokius klėčių architektūrinius bruožus atskleidžia šaltiniai. Juoba, kai kada juose tas pats pastatas pavadinamas ir svirnu, ir klėtimi⁸³¹.

J. Jakimovičiaus duomenimis klėtys buvo, palyginti, nedideli, dažniausiai ant stulpų statyti pastatai, kartais sujungti vienas su kitu ir apatinėje dalyje turėję paklėčius⁸³². LDK šaltiniai rodo, kad klėtys iš tiesų dažniausiai būdavo statomos ant paklėčio⁸³³ ir kitaip, nei svirnai, neturėjo prieangio. Tik 1582 m.

⁸³⁰ „Klėtis – trobesys ar trobesio dalis javams pilti, drabužiams laikyti, miegoti, svirnas“; „Svirnas – trobesys, kur laikomi grūdai, klėtis“: Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. P. 312, 796.

⁸³¹ IA. Nr. 135. Sk. 501; ABK. T. 8. Nr. 168. P. 417.

⁸³² Якимович Ю. А. *Op.cit.* P. 21.

⁸³³ 1558 m. Stanislovo Stančikavičiaus turtas Apytalaukio dvarelyje: IA. Nr. 9. Sk. 134; 1574 m. Jono Solomierickio Kelmės dvare: *ibidem.* Nr. 27. Sk. 209; 1591 m. Baltromėjaus Nacevičiaus Sakiškio dvarelyje, Kauno pav.: *ibidem.* Nr. 57. Sk. 304; 1593 m. Adomo Nadarinskio Jaunodavos dvarelyje,

Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvaro klėtis buvo išskirtinė – pastatyta ant stulpų, su prieangiu ir negi su langais⁸³⁴. Šaltiniai liudija, kad po vienu stogu būdavo įrengiamos dvi⁸³⁵ ar trys klėtys⁸³⁶. Jos buvo statytos iš pušies⁸³⁷ ar eglės medienos⁸³⁸, stogas – dažniausiai skiedrų⁸³⁹, durys – paprastos, su kabliais, kilpomis ir spynomis⁸⁴⁰.

J. Jakimovičiaus nuomone, klėtys buvo skirtos maisto produktams, drabužiams bei kitam turtui laikyti ir nuo svirnų skyrėsi universalesniu panaudojimu⁸⁴¹. Išties, jau XVI a. I p. teismų bylų aktai atskleidžia platų klėtyse laikytų daiktų spektrą. Pavyzdžiui, 1541 m. bajorai Leševičiai skundėsi, jog iš jų klėties buvo pavogtos 5 kapos grašių, brangenybės (dvi auksinės apykaklės, auksuota bramka⁸⁴², trys sidabriniai žiedai, 7 plono audinio panevos⁸⁴³), drabužiai ir audiniai (12 marškinių, trys gobtuvai, 12 užtiesalų (*nametcow*), dvi Londono gelumbės, 20 uolekčių drobės) šarvai ir maistas (dvejų meitelių mėsa, 4 paltys lašinių, 4 tošinukai sviesto, 20 sūrių)⁸⁴⁴.

Karšuvos valsč.: ibidem. Nr. 71. Sk. 349; 1596 m. Jono Gruzdžio Kiaunorių dvare, Kražių valsč.: ibidem. Nr. 92. Sk. 402 ir kt.

⁸³⁴ *Klec na slupach, w niey okno yedno z okiennicq, drzwi na zawiasach y zamek wnetrzny z antabem, przed niq ganek wszystek zapierony tarcicami; w nim okien cztery na zawyasach malych z skoblyami, z zaszczepkami, tarcicami*: ABK. T. 14. Nr. 23. P. 259.

⁸³⁵ 1597 m. Jurgio Florijonavičiaus Liolių dvare, Viduklės valsč.: (*клети две на подклетах под одънымъ дахом, драмицами критуе*): IA. Nr. 110. Sk. 440.

⁸³⁶ 1644 m. Kauno stalininko Karolio Sumoroko Tautuškių palivarke (*kleci trzy pod iednym dachem nakryte z drzwiami zamczystemi, polapami, ze wszyskim, nowo na szpiklerz zbudowane*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 326v.

⁸³⁷ 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 241; 1587 m. Petro Vernišio Paslaujo dvare, Upytės pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3012. L. 1.

⁸³⁸ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio, Raseinių dvaruose: IA. Nr. 42. Sk. 254; 257; 1587 m. Petro Vernišio Paslaujo dvare, Upytės pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3012. L. 1; 1587 m. Jono Grinevičiaus Užžortų dvare: AVK. T. 26. Nr. 314. P. 277.

⁸³⁹ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1593 m. Adomo Nadarinskio Jaunodavos dvarelyje, Karšuvos valsč.: ibidem. Nr. 71. Sk. 349; 1597 m. Jurgio Florijonavičiaus Liolių dvare, Viduklės valsč.: ibidem. Nr. 110. Sk. 440; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitijoje: ABK. T. 14. Nr. 61. P. 479 ir kt.

⁸⁴⁰ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžio dvare: IA. Nr. 42. Sk. 251; 1591 m. Barboros Jokūbavičienės Padubysio dvarelyje: ibidem. Nr. 55. Sk. 302; 1591 m. Baltromėjaus Nacevičiaus Sakiškių dvarelyje, Kauno pav.: ibidem. Nr. 57. Sk. 304; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: ibidem. Nr. 140. Sk. 516; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitijoje: ABK. T. 14. Nr. 61. P. 479 ir kt.

⁸⁴¹ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 358.

⁸⁴² Taip būdavo vadinami platūs perlų bei juodo siuvinėto aksomo antkakčiai – žr.: M. Matuškaitė. Op. cit. P. 124.

⁸⁴³ Paneva – sijono prototipas, labiau paplitusi rytinėse LDK srityse – žr.: M. Matuškaitė. Op. cit. P. 116.

⁸⁴⁴ LM. TBK 6. Nr. 253. P. 182.

Kitos bylos mini, kad klėtyse buvo laikomi drabužiai, perlai, sidabras, brangenybės, pinigai⁸⁴⁵, taip pat įvairūs dokumentai⁸⁴⁶ – taigi, bajorų išdas.

XVI a. II p. šaltiniai vardija dar įvairesnius klėtyse laikytus bajorų daiktus: asmeninius ar reikalingus namų bei žemės ūkiui. 1557 m. Margaritos Čiževičienės Petuchovskių dvarelyje be drabužių ir maisto atsargų laikyti kario ir raitelio reikmenys: alebardos, ragotinė, šarvų raktikaulis, kamanos, pavalkai, taip pat keletas indų ir kitų namų ūkio daiktų – tai seni užvalkaliukai, siūlai kubiluose, drožtuvas (*strug*), įvairios statinės, spyna, rėtis, gornos ir kt.⁸⁴⁷. 1557 m. valdovo bajoro Jono Matejevičiaus klėtyje be drabužių ir audinių (drobės ir paprastos gelumbės), keleto ginklų (ragotinės, kardai), šarvų, balnų, pasagų ir ratų, buvo žemės dokumentai ir skolų raštai, pagalvės ir kiti patalai, įvairūs namų ir žemės ūkio reikmenys: skrynios, odos, siūlai, vaškas, spynos, taip pat kirviai, dalgiai, noragai ir kt.⁸⁴⁸. Labai panašus daiktų, laikytų klėtyse, spektras, kartu su staltiesėmis, servetėlėmis ir rankšluosčiais, buvo būdingas ir kitiems aptariamojo laikotarpio bajorų namų ūkiams⁸⁴⁹.

⁸⁴⁵ 1528 m. valdovo bajoro Stasio Mykolaičio turtas Rodūnės valsčiuje (*замокъ от клети <...> отъбилъ, 15 копъ грошей взялъ, сукно луньскую, плящъ, кожухъ белиньный*): LM. TBK 6. Nr. 43. P. 43; 1540 m. iš Kameneco vaiskio Teodoro Vaganovskio pavogtas turtas Belsko dvare (*у клетех его замъки поотбиваны и вси речы его, яко шаты, перла, сребро, клейноты, грошы, што-кольвекъ он мель оттол побрано <...> тры тысячы копъ грошей шкоды ему ся стало*): LM TBK 10. Nr. 51. P. 39.

⁸⁴⁶ Ragauskienė R. Dingę istorijoje. P. 196.

⁸⁴⁷ ABK. T. 21. Nr. 306. P. 194.

⁸⁴⁸ ABK. T. 21. Nr. 362. P. 232.

⁸⁴⁹ 1582 m. iš Onos Martynienės Tepereško dvare, Gardino pav., klėties pavogta: skrynja, joje 8 kapos grašių, 3 kailiniai, kepurė, šarvai, ragotinės ir kt.: ABK. T. 21. Nr. 405. P. 257; 1582 m. Matiso Sosnovskio klėtyje išvogta: daug drabužių ir audinių, sidabrinis kardas bei kiti ginklai, ratai, pavalkai, taip pat klėtyje laikyti įvairūs javai bei ūkiniai reikmenys (noragai, kirviai, dalgiai, pjautuvai, įvairios statinės, pintinės ir dėžės): ABK. T. 36. Nr. 41. P. 42–43; 1586 m. iš Upytės pavieta vaznio Pauliaus Matejevičiaus Upytės dvarelio klėties buvo pavogta: didelė balta skrynja, kurioje buvo 10 kapų lietuviškų grašių, drobė ir gelumbė, rankšluosčiai ir servetėlės, kailiniai, sajanas ir įvairūs javai: ABK. T. 26. Nr. 353. P. 308; 1596 m. Jono Gruzdzio Kiaunorių dvaro vienoje klėtyje buvo 3 skrynios, kuriose buvo sudėtos 3 kepurės, 2 audeklai, diržas, patiesalas, 6 namų darbo staltiesės, 2 viršutinės ir 2 apatinės pūkinės antklodės, 3 pūkinės pagalvės, taip pat dar viena skrynja su kepure, 3 letnikais (letnikas – ilgas viršutinis moteriškas drabužis – žr.: Guzevičiūtė R. Tarp rytų ir vakarų. P. 131), 2 patiesalais, apvalkalu, 4 namų darbo staltiesėmis ir penkta austa, lovos užuolaida, župica, kopeniaku (župica – tai žiponas, trumpas priglundęs apdaras su rankovėmis jojimui; kopeniakas – berankovis apsiaustas nuo darganos – žr.: Guzevičiūtė R. Tarp rytų ir vakarų. P. 121, 390). Kitoje klėtyje jis laikė indus: 5 alavinius pusdubenius, 11 lėkščių, 2 alaus katilus, katilą žuviai virti, varinį puodą, medauninę, o taip pat žvakidę. Šių klėčių paklėčiuose stovėjo statinės rugių, miežių, avižų, grikių bei žirnių: IA. Nr. 92. Sk. 402; 1602 m. iš Jono Unktorovskio klėties, Giedraičių dvare, Vilniaus pav., buvo pavogti miežiai ir drabužiai, tarp jų ir užrakintoje skrynioje laikyti vėlionės žmonos apdarai: LVIA. F. SA. B. 4613. L. 72.

Šiame kontekste turtu išsiskyrė Stanislovas Aleksandravičius, iš kurio klėties Pamūšės dvare, Upytės pavieta, 1585 m. buvo pavogta 50 kapų lietuviškų grašių, kelios brangenybės su auksu ir perlais bei drabužiai (tarp kurių delija, žiponas, kailiniai ir kt.)⁸⁵⁰. Iš našlės Gendrutos Adomavičienės klėties, Žvoiziškių dvarelyje, Vilniaus pavieta, 1602 m. nudaužus skrynios užraktą buvo pavogta 60 kapų lietuviškų grašių, kailiniai, delija, žiponas, marškinai ir staltiesės, taip pat kiti drabužiai, gulėję skrynioje kitoje klėtyje⁸⁵¹. 60 kapų suma Merkelis Veštortas įvertino 1624 m. jo Načiornos dvare, Vilniaus pavieta, klėtyje skrynioje laikytus alavinius, varinius, geležinius, žalvarinius ir kitokius daiktus, kurių neteko apiplėšimo metu⁸⁵².

Mažai turime duomenų, kas būdavo laikoma aukščiausiojo visuomenės sluoksnio dvarų klėtyse. Iš 1542 m. kunigaikščio Jurgio Masalskio klėties išgrotų daiktų aprašo sužinome, kad joje buvo laikyti žemės ūkio darbams reikalingi įrankiai (7 dalgiai, 16 pjautuvų), tarnų drabužiai (8 sermėgos, 8 kailiniai), maistas ir nukulti javai (20 palčių senos mėsos, 70 statinių rugių, 160 statinių vasarojaus⁸⁵³). Nors asmeniniai išdo daiktai buvo saugoti kitur, įrankių ir javų kiekis rodo turtingą kunigaikščio gyvenimą ir išplėtotą jo dvaro žemės ūkį.

Ne visada bajorų dvaruose klėtys buvo skirtos universaliai paskirčiai. Būdavo klėčių su aruodais, skirtų laikyti javams⁸⁵⁴, taip pat klėtelės miltams⁸⁵⁵, atskiros klėtelės arklidžių daiktams⁸⁵⁶, o taip pat ir tarnų daiktams sudėti⁸⁵⁷. Be to, svarbu atkreipti dėmesį į 1528 m. teismo bylą – tai Kauno pavieto bajorėlio Stanislovo Giržado skundas dėl namų padegimo ir žmonos, kuri užpuolimo

⁸⁵⁰ ABK. T. 26. Nr. 173. P. 105.

⁸⁵¹ LVIA. F. SA. B. 4612. L. 144.

⁸⁵² Šaltinyje smulkiau tevardijami ūkinės paskirties daiktai, tarp jų kirviai, dalgiai, pjautuvai, taip pat mediniai dubenys ir lėkštės, dėžės ir kibirai, įvairios statinės ir ratai: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 422.

⁸⁵³ ЛМ. Кн. переп. 3. P. 78.

⁸⁵⁴ 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 2; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvare: IA. Nr. 42. Sk. 254; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvenų dvare, Žemaitijoje: ABK. T. 14. Nr. 61. P. 479; 1595 m. Jarošo Stankevičiaus Bilevičiaus Šaukoto dvare: IA. Nr. 90. Sk. 395.

⁸⁵⁵ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 356

⁸⁵⁶ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 361.

⁸⁵⁷ 1597 m. Tansų Svirnų dvare, Ukmergės pav.: IA. Nr. 123. Sk. 465; 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav.: AC. T. 4. Nr. 76. P. 301.

metu miegojo klėtyje, nužudymo⁸⁵⁸. Visgi toks atvejis, kuomet klėtyje buvo miegama, yra daugiau išimtis – nors klėtis XVI a. išties buvo ne vien sandėlis, bet ir gyvenamasis valstiečių būstas⁸⁵⁹, tačiau bajorų sodybose paprastai tai buvo tik ūkinės paskirties pastatas⁸⁶⁰.

Taigi, klėtyse laikytą kilmingųjų turtą sudarė asmeniniai daiktai – itin pasiturintys čia laikė kelias ar kelias dešimtis kapų grašių, keletą brangenybių, o daugelis turėjo dokumentus, drabužius, patalynę, indus, kario reikmenis⁸⁶¹. Klėtyse taip pat būdavo sudedami namų ūkiui reikalingi daiktai – įvairūs audiniai, spynos, skrynios, statinės, girkos, siūlai, vaškas, odos; keletas žemės ūkio įrankių ir taip pat javai.

2. 2. Svirnai

Svirnai, palyginus su klėtimis, buvo didesni ir puošnesni. J. Jakimovičiaus duomenimis, jie buvo dviaukščiai, apatiniame aukšte turėję atvirą ar uždara priėangį, o viršutiniame – išorinius laiptus ir galerijėlę⁸⁶². Šaltiniai patvirtina, kad LDK bajorų sodybose svirnai dažniausiai būdavo statomi ant paklėčių⁸⁶³ ir turėjo priėangius⁸⁶⁴ (tiesa, tai nebuvo taisyklė). Šie mediniai pastatai buvo statyti iš pušies rąstų⁸⁶⁵, eglės⁸⁶⁶ ar kitokios

⁸⁵⁸ LM. TBK 6. Nr. 22. P. 37–38.

⁸⁵⁹ Galaunė P. Lietuvių liaudies menas. Jo meninių formų plėtojimosi pagrindai. Kaunas. 1930. P. 45.

⁸⁶⁰ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 21.

⁸⁶¹ A. Pośpiech, tyręs lenkų bajorų kilnojamo turto inventorių, drabužius, ginklus, raitelio reikmenis, sidabrinius indus, brangenybes, priskyrė bajoro asmeninių daiktų grupei: Pośpiech A. Pułapka oczuwistości. P. 83.

⁸⁶² Якимович Ю. А. Op.cit. P. 21.

⁸⁶³ 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 241; 1590 m. Vasilijaus Gilvyčio Gilvyčių dvare, Viduklės valsč.: ibidem. Nr. 53. Sk. 295; 1596 m. Jono Burbos Gervydo Pavandenės dvare, Karklėnų valsč.: ibidem. Nr. 96. Sk. 409; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitijoje: ABK. T. 14. Nr. 61. P. 479 ir kt.

⁸⁶⁴ 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 245; 1591 m. Jono Ilgovskio Viduklės dvarelyje: ibidem. Nr. 59. Sk. 309; 1584 m. Teodoro Kincavičiaus Arlovietės dvare, Kauno pav.: ABK. T. 14. Nr. 27. P. 277; 1594 m. Elžbietos Kęstartienės Dubėnų dvare, Užvenčio valsč.: ibidem. Nr. 64. P. 500.

⁸⁶⁵ 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 245.

⁸⁶⁶ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: ibidem. Nr. 42. Sk. 257; 1587 m. Jono Grinevičiaus Užžortų dvare: ABK. T. 26. Nr. 314. P. 277.

medienos⁸⁶⁷, jų stogo danga, kaip ir gyvenamųjų namų, paprastai būdavo skiedrinė⁸⁶⁸, o durys – ant geležinių vyrių, su kabliais, kilpomis, spynomis⁸⁶⁹.

Svirnų pritaikymo specifika pasižymėjo tuo, kad dažnai jie būdavo specializuoti. Jau 1539 m. Onos Daugėlaitės dvaro sodyboje buvo mėsos svirnas (su keliomis kiaulienos paltimis, lašiniais, kumpiais, žąsimis), taip pat javų svirnas (su keletu statinių žirnių, kanapių, kviečių, grikių, salyklo bei puse auseklio aguonų) ir trečias, tuo metu buvęs tuščias, išdo svirnas⁸⁷⁰. Tokie skirtingos paskirties svirnai išlieka ir vėliau⁸⁷¹. Neretai svirno paklėtyje būdavo laikomi javai, o patalpoje virš jo – mėsos produktai. Tiesa, kartu su maisto produktais svirnuose būdavo laikomi ir įvairūs daiktai – tinklai žuvims gaudyti, pjūklai, grandinės ir kiti reikmenys⁸⁷². Kituose svirnuose viršutiniame aukšte būdavo įrengiama išdinė brangenybėms laikyti, bet apatiniame laikyti maisto produktai⁸⁷³. Javams skirtuose svirnuose, kuriuos šaltiniai neretai įvardija *жытнік*, *zytnik*⁸⁷⁴, grūdai būdavo supilami į kelis aruodus arba statines bei kubilus⁸⁷⁵. Tokie javų svirnai būdavo ne tik dvaro, bet ir kluono kieme (tik čia be prieangio ir paprastai dengti šiaudais).

Kaip ir klėtyse, svirnuose būdavo sutalpinami tiek asmeniniai bajoro daiktai, tiek namų ūkiui ir žemdirbystei reikalingi reikmenys. Tarp asmeninių daiktų tai vėlgi buvo pinigai, brangenybės, drabužiai, patalai, ginklai, raitelio

⁸⁶⁷ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvare: IA. Nr. 42. Sk. 254.

⁸⁶⁸ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare, Upytės pav.: *ibidem*. Nr. 40. Sk. 241; 1590 m. Vasilijaus Gilvyčio Gilvyčių dvare, Viduklės valsč.: Nr. 53. Sk. 295; 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629 ir kt.

⁸⁶⁹ 1574 m. Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 209; 1580 m. Konstantino Ostrogiškio Zdetelės dvare: ABK. T. 14. Nr. 18. P. 200; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare.: IA. Nr. 42. Sk. 251; 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629 ir kt.

⁸⁷⁰ ДММЮ. Т. 1. Nr. 10. P. 138.

⁸⁷¹ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1574 m. Jono Solomierickio Kelmės dvare: *ibidem*. Nr. 27. Sk. 211; 1595 m. Žemaitijos pakamario Vaitiekaus Radziminskio Taujėnų dvare: *ibidem*. Nr. 79. Sk. 367.

⁸⁷² 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 361; 1599 m. Matiso Givainos Vasiškių dvare, Minsko vaiv.: *ibidem*. Nr. 86. P. 629.

⁸⁷³ Якимович Ю. А. *Op.cit.* P. 21.

⁸⁷⁴ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 171; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare: ABK. T. 14. Nr. 23. P. 259; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare: IA. Nr. 42. Sk. 251; 1595 m. Žemaitijos pakamario Vaitiekaus Radziminskio Taujėnų dvare: *ibidem*. Nr. 79. Sk. 367 ir kt.

⁸⁷⁵ 1583 m. Jono Vinkaus Peštuvėnų dvarelyje, Kauno pav.: IA. Nr. 35. Sk. 294; 1595 m. Jono Stankevičiaus Panemunės dvarelyje, Vilkijos valsč.: *ibidem*. Nr. 85. Sk. 384; 1591 m. Bogdano Solomierickio Kelmės dvare: ABK. T. 14. Nr. 43. P. 378 ir kt.

reikmenys, dokumentai, stalo indai. Pavyzdžiui, 1593 m. Martyno Terlikovskio Budilovo dvaro Trakų paviete sodybos svirne buvo pasidabruotas kalavijas, laužyto sidabro, auksinis žiedas, dvi auksinės sąsagos, perlai, didelė skrynčia su įvairiais drabužiais, kailiukais, pusbačiais, patalais, taip pat šarvai, ginklai, balnai ir kiti daiktai žirgams bei įvairūs indai⁸⁷⁶. 1596 m. Merkelio Daugėlos Nemenčinės dvare, Vilniaus paviete, svirne iš skrynios buvo pagrobtas laužytas sidabras, sidabrinės paaukuotos sagos⁸⁷⁷. 1596 m. Aleksandro Budnovo dvare, Vilniaus paviete, iš svirno buvo pagrobta skrynčia su raštais⁸⁷⁸. 1632 m. išskirtinis buvo Mikalojaus Liulio turtas, sudėtas Dubnikių dvaro Vilniaus paviete svirne: 240 kapų grašių, 100 dukatų, sidabriniai indai (du kaušai, dvi paaukuotos taurės, dvi taurelės, 12 šaukštų), didelis sidabrinis signetas, drabužiai (dolomanai, delijos, kailiniai, diržas); taip pat servetėlės, rankšluosčiai, alaviniai stalo indai, ginklai ir šarvai⁸⁷⁹. Apie tokius asmeninius daiktus, laikytus svirne, liudija ir kiti šaltiniai⁸⁸⁰.

Labiausiai išsiskyrė aukščiausio bajorijos sluoksnio svirnuose laikyti išdo daiktai, jų kiekiai ir kokybė. Pavyzdžiui, 1538 m. kunigaikščio Aleksandro Koširskio Derečino dvaro svirne, slėptuvėje, buvo 300 kapų grašių, 100 grivinių sidabro, 150 auksinių grandinių, 24 auksiniai žiedai, perlai bei aksomo, damasto, Londono gelumbės drabužiai⁸⁸¹. Įspūdingas 1577 m. Apolonijos Koptienės Brastos pavieto Verchavičių dvaro išdo svirnuose laikyto turto sąrašas. Čia vienoje skrynioje buvo sudėtos įvairios brangenybės,

⁸⁷⁶ Be alavinių stalo indų, buvo sudėti ir variniai bei mediniai indai, taip pat įvairūs darbo įrankiai bei maisto produktai: midus, sviestas, mėsos paltys, lašiniai, druska bei daržovės: ABK. T. 8. Nr. 174. P. 464–466.

⁸⁷⁷ LVIA. F. SA. B. 4605. L. 31.

⁸⁷⁸ Ibidem. L. 56.

⁸⁷⁹ Taip pat kelios skrynios, du katilai, midus, maisto produktai: lašiniai, žuvis, sūriai, sviestas: LVIA. F. SA. B. 4654. L. 338v.

⁸⁸⁰ 1547 m. valdovo dvarionio Gavrilo Tiškevičiaus Vidogostės dvaro svirne buvo šarvai ir ginklai: LM. TBK 19. Nr. 94. P. 122; 1577 m. Sofijos Viktorinienės Ivačevskio dvare, Slanimo pav., svirne juodoje skrynioje buvo keletas auksinių grandinelių, sidabrinės taurelės, 12 sidabrinė šaukštų, 12 peilių su kauliniais koteliais stalui, sidabrinis paaukuotas kardas, perlinė bramka, įvairūs drabužiai, lovos audiniai, vokiškos servetėlės ir kitos brangenybės bei audiniai; šarvai: ABK. T. 22. Nr. 293. P. 155–156; 1603 m. Jono ir jo žmonos Ščastnos Ronomanskių didžiajame svirne, Trakų pav., buvo daug drabužių, patalai, ginklai, parakinė, alaviniai stalo indai: LMAVB. RS. F. 138. B. 190. L. 2–2v.; 1624 m. Jokūbo Čechavičiaus dvare, Vilniaus pav., be ūkinių daiktų buvo tik drabužiai: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 262.

⁸⁸¹ LM. Užr. 20. Nr. 81. P. 128.

tarp jų keletas aukso grandinių, apyrankių, žiedų, kryželių su brangakmeniais, prabangūs marškiniai ir kepurės, kitoje skrynioje buvo sudėtas sidabras: taurės, bokalai, taurelės, šaukštai, trečioje skrynioje laikyti balnai, pakinktai, pentinai, ginklai ir skydai, dar keturiose skryniose – įvairūs drabužiai, dar vienoje skrynioje – importinės skaros, kitoje – antklodės, o svirne ant karčių – kiti patalai. Tam pačiam svirne dar buvo trys skrynios su staltiesėmis, rankšluosčiais, servetėlėmis, 4 pintinės su drobe, taip pat įvairūs alaviniai ir variniai indai⁸⁸².

Kituose dvarų inventoriuose randame duomenų, jog aukščiausio bajorijos sluoksnio svirnuose buvo laikyti ir daiktai, susiję su *besoins culturelle* sritimi. 1556 m. valdovo maršalkos Jurgio Volčkavičiaus dvejuose svirnuose buvo bažnytiniai daiktai (tarp kurių – altoriaus evangelija, parašyta ant pergamento)⁸⁸³, atskleidžiantys savininko asmeninį santykį su religija. Bažnytiniai daiktai (sidabrinės paaukuotos taurės, arnotai ir kt.) buvo ir velionės Vitebsko vaivadienės turto dalis. Be šių daiktų, svirne buvo skrynios su dešimčia įvairių knygų, penkios skrynelės su raštais, čia taip pat laikyti čiužiniai, balnas, sidabrinis paaukuotas kardas su peiliais, sidabriniai indai ir šaukštai⁸⁸⁴. Brangų išdą saugiau buvo laikyti ne mediniame svirne, bet miesto ar kaimo sodybos mūrnamyje. 1630 m. Kristupo Radvilos Senojo Kaimo (*Starei Wsi*) dvaro sodyboje, mūrinėje išdinėje, be ginklų, baldų, buvo 8 paveikslai, tėvo, Vilniaus vaivados portretas, paties Kristupo Radvilos ir jo žmonos, Brandenburgo kunigaikštystės, portretai, įrėminti žemėlapiai ir kt.⁸⁸⁵.

Namų ūkiui reikalingus daiktus, tiek pasiturinčių bajorų, tiek didikų svirnuose (o kituose dvaruose – klėtyse) sudarė indai maisto gamybai ir maisto produktų laikymui, geležinės grandinės, stalo audiniai, kilimai, žvakidės,

⁸⁸² Maisto produktai šio dvaro sodyboje buvo laikomi kituose trijuose svirnuose: ABK. T. 3. Nr. 156. P. 278–287. Apie Apolonijos Koptienės išdo svirne laikytus drabužius ir papuošalus žr.: Guzevičiūtė R. Tarp rytų ir vakarų. P. 99–104.

⁸⁸³ Tame pačiame svirne buvo laikyti ir maisto produktai, vaškas; kitame svirne – skydai, kamos, alaviniai indai, kilimai, svogūnai, siuvinėta staltiesė; dar kitame svirne buvo javai ir maisto produktai, ketvirtame svirne savo daiktus laikė šeimyna: ABK. T. 14. Nr. 3. P. 21–22.

⁸⁸⁴ 1592 m. Magilnos dvaras, Minsko pav. (kitame svirne laikyti septyni kubilai midaus, dar kitame – variniai indai maisto gamybai, ginklai ir šarvai, alaviniai stalo indai): ABK. T. 14. Nr. 51. P. 436–437

⁸⁸⁵ LVIA. F. 1280. Ap.1. B. 2203. L. 2v.

girnų⁸⁸⁶. Įdomu, kad XVII a. I p. svirnuose buvo laikyti ir baldai, greičiausiai laikinai sandėliuojami, kol bus perkelti į namą, arba ištraukiami puotų metu, arba galbūt sumesti seni. Pavyzdžiui, 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro viename iš svirnų buvo sudėta 10 naujų stalų (jame taip pat buvo 12 naujų langų rėmų, 9 seni rėmai ir dar seni rėmai su penkais stiklais). To paties dvaro palivarko svirne buvo sudėtos didžiajam namui skirtos 6 durys, 30 langinių, du stalai, 10 didelių suolų, didelė služba, 220 baltai glazūrotų koklių⁸⁸⁷. 1632 m. Jezofa Doinovskio Trakų pavieto dvare iš svirno buvo pavogta: staliaus darbo stalas ir suoliukas (*zydelka*)⁸⁸⁸. Svirnuose dažnai būdavo laikomi žemdirbystės reikmenys: žagrės, noragai, dalgiai, pjautuvai bei medžių kirtimui, medienos apdirbimui reikalingi kirviai, pjūklai, gražtai, kaltai, grandukai⁸⁸⁹. Svirnuose laikytos ir maisto atsargos: javai, mėsos produktai,

⁸⁸⁶ 1520 m. Geranainių dvaro svirne buvo trys katilai, didelis kaušas, geležis: AC. T. 7. Nr. 11. P. 15; 1541 m. Teodoro Vardomskio Užnerio dvare iš svirno pagrobta: drobė, gelumbė, du kilimai, patiesalas, du katilai, taip pat alaus katilas, du virtuviniai katilai, trys balti katilai alui nešti, 4 akmenys vaško: LM. TBK. 12. Nr. 128. P. 120; 1556 m. valdovo maršalkos Jurgio Volčkavičiaus svirnuose buvo kilimai, siuvinėta staltiesė, vaškas: ABK. T. 14. Nr. 3. P. 21–22; 1580 m. Konstantino Ostrogiškio Zdetelės dvaro svirne buvo 5 kubilėliai ir lovys: ABK. T. 14. Nr. 18. P. 200; 1593 m. Martyno Terlikovskio Budilovo dvaro, Trakų pav., sodybos svirne be asmeninių daiktų, maisto produktų, darbo įrankių, buvo variniai bei mediniai indai; 1603 m. Jono ir jo žmonos Ščastnos Rodomanskių didžiajame svirne, Trakų pav., be asmeninių daiktų buvo namų darbo staltiesės, dvi tuščios skrynios, kilimas, apklotas, odos, keptuvė, katilas, kapoklis, žvakidė: LMAVB. RS. F. 138. B. 190. L. 2–2v.; 1603 m. Martkano Mosakovskio Bebruso dvarelyje, priklausančiame Maliacko dvarui, iš svirno pavogtas katilas, vilna (ir maisto produktai); 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvaro svirne buvo: išdirbtos ir neišdirbtos galvijų, avių, ėriukų odos, alaus katilas, degtinės katilas su vamzdžiais ir prievamzdžiais, indas degtinei (*bania z czapką*), vamzdžiais ir prievamzdžiais, vilna, linai ir kanapės: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 6v.; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvaro svirne buvo: trys variniai alaus katilai, 7 vamzdžiai, du indai degtinei varyti, medinis kaušas su geležine rankena, dvi geležinės plokštės ant kojelių, ant kurių virš ugnies būdavo statomi virimo indai (*obłożyny zelazne kuchenne dwie*), dvi geležinės atramos, prilaikiusios iešmus (*wilkow calych dwa*), du kapokliai, geležinis žarsteklis? (*kruk do rozrywania ognia ieden*): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 3–3v.; 1632 m. Jezofa Doinovskio dvare Trakų pav. iš svirno pavogtos dėžės, kibiras, girnos: LVIA. F. 21. B. 433. L. 44v.

⁸⁸⁷ VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 5v., 9v.

⁸⁸⁸ LVIA. F. 21. B. 433. L. 44v.

⁸⁸⁹ 1520 m. Geranainių dvaro svirne buvo 19 žagrių: AC. T. 7. Nr. 11. P. 15; 1541 m. Teodoro Vardomskio Užnerio dvare iš svirno pagrobta: du dideli skersiniai pjūklai (*пил поперечных*), trečias pjūklas lentoms pjauti (*пила тартичная*), 2 kirvukai (*склюты*), 6 kirviai (*топоровъ*), 3 dideli gražtai (*свердловъ*): LM. TBK. 12. Nr. 128. P. 120; 1603 m. Jono ir jo žmonos Ščastnos Rodomanskių didžiajame svirne, Trakų pav., buvo du kirviai (*секиры*), kaltas (*долото*), gražtas, du seni noragai, trys pjautuvai (*серповъ*): LMAVB. RS. F. 138. B. 190. L. 2–2v.; 1624 m. Jokūbo Čechavičiaus dvare, Vilniaus pav., iš svirno pagrobta kirvis už 24 gr., pjautuvas už 2 gr. 4 pinigėlius, grandukas (*скобля*) už 6 gr.: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 262; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvaro svirne: trys pjūklai (*пила водна iedna, пила рѣчна iedna, пила поперечна iedna*), dailidės kirvukas, du dalgiai (*kos*) ir kt.: VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 3v.

sviestas, sūris, įvairios daržovės⁸⁹⁰. Kad svirnas bajorų sodybose buvo vieta maisto atsargoms laikyti, liudija ir Pirmasis Lietuvos Statutas⁸⁹¹. Nors kai kada dvaro kieme stovėjęs svirnas būdavo panaudojamas ne pagal savo pirminę paskirtį – 1626 m. Žygimanto Karolio Radvilos Lachvos dvaro inventoriuje minimas svirnelis – kalėjimas (*swironek, co teraz miasto turmy zazywaiq*)⁸⁹².

Ūkiniuose bajorų sodybos kiemuose svirnai buvo kuklesni, be prieangio, dažnai su šiaudiniu stogu. Dvarelio kieme jis būdavo skirtas tarnų daiktams, kiaulidei (*swirenek albo karmnik wieprzowi*)⁸⁹³, kluono kieme – javams, pelams ar vištidei (*swirzen dla sypania plew abo dla kurow*⁸⁹⁴, *swiren na kury*⁸⁹⁵).

Taigi, didesnėse sodybose svirnų būdavo keli ir paprastai jie būdavo specializuoti – šaltiniai mini išdo, mėsos, javų svirnus. Svirne laikytą bajorų išdą sudarė pinigai, brangenybės, drabužiai, patalynė, ginklai, raitelio reikmenys, raštai, stalo indai. Įspūdingas, pilnas brangenybių, buvo didikų išdas, kuriame taip pat buvo saugoti bažnytiniai daiktai, knygos, paveikslai. Tiek mažiau pasiturinčių bajorų, tiek pačių didikų svirnuose laikyti svarbūs namų ūkiui reikalingi daiktai – įvairūs audiniai, indai maisto produktų gamybai

⁸⁹⁰ 1520 m. Geranainių dvaro svirne buvo 6½ auseklio midaus, 8 mėsos paltys, 3 lašiniai, 30 sūrių, 3 kubilėliai sviesto, 2 statinės aguonų, 72 pynės svogūnų, 10 pynių česnakų, 5 kubilai agurkų: AC. T. 7. Nr. 11. P. 15; 1541 m. Teodoro Vardomskio Užnerio dvare svirne pagrobta: 15 palčių mėsos, 6 paltys lašinių, 5 pūdai sviesto, 40 sūrių, 2 statinės druskos, 20 medauninių midaus: LM. TBK. 12. Nr. 128. P. 120; 1556 m. valdovo maršalkos Jurgio Volčkavičiaus svirne buvo 3½ statinės kvietinio ir 12 statinių miežinio salyklo, 34 paltys mėsos, 14 palčių lašinių, 100 sūrių, 75 saldiniai sūriai, 23 kumpiai, 17 dešrų, 9 šoninės, pustrečios raugintos odos.: ABK. T. 14. Nr. 3. P. 2–22; 1580 m. Konstantino Ostrogiškio Zdetelės dvaro svirne buvo trys paltys mėsos, lašiniai: ABK. T. 14. Nr. 18. P. 200; 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvaro, Upytės pav., svirne buvo 5 mėsos paltys, javai: IA. Nr. 40. Sk. 245; 1593 m. Martyno Terlikovskio Budilovo dvaro, Trakų pav., sodybos svirne buvo midus, sviestas, mėsos paltys, lašiniai, druska bei daržovės: ABK. T. 8. Nr. 174. P. 464–466; 1603 m. Martkano Mosakovskio Bebruso dvarelyje iš svirno pavogta: sviestas, sūriai, kvietiniai miltai: LVIA. F. 21. B. 408. L. 100; 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro svirne buvo: balti žirniai, miežinės, griukių kruopos, soros, aguonos, dėželė sviesto, 30 sūrių, pastarnokai, kvorta svogūnų, 6 kvortos burokų, 4 kvortos agurkų; kluono svirne buvo mėsos paltys, lašiniai, kumpiai, rūkytos žąsys ir kt.: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 4v., 7v.; 1624 m. Jokūbo Čechavičiaus dvare Vilniaus pav. iš svirno pagrobta: sviestas, sūriai, duonos kepalas: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 262; 1632 m. Mikalojaus Liulio turtas, sudėtas Dubnikų dvaro, Vilniaus pav., svirne: midus, lašiniai, žuvis, sūriai, sviestas: LVIA. F. SA. B. 4654. L. 338v.

⁸⁹¹ PLS. Sk. 13. Str. 10. P. 253.

⁸⁹² AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2161. L. 1v.

⁸⁹³ 1616 m. Onos Radvilienės Paširvintės dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3273. L. 2.

⁸⁹⁴ 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvare: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 6.

⁸⁹⁵ 1591 m. Hlebavičienės Lintupio dvare: VUB. RS. F. 4. B. A 1609. L. 4.

ir laikymui, degtinės varymo reikmenys, žvakidės, gimos, vaškas, vilna, odos. Čia buvo sudedami įvairūs medžio apdirbimui ir žemdirbystei skirti įrankiai. Būtent svirne, paprastai atskirame, buvo laikytos bajoro šeimos maisto atsargos – mėsa, pieno produktai, daržovės, duona ir kt. Visi šie duomenys rodo, kad dėl nenusistovėjusios to meto terminijos, klėtimi ir svirnu dažnai būdavo vadinamas tas pats pastatas. Jame laikyto turto tyrimas atskleidė, kad didikų ir mažiau pasiturinčiųjų gyvenimas skyrėsi turimų pinigų, brangenybių, knygų, paveikslų sankaupomis ir visuminiu materialinių objektų kiekiu, bet daugelis paprastų ūkinės paskirties daiktų kilmingųjų namų ūkiuose iš esmės buvo tokie patys.

2. 3. Povalušas

Bajorų sodybose statytas povalušas (*повалушь, powalusz*), kaip klėtys ir svirnai, buvo skirtas bajoro daiktams laikyti. Tačiau, tiek architektūriniais bruožais, tiek ir panaudojimu, šis statinys turėjo savo specifiką.

Kiemo viduryje stūksojęs povalušas paprastai būdavo ant paklėčio ar ant stulpų⁸⁹⁶. Kai kurie jų turėjo prieangius⁸⁹⁷, dažniausiai buvo dengti skiedromis⁸⁹⁸, turėjo duris ant vyrių, kurios, žinoma, buvo rakinamos (šaltiniuose minimos spynos ir kabliai)⁸⁹⁹. Išskirtinis 1619 m. Žemaitijos vėliavininko Jurgio Šemetos Šiaulėnų dvare stovėjęs povalušas – su prieangiu ir virš stogo iškeltomis vėjarodėmis. Jame buvo dvi patalpos – vienoje įrengtas vienas langas, kitoje – du. Visi langai buvo su grotomis ir langinėmis⁹⁰⁰.

⁸⁹⁶ 1575 m. Mikalojaus ir Jeronimo Narbutų Nemenčinės dvaro inventoriuje minimi povalušai *ant bokštų (na wiezy)*: LMAVB. RS. F. 256. B. 3417. L. 1.

⁸⁹⁷ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 7.

⁸⁹⁸ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 257; 1596 m. Onos Petrienės Pužų dvarelyje, Viduklės valsč.: ibidem. Nr. 100. Sk. 418; 1598 m. Gabrieliaus Vinkaus Ilgių dvarelyje, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 132. Sk. 493; 1600 m. Jono Dusiackio Aunuvėnų dvare, Beržėnų valsč.: Nr. 144. Sk. 531 ir kt.

⁸⁹⁹ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 257; 1596 m. Onos Petrienės Pužų dvarelyje, Viduklės valsč.: ibidem. Nr. 100. Sk. 418; 1597 m. Tanskų Svirnų dvarelyje, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 123. Sk. 465; 1598 m. Gabrieliaus Vinkaus Ilgių dvarelyje, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 132. Sk. 493 ir kt.

⁹⁰⁰ XVII a. Lt. inv. Nr. 17. P. 85.

Analizuoiant povalušų paskirtį paaiškėjo, kad jie pirmiausia buvo skirti sudėti karo reikmenims: ginklams, šarvams, raitelio aprūpinimui skirtiems daiktams. Pavyzdžiui, 1546 m. Čižų Varnionių dvaro sodybos povaluše buvo sudėtos krūtinės ir nugaros šarvų skardos, dveji šarvai (*панцеры*), du šalmai (*прилбицы*) ir keturi skydai (*тарчи*)⁹⁰¹. 1572 m. Jono Jokūbavičiaus Milžavėnų dvaro povaluše buvo 8 balnai (*седло, ерчак*), iš kurių vienas vokiškas, keturi jau seni, taip pat gunia, šarvai, du šalmai (*шумаки*), trys ragotinės, du kalavijai, kardas, *Гудила криговые* (?), pentinai (*остроги*), kilpos (*петено*), odinės balno dalys (*тебенки*), žirgo krūtinei apjuosti skirti diržai (*ноперсту*), makštys (*нохви*), kilpinis (šaunamasis) lankas (*самострел*) (prie to dar nauja spyna)⁹⁰². 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvaro povalušo priemenėje buvo 6 pentinai, 6 dažyti skydai, 6 kardai, du balti skardiniai šarvai keliams apsaugoti (*наколянки*)⁹⁰³. 1595 m. Jono Stankevičiaus Panemunės dvaro povaluše buvo šautuvas (*полгак*) ir raiteliui reikalinga marga padėvėta gunia⁹⁰⁴.

Be ginklų taip pat povalušuose laikytos brangenybės, stalo indai, raštai, patalynė, drabužiai, tarp kurių – jau seni, sunėšioti⁹⁰⁵. Išskirtinis buvo 1580 m.

⁹⁰¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3495. L. 2.

⁹⁰² LMAVB. RS. F. 256. B. 3991. L. 2.

⁹⁰³ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3.

⁹⁰⁴ IA. Nr. 85. Sk. 384. Gunia – raštuota marška vežimo sėdynei ar arkliui dengti (Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. P. 194).

⁹⁰⁵ 1541 m. iš Šalčininkų dvaro izdo povalušo buvo pavogta 50 auksinų, 10 auksinių žiedų, 6 grivinos neapdirbto sidabro, sidabrinis paaukuotas diržas, kitas neapaaukuotas, 4 apykaklės, 4 perlinės bramkos, dvi auksuotos kepurės: LM. TBK 12. Nr. 178. P. 160; 1546 m. Čižų Varnionių dvare, povaluše, skryniose buvo: įvairūs dokumentai, sajanas, kaftanas, lapės kailis, alavinis ašotis ir trys alavinės lėkštės: LMAVB. RS. F. 256. B. 3495. L. 2; 1550 m. byloje Kotryna Stanisloviėnė skundėsi, kad iš dvaro Vilniaus pav. buvo pagrobta visa, kas tuo metu buvo povalušuose, klėtyse, skryniose: pinigai, raštai, apykaklės, perlinės bramkos, drabužiai ir baltiniai: LVIA. Lietuvos Metrika. Nr. 237. L. 79v.–80; 1572 m. Jono Jokūbavičiaus Milžavėnų dvare povaluše skryniose buvo 10 kapų liet. gr., du pasidabruoti tauro ragai, trys sidabrinės, paaukuotos taurės, sidabrinis kaušelis, 13 sidabrinų šaukštų, pasidabruotas kardas, du peiliai, yla (*швайка*); drabužiai: šuba, kailiniai, vieni jau seni, kelios kailinės liemenės (*сердак*), delija, župica, kaftanas, senos, sudriskusios Londono gelumbės kelnės, platus apsiaustas – japončia (*опонча*) (sena su apyakle), botai, trys sunėšioti Kelno gelumbės marškiniai su juodu šilku, 5 Kelno gelumbės skaros, trys žemaitiškos pagalvėlės; alavas: 5 dubenys, keli skirtingo dydžio pusdubeniai, 12 lėkščių, bokalas su ausele, dvi stuopos, 4 geros kvortos ir trys senos, taurė, 3 vokiški ašočiai: LMAVB. RS. F. 256. B. 3991. L. 1–2; 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvaro povaluše: prastas vaikiškas mažas sajaniukas, užvalkaliukas, pripildytas pūkų, pūkinė pagalvė su flamandiškos gelumbės užvalkaliuku, su auksu ir juoda gelumbe apsiūtais kraštais: LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3–4; 1595 m. Jono Stankevičiaus Panemunės dvaro povaluše: žalias Londono gelumbės kopėniakas, apsiūtas geltona gelumbe, baltas karazijos drabužis (karazija – pigesnė gelumbės rūšis – žr.: Matušakaitė M. Op. cit. P. 29), pilkos Moravijos gelumbės žiponas, žiponas,

Petro Adamkavičiaus Kolainių dvaro povalušas, nes jame, skrynioje, kaip sakyta, buvo lenkiška Biblija ir žemaitiškas katekizmas⁹⁰⁶. Kaip klėtyse ar svirnuose, čia taip pat būdavo sudedami paprasti namų ūkio reikmenys: servetėlės, apklotai, vilnoniai siūlai, maisto gamybai skirti indai ir įrankiai, žvakidės, audimui naudotos šukos (*берды*)⁹⁰⁷. Išanalizuotuose šaltiniuose povalušuose neminima buvus žemės ūkio ar medžio darbams reikalingų įrankių. Tiesa, J. Jurginis, tyrinėjęs Alytaus ekonomijos dvarus, pastebėjo, kad juose būdavo sudedami ir dalgiai, pjūklai, taip pat tinklai žuvims gaudyti⁹⁰⁸. Kitaip nei svirnuose ar klėtyse, povalušuose nebuvo įprasta laikyti maisto produktų ar įrengti aruodus grūdams. Tik pora atvejų mini juose laikytą nedidelį kiekį midaus, druskos⁹⁰⁹. Tiesa, tyrėjas J. Jakimovičius povalušą laiko bokštu, kuriame būdavo įrengtos gyvenamosios patalpos⁹¹⁰. Tokia povalušo termino reikšmė įžvelgiama 1580 m. Petro Adamkavičiaus Leliškių dvaro povaluše, kuriame buvo trys suolai⁹¹¹. Tačiau kiti šaltiniai gyvenamosios povalušo paskirties nepaliudija, tad paprastai šis terminas reiškė sandėlį⁹¹².

siūtas iš muchajerio (muchajeris – pigesnė gelumbės atmaina – žr.: Matuškaitė M. Op. cit. P. 29), maži avies kailinukai: IA. Nr. 85. Sk. 384.

⁹⁰⁶ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3.

⁹⁰⁷ 1546 m. Čižų Varnionių dvare povaluše skryniose buvo kelios servetėlės, audiniai: LMAVB. RS. F. 256. B. 3495. L. 2; 1572 m. Jono Jokūbavičiaus Milžavėnų dvare povaluše: keli kilimai, vienas jų senas, dėžė su dviem skustuvais (*брутвamu*); varis: trys alaus katilai ir dar trys maži bei du seni skylėti, du grūstuvai, taurelė, geldelė, varinė ir geležinė žvakidės trims žvakėms įstaiti: LMAVB. RS. F. 256. B. 3991. L. 2; 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvaro povaluše, skryniose: įvairiomis spalvomis dažyti ir nedažyti vilnoniai siūlai, 6 namų darbo kilimai, du namų darbo kilimėliai (*полавечники*), 14 mažų ir didelių šukų, naudojamų audimui, žalvarinė grūstuvė, balno detalės (*стримен*), du alaviniai maži pusdubeniai, alavinė stuopa, maža alavinė dėžutė su dangteliu (*яцикць*), nedidelis varinis katilas, mažas varinis alaus katilėlis, kardai su šiek tiek pasidabruotomis rankenomis: LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3–4; 1595 m. Jono Stankevičiaus Panemunės dvaro povaluše: 20 uolekčių gelumbės, sunėšiotas namų darbo patiesalas, lininiai ir vilnoniai siūlai, 2 pūkinės antklodės, 3 pagalvės, didelė tuščia skrynja, maža prasta dėžutė: IA. Nr. 85. Sk. 384.

⁹⁰⁸ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 7–8.

⁹⁰⁹ 1546 m. Čižų Varnionių dvare povaluše buvo dvi medauninės midaus: LMAVB. RS. F. 256. B. 3495. L. 2; 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvaro povalušo priemenėje buvo statinė su druska: LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3–4.

⁹¹⁰ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 361. Nešildomos, vasarą gyvenamos patalpos reikšmė taip pat fiksuojama baltarusių kalbos žodyne: Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Выпуск 25. Пад. ред. А. М. Булыкі. Мінск. 2005. P. 15.

⁹¹¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 1.

⁹¹² Žodyne nurodomos dvi povalušo termino reikšmės – gyvenamosios patalpos arba sandėlio: Энциклопедический словарь. Издатели: Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ. С-Петербургъ. 1898. P. 955.

Anot J. Jurginio, povalušas XVI a. jau buvo nykstantis sodybos pastatas, XVII a. sutinkamas itin retai⁹¹³. Nuo XVI a. pab. pastebimi povalušo paskirties pakitimo, o taip pat pastato apleidimo atvejai. 1599 m. Vilniaus pavieto Vyžulionių dvaro povaluše buvo laikomos dvi antys, gaigalas ir trys maži šuniukai⁹¹⁴; 1616 m. Jono, Adomo ir Vaitiekaus Bortkevičių Kaltinėnų dvare senas, papuvęs povalušas tebuvo skirtas javams – jame buvo 8 aruodai⁹¹⁵; 1644 m. kunigaikščio, Minsko vaito Teodoro Druckio Horskio Širvintų dvaro, Vilniaus vaiv., povalušas buvo susenęs, apatiniame jo aukšte tebuvo didelis senas, labai prastas kubilas⁹¹⁶.

Taigi, nors povaluše, kaip klėtyse ir svirnuose, būdavo laikomas brangus išdas, paprasti namų ūkio poreikiams naudoti daiktai, taip pat susidėvėję drabužiai ir seni indai, pirmiausia jis buvo skirtas sudėti karo reikmėms: šarvams, įvairiems ginklams, balnams ir kitiems raiteliui būtiniams daiktams. Tad povalušo įrengimas sodyboje liudija apie karišką bajoro gyvenimo būdą. Tačiau pastebima, kad XVII a. I p. povalušo reikšmė sumenko – bajoro sodybose jis buvo sutinkamas vis rečiau.

2. 4. Vežiminė ir transporto priemonės

Turtingi kilmingieji kai kada pasirūpindavo, kad šalia arklidžių būtų pastatytas atskiras pastatas, skirtas sustatyti kariatoms, rogėms bei vežimams. Tokia vežiminė (*wozownia, обозья*) buvo medinė, dengta šiaudais, su plačiais vartais⁹¹⁷. Mažiau pasiturintys bajorai vieną ar kelias transporto priemones laikydavo arklidėje, klėtyje ar daržinėje.

Namų ūkio tyrimai atskleidžia, su kuo ir kaip keliaudavo skirtingiems sluoksniams priklausę LDK kilmingieji, nors tokie duomenys šaltiniuose nėra

⁹¹³ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 7.

⁹¹⁴ ABK. T. 8. Nr. 180. P. 486.

⁹¹⁵ XVII a. Lt. inv. Nr. 13. P. 66.

⁹¹⁶ LVIA. F. SA. B. 4668. L. 414v.

⁹¹⁷ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare: ABK. T. 14. Nr. 23. P. 259; 264; 1592 m. Vitebsko vaivadienės Magilnos dvare, Minsko pav.: ibidem. Nr. 51. P. 438; 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav.: AC. T. 4. Nr. 76. P. 293; 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovo dvare (*oboznia dla stajenia wozow*): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 5; 1635 m. Kristupo Radvilos Solsko dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3995. L. 3.

dažni. 1561 m. Stanislovo Šostako sodyboje, Gardino paviete, užrakintoje daržinėje buvo laikomos rogės, tačiau bajoras buvo kaltinamas jas pavogęs iš velionio Dimitrijaus Sapiegos⁹¹⁸. 1580 m. Petro Adamkavičiaus Leliškių dvaro sodybos klėtyje buvo padėtos mažos vaikiškos rogutės (*санночки детинные малые*)⁹¹⁹. XVI a. pab. Stanislovo Loznickio Loznikų dvaro sodybos arklidėje buvo vežimėlis (*возокъ*) ir senos rogės už 4 grašius, į kurias būdavo įkinkomi du arkliai⁹²⁰. 1600 m. Elenos Paškovienės Žeimių dvaro Vilniaus paviete sodybos kieme stovėjo dengtos rogės (*санки с коберьцом*)⁹²¹.

Itin pasiturintys kilmingieji transporto priemonių turėjo daugiau ir puošnesnių. 1577 m. Apolonijos Koptienės Verchavičių dvare vienoje iš arklidžių buvo pastatyta karieta, kainavusi 30 kapų grašių, ir trys geležimi kaustyti išdo vežimai, kiekvienas kainavęs po 15 kapų grašių (čia taip pat buvo ir trys akidangčiai žirgams)⁹²². 1582 m. pasiturinčiojo Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvaro sodyboje, pagrindiniame kieme buvo vežiminė, kurioje inventoriaus sudarymo metu stovėjo karieta (*kareta*), dvi pusiau dengtos kariatos (*koczcy*), trys išdo vežimai (*skarbnych wozow*), vežimas (*kolybka, колебка*), vežimėlis (*waszpek*), gėrimų vežimas (*picny woz*)⁹²³. 1589 m. ponios Hornostajienės Bolotkovo dvare, Brastos paviete, arklidėje buvo dengta karieta (*лектика*) ir vežimas (*колибка*), o dar viena karieta (*карета*) tuo metu buvo išardyta⁹²⁴.

Kaip atskleidė tyrėja U. Agustyniak, didikų Radvilų kelionių ekipažą sudarydavo 6 kariatos kunigaikščiams ir „fracimerėms“, 5 puskarietės, skirtos raštininkams, muzikantams, žirgininkams, už stalo serviravimą atsakingiems tarnams (*kredencarską*), 9 vežimai ir vežimėliai šeimynai, daiktams. Patogiausia būdavo keliauti dengtose kariatose, apsaugančiose nuo lietaus,

⁹¹⁸ ABK. T. 17. Nr. 1008. P. 430.

⁹¹⁹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 2.

⁹²⁰ ABK. T. 8. Nr. 168. P. 417.

⁹²¹ LVIA. F. SA. B. 4591. L. 122.

⁹²² ABK. T. 3. Nr. 156. P. 287–288.

⁹²³ ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264. Baltarusijos tyrinėtojai pastebi, jog terminas *колебка* reiškė vežimą arba lopšį – žr.: Бохан Ю., Скепян А. Опр. cit. P. 154.

⁹²⁴ ABK. T. 6. Nr. 58. P. 87–8. Aptariamuoju laikotarpiu terminas *лектика* buvo vartojamas kaip *карета* sinonimas: *лектика албо карета* – žr.: 1603 m. Vaelovo Ščeckio, Vilniaus evangelikų bažnyčios vyresniojo, Kenos, Kosino ir Pokosino dvarų, Vilniaus pav., inventorių: LVIA. F. 21. B. 408. L. 102v.

kurių vidus paprastai būdavo apmuštas raudonu aksomu. Didikų rogės būdavo dengtos oda, vidus apmuštas spalvotais audiniais⁹²⁵. Nors transporto priemonės paprastai būdavo vietinės gamybos, yra žinoma, kad XVI a. Stanislovas Kęsgaila turėjo iš Vokietijos atgabentą karietą⁹²⁶. 1630 m. Kristupo Radvilos Senojo Kaimo dvaro inventorių užsimena ir apie prekių plukdymui reikalingą krovininę valtį (*szkut*) – rūsijoje buvo laikyta jai sutepti skirta smala⁹²⁷.

Taigi, svarbiausios bajorų transporto priemonės buvo vežimas ir rogės. Įdomu, kad bajorai turėjo ir mažas, vaikiškas rogutes, kurios papildo labai retai kada šaltiniuose minimų vaikiškų daiktų sąrašą. Itin pasiturintys kilmingieji turėjo keletą transporto priemonių: kelias puošnias, dengtas ar nedengtas karietas, roges bei kelis vežimus. Jiems sustatyti kai kada būdavo paskiriamas atskiras pastatas – vežiminė. Minėti duomenys atskleidžia svarbų socialinį kelionių aspektą – mažiau pasiturintieji, teturėję vežimą ir roges, keliaudavo su nedidele palyda, kuri itin skyrėsi nuo gausaus didikų lydinčio kelionės ekipažo.

3. PIRTIS IR HIGIENA

Pirtis būdavo beveik kiekvienoje bajoro sodyboje, dažnai lokalizuojama už vartų, prie vandens telkinio – upės, ežero, tvenkinio ar tiesiog šulinio. Kaip ir kiti sodybos pastatai, pirtis buvo medinė, dengta šiaudais⁹²⁸ arba skiedromis⁹²⁹. Didikų dvare minima buvusi dviaukštė pirtis⁹³⁰, pirties pastatas, padengtas moliu ir aptinkuotas (*dom z laznią gliną obmurowany y pobielony*)⁹³¹. Pirtis būdavo įrengiama kartu su priemene. Nuo XVI a. II p. to paties pastato kitame gale, dažnai būdavo ir bravoras, salyklinė, kartais

⁹²⁵ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 306.

⁹²⁶ Ragauskienė R. „Dingę istorijoje“. P. 95.

⁹²⁷ LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2203. L. 3.

⁹²⁸ 1595 m. Trakų vaivadienės Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 2.

⁹²⁹ 1611 m. Kristupo Radvilos Karakutos dvare, Gardino pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1635. L. 3.

⁹³⁰ 1616 m. Onos Radvilienės Paširvintės dvare minima *laznia dolna y wierschnia*: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3273. L. 3.

⁹³¹ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 6.

kepykla. XVII a. I p. didikų sodybose buvo statomi dideli pirčių namai (*dom laziebny*) kartu su puošniais kambariais⁹³².

Kas buvo pirties viduje, šaltiniuose aprašoma labai kukliai. Tačiau pagrindinis ir visuomet sutinkamas jos elementas – tai krosnis. Daugiau pirties įrengimo detalių atskleidžia tik itin turtingų bajorų ir didikų dvarų inventoriai. 1565 m. valdovo girininko Luko Lečchio Gaideniškio dvaro sodybos pirtyje, kuri buvo įrengta kartu su priemene, seklyčia ir kamara, stovėjo paprasta nauja krosnis, o ant jos pastatytas katilas su geležine rankena vandeniui šildyti (*kocziel do grzania wody z rekoieszczią zeliazna*), kitas jau prastas katilas buvo pridėtas akmenų (*drugy kocziel niedobry w kthorim kamienie*). Toje pirtyje stovėjo ir trys geri suolai. Patalpą apšvietė pro vieną langą prasiskverbianti dienos šviesa⁹³³. 1591 m. Ostrovickio Lintupio dvaro pirtyje buvo pakyla (*pomost*) ir suolai⁹³⁴. 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvaro pirtyje (pastate su seklyčia ir priemene) be akmeninės krosnies buvo įrengtos trys pakylas (*połow*)⁹³⁵. Kaip atskleidžia kiti šaltiniai, ant šių pakylų būdavo prausiamasi (*połow dla umywania porządnych 3*)⁹³⁶; jos būdavo sukaltos iš lentų (*poly 3 do mycia z tarcic*)⁹³⁷; aukštos, sudarytos iš dviejų pakopų (*pol wielki wysoki cudny, do niego stepnie 2*)⁹³⁸. Kituose dvarų inventoriuose minima pirtyje buvusi prausimuisi skirta varinė vonia (*wanna*), pavyzdžiui, 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvaro pirtyje ar 1620 m. Jonušo Kiškos dvaro urėdininko name⁹³⁹. U. Augustyniak tyrimo duomenimis, Jonušas Radvila vonią pasiimdavo net į kelionę, naudodamas ją ir gydomaisiais tikslais⁹⁴⁰. 1630 m. Kristupo Radvilos Senojo Kaimo inventoriuje minima, kad

⁹³² 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 4; 1640 m. Boguslavo Radvilos Smolevičių dvare, Minsko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3871. L. 10.

⁹³³ LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060 a. L. 3.

⁹³⁴ VUB. RS. F. 4. B. A 1609. L. 3v.

⁹³⁵ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5.

⁹³⁶ 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus pilies Zatureiskio palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 165; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvaro pirtyje taip pat minima buvus suolus prausimuisi (*law 3 do mycia*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 6.

⁹³⁷ 1640 m. Jonušo Kiškos Daniuševo dvare: Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 42.

⁹³⁸ 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus pilies *Soiamowey Haci* palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 259.

⁹³⁹ Dvarelyje prie Losko pilies (*bania zmurowana, miedziana*; pirtyje taip pat buvo glazūruota krosnis, trys pakylas): Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 113.

⁹⁴⁰ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 236.

pirtyje buvo įrengtas karštam vandeniui skirtas kvadratinis varinis katilas (*kociel miedziany kwadratowy*)⁹⁴¹.

Pastebima, kad kai kuriose didikų pirtyse svarbus buvo ir estetiškas, reprezentacinis aspektas – jose būdavo įrengiamos puošnios glazūruotų koklių krosnis. Tokia krosnis 1599 m. buvo Mykolo Sapiegos Liušnevo dvaro sodybos pirtyje, be to, jos patalpoje buvo įrengti net trys stikliniai langai. Greičiausiai dėl pirties šviesumo, šaltinyje ji pavadinta *łaznia biała* (įrengta name, kurio kitoje pusėje, už priemenės, buvo *izba biała* su kamara ir kamarėle)⁹⁴². 1606 m. Kristupo Radvilos Ageniškio dvaro pirtyje krosnis buvo žaliai glazūruotų koklių, tik tuo metu jau sena, kiek apgriuvusi. Joje buvo įrengtos dvi pakylės, o šviesa sklido per tris stiklinius langus (tame pastate dar buvo priemenė, kamara ir išvietė)⁹⁴³. Įdomus Kristupo Radvilos Daliatičių dvaro sodyboje įrengtos pirties aprašymas – joje buvo spalvota krosnis su įmūrytu katilu, variniu vamzdžiu ir geležine skarda, varinė vonia, trys suolai ir dar vienas suoliukas (*zydel*)⁹⁴⁴. Pasak U. Augustyniak, ypač prabangiai būdavo įrengiamos prie Vilniaus miesto rezidencijų statytos pirtys ir tai rodė, kad čia būdavo ne tik prausiamasi, bet ir ilsimasi, o taip pat vyko socialinis gyvenimas, aptarinėjami reikalai⁹⁴⁵.

Tyrėja akcentavo, kad XVII a. I p. higiena Radvilų namų ūkiuose buvo gana aukšto lygio – tai rodo ne tik pirčių statymas, bet ir Vilniaus mūrnamyje įrengtos praustuvės, kuomet jau 1620 m. namas buvo prijungtas prie miesto vandentiekio, taip pat Kristupo Radvilos išlaidos asmeninei higienai⁹⁴⁶. Apie higienos reikmenis liudija 1645 m. šaltinis – tarp pirklio Martyno Norkaičio prekių paminėti 69 gabaliukai muilo (*mydla tabliczek 69*)⁹⁴⁷. Įdomu, kad pirtyje buvo naudojamosi chalatėliais – tai atskleidžia 1623 m. Zuzanos

⁹⁴¹ LVIA. F. 1280. Ap.1. B. 2203. L. 3.

⁹⁴² VUB. RS. F. 4. B. A1217. L. 1.

⁹⁴³ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 69. Žalia krosnis buvo ir 1640 m. Jonušo Kiškos Daniuševos dvaro pirtyje: Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 42.

⁹⁴⁴ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 6.

⁹⁴⁵ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 236.

⁹⁴⁶ Ibidem. P. 236, 313.

⁹⁴⁷ 1645 m. Jono Žadeikos ieškinys. Vardijamos pirklio Martyno Norkaičio paliktos prekės: LMAVB. RS. F. 32. B. 58. L. 1v.

Sadovskienės daiktų sąrašas (*fartuch okoliszy drugi do lazni za kop 3*)⁹⁴⁸. To meto higienos lygio suvokimui svarbus Saliamono Risinskio pasakojimas apie Mikalojaus Radvilos ilgaamžiškumą – karaliui Aleksandrui paklausus, kaip jis palaikąs ilgą žvalią senatvę, Mikalojus atsakęs: „Aš pasiekiau šito dėl trijų priežasčių: anksti keldamasis – juk nė karto nesutikau saulutės, vartydamasis lovoje, – taip pat kasdien prausdamasis pirtyje ir gerdamas medumi saldintą vandenį“⁹⁴⁹. Vadinas, prausimasis buvo suvokiamas kaip vienas iš būdų išlikti sveikam. Be to, kaip rašė Anzelmas Gostomskis, greičiausiai dėl to lenkų bajorai į vonias pridėdavo kvapnių džiovintų žolelių⁹⁵⁰.

Taigi, pagrindinis pirties elementas buvo krosnis, ant kurios sustatytuose katiluose būdavo šildomas vanduo. Bajorai kaitindavosi atsisėdę ant keliomis pakopomis sukaltų suolų. Turtingieji čia buvo pasistatę ir varinę vonią. Tai, jog pirtis būdavo įrengta beveik kiekvieno bajoro sodyboje, liudytų, jog to meto kilmingieji buvo įpratę praustis, tačiau nėra žinoma, kaip dažnai. Kai kurie didikai prausimąsi suvokė kaip sveikatos šaltinį, jie naudodavo muilą, kvapnias žoleles. Aptariamuoju laikotarpiu pirtis turėjo ir kitą, ne vien higienos funkciją – joje vyko socialinis gyvenimas. Apie čia apsilankydavusius svečius liudija reprezentacinis pirčių aspektas – turtingieji statydinosi didelius pirčių namus ir čia įrengdavo glazūruotą krosnį.

4. BAJORŲ ŠEIMOS NARIŲ VAIDMENYS NAMŲ ŪKYJE

Sukurti namų ūkį tiek materialine, tiek socialine prasme leido santuokos institutas, kuomet abu sutuoktiniai į namus atnešdavo savo įnašą. Koks buvo abiejų sutuoktinių vaidmuo, kuriant bendrą namų ūkį, ir, dar svarbiau, kokias funkcijas jie turėdavo atlikti, kad jį išlaikytų? Ar prie darbų prisidėdavo ir mažamečiai bajorų vaikai? Apskritai, ar aptarimojo laikotarpio LDK šaltiniai atskleidžia konkrečius bajorų šeimos narių veiksmus, reikalingus tiek

⁹⁴⁸ LVIA. F. SA. B. 4620. L. 424b.

⁹⁴⁹ Saliamonas Risinskis. Op. cit. P. 139.

⁹⁵⁰ Notaty Gospodarskie. P. 77, 79.

materialinei, tiek socialinei namų ūkio gerovei išlaikyti? Kaip šie veiksmai priklausė nuo turtinės padėties?

Apie sutuoktinių vaidmenis, kuriant namų ūkį, istoriografijoje jau yra pateikta svarbių įžvalgų. Pabrėžiama, kad aptariamuoju laikotarpiu į santuoką buvo žiūrima atsakingai, siekta, kad pasirinkti partneriai būtų to paties luomo⁹⁵¹. Dukroms, tekėsančioms už nebajoro, už tai grėsė Statutuose nustatytos turčinės sankcijos (jos negalėjo paveldėti dvarų ir gaudavo tik pusę paveldėtų dvarų vertės sumos). Tiesa, bajoras, vedęs „prasto“ luomo moterį, ją „subajorindavo“, suteikdamas visas bajorų luomo moterų teises⁹⁵². Tiek vyras, tiek žmona į bendrą namų ūkį turėjo įnešti savo turto dalį, kurią jiems paskirdavo tėvai arba giminaičiai⁹⁵³. Tačiau didžiąją naujos šeimos turto dalį sudarė būtent vyro dalis, o žmonos įnešamas turtas neturėjo viršyti 1/6 vyro turto vertės, nors praktikoje šios normos ne visada būdavo laikomasi⁹⁵⁴. Vyro turtą sudarė dvarai, kuriuos pagal tuo metu galiojusią teisę iš tėvo galėjo paveldėti tik sūnūs, ir tik jei jų nebuvo, tuomet ir dukros (tiesa, motinija ir sūnums, ir dukroms priklausė po lygiai)⁹⁵⁵. Nuotakos įnešama dalis buvo kraitis, paprastai ¼ tėvonijos, padalinamas po lygiai visoms dukroms. Tačiau kraitį dažniausiai sudarė kilnojamas turtas – pinigai, brangenybės, gyvuliai, drabužiai, įvairūs apyvokos daiktai bei nelaisvoji šeimyna. Kraitis-dvarai paprastai buvo pakeičiami piniginiu ekvivalentu, tad tik retais atvejais nuotakos į namų ūkį įnešamas turtas buvo žemė⁹⁵⁶. Iš neturtingų bajorų šeimos kilusi jaunoji kai kada kraičio visai neturėjo⁹⁵⁷, kai didikių kraičių dydis siekė kelis tūkstančius kapų grašių, pavyzdžiui, 1549 m. Onos Radvilaitės kraitis buvo įvertintas 5737 kapomis grašių⁹⁵⁸. Sudarius santuoką kraitis būdavo

⁹⁵¹ Sarcevičienė J. Moterys. P. 401.

⁹⁵² Valikonytė I. LDK bajorių teisė laisvai ištekėti. P. 153, 156.

⁹⁵³ Lazutka S., Valikonytė I., Karpavičienė J. Op. cit. P. LXXV.

⁹⁵⁴ Лазутка С., Валиконите И. Op. cit. P. 90.

⁹⁵⁵ Andriulis V. Op. cit. P. 100; 158.

⁹⁵⁶ Lazutka S., Valikonytė I., Karpavičienė J. Op. cit. P. LXXVIII – LXXX.

⁹⁵⁷ Andriulis V. Op. cit. P. 119.

⁹⁵⁸ Lesiak A. Op. cit. P. 136.

garantuojamas vyro turtu – šis garantas buvo dovis, kurio vertė turėjo būti dvigubo kraičio dydžio, tačiau negalėjo viršyti trečiosios vyro turto vertės⁹⁵⁹.

J. Sarcevičienė LDK bajorų šeimai taiko lenkų mokslininkės M. Boguckos suformuotą lenkų šeimos modelį. Pagal jį, XVI a. bajorų šeimą sudarė ne tik vyras, žmona, vaikai, bet taip pat tarnai, kartu gyvenantys seneliai, bei kiti tos pačios giminės atstovai, besisvečiuojantys giminaičiai ir netgi pavaldiniai⁹⁶⁰. Tai nėra stebėtina, kadangi Europoje Viduramžiais ir Naujųjų amžių pradžioje šeimos sąvoka buvo platesnė – ji apėmė visus nuo šeimos galvos priklausančius asmenis, tarp jų ir šeimynykščius⁹⁶¹. Lenkijoje aptariamuoju laikotarpiu į vienos šeimos rėmus tilpo paprastai dvi, rečiau trys kartos, dėl to didiko šeimoje buvo 8–15, o kai kada ir daugiau asmenų⁹⁶². Kiti tyrinėtojai teigia, jog XVI a. biologinę lenkų bajorų šeimą sudarė vidutiniškai 5–6 asmenys, tačiau prie jų būdavo apie 7 samdomi tarnai, todėl namiškių skaičius siekė 12–13 asmenų⁹⁶³. Visgi LDK bajorų šeimos sudėties klausimas reikalauja atskiro tyrimo, ir nors K. Kaseris išvelgė LDK egzistavusius skirtingus šeimos modelius – jo manymu, XVI a. rytinėse LDK dalyse dauguma šeimų buvo kompleksinės, tuo tarpu kituose LDK regionuose nuo XVI a. dėl Valakų reformos įtakos išsikristalizavo branduolinė šeima⁹⁶⁴, tačiau manytina, jog autorius greičiausiai kalba apie valstiečių šeimas, kurios, ir J. Jurginio pastebėjimu, XVI a II p. iš didžiosios šeimos išsirutuliojo į mažąją šeimą⁹⁶⁵. Verta pastebėti, kad naujame M. Liedkės darbe XVI–XVIII a. LDK didikų šeima yra laikoma branduoline šeima, kurią sudarė tėvai ir vaikai⁹⁶⁶.

Aptariamuoju laikotarpiu bajorų šeima LDK buvo patriarchalinė⁹⁶⁷, tai yra, šeimos galva buvo vyras. Dėl to finansinė namų ūkio išlaikymo atsakomybė krito ant jo pečių. Tam reikėjo efektyviai organizuoti dvarų ūkinę

⁹⁵⁹ Лазутка С., Валиконите И. *Op. cit.* P. 93.

⁹⁶⁰ Sarcevičienė J. Vyro ir žmonos santykių modelis. P. 194.

⁹⁶¹ Kessel M. *Op. cit.* P. 33–34.

⁹⁶² Sarcevičienė J. Vyro ir žmonos santykių modelis. P. 194.

⁹⁶³ Kuklo C. Wielkość i struktura gospodarstwa domowego. P. 169.

⁹⁶⁴ Kaser K. Serfdom in Eastern Europe. // *The history of the European Family. V. 1: Family Life in Early Modern Times: 1500–1789.* Edited by D. I. Kertzer and M. Barbagli. London. 2001. P. 49–50.

⁹⁶⁵ Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. P. 102.

⁹⁶⁶ Liedke M. *Op. cit.* P. 19.

⁹⁶⁷ Ragauskienė R. Barbora Radvilaitė. P. 32; Sarcevičienė J. Vyro ir žmonos santykių modelis. P. 215.

veiklą. Paskiruose dvaruose ši funkcija buvo pavedama urėdininkams. Istoriografijoje yra ištirti kai kurių didikų ekonominės veiklos bruožai. Radvila Našlaitėlis pats rūpinosi savo dvarų administravimu, užsiėmė javų bei miško produktų eksportu per Gdanską ir Karaliaučių, plėtojo gyvulininkystę – jo dvaruose pradėta auginti nemažai olandų veislės karvių bei kiaulių,⁹⁶⁸. Savo dvarų ūkio kontrolę vykdęs Radvila Rudasis reguliavo Valakų reformos vykdymą, žemės ūkio produkcijos gamybą, miško prekių bei javų eksportą į užsienį⁹⁶⁹. Apskritai, didikai vykdė plataus masto prekybą ir per savo atstovus intensyviai eksportuodavo miško produktus, vašką, kailius, javus bei importuodavo prabangos prekes, taip pat druską bei geležį⁹⁷⁰. Tam sąlygas suteikė Antrasis Lietuvos Statutas, bajorus atleidęs nuo maito, tiltų ir kelių mokesčių⁹⁷¹. Lenkijos bajorai taip pat rūpindavosi pelningai parduoti žemės ūkio produkciją, o kartu užtikrinti sklandų darbų atlikimą bei apsaugoti pasėlius nuo užpuolikų⁹⁷².

Nedidelius dvarus turėję bajorai prižiūrėdavo darbus laukuose bei miške ir netgi patys prie jų prisidėdavo. Apie tai liudija LDK teismų bylų aktų medžiaga: 1510 m. bajorėlis Steckus Zelepužičius bylinėjosi dėl jo paties užpuolimo nuosavoje pievoje⁹⁷³; 1541 m. karalienės bajorai broliai Leševičiai skundėsi, jog jie su žmonomis, vaikais ir samdiniais buvo užpulti nuosavame lauke⁹⁷⁴; taip pat ir valdovo žemionis Baltramiejus Montrimavičius 1557 m. buvo užpultas savo dvaro pievoje⁹⁷⁵; 1585 m. Upytės pavieto valdovo žemionis Motiejus Chroščionavičius skundėsi, jog jis buvo užpultas ir sumuštas laukuose, beruošiantis grikius džiovinimui⁹⁷⁶; 1619 m. teismo bylos duomenys liudija, kad Kazimieras Bartlomiejavičius, kartu su kitais Žemaitijos bajorais

⁹⁶⁸ Kempa T. Op. cit. P. 218–219; 233–235.

⁹⁶⁹ Ragauskienė R. LDK kancleris M. Radvila Rudasis. P. 217; 228; 238.

⁹⁷⁰ Ivinskis Z. Lietuvos prekybiniai santykiai su užsieniu. P. 120.

⁹⁷¹ Laumenskaitė E. Op. cit. P. 515.

⁹⁷² Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 135.

⁹⁷³ РИБ. Т. 20. Nr. 21. Sk. 21.

⁹⁷⁴ LM. TBK 6. Nr. 252. P. 181.

⁹⁷⁵ LM. TBK 37. Nr. 62. P. 83.

⁹⁷⁶ ABK. Т. 26. Nr. 49. P. 31.

Merkeliu Jutkevičiumi ir Jonu Stanislovaičiu miške krovė į vežimą nukirstus rąstus⁹⁷⁷.

Dėl to, kad vyras dažnai keliavo, vykdė įvairias pareigybes, kariavo, dalyvavo politiniame gyvenime ar pramogavo, sėsčiau gyvenusi žmona neretai turėjo pati tvarkytis su čia pat iškylančiomis problemomis, paprastai instruktuojama vyro per laiškus ar patikėtinius⁹⁷⁸. Kai kada moteris imtis veiksmų skatino ne vyro nebuvimas namuose, o jo švaistūniškumas, nesirūpinimas namų ūkio gerove. Kaip tik dėl tokio savo vyro elgesio 1528 m. į teismą kreipėsi ponia Mikalojienė Iljiničienė, skųsdamasi, jog jos vyras yra laidokas, iššvaistęs turtus, išpardavinėjęs ir pragėręs dvarus, o ją ir savo vaikus palikęs be nieko. Atsižvelgdamas į tai, didysis kunigaikštis šioje byloje palaikė būtent nukentėjusiosios pusę, uždraudęs Mikalojui Iljiničiui parduoti likusius dvarus⁹⁷⁹. J. Sarcevičienė mano, jog daugelis kilmingų moterų pačios dalyvavo ir šeimos turto valdyme: samdydavo tarnus ir ūkvedžius, įkeisdavo ar išnuomodavo žemę, skolindavo pinigus, o taip pat bylinėjosi su kaimynais, užiminėjo svetimas teritorijas⁹⁸⁰. Visgi daugiausia ekonominių funkcijų vykdė našlės, po vyro mirties tapusios jo dvarų ar jų dalies valdytojomis, nors tik iki vaikų pilnametystės⁹⁸¹. Itin akivaizdžiai tai atskleidžia ponia Šostokovienė, gindamasi dėl kai kurių pavogtų daiktų atrėžusi: *ужь дей я въ томъ невинна, бомъ не я старшая въ дому своемъ , едно мужъ мой, а я тежъ не вдова*⁹⁸².

Jei žmonos galimybė valdyti dvarus ir pačiai tvarkyti namų ūkį priklausė nuo ekonominių veiksnių ar šeimyninės padėties, tai namų ūkio priežiūra, nepaisant to, buvo viena pagrindinių moters veiklos sričių⁹⁸³. Ši jos funkcija aiškiai atsiskleidžia naraciniuose šaltiniuose. Štai Luko Gurnickio pasakojimo veikėjas, kalbėdamas apie dvaro damai būtinas savybes, pabrėžia,

⁹⁷⁷ LMAVB. RS. F. 32. B. 33. L. 1.

⁹⁷⁸ Sarcevičienė J. Vyro ir moters santykių modelis. P. 200–201.

⁹⁷⁹ LM. TBK. 4. Nr. 308. P. 259–260. (Vertimas į lietuvių kalbą – žr.: Valikonytė I. Lietuvos Metrikos 4 – oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti. // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė. Red. I. Valikonytė. Vilnius. 1998. P. 145–146).

⁹⁸⁰ Sarcevičienė J. Moterys. P. 408; 407.

⁹⁸¹ Valikonytė I. Našlės vainikinė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. P. 82.

⁹⁸² 1561 m.: ABK. T. 17. Nr. 1008. P. 430.

⁹⁸³ Ragauskienė R. Barbora Radvilaitė. P. 33.

jog jai svarbiausias yra „mokėjimas tvarkytis savo namuose, vaikelius kreipti į gerą, tausoti savo sutuoktinio pajamas“⁹⁸⁴. Jau I. Valikonytė pastebėjo, jog tokiems amžininkams, kaip Mykolas Lietuvis bei Andrius Volanas, moterų išėjimas iš namų, kur joms, anot jų, priderėjo būti, kėlė didelį nepasitenkinimą⁹⁸⁵. Tyrėja J. Sarcevičienė pastebėjo, kad tiek didikės, tiek bajorės namuose ne tik tvarkė visus su jais susijusius reikalus, o taip pat rūpinosi vaikais, patarnavo sutuoktiniui, slaugė susirgusius bei palaikė tarnų moralę⁹⁸⁶. Be to, didikės rūpinosi ir keliomis ar daugiau į savo namus priimtų globotinių, kurioms suteikdavo atitinkamą išsilavinimą ir pasirūpindavo kraičiu⁹⁸⁷.

Lenkų istorikė M. Bogucka teigia, kad iš tiesų bajorė namuose turėjo vykdyti įvairius svarbius vaidmenis, tarp kurių buvo ir namų ūkio šeimininkės vaidmuo. Jis apėmė tvartų, vištidžių, daržų ir sodų priežiūrą, o taip pat rūpinimąsi gyvenamųjų patalpų tvarkymu, skalbimu, maisto konservavimu žiemai, pieno produktų bei kasdienio maisto gaminimu. Didikių veikla šioje srityje apsiribojo vadovavimu tarnaitėms bei jų darbo priežiūra, kai bajorės namų ūkio darbus atliko asmeniškai⁹⁸⁸. 1589 m. teismo byla atskleidžia, kad bajorė Lyčkovienė savo vyrui siuvo drabužius⁹⁸⁹; pagal 1636 m. teismo bylos medžiagą, Jono Narbuto žmona darže rovė krapus⁹⁹⁰.

Bajorių darbas neapsiribojo vien išvardintomis sritimis – jos dirbo ir lauko darbus. Pavyzdžiui, 1529 m., kaip pasakojo liudytojas teismo byloje, bajorė Ščastnienė kartu su šeimyna pjovė avižas⁹⁹¹; 1582 m. bajoro Tichono Vasilevičiaus žmona, dukra ir tarnaitė buvo užpultos bepjaunančios kviečius (bajorė su savimi tuomet turėjo ne tik pjautuvą, bet ir prie diržo pritvirtintą adatinę, kurioje buvo kapa grašių, mūvėjo du sidabrinčius 24 grašius

⁹⁸⁴ Lukas Gurnickis. Op. cit. P. 196; 188.

⁹⁸⁵ Valikonytė I. Ar Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. moteris buvo pilietė? P. 71.

⁹⁸⁶ Sarcevičienė J. Lietuvos didikės proginėje literatūroje. P. 151; 156.

⁹⁸⁷ Sarcevičienė J. Moterys. P. 408; 407.

⁹⁸⁸ Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. P. 71–72.

⁹⁸⁹ <...> тая Лычковая <...> почала была тоє убрание зъ рукъ у ключницы вырывать, поведаючи, же тоє убрание она пошла мужу своему: АВК. Т. 18. Nr. 83. P. 67.

⁹⁹⁰ Karšuvos valsč.: Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 3. XVII amžius. Sud. N. Vėlius. Vilnius. 2003. P. 395.

⁹⁹¹ LM. TBK 6. Nr. 258. P. 184.

kainavusius žiedus, iš kurių vienas buvo paausotas)⁹⁹². Be javų pjūties bajorės taip pat dalyvavo šieno ruošime – 1542 m. bajorėlis Jonas Vaitkavičius skundėsi, jog kelyje buvo užpulta jo dukra Barbora ir žentas, vežantys ką tik nupjautą žolę⁹⁹³. 1547 m. teismo byloje užsimenama, kad Andriaus Bobolevičiaus žmona Filicė, kartu su jo broliu Stanislovu ir dviem vaikais (*робятъ*) – Antanu Bortkevičiumi ir Steponu Urbanavičiumi, buvo laukuose (*на властѣное поле мое*), kur buvo užpulti⁹⁹⁴. Kartais bajorės netgi ganydavo galvijus, pavyzdžiui, 1646 m. ponia Tamošienė, Tomašo Budriko žmona, savo galvijus išgynė į pievą pasiganyti⁹⁹⁵. Šaltiniai atskleidžia, kad žmonos, paprastai vyrui išvykus, pačios stengėsi apsaugoti pasėlius ir pievas: 1539 m. valdovo bajoras Povilas Lyčka skundėsi, jog buvo užpulta ir sumušta jo žmona, tuo metu, kai kiaules iš rugių vijo⁹⁹⁶; 1582 m. teismo byloje Žygimantavičienė, skųsdamasi dėl sumušimo, pasakojo, kad ji, pastebėjusi ponų Gribavičių žirgus savo pievoje, su motere ten ėjusi, norėdama žirgus išvyti, nes jos sutuoktinio namie nebuvo, o tie žirgai ir gyvuliai niokojo pievą⁹⁹⁷; 1602 m. Jezofo Kamenskio žmona, jam nesant namuose, pastebėjusi užpultą pievą kartu su augintiniu bajoru Matejevičiumi ir motere Uršule Matejevniene nuėjo ir klausė, kodėl užpuolikės pjauna žolę ir kraunasi sau į vežimą⁹⁹⁸. Šaltiniai taip pat užsimena ir apie neteisėtus bajorių veiksmus – 1605 m. Liucija Randomanskienė kartu su tarnais ir šeimynykščiais užpuolė Baltromėjaus Randomanskio Narutiškių laukus (Trakų paviete) ir, savivaliaudami, pjovė rugius⁹⁹⁹.

Šaltiniuose atsiskleidžia suaugusių vaikų pareiga prižiūrėti susirgusius ir pasenusius tėvus. Vieni šią pareigą nuoširdžiai vykdė, kiti jos norėjo išvengti. Antai, 1596 m. Marina Liubaščianskienė testamentu savo turtą paliko tik vienai

⁹⁹² ABK. T. 36. Nr. 307. P. 259.

⁹⁹³ LM. TBK. 6. Nr. 373. P. 255 – 256.

⁹⁹⁴ LM. TBK. 19. Nr. 106. P. 134.

⁹⁹⁵ Rietavo valsč.: LMAVB. RS. F. 32. B. 37. L. 5.

⁹⁹⁶ ABK. T. 17. Nr. 33. P. 12.

⁹⁹⁷ <...> *обачывъшы дей я кони пановъ Грыбовичовъ у сеножати своей, шъла дей есьми зъ жонъкою, хотечы тые кони занять, бо дей малъжонъка моего дома нетъ, а они дей и сеножатъ за обычай коньми и быдломъ травяты*: ABK. T. 36. Nr. 274. P. 227.

⁹⁹⁸ LVIA. F. SA. B. 4612. L. 9.

⁹⁹⁹ LMAVB. RS. F. 138. B. 204. L. 1.

savo dukrai Onai, pabrėždama, kad jau nemažai laiko praėjo, kai jos sūnus Gabrielius ją, savo motiną, jos negerbdamas, senatvėje apleido ir tarnauja valdovui, o kita dukra – Sofija, taip pat ją paliko ir nieko nenorėjo apie ją žinoti¹⁰⁰⁰. O štai 1601 m. Vatiekus Derbutas testamente pažymėjo, kad jo duktė su žentu nuo seno jam padėjo, mylėjo ir gerbė, ir dabar, jam sergant, padeda¹⁰⁰¹. 1602 m. teismo byla atskleidžia, kad pasiligojusį Mikalojų Malinovskį prižiūrėjo ir jam patarnavo suaugęs sūnus Jarošas¹⁰⁰². 1650 m. Jonas Miglinas (gyvenęs Trakų vaivadijoje) savo testamente rašė, kad jo dukra, turėjusi jį senatvėje prižiūrėti, kartais mušė¹⁰⁰³.

Mažamečiai ir paūgėję vaikai namų ūkyje atliko tam tikras funkcijas, nors tai priklausė nuo bajorų turtinės padėties. Daugumoje Europos šalių mažuose ūkiuose berniukai ir mergaitės prižiūrėjo jaunesnius brolius ar seseris, atnešdavo vandens ir malkų, rinko akmenis, baidė paukščius, krėtė mėšlą, prižiūrėjo kiaules ir avis. Paaugę jaunuoliai su tėvu dirbo laukuose ir arklidėse, o dukterys motinai padėdavo namuose bei sode¹⁰⁰⁴. XVI a. – XVII a. I p. LDK šaltiniai taip pat paliudija apie bajorų vaikų darbą namų ūkyje. 1585 m. akte minima, jog Upytės pavieta žemionio Povilo Ambroževičiaus vaikai prie namų ganė žąsiukus¹⁰⁰⁵. 1582 m. byloje užsimenama, jog dukra kartu su motina ir šeimynykščiais dirbo laukuose¹⁰⁰⁶. 1587 m. Mikalojus Jačenskis savo dukrelę Daratą kartu su pavaldine Agnieška Jokūbiene buvo nusiuntęs iš aviųžų parginti namo kiaules (Jočėnuose, Vilniaus paviete)¹⁰⁰⁷. 1596 m. buvo sumušta žemionio S. Bialskio anūkė bei šeimynykštės, tuo metu pievoje grėbusios

¹⁰⁰⁰ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 47. P. 251.

¹⁰⁰¹ Anužytė L. Žemaitijos bajorų testamentai XVI a. pabaiga – XVII a. pradžia. // Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. Vilnius. 1998. P. 138.

¹⁰⁰² <...> сына деи его на име Яроша Малиновского <...> вжо дорослой которы в той хоробе отца своего Миколая <...> прыгледал и ему услуговал: LVIA. F. SA. B. 4612. L. 18.

¹⁰⁰³ <...> curki moiey, ktora mie w starosci mey nie tylko aby doglądac miala ale częstemi boiami trapila: LMAVB. RS. F. 138. B. 1097. L. 1.

¹⁰⁰⁴ Heywood C. Op. cit. P. 514.

¹⁰⁰⁵ ABK. T. 26. Nr. 250. P. 149.

¹⁰⁰⁶ ABK. T. 36. Nr. 307. P. 259. Taip pat žr.: LM. TB K 11. Nr. 40. P. 46.

¹⁰⁰⁷ LMAVB. RS. F. 273. B. 3296. L. 1.

šieną¹⁰⁰⁸. 1648 m. teismo bylos duomenimis, dar pilnametystės nesulaukusi Adomo Druktenio dukrelė laukuose ganė gyvulius (Pajūrio valsčiuje)¹⁰⁰⁹.

Dukros, pasilikdavusios namuose iki pat santuokos¹⁰¹⁰, ne tik siuvinėjo, siuvo, verpė ar audė, bet taip pat būdavo mokomos rūpintis daržu, atsargų kaupimu, gaminti valgi, rinkti ir tinkamai naudoti vaistinguosius augalus¹⁰¹¹ bei, kaip minėta, dirbti lauko darbus. Tuo tarpu berniukai, iki 7 metų buvę prie motinos¹⁰¹², vėliau tėvo buvo supažindinami su lauko darbais, tačiau daugiau dėmesio buvo skiriama jų išsilavinimui, dėl ko po namų „mokyklos“ tėvai siekė juos išsiųsti į universitetus, valdovo ar didikų dvarus¹⁰¹³. 1580 m. Slanimo seniūnas Mykolas Valavičius testamente rašė: *где бы дети мои, з нею набытые музског(о) рожая, потребовали в том ч(а)се за опеки ее науки до писма, до выхованья, а потом и до службъ, до ког(о) их Пан Бог обернет, тогда малжонка моя звыш преречоная с тых же именеи моих им на то накладити мает водле налешного баченя, милости и ласки своее материское*¹⁰¹⁴. 1598 m. Joachim Grigoravičius (gyvenęs Slanimo raviete) testamente taip pat paminėjo, kad: *сынове до того часу, пока дастъ Панъ Богъ до науки давати будут, при малжонце моеи мешкати будутъ. А гды сыны мои до науки даны будут <...> за стараньем ее и их м(и)л(ости) пановъ опекуновъ науки и писма научитисе могли*¹⁰¹⁵.

Tyrimas atskleidė, kad santuokos būdu sukurtame namų ūkyje mažiau pasiturintys bajorai prie jo išlaikymo prisidėdavo ne tik priežiūra, bet ir konkrečiais darbais laukuose ir miške. Daug rūpesčių sugriūdavo ant moterų pečių – greičiausiai, kaip ir Lenkijoje, jos turėjo prižiūrėti ir pačios prisidėti prie gyvenamųjų patalpų tvarkymo, skalbimo, maisto konservavimo žiemai, pieno produktų bei kasdienio maisto gaminimo. Šaltinių duomenimis, kartais

¹⁰⁰⁸ LIIR. B. 159. L. 448.

¹⁰⁰⁹ LMAVB. RS. F. 198. B. 622. L. 1.

¹⁰¹⁰ Ragauskienė R. Barbora Radvilaitė. P. 63.

¹⁰¹¹ Sarcevičienė J. Moterys. P. 399.

¹⁰¹² Ragauskienė R. Barbora Radvilaitė. P. 63.

¹⁰¹³ Sarcevičienė J. Moterys. P. 399.

¹⁰¹⁴ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 84. P. 410.

¹⁰¹⁵ Ibidem. Nr. 114. P. 532. Apie didikų vaikų auklėjimą, pavyzdžiui, žr.: Augustyniak U.

Wychowanie młodych Radziwiłłów w dworze Birżańskim w XVII w. // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII. Red.: M.

Dąbrowska, A. Klonder. Warszawa. 2002. P. 129–148.

jos taip pat siūdavo savo šeimos nariams drabužius, darbavosi darže ir laukuose. Vyri dažnai nesant namuose, pati žmona turėjo apsaugoti turtą – kartu su šeimynykščiais ji eidavo iš pasėlių išginti svetimų galvijų ar savavališkai žolę šienaujančių reikalauti „palikti pievą ramybėje“. Smulkius darbus atliko ir mažamečiai vaikai – paprastai jie ganydavo naminius paukščius ar gyvulius, prisidėdavo prie lauko darbų. Be rūpinimosi namų ūkio materialine gerove, suaugusiųjų vaikų pareiga buvo padėti pasiligojusiems, susenusiems savo tėvams, nors ne visi šią pareigą nuoširdžiai vykdė. Tuo tarpu tėvai savo jauniems sūnums stengėsi suteikti galimybę pasimokyti, bent jau išmokti rašto.

III. BAJORŲ VIRTUVĖ LDK XVI A. – XVII A. I PUSĖJE

1. MAISTO ATSARGŲ LAIKYMAS

Šaltinių tyrimas rodo, kad maisto produktų ir gėrimų atsargoms laikyti, be svirnų ar po gyvenamuoju namu įrengtų paklėčių ir rūsių, bajorų sodybose būdavo paskiriama dar keletas atskirų pastatėlių ar patalpų. Koks buvo šių statinių spektras ir ar jie buvo specializuoti? Ką tai sako apie namų ūkio aprūpinimą maisto produktais?

Gėrimų ir maisto produktų atsargoms laikyti buvo skirti dvaro kieme iškasti rūšiai (*пивница, погреб, склеп*). Dažnai jie būdavo įrengiami ne po gyvenamaisiais namais, bet šalia jų. Rūšiai būdavo sumūryti iš akmenų¹⁰¹⁶, apdengti šiaudais¹⁰¹⁷ arba skiedromis¹⁰¹⁸, visuomet su užrakinamomis durimis, kai kada – ir su grotomis¹⁰¹⁹. Kartais virš jų būdavo surenčiama stoginė¹⁰²⁰ ar prieangis¹⁰²¹, arba pastatyta kamara, klėtelė, sūrinė¹⁰²².

Vienais atvejais rūsyje buvo laikytos kelios ar keliolika alaus statinių ir pora kubilų daržovių: 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvaro rūsyje buvo viena statinė miežinio alaus, dvi statinės alaus iš vasarojaus ir dar viena mažesnė statinė kvietinio alaus, taip pat kubilas sūdytų kopūstų bei kubilas

¹⁰¹⁶ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav. (*пивницу мурованую в двадцати копах грошеи подано*): IA. Nr. 40. Sk. 240; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare (*Piwnica ziemni korana, s katiemia turowana*): ibidem. Nr. 42. Sk. 252; 1592 m. Kurtuvėnų dvare (*пивница в земли мурована каменьями*): ibidem. Nr. 64. Sk. 330; 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav. (*пивница новая мурованая*): ABK T. 14. Nr. 51. P. 436.

¹⁰¹⁷ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare: IA. Nr. 42. Sk. 252; 1595 m. kunigaikščių Mykolo ir Jurgio Višnioveckių Deksnų dvare, Minsko vaiv.: ABK. T. 14. Nr. 67. P. 511; 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skačiūnų dvare, Ukmergės pav.: IA. Nr. 136. Sk. 504.

¹⁰¹⁸ 1598 m. Kristupo Radvilos Iškoldžio dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1380. L. 2v.

¹⁰¹⁹ 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav. (*дверь на завесах,ъ замockъ нутреный, кградка на завесахъ, при ней замockъ и защепка*): ABK T. 14. Nr. 51. P. 436; 1596 m. Onos Sadovskienės Nemenčinės dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 3.

¹⁰²⁰ 1593 m. Stanislovo Kiškos Cholchlos dvare (*Piwnica dawna zmurowana i szopa nad piwnicą dranicami kryta*): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 25.

¹⁰²¹ 1592 m. Jono Paco Magilnos dvare, Minsko pav. (*на той пивницы кганокъ кгонтами побитый*): ABK T. 14. Nr. 51. P. 436.

¹⁰²² 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav. (*szernik i pod nim piwnica*): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 408; 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav. (*пивница съ покрытьемъ, на той пивницы клетка зъ кганечкомъ*): AC. T. 4. Nr. 76. P. 301; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare (*piwnica słomą kryta <...> na tey piwnicy komorka*): ABK. T. 14. Nr. 61. P. 480.

sūdytų agurkų¹⁰²³; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvaro rūsyje buvo 5 alaus statinės, trys pusstatinės, du alaus kubilai ir trečias salykliui¹⁰²⁴. Kitais atvejais rūsiuose būdavo pora ar net kelios dešimtys statinių alaus, taip pat midaus ir vyno atsargų: 1556 m. iš Andriaus Ciechanoviečio dvaro rūsio buvo pavogta 10 statinių kvietinio alaus, 5 kubilai ir 7 statinės midaus¹⁰²⁵; 1577 m. Apolonijos Koptienės dvare trijuose rūsiuose buvo laikytos kelios dešimtys statinių alaus, midaus, kelios statinės vyno, malvazijos, degtinės, taip pat sviestas ir sūriai¹⁰²⁶; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pavieta, rūsyje buvo 50 alaus statinių ir 10 didelių kubilų¹⁰²⁷. Kiti inventoriai taip pat liudija apie rūsiuose sudėtas alaus statines ir daržoves¹⁰²⁸ arba medinius indus, skirtus gėrimams ar maisto produktams laikyti¹⁰²⁹. Dvarelis kieme įrengti rūriai būdavo skirti pieno produktams arba daržovėms¹⁰³⁰.

Ledainės (*ледница, lodownia*) šaltiniuose minimos nuo 1570 m.¹⁰³¹, tačiau dažniau sutinkamos XVII a. I p. didikų sodybose¹⁰³². Kaip rašoma 1634 m. Dubingių inventoriuje, tokiam rūsyje su ledais (*s lodem*), įrengtame prie ežero, būdavo laikomos sugautos žuvys¹⁰³³.

Kai kuriuose dvaruose buvo pastatyti šiaudais dengti, užrakinami sandėliukai (*спижарня, spizarnia*), kartais – su kamaromis¹⁰³⁴. XVII a. I p.

¹⁰²³ AC. T. 4. Nr. 68. P. 239.

¹⁰²⁴ IA. Nr. 42. Sk. 252.

¹⁰²⁵ ABK. T. 22. Nr. 447. P. 237.

¹⁰²⁶ ABK. T. 3. Nr. 156. P. 287.

¹⁰²⁷ IA. Nr. 40. Sk. 240.

¹⁰²⁸ 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvaro sodybos rūsyje buvo 5 alaus statinės: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 3; 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro sodybos rūsyje buvo dvi statinės kvietinio ir statinė miežinio alaus, 390 pynių svogūnų: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 5.

¹⁰²⁹ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav., rūsyje ir patalpoje virš rūsio buvo 36 senos, mažos ir didelės statinės, 44 naujos, mažos ir didelės statinės, 5 seni pusbokaliai, 6 kubilai daržovėms rauginti, 2 kubilai javams supilti, 5 šiupininės, 3 liepinukai, 3 prastos statinės ir tošinė pintinė: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 8.

¹⁰³⁰ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro, Lydos pav., Stockio palivarke buvo nedidelis rūsys pieno produktams, virš jo – sūrinė: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 15; 1628 m. Kristupo Radvilos Postavo dvaro palivarke buvo rūsys pieno produktams laikyti vasarą (*dla schowania młeczna lecie*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 5; 1646 m. Miecavičių dvare, Naugarduko pav., dvarelyje buvo rūsys daržovėms: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2362. L. 1v.

¹⁰³¹ Kruonio dvare, kuris priklausė valdovui, nuo 1570 m. – Oginskams: IA. Nr. 22. Sk. 177.

¹⁰³² 1622 m. Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*Za wrotami lodownia z ziemi*): LVIA. F. 525. B. 1200. L. 7v.; 1647 m. Boguslavo Radvilos Šližių dvare, Oršos pav., ledainė minima buvus kluono kieme: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4267. L. 4.

¹⁰³³ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 918. L. 4.

¹⁰³⁴ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*спижаренка <...> дверу простые, пробой, защепка и замок*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 361; 1591 m. Jono Ilgovskio Viduklės

didikų sodybose sandėliukai būdavo dengti skiedriniais stogais, ant kurių boluodavo vėjarodės¹⁰³⁵, prie jų kai kada būdavo pristatomas prieangis, o po jais įrengiamas rūsys¹⁰³⁶. Mažuose sandėliukuose buvo laikoma duona¹⁰³⁷ arba daržovės¹⁰³⁸, kituose – įvairūs namų ūkio rakandai: loviai, statinės¹⁰³⁹. Duonos kepalai būdavo laikomi ir pirtikėse (*пиртука*), tačiau apie šį trobesį daugiau duomenų neturime¹⁰⁴⁰.

Sodybose būdavo statomos ir atskiros pirkelės ar grytelės daržovėms laikyti (*устобка для варива, гриденка для варыва*)¹⁰⁴¹. Pagal 1598 m. Stanislovo Kiškos Zalūbiškio dvarelio Ukmergės pavieta inventorių, tokioje pirkelėje stovėjo krosnis, buvo įrengtas mažas langelis, o durys užkabinamos su kabliais¹⁰⁴². Pirkelėse buvo laikomi kopūstai, ropės, morkos, kartu buvo sudedami duonos kepalai; kitais atvejais jose tebūdavo likusios tuščios statinės ir dėžės¹⁰⁴³. Neretai daržovėms buvo skirta viena didesnio pastato, kai kada kepyklos ar bravoro, patalpa¹⁰⁴⁴. 1584 m. Teodoro Kincavičiaus Arlovietės

dvarelyje (*спижарная без века с коморками*): IA. Nr. 59. Sk. 309; 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav., dvarelio kieme (*szpizarnia, nath thę szpizarnią schowanie y wschod do thei szpizarni, dach pokryty szłomą, drzwi bez zawiasow*): Nr. 46. P. 401.

¹⁰³⁵ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 2.

¹⁰³⁶ 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 3–4.

¹⁰³⁷ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*спижаренка, где хлеб ховають*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 361.

¹⁰³⁸ 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare, dvarelio kiemo sandeliuke buvo kubiliukas sūdytų kopūstų, 3 kubilai batvinių, statinė alaus acto, pusanthro kubo raugintų kopūstų, kubilas burokų, šiupininė apynių: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 9.

¹⁰³⁹ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav., dvarelio kieme (*w thei spizarni thok wielki ieden, mnieyszych cztery, korytho iedno wielkie, kłoda wielka iedna, drwzi wielkie z zawiaszami wielkimi żelaznemi*): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401; 1594 m. Slucko kunigaikštienės Sofijos iš Mielco Žoltanų dvare (*spizarnia, u niey <...> sasięki dwa, kadłubow cztery, beczka do sypania 1, słomianek wielkich 3, malych słomianek 4, fascze pulmachowe 2 nowe, pulmiarek okowany wymierzony lwowski, drugi prosty*): ibidem. Nr. 59. P. 476.

¹⁰⁴⁰ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 168, 318.

¹⁰⁴¹ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*изба немалая, где ховату вариво*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 356; 1591 m. Jono Ilgovksio Viduklės dvarelyje (*гриденка для варыва*): IA. Nr. 59. Sk. 309; 1594 m. Gelijašo Vaišnoros Belicos dvare, Minsko vaiv. (*устобка для варива, згнилая*): ABK. T. 14. Nr. 66. P. 508.

¹⁰⁴² <...> *izdebka, gdzie jarzyny składaię; w niey piec czarny, okienko jedno, drzwi przez zawiasow z zasczepkami*: IA. Nr. 135. Sk. 501.

¹⁰⁴³ 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare nedidelėje „juodoje“ pirkelėje buvo kubilas su raugintais kopūstais, dvi statinės ropių, 53 galvos kopūstų, pintinėlė morkų, 4 kepalai duonos: LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 3; 1593 m. Elenos Mažeikienės Butkiškės dvarelyje, Ariogalos valsč., stovėjo sena pirkelė kopūstams (*изтобъка для складеня капуста, напол старая*): IA. Nr. 69. Sk. 345; 1597 m. Stanislavo Kiškos Vastapų dvare, Ukmergės pav., pirkelėje buvo 4 kubilai daržovėms, 4 dėžės duonos kepimui ir du ausekliai: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2966. L. 1v.

¹⁰⁴⁴ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 362; 1596 m. Jono Gruzdžio Kiaunorių dvare: IA. Nr. 92. Sk. 402; 1596 m. Onos Petrienės Pužų

dvare, Kauno pavieta, šiaudais dengto trobesio vienoje pusėje buvo seklytėlė, kitoje – patalpėlė daržovėms su sumūryta krosnimi. Joje tuo metu buvo du kubilai kopūstų, kubilas agurkų sūdymui ir 4 senos alaus statinės¹⁰⁴⁵. 1596 m. Eirimaičių dvare po vienu šiaudiniu stogu buvo bravoras, pirtis ir patalpėlė daržovėms¹⁰⁴⁶.

Pieno produktai būdavo laikomi ūkiniame dvarelio kieme: šeimynos pirkios kamarose¹⁰⁴⁷ ar nedidelėse šiaudais dengtose rakinamose trobelėse (*yzdebka dlia mleczna, клетка для молочного*)¹⁰⁴⁸ bei sūrinėse (*syrnica, sernik*). Sūrinės buvo maži, ant aukštų stulpų iškelti pastatėliai, dažnai su paklėčiu, o kartais ir rūsiu apačioje¹⁰⁴⁹. Šaltiniai liudija, kad sūrinės būdavo dengtos šiaudais arba skiedromis, jų durys, kaip įprasta, buvo rakinamos¹⁰⁵⁰. Kadangi šis pastatėlis buvo skirtas sūriams džiovinti¹⁰⁵¹, jo sienos buvo pintos iš žabų arba suręstos iš plonų sijų, kad į patalpą galėtų lengvai patekti oras¹⁰⁵². Kai kada ši pastatėlį juosdavo prieangis¹⁰⁵³. Paprastai sūrinės būdavo iškeltos

dvarelyje, Viduklės valsč.: ibidem. Nr. 100. Sk. 419; 1597 m. Tanskų Svirnų dvare, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 123. Sk. 465 ir kt.

¹⁰⁴⁵ ABK. T. 14. Nr. 27. P. 277.

¹⁰⁴⁶ IA. Nr. 104. Sk. 431.

¹⁰⁴⁷ 1571 m. Jurgio Chodkevičiaus Rosko dvare, Gardino pav.: AC. T. 1. Nr. 46. P. 146; 1594 m. Elžbietos Kęstarcienės Dubėnų dvare, Užvenčio valsč.: ABK. T. 14. Nr. 64. P. 500.

¹⁰⁴⁸ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare (*yzdebka nowa z drzewa iedlinego dlia mleczna, słomą krita, drwzy (z) zaszczepkami zieliaznemi y s kłotką*): IA. Nr. 42. Sk. 251; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvare (*yzdebka dlia mleczną, z roznego drzewa, nowa, słomą pokrywana*): ibidem. P. 254; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*клетка невеликая для молочного*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 356; 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav. (*устобка для молочного, невеликая*): ibidem. P. 362.

¹⁰⁴⁹ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22.

¹⁰⁵⁰ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav.: (*сырница зъ дверми, въ которой пробой, зацѣпка и замокъ*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 356; 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav. (*szerniki dwa, pod iednem komorka, drwzi proste ze szkoblem, na wierzchu drwzi szkoblem, w ney kith konopi tharthich dwanasczie, w kuźdei kiczie po garsczy trzydzieszczi, kitha lnu iedna. Item drugi sernik, pod nim piwniczka, na obu pobiczie draniczami*): ibidem. Nr. 46. P. 401; 1591 m. Petų Chušlevo dvare (*szernik na slupach pokrythy szłomą, drwzi szkobl, z wrzeciądzem i kłodka*): ibidem. P. 408; 1597 m. Grigorijaus Koširskio ir Mikalojaus Kiškos Kosovo dvare, Slanimo pav. (*сырница новая зъ кганкомъ на столпы, подъ нею холодникъ съ прутья уроблень, драницами побитъ*): ibidem. Nr. 83. P. 608.

¹⁰⁵¹ Šaltiniuose taip ir įvardijama: *syrnica dla suszenia syrow*: 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3.

¹⁰⁵² Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22. Šaltinių duomenimis, sūrinė būdavo apkalta kartimis (*laskami opierzona*): 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3.

¹⁰⁵³ 1597 m. Grigorijaus Koširskio ir Mikalojaus Kiškos Kosovo dvare, Slanimo pav.: ABK. T. 14. Nr. 83. P. 608; 1600 m. Tretiniškių dvaro palivarke, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3419. L. 3.

ant keturių stulpų ir tik retkarčiais, labai nedidelės – ant vieno¹⁰⁵⁴. Aukštai esanti patalpėlė būdavo pasiekiami kopėtėlėmis¹⁰⁵⁵. Kai kuriose didikų sodybose jos buvo su turėklais, kad lipti būtų patogiau ir saugiau¹⁰⁵⁶. Apačioje, paklėtyje ir rūsyje, būdavo laikomi pieno produktai. 1571 m. Volnos dvaro sūrinėje buvo ne tik 11 sūrių, puodas sviesto, varškė, bet ir viena melžtuvė (*дойница*)¹⁰⁵⁷. 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pavieta, sūrinėje buvo net 80 apvalių sūrių¹⁰⁵⁸. Šaltiniai liudija, kad kai kada virš sūrinės dar būdavo įrengta karvelidė (*nad nię golębnik*)¹⁰⁵⁹. Įdomu, kad 1639 m. Jonušo Kiškos Krivičių dvaro palivarke, Ašmenos pavieta, sūrinės paklėtis buvo naudojamas ne pieno produktams laikyti, bet kalinti prasikaltusius (*pod tą sernicą na sadzanie obwinionych*)¹⁰⁶⁰.

Taigi, bajorų sodyboje buvo specializuotų pastatų – vieni jų buvo skirti būtent daržovėms, kiti – pieno produktams. Tai liudija, jog daržininkystės vaisiai, pienininkystės produktai buvo itin svarbūs namų ūkiui, nes sudarė svarbią kasdienio mitybos raciono dalį.

Inventoriai mini įvairias maisto produktams laikyti skirtas talpas – šie rakandai sudarė didžiausią šaltiniuose vadinamų *начыня домового, statki domowe* ar *naczynie dwornie* dalį. Tad kokia buvo jų įvairovė, kokiais terminais jie įvardijami ir kam jie būdavo skirti? Iš jų bene labiausiai buvo paplitusios medinės statinės (*beczka, бочка*), kuriose buvo laikomi javai¹⁰⁶¹, salyklas¹⁰⁶², įvairios daržovės¹⁰⁶³, tarp jų sūdyti kopūstai ir agurkai¹⁰⁶⁴, taip pat

¹⁰⁵⁴ 1648 m. Boguslavo Radvilos Viesiejų palivarke, Slucko pav. (*sernik mały na iednym słupie*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4576. L. 2.

¹⁰⁵⁵ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvaro palivarke (*sernik, w niey wschod*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 10v.; 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3.

¹⁰⁵⁶ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav. (*wschodek z poręczem*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 3v.; 1628 m. Alberto Radvilos Šventadvario (*Święty Dwor*) palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 333.

¹⁰⁵⁷ AC. T. 4. Nr. 68. P. 240.

¹⁰⁵⁸ LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 3v.

¹⁰⁵⁹ 1644 m. Boguslavo Radvilos Naujadvario dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2775. L. 3.

¹⁰⁶⁰ Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 70.

¹⁰⁶¹ LM. TBK. 12. Nr. 107. P. 103; Nr. 108. P. 103, LM. Użr. 6. Nr. 308. P. 201; ABK. T. 36. Nr. 33. P. 34; ABK. T. 26. Nr. 267. P. 162 ir kt.

¹⁰⁶² LM. TBK. 12. Nr. 107. P. 103; Nr. 109. P. 103.

¹⁰⁶³ ABK. T. 14. Nr. 3. P. 22; Nr. 59. P. 476.

¹⁰⁶⁴ IA. Nr. 116. Sk. 453.

alus¹⁰⁶⁵ ir midus¹⁰⁶⁶, silkės ar kitos žuvys¹⁰⁶⁷, druska¹⁰⁶⁸; statinėse būdavo gabenamas vanduo¹⁰⁶⁹. Platus šio rakando pritaikymas lėmė ir jų dydžių įvairovę, pavyzdžiui, Biliūnų dvare buvo dvi didelės, dvi mažos ir trys vidutinės alaus statinės¹⁰⁷⁰. Apskritai, LDK labiausiai paplitusi buvo lietuviškoji (Vilniaus) statinė, lygi 407 l.¹⁰⁷¹, kuri paprastai buvo dalijama į pusstatines bei ketvirčius¹⁰⁷². Didelės ir vidutinės talpos iš šulų pagamintos statinės buvo aptiktos ir Vilniaus žemutinės pilies archeologinių tyrimų metu¹⁰⁷³. Statinės šeštadalį sudariusios šiupininės (*solanka, солянъка*)¹⁰⁷⁴ buvo skirtos rugiams, linų sėmenims ir panašioms maisto produktams laikyti¹⁰⁷⁵. Panašios paskirties indai buvo kubilai (*kadz, кадъ; kubel, кубель*) – žemokos, bet plačios ir didelės statinės¹⁰⁷⁶ su dangčiu (*z nakrywka*)¹⁰⁷⁷, kuriose būdavo laikomos daržovės¹⁰⁷⁸, alus¹⁰⁷⁹, midus¹⁰⁸⁰, o mažuose kubiliukuose – pienas¹⁰⁸¹. Ausekliai (*uszatok, ушатокъ*)¹⁰⁸², žemi su ašomis kubiliukai¹⁰⁸³, buvo skirtialui¹⁰⁸⁴, midui¹⁰⁸⁵, pienui¹⁰⁸⁶, kruopoms ir daržovėms¹⁰⁸⁷. Kubiliukas,

¹⁰⁶⁵ IA. Nr. 40. Sk. 245; Nr. 104. Sk. 431; Nr. 116. Sk. 453; Nr. 132. Sk. 494; ABK. T. 36. Nr. 33. P. 34 ir kt.

¹⁰⁶⁶ IA. Nr. 64. Sk. 331; РИБ. Т. 20. Nr. 215. Sk. 876; ABK. Т. 14. Nr. 3. P. 22; ABK. Т. 36. Nr. 33. P. 34.

¹⁰⁶⁷ IA. Nr. 64. Sk. 331; LM. TBK. 12. Nr. 227. P. 197; LM. Užr. 6. Nr. 308. P. 201; *śledziówka: Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów*. L. 44; *rybówka*: AGAD. AR. Dz. XI. B. Nr. 79. L. 10.

¹⁰⁶⁸ LM. TBK 12. Nr. 128. P. 120; Nr. 188, P. 164; LM. Užr. 14. Nr. 844. P. 358; Nr. 847. P. 359 ir kt.

¹⁰⁶⁹ 1616 m. Stanislovo Kiškos Paparčių dvare, Trakų pav. (*Beczka dla wozenia wody*): AR. Dz. XXV. B. 3248. L. 6.

¹⁰⁷⁰ IA. Nr. 145. Sk. 539.

¹⁰⁷¹ LDK kasd. gyv. P. 839.

¹⁰⁷² Lietuvių enciklopedija. Red. J. Puzinas. T. 7. Boston. 1959. P. 489.

¹⁰⁷³ Kaminskaitė I. Mediniai dirbiniai. P. 195–240. P. 213.

¹⁰⁷⁴ LM. TBK. 6. Įvadas. P. CIX.

¹⁰⁷⁵ LM. Užr. 14. Nr. 649. P. 269; LM. TBK 6. Nr. 216. P. 162; ABK. T. 14. Nr. 3. P. 22; IA. Nr. 2. Sk. 11; Nr. 15. Sk. 154 ir kt.

¹⁰⁷⁶ Lietuvių enciklopedija. Red. P. Čepėnas. T. 13. Boston. 1958. P. 258.

¹⁰⁷⁷ IA. Nr. 42. Sk. 251; LVIA. F. SA. B. 15244. L. 407v.

¹⁰⁷⁸ LM. Užr. 15. Nr. 215. P. 282, IA. Nr. 40. Sk. 242; Nr. 42. Sk. 254; Nr. 51. Sk. 293; Nr. 140. Sk. 517 ir kt.

¹⁰⁷⁹ IA. Nr. 42. Sk. 256; Nr. 51. Sk. 291; 293; Nr. 64. Sk. 331; Nr. 95. Sk. 408; Nr. 140. Sk. 517 ir kt.

¹⁰⁸⁰ РИБ. Т. 20. Nr. 215. Sk. 876.

¹⁰⁸¹ 1589 m. Davido Burbos Gaurelių ir Betygalos dvaruose (*кубелчиков на молоко одинацат; кубелчиков на молоко три*): IA. Nr. 51. Sk. 291; 293.

¹⁰⁸² LM. TBK 12. Nr. 128. P. 120; IA. Nr. 65. Sk. 338; Nr. 104. Sk. 431; Nr. 116. Sk. 453; ABK. T. 36. Nr. 33. P. 34 ir kt.

¹⁰⁸³ LDK kasd. gyv. P. 833.

¹⁰⁸⁴ LM. TBK 12. Nr. 108. P. 103; LM. Užr. 52. Nr. 131. P. 101.

¹⁰⁸⁵ LM. TBK 12. Nr. 108. P. 103.

¹⁰⁸⁶ 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav. (*uszatek co wniem mleko nosza*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3.

įvardijamas terminu *fasek*, paprastai buvo skirtas sviestui laikyti (*fasek do masła*)¹⁰⁸⁸. Greičiausiai toks pat indas įvardijamas ir terminu *maslica* (sviestinė), minimas tarp kitų medinių namų ūkio rakandų¹⁰⁸⁹. Šaltiniai liudija, kad kubiliukuose buvo laikomas pienas (*faska dla mleka*)¹⁰⁹⁰, miltai¹⁰⁹¹. Sutinkami ir kiti kubilams ir kubiliukams įvardinti skirti terminai – *baryl*, *barylka*, *барылка*¹⁰⁹², *ceber*¹⁰⁹³, *szaflik*¹⁰⁹⁴.

Ūkiniuose trobesiuose šalia kitų medinių rakandų pasitaikydavo ir kibiras (*wiadro*)¹⁰⁹⁵. Kibirėliuose, pavyzdžiui, būdavo laikomas sviestas (*wiaderek na masło*)¹⁰⁹⁶. Kiti inventoriai liudija kibirą, laikomą prie šulinio, naudotą vandeniui pasemti¹⁰⁹⁷. XVII a. I p. šaltiniuose sutinkamas kitas kibirėlio, skirto pienui laikyti, terminas – *skopek*¹⁰⁹⁸. Nuo XVI a. 8 deš. namų ūkiuose atsirado specialūs rakandai – melžtuvės (*doynica*, *дойница*) – paprastai medinės (rečiau – molinės)¹⁰⁹⁹.

Medui ir midui laikyti buvo skirtos medauninės ar midauninės (*miednica*, *медница*)¹¹⁰⁰. Tiesa, taip įvardijami indai būdavo naudojami ir

¹⁰⁸⁷ ABK. T. 14. Nr. 3. P. 22.

¹⁰⁸⁸ VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 9v.; VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 4v.

¹⁰⁸⁹ LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1v.; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 253. L. 3v.; ABK. T. 14. Nr. 59. P. 476.

¹⁰⁹⁰ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 431. L. 8; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3607. L. 4; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 253. L. 3v.

¹⁰⁹¹ <...> *fas do schowania mąki 14*: VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 4v.

¹⁰⁹² <...> *барылок две в которые лить по ушатку одному*: LVIA. F. SA. B. 4621. L. 156; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 10.

¹⁰⁹³ VUB. RS. F. 4. B. A1829. L. 7; ibidem. B. A4026. L. 9v.; <...> *cebrow do wody*: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2477. L. 12.

¹⁰⁹⁴ VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 9v.; LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 6; *Szaflikow wielkich y malych*: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 253. L. 3v.

¹⁰⁹⁵ LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1v.; VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 9v.

¹⁰⁹⁶ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 6.

¹⁰⁹⁷ <...> *wiadro okowane wedle studni*: AGAD. AR. Dz. XI. B. 79. L. 8.

¹⁰⁹⁸ VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 9v.

¹⁰⁹⁹ 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvare: AC. T. 4. Nr. 68. P. 240; 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pav. (urėdininko name buvo *doinic*, *glinianych dwie*, *doynic drzewianych dwie*): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1v.; 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav. (*Doinic co krowy doiq 2*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3; 1619 m. Petro Krivickio Ligeikių dvare, Upytės pav. (*doinica do doienia krow*): LVIA. F. SA. B. 15244. L. 408v.; 1629 m. Alberto Vladislovo Radvilos Bluviničių dvare, Brastos pav.: (*Donic do mleczna 2*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 253. L. 3v.; 1629 m. Martyno Mosevičiaus Švintos dvare, Ašmenos pav. (*дойница*): LVIA. F. SA. B. 4648. L. 156v. ir kt.

¹¹⁰⁰ IA. Nr. 22. Sk. 175–176; LM. Užr. 8. Nr. 568. P. 417. Vilniaus archeografinės komisijos nariai, publikavę 17 - ajį aktų tomą, šį indą traktuoja kaip birių bei skystų produktų matą, lygų dvylikai gorčių – žr.: ABK. T. 17. P. 532; ir išties 1507 m. privilegijoje Veliuonos miestui nurodoma šiuo indu seikėti

kitoms reikmėms, pavyzdžiui, sviesto ar druskos kiekio matavimui¹¹⁰¹. Pienas, alus ar vanduo būdavo laikomi ir mediniuose bidonėliuose (*konew, коновка*)¹¹⁰². Šaltiniai taip pat mini medinius bokalus ar pusbokalius alui (*kufel dla piwa, pulkufkow*)¹¹⁰³, o tarp didikų namų ūkio rakandų – medinį bokalą malvazijai (*malhaziowa kufa*)¹¹⁰⁴.

Namų ūkiuose būta įvairių dėželių: dėželės sviestui (*jaszyk do masla*)¹¹⁰⁵, dėželės pienui (*дежок малых до молока*)¹¹⁰⁶, iš karnų pagamintos dėželės (*pudel łubianych*)¹¹⁰⁷, tošinukai sviestui (*бересни*)¹¹⁰⁸, liepinukai (*lipowek*)¹¹⁰⁹. Šaltiniai mini miltams supilti skirtus indus, padarytus iš medžio kamieno (*kłoda*)¹¹¹⁰. Grūdai, kanapės, daržovės būdavo laikomi pintinėse (*лукно*)¹¹¹¹, pintinėlėse (*лукошко*)¹¹¹², iš karnų supintuose krepšiuose (*krobia łubiana, кробя*)¹¹¹³. Į pintines būdavo sudedami ir duonos kepalai (*кошь хлебный*)¹¹¹⁴. Paminėtini ir kiti javams laikyti ar perpilti skirti mediniai indai: rėčiai (*reszot, решето*)¹¹¹⁵, kaušai (*korec, коpec*)¹¹¹⁶, puskaušiai (*pulkorca*)¹¹¹⁷, sietai (*sito, cumo*)¹¹¹⁸.

alų, midų bei vyną – žr.: LM. Užr. 8. Nr. 227. P. 206, o Trečiajame Lietuvos Statute medaunine matuojamas ne tik medus, bet ir sviestas – žr.: TLS. Sk. 13. Str. 10. P. 472.

¹¹⁰¹ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 10; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 11.

¹¹⁰² ABK. T. 14. Nr. 59. P. 476; VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 9v.; *Konewek bez nakrycia 2*: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 6.; <...> *konwa iedna do piwa noszenia*: VUB. RS. F. 7. B. 12/14464. L. 299v. Apie kitą šio termino reikšmę žr.: Sk. II. Posk. 1. 5.

¹¹⁰³ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 8.

¹¹⁰⁴ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav.: LVIA. F. 525. B. 1194. L. 6.

¹¹⁰⁵ LDK kasd. gyv. P. 319.

¹¹⁰⁶ LVIA. F. 21. B. 433. L. 44v.

¹¹⁰⁷ <...> *pudel łubianych roznych* 11: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3607. L. 4.

¹¹⁰⁸ LM. TBK 6. Nr. 253. P. 182.

¹¹⁰⁹ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 8.; AGAD. AR. Dz. XI. B. Nr. 79. L. 10.

¹¹¹⁰ <...> *kłoda lipowa wielka do sypania mąki*: VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 4v.

¹¹¹¹ LM. TBK 6. Nr. 108. P. 86; LM. Užr. 6. Nr. 280. P. 185.

¹¹¹² IA. Nr. 2. Sk. 11; Nr. 13. Sk. 152; LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 31; <...> *лукошок лубяных малых и великих 13*: LVIA. F. SA. B. 4648. L. 156v.

¹¹¹³ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 8; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3; *Krobi wielkich 6. Krobi malych 8*: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3550. L. 11.

¹¹¹⁴ ABK. T. 14. Nr. 87. P. 634.

¹¹¹⁵ LM. TBK 6. Nr. 133. P. 102; IA. Nr. 2. Sk. 11; Nr. 40. Sk. 242; Nr. 132. Sk. 494; ABK. T. 21. Nr. 306. P. 194.

¹¹¹⁶ LM. TBK 6. Nr. 248. P. 178; IA. Nr. 61. Sk. 319; Nr. 116. Sk. 453; Nr. 145. Sk. 540; Nr. 150. Sk. 555–556.

¹¹¹⁷ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3; VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 4v.

¹¹¹⁸ LM. TBK 6. Nr. 70. P. 66; IA. Nr. 15. Sk. 154; Nr. 114. Sk. 449; ABK. T. 14. Nr. 59. P. 477. ABK. T. 21. Nr. 306. P. 194.

Be įvairių medinių rakandų, namų ūkyje naudoti moliniai glazūruoti puodai (*кгарньки поливаные*), kuriuose buvo laikytas pienas, midus, actas¹¹¹⁹, alui ar actui skirti moliniai glazūruoti, kai kada stikliniai ąsočiai¹¹²⁰.

Taigi, populiariausi maisto produktų laikymui skirti indai buvo statinės ir kubilai – grūdams daržovėms, žuviai ir gėrimams. Be šių namų ūkyje buvo naudotos įvairios dėželės sviestui bei kitiems produktams, pintinės grūdams, daržovėms, duonos kepalams ir dar keletas kitų indų. Šie „namų daiktai“ paprastai buvo mediniai. Tik nedidelę dalį kai kuriuose namų ūkiuose sudarė moliniai glazūruoti puodai ar ąsočiai, XVII a. I p. – stikliniai ąsočiai. Pastebima, kad XVI a. 8 deš., pirmiausia didikų namų ūkiuose, atsirado iki tol šaltiniuose nesutinkamos melžtuvės. Apskritai, mediniai indai maisto produktų laikymui tiek bajorų, tiek didikų namų ūkiuose aptariamuoju laikotarpiu buvo tie patys, skyrėsi tik jų kiekis ir kokybė.

2. MAISTO IR GĖRIMŲ GAMYBOS SĄLYGOS: PASTATAI, SKIRTI JŲ GAMYBAI

2. 1. Virtuvė

LDK bajorų sodybose, kaip ir Lenkijoje, paprastai stovėdavo atskiri virtuvės pastatai, įrengiami tolėliau nuo gyvenamojo namo dėl gaisro pavojaus¹¹²¹. Tiesa, šaltiniai liudija, kad kai kada virtuvė būdavo įrengiama ir bajoro gyvenamajame name, priemenėje¹¹²². Greičiausiai pačiuose namuose

¹¹¹⁹ 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare, Vilniaus pav. (*кгарньки две поливаные* – viename buvo šiek tiek pieno, kitame – šiek tiek midaus): LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 2–3; 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav. (*Garcow mleczych 20*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3; 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pav., urėdininko name (*garniec octowi gliany ieden polewany niemaly, garney poliwanich do mlecza 12*): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1v.; 1623. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro Rusinovo palivarko svirne (*garczow do mlecza 32*): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 9v.

¹¹²⁰ 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pav., urėdininko name (*dzbanek do piwa poliowany ieden*): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1v.; 1619 m. Petro Krivickio Ligeikių dvare, Upytės pav. (*dzban szkliany ieden, dzban wielky gliiniany ieden*): LVIA F. SA. B. 15244. L. 407v.

¹¹²¹ Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 98.

¹¹²² 1590 m. Jono Gradovskio Gaižuvos dvarelyje, Vilkijos valsč. (*Dom stary <...> sien, s tey sieni swietlica, z zwietlice komora, w teyze sieni kuchnia, s kuchni komora*): IA. Nr. 54. Sk. 299; 1586 m. Jadvygos Sokolovskienės ir Stabrovskio Derevnos dvare, Slanimo pav.: (*светлица малеваная съ*

valgis būdavo gaminamas tose sodybose, kurių inventoriai apskritai neužsimena apie virtuvę – tai būdinga mažiau pasiturinčių bajorų namų ūkiams¹¹²³. Šiame tyrime atskleisime, kaip atrodė virtuvės pastatas ir kaip buvo įrengiamas jo vidus.

Virtuvės pastatas buvo medinis, suręstas iš pušinių rąstų¹¹²⁴, dažniau dengtas skiedromis¹¹²⁵, nei šiaudais¹¹²⁶. Retkarčiais skirtingoms stogo pusėms apdengti buvo panaudojamos abi šios medžiagos¹¹²⁷. Neretai prie virtuvių būdavo įrengiamas prieangis¹¹²⁸, labiau būdingas bajorų gyvenamųjų namų bei svirnų architektūrai. 1601 m. Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvaro inventoriuje rašoma, kad virtuvės prieangyje buvo vanduo (šulinys?), o prie jo padėti du geležimi kaustyti kibirai jam pasemti (*S tey kuchnie do wody ganek, przy tym ganku do czerpania wody wiader okowany żelazem 2*)¹¹²⁹.

Virtuvės durys – su geležiniais vyriais¹¹³⁰, arba paprastos, su kabliais¹¹³¹. Patalpoje būdavo įrengiamas vienas¹¹³² ar du langai¹¹³³. Retai kada

коморою, зъ боку сень съ кухонкою и зъ светлочкою малою): ABK. T. 14. Nr. 35. P. 343; 1571 m. Kurkliškių dvare (*w sieniach kuchenka*): LMAVB. RS. F. 138. B. 1296. L. 3.

¹¹²³ 1586 m. Martyno Dunovskio Šilėnų dvare: IA. Nr. 44. Sk. 273; 1588 m. Jono Milkovskio Milkuvos dvarelyje, Kauno pav.: ibidem. Nr. 50. Sk. 288; 1590 m. Jono Gradovskio Gaižuvos dvarelyje, Vilkijos valsč.: ibidem. Nr. 54. Sk. 299; 1591 m. Barboros Jokūbienės Padubysio dvarelyje: ibidem. Nr. 55. Sk. 301–302; 1593 m. Elenos Mažeikienės Butkiškės dvarelyje, Ariogalos valsč.: ibidem. Nr. 69. Sk. 345 ir kt.

¹¹²⁴ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 241.

¹¹²⁵ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav.: IA. Nr. 21. Sk. 172; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje: ABK. T. 14. Nr. 23. P. 259; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 256; 1599 m. Simono Vainos Žarėnų dvare: ibidem. Nr. 140. Sk. 516 ir kt.

¹¹²⁶ 1598 m. Stanislovo Kiškos Zalubiškio dvarelyje, Ukmergės pav.: IA. Nr. 135. Sk. 501.

¹¹²⁷ 1598 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Skaičiūnų dvare (*połowice dranicami kryty, a druga połowica słomą kryta*): IA. Nr. 136. Sk. 504.

¹¹²⁸ 1556 m. Jurgio Volčkavičiaus Rusotos dvare, Gardino pav.: ABK. T. 14. Nr. 3. P. 21. 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvare: AC. T. 4. Nr. 68. P. 240; 1574 m. Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 210; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: ibidem. Nr. 64. Sk. 330; 1598 m. Šilų dvare, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 131. Sk. 491.

¹¹²⁹ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav.: LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 3.

¹¹³⁰ 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 210; 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje: ibidem. Nr. 23. P. 259; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 256; 1590 m. Jono Gradovskio Gaižuvos dvarelyje, Vilkijos valsč.: ibidem. Nr. 54. Sk. 299 ir kt.

¹¹³¹ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav. (*drzwi proste*): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401; 1597 m. Tansų Svirnų dvare, Ukmergės pav. (*drzwi do niey proste z zaszczepkami*): IA. Nr. 123. Sk. 465.

¹¹³² 1574 m. Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 210; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: ibidem. Nr. 40. Sk. 241; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: ibidem. Nr. 64. Sk. 330.

¹¹³³ 1574 m. Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 210.

joje buvo šviesiau¹¹³⁴. Įdomu, jog XVII a. I p. didikų dvarų virtuvėse be mažesnių stiklinių langų, prie išėjimo į prieangį būdavo įrengiamas vienas didelis langas, skirtas paduoti patiekalams (*okno w niey wielkie z ganku do wydawania potraw*)¹¹³⁵. Greičiausiai pro šį langą patiekalus paėmę tarnai, juos nešdavo tiesiai ant ponų stalo.

Virtuvė dažnai būdavo įrengiama kartu su kita patalpa ar patalpomis: su kamara¹¹³⁶, gyvenamąja seklyčia¹¹³⁷, kepykla¹¹³⁸, salykline, ažnyčia ir išviete¹¹³⁹. D. Puodžiukienė pastebėjo, kad XVII a. virtuvės imtos vadinti *dom kuchenny* – tai pastatas, kurio viename gale buvo kepykla, kitame – pirkia virėjui gyventi, o pati virtuvė – priemenėje¹¹⁴⁰. Atsižvelgiant į analizuotų šaltinių duomenis, tokie virtuviniai namai imti statyti kiek anksčiau – terminas *dom kuchenny* sutinkamas 1598 m. Skačiūnų dvaro inventoriuje. Šiame pastate virtuvė buvo priemenėje, vienoje jos gale – seklyčia su kamara, kitoje pusėje – juoda pirkia¹¹⁴¹.

Virtuvės viduje valgis būdavo verdamas ar kepamas virš ugniakuro (*ognisko*)¹¹⁴², nuo kurio kylantys dūmai išeidavo per didelį mūrinį kaminą¹¹⁴³.

¹¹³⁴ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: (virtuvėje buvo keturi paprasti langai su langinėmis): ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247.

¹¹³⁵ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 5.

¹¹³⁶ 1569 m. Venslavo Plonensio Plonėnų dvarelyje, Upytės pav. (*в тыле с той кухни коморка*): IA. Nr. 21. Sk. 172; 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav. (*кухня съ коморою*): AC. T. 4. Nr. 76. P. 292.

¹¹³⁷ 1574 m. Jono Solomierickio Kelmės dvare (*s kuchi swietlica*): IA. Nr. 27. Sk. 210; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: (*кухня з светлицою*): ibidem. Nr. 40. Sk. 241; 1593 m. Stanislovo Kiškos Cholchlos dvare (<...> *a w tylie kuchnie, ku sadu mlodemu, swietolka kuchenna stara*): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 25.

¹¹³⁸ 1596 m. Jono Burbos Gervydo Pavandenės dvare, Karklėnų valsč (*кухня а пекарня под одним дахом*): IA. Nr. 96. Sk. 409.

¹¹³⁹ 1597 m. Svirnų dvare (*s kuchniey słodownia y oznica <...> w boku komorka potrzebna bes drwzi*): IA. Nr. 123. Sk. 465.

¹¹⁴⁰ Puodžiukienė D. Istoriniai šaltiniai. P. 82.

¹¹⁴¹ (<...> *dom kuchenny: swiotlecka biata z błony szklianemi, s tey swiotlezky komora, u tey izby w sieniach kuchnia, komin muirowany s tych sieni, naprzeciwko tey izby izba czarna*): IA. Nr. 136. Sk. 504. Taip pat žr.: 1594 m. kunigaikštienės Sofijos Sluckienės Žoltanų dvare (*kuchnia nowo zbudowana, s tey kuchni yzbeczka <...> s niey kownata, tamze w tey kownacie komor dwie*): ABK. T. 14. Nr. 59. P. 476.

¹¹⁴² 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav.: (*ognisko dla warzenia iesc nad nim komin muirowany*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3.

¹¹⁴³ 1556 m. Jurgio Volčkavičiaus Rusotos dvare, Gardino pav.: ABK. T. 14. Nr. 3. P. 21; 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ibidem. Nr. 22. P. 247; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav. (*в той же кухни комин велики мурованы*): IA. Nr. 40. Sk. 241; 1593 m. Stanislovo Kiškos Cholchlos dvare: Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 25 ir kt.

Nors, kaip pažymima šaltiniuose, kai kurių sodybų virtuvės kamino neturėjo¹¹⁴⁴. XVI a. pab. – XVII a. didikų dvarų inventoriai išsamiau atskleidžia, kaip atrodė ugniakuro bei kamino įrengimas: *ognisko w ziemią nafassowane, komin nad nim gliną oblepiony*¹¹⁴⁵; *w poysrodku w niey ognisko z drzewa zrobione gliną nasypane dla robienia iesc, komin nad ogniskiem po prostu uliepiony*¹¹⁴⁶; *w posrodku sieni kuchnia, to iest ognisko z drzewa robione ziemią nafassowane, komina nad nim niemasz*¹¹⁴⁷; *w niey horn do robenia iesc, komin murowany z wierchu wywiedzony*¹¹⁴⁸; *s kominiem glinianym z wierchu ceglą wymurowanym, z ogniskiem nowo robionym*¹¹⁴⁹. Šie duomenys rodo, kad ugniakuras buvo įrengiamas virtuvės viduryje, žemėje. Jis būdavo medinis, dengtas moliu. Kaminas, kylantis virš ugniakuro, taip pat būdavo molinis, kai kada dar apmūrytas plytomis. Dar kiti šaltiniai rodo, kad ugniakuras būdavo pakeliamas ant keturių stulpų: *ognisko na 4 słupach*¹¹⁵⁰; *ognisko w niey na słupach dzrewianych, komin*¹¹⁵¹. Pastebima, kad šaltiniuose ir *komin* apibūdinamas kaip pastatytas ant tokių keturių stulpų: *ognisko wielkie, komin nad niem wywiezwny na czterech filarach w ceglę murowanych*¹¹⁵², *komin murowany na filarach*¹¹⁵³; *komin murowany wielki o 4 filarach*¹¹⁵⁴; *komin na słupach dzrewianych z gliny lepiony*¹¹⁵⁵. Kai kada pati virtuvė būdavo didžiulio kamino, siaurėjančio į viršų, vidus – tai rodo

¹¹⁴⁴ 1596 m. Jono ir Kristupo Petkevičių Panevėžiuko dvarelyje, Vilkijos valsč. (*кухня безъ комины*): IA. Nr. 102. Sk. 426.

¹¹⁴⁵ 1639 m. Žygimanto Karolio Radvilos Berezoveco dvaro palivarke, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 81. L. 4.

¹¹⁴⁶ 1629 m. kunigaikštienės Radvilienės Subotnikų dvare: LMAVB. RS. F. 98. B. 1236. L. 2.

¹¹⁴⁷ 1639 m. Žygimanto Karolio Radvilos Berezoveco dvare, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 81. L. 2v.

¹¹⁴⁸ 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus pilies Bychovščyznos palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 123; Horodzės palivarke (*kominem y z hornem dla iesc robenia*): ibidem. L. 200; Mikalojevščyznos palivarke (*w niey horn dla robienia iesc nad nim komin wiqzany przętami opierzony gliną oblepiony*): ibidem. L. 279; Šventadvario palivarke (*horn dla robenia iesc, nad nim komin zly stary gliną oblepiony deskami okolo gliny opierzony*): ibidem. L. 331.

¹¹⁴⁹ 1631 m. Leono Sapiegos Zelvos dvare: VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 3.

¹¹⁵⁰ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5.

¹¹⁵¹ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 5.

¹¹⁵² 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 1.

¹¹⁵³ 1596 m. Onos Sadovskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 4.

¹¹⁵⁴ 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 3v.

¹¹⁵⁵ 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare, Vilniaus vaiv.: LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 3.

formuluotė *w sieni komin w nim kuchnia*¹¹⁵⁶. Svarbūs to meto virtuvės elementai buvo geležinės plokštės su kojelėmis (*obložyny żelazne*), skirtos virimo indams pastatyti virš ugnies, taip pat dvi – trys geležinės atraminės kojelės iešmams prilaikyti (*wilki żelazne*)¹¹⁵⁷.

Retai inventoriuose smulkiau aprašomas virtuvės įrengimas. Iš stambesnių dvarų inventorių sužinome, kad joje stovėdavo vienas¹¹⁵⁸ ar du paprasti stalai¹¹⁵⁹, vienas – trys suolai¹¹⁶⁰. Didikų virtuvėje būdavo pastatomas ilgas stalas, skirtas išduoti patiekalams (*stol dlugi dla wydania potraw sosnowy; stol ieden dlugi dla wydawania iesc*)¹¹⁶¹. Įdomu, kad šaltiniuose minimas ne tik stalas, bet ir stalviršis (*stolnica*)¹¹⁶² – tad stalai nebūtinai buvo su pritvirtintomis kojomis, kad juos pernešti būtų patogiau. Spinta indams aptariamuoju laikotarpiu buvo retas baldas net ir didikų virtuvėse. Iš analizuotų inventorių ji minima tik 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos, 1624 m. valdovo sekretoriaus Aleksandro Chaleckio Oleševičių bei 1647 m. Levo

¹¹⁵⁶ 1642 m. Jonušo Radvilos Šeivensko dvare (*w tej sieni kuchenny komin lepiony*); Vižanų dvare: (*w sieni kominow dwa w iednym kuchnia; w sieni komin w nim kuchnia*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3681. L. 3, 45, 46; 1640 m. Kristupo Radvilos Solomežo dvare (*komin murowany wielki <...> wywiedziony pod nim kuchnia*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3964. L. 3.

¹¹⁵⁷ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (*komin oblozon zelaznych 2 z wilkami dwiema zelaznymi*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5; 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus pilies Zaturės palivarke (*W kuchni oblozyn zelaznych 2. A wilkow 3*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 168; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav. (*Wilki do kuchnie zelazny 1*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 11; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare (*Zelazo. Obložyny zelazne kuchenne dwie, wilkow calych dwa*): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 3v.

¹¹⁵⁸ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav. (*sztol ieden lipowy*): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401; 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5; 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 4; 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare, Vilniaus vaiv.: LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 3

¹¹⁵⁹ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 5.

¹¹⁶⁰ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (trys suolai): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5; 1596 m. Onos Sadvoskienės Nemenčinės dvare, Vilniaus pav. (vienas uslonas): LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 4; 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare, Vilniaus vaiv. (suolai prie sienų): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 3

¹¹⁶¹ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicės dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 1; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare: VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 3; ilgas stalas taip pat minimas: 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3; didelis stalas – 1599 m. Mykolo Sapiegos Liušnevo dvare: VUB. RS. F. 4. B. A1217. L. 1; virtuvinis stalas (*stol kuchenny*) – 1624 m. valdovo sekretoriaus Aleksandro Chaleckio Oleševičių dvare, Gardino pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2868. L. 1; ilgas virtuvinis stalas prie sienos (*przy sciene stol dlugi kuchenny*) – 1639 m. Žygimanto Karolio Radvilos Berezoveco dvare, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 81. L. 2v.

¹¹⁶² 1629 m. kunigaikštienės Radvilienės Subotnikų dvare (*Stolnica w kuchni*): LMAVB. RS. F. 98. B. 1236. L. 3; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvaro Zavalės dvarelyje (*stolek y stolnica*): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 4.

Knapožos Žagarės dvarų virtuvėse¹¹⁶³. Tokioms reikmėms dar vis pasitarnaudavo skrynia¹¹⁶⁴.

Taigi, virtuvė buvo paprasta ir tamsi, dažnai įrengiama kartu su patalpa virėjui gyventi. Nuo XVI a. pab. imti statyti didesni virtuviniai namai, kuriuose maistas būdavo gaminamas priemenėje. Pagrindinis virtuvės elementas buvo ugniakuras, nuo kurio kylantys dūmai išeidavo pro kaminą. Prie ugniakuro būdavo geležiniai reikmenys puodams sustatyti, iešmams padėti. Virtuvėje tebuvo pora baldų – stalas ir vienas ar keli suolai. Spinta indams virtuvės pastate šaltiniuose minima nuo XVI a. 9 deš., tačiau itin retai ir tik pasiturinčiųjų namų ūkiuose. XVII a. I p. didikų virtuvėse stovėjo didelis virtuvinis stalas ir buvo įrengiamas didelis langas, pro kurį paduoti patiekalai būdavo nešami ant ponų stalo.

2. 2. Valgių gamybos procesas: virtuvės indai ir įrankiai

Nors archeologai pastebi, jog virtuvėje buvo naudojami keraminiai indai: virimo puodai ir jau XV a. pab. atsiradę trikojai, taip pat puodai su dangteliais¹¹⁶⁵, bajorų dvarų inventoriai fiksuoja būtent metalinius maisto gamybai skirtus indus. Tad kokia buvo jų įvairovė ir ką tai sako apie maisto gamybos procesą?

Per visą XVI – XVII a. I p. laikotarpį pagrindiniu indu valgiui virti išliko virtuvinis katilas (*kocioł, котель*)¹¹⁶⁶. Būta ir specialių katilų, skirtų žuvims virti¹¹⁶⁷, arba, aukščiausio visuomenės sluoksnio virtuvėje –

¹¹⁶³ ABK. T. 14. Nr. 23. P. 259; *szafa dla naczyńia*: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2868. L. 1; *szafa do chowania kuchennych statkow do niey zaszczerka z proboiem zelaznym y drzwiczki na zawiasach zelaznych*: LVIA. F. SA. B. 14668. L. 14.

¹¹⁶⁴ 1640 m. Jonušo Kiškos Daniušėvo dvare (*szkrynia w kuchni*): Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 41.

¹¹⁶⁵ Steponavičienė D. Lietuvos valdovo dvaro prabanga. P. 189.

¹¹⁶⁶ LM TBK 10. Nr. 252. P. 160; LM. TBK 12. Nr. 128. P. 120; LM. Užr. 19. Nr. 57. P. 106; ABK. T. 8. Nr. 180. P. 485; IA. Nr. 13. Sk. 152 ir kt.

¹¹⁶⁷ IA. Nr. 92. Sk. 402.

kiaušiniams ir paštetui¹¹⁶⁸. Katilai būdavo variniai¹¹⁶⁹, kartais geležiniai¹¹⁷⁰, kai kada su geležinėmis ąsomis¹¹⁷¹, pakabinami ant geležinės grandinės¹¹⁷².

Maistas būdavo verdamas ir variniuose¹¹⁷³, kartais žalvariniuose¹¹⁷⁴ ar geležiniuose¹¹⁷⁵ trikojuose (*trzynog, триноз*)¹¹⁷⁶, taip pat variniuose¹¹⁷⁷ ir geležiniuose¹¹⁷⁸ puoduose (*garniec, зоріцьки*) su dangčiais¹¹⁷⁹. Pažymima, kad jie būdavo ir lenkų gamybos¹¹⁸⁰. XVII a. I p. inventoriuose imtas minėti geležinis indas mėsai troškinti – *rynka*¹¹⁸¹. Atsižvelgiant į tai, kad metaliniai indai paprastai būdavo perdirbami, dvarviečių archeologinių tyrimų metu daugiausia buvo surasta keraminių virimų puodų¹¹⁸².

XVI a. – XVII a. I p. virtuvėje buvo naudojamos ir keptuvėmis – archeologai randa keramines keptuves¹¹⁸³, ar jų dalis – kojeles bei rankenėles¹¹⁸⁴, o rašytiniai šaltiniai mini dideles¹¹⁸⁵, geležines keptuves (*skowroda, сковорода; brytwan, бритванъ, панew, паневъ*)¹¹⁸⁶ su rankena (*пановка с короткою рукоестю*)¹¹⁸⁷ bei spirgintuves (*patelnia, пателня*)¹¹⁸⁸,

¹¹⁶⁸ 1562 m. karalaitės Kotrynos Jogailaitės kraičio sąrašas: Przewdziecki A. Jagiellonki Polskie w XVI wieku. T. 3. Kraków. 1868. P. 325.

¹¹⁶⁹ LM. TBK 12. Nr. 128 P. 120; LM. TBK 37. Nr. 48. P. 71; ABK T. 8. Nr. 174. P. 465; ABK T. 22 Nr. 151. P. 76; ABK T. 26. Nr. 586. P. 454 ir kt.

¹¹⁷⁰ ABK. T. 8. Nr. 180. P. 485.

¹¹⁷¹ IA. Nr. 140. Sk. 517; *уши до котлов одны*: LVIA. F. SA. B. 4611a. L. 106v.

¹¹⁷² IA. Nr. 71. Sk. 349.

¹¹⁷³ LM. TBK 19. Nr. 121. P. 159; ABK. T. 14. Nr. 25. P. 273; IA. Nr. 52. Sk. 295; Nr. 85. Sk. 383; Nr. 150. Sk. 550 ir kt.

¹¹⁷⁴ IA. Nr. 93. Sk. 403.

¹¹⁷⁵ ABK. T. 14. Nr. 87. P. 634.

¹¹⁷⁶ LM. TBK 19. Nr. 121. P. 159; LM. Užr. 19. Nr. 57. P. 106; ABK. T. 17. Nr. 786. P. 310.

¹¹⁷⁷ LM. TBK 19. Nr. 121. P. 159; ABK. T. 14. Nr. 14. P. 190; Nr. 23. P. 264; ABK. T. 19. Nr. 323. P. 246.

¹¹⁷⁸ ABK. T. 14 Nr. 55. P. 453; IA. Nr. 42. Sk. 254.

¹¹⁷⁹ LDK kasd. gyv. P. 319.

¹¹⁸⁰ IA. Nr. 150. Sk. 551.

¹¹⁸¹ 1619 m. Petro Krivickio Ligeikių dvare, Upytės pav. (*rynek cztyry*): LVIA. F. SA. B. 15244. L. 407; 1646 m. Stepono Modzelevskio turtas (*rynka zelazna*): VUB. RS. F. 7.B. 12/14464. L. 299.

¹¹⁸² Žalnierius A, Grinkevičiūtė A. Op. cit. P. 237.

¹¹⁸³ Strazdas A. Op. cit. P. 210.

¹¹⁸⁴ Salatkienė B. Op. cit. P. 269.

¹¹⁸⁵ ABK. T. 17. Nr. 786. P. 310.

¹¹⁸⁶ IA. Nr. 48. Sk. 285; Nr. 58. Sk. 308; Nr. 150. Sk. 550; ABK. T. 21. Nr. 306. P. 194; LM. TBK 10. Nr. 252. P. 160, LMAVB. RS. F. 20 B. 254. L. 2 ir kt. *Panew* ir *brytswana* – sinonimai – žr.: Brückner A. Op. cit. P. 43; 394.

¹¹⁸⁷ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 16. P. 103.

¹¹⁸⁸ IA. Nr. 150. Sk. 550; AC. T. 4. Nr. 66. P. 229.

kurios būdavo varinės¹¹⁸⁹, o didikų namuose – netgi sidabrinės¹¹⁹⁰. Pyragams kepti XVI a. II p. buvo naudojamos įvairios formos¹¹⁹¹.

Nuo XVI a. II p. šaltiniuose imti minėti smulkesni virtuvės indai ir įrankiai¹¹⁹². Jų duomenimis, bajorų virtuvėse buvo naudojamos kiaurasamčiais (*durszlak, дорушлякъ*)¹¹⁹³, samčiais (*warzqchew*¹¹⁹⁴, *кельня*)¹¹⁹⁵, geležiniais rėčiais (*roszt*)¹¹⁹⁶, grūstuvais (*mozdzierzyk, moźderok, мождер, мождеръ*)¹¹⁹⁷, geležiniais iešmais (*rozen, rezen, роженъ, рожонъ*)¹¹⁹⁸, kapokliais (*siekacz, секачъ*)¹¹⁹⁹ bei kirviu (*barda*) mėšai smulkinti¹²⁰⁰. XVII a. I p. atsiranda trintuvė (*tarka*)¹²⁰¹ (XVI a. geležinė trintuvė sūriui buvo naudojama valdovo virtuvėje¹²⁰², XVII a. pr. minima *тарка што перец трут*¹²⁰³). Šiuos duomenis galime palyginti su Lenkijos istoriografijoje pateikiama informacija apie naudotus iešmus, žarsteklius, grūstuvus, kiaurasamčius, trintuves, sietelius bei kapoklį kopūstų smulkinimui¹²⁰⁴.

¹¹⁸⁹ ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264.

¹¹⁹⁰ ABK. T. 22. Nr. 293. P. 155.

¹¹⁹¹ 1593 m. Martyno Terlikovskio Budilovo dvaro, Trakų pav. (*формы розные до пироговъ робленья*): ABK. T. 8. Nr. 174. P. 466. Formos buvo naudojamos valdovo Aleksandro Jogailaičio virtuvėje – žr.: Ldk Aleksandro Jogailaičio dvaro sąsk. knygos. P. 319.

¹¹⁹² Dambrauskaitė N. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų virtuvė XVI amžiuje. // Lietuvos istorijos studijos. T. 31. 2013. Vilnius. P. 71.

¹¹⁹³ IA. Nr. 52. Sk. 295; Nr. 150. Sk. 550; ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264; Nr. 86. P. 629; VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 222.

¹¹⁹⁴ ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264; *warzqchwy drzewiane 3*: LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1 v.

¹¹⁹⁵ LVIA. Lietuvos Metrika. Nr. 237. L. 42; AC. T. 4. Nr. 66. P. 229; ABK. T. 14. Nr. 39. P. 358; *келенка*: LVIA. F. 525. B. 1265. L. 4v.

¹¹⁹⁶ IA. Nr. 71. Sk. 349; Nr. 150. Sk. 550.

¹¹⁹⁷ Ibidem. Nr. 52. Sk. 295; Nr. 150. Sk. 550; ABK. T. 8. Nr. 180. P. 485; ABK. T. 14. Nr. 23. P. 264; ABK. T. 26. Nr. 586. P. 454.

¹¹⁹⁸ IA. Nr. 52. Sk. 295; Nr. 150. Sk. 550; ABK. T. 8. Nr. 180. P. 485; ABK. T. 14. Nr. 25. P. 273; Nr. 59. P. 477; LVIA. F. 525. B. 1265. L. 4v.; LVIA. F. SA. B. 4611a. L. 106v.; *рожнов железных великих два, рожнов малых железных три*: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 169.

¹¹⁹⁹ IA. Nr. 150. Sk. 550; ABK. T. 14. Nr. 59. P. 477; ABK. T. 17. Nr. 664. P. 247; ABK. T. 21. Nr. 306. P. 194. LMAVB. RS. F. 264. B. 1185; LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1 v.; VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 3v.

¹²⁰⁰ IA. Nr. 150. Sk. 550.

¹²⁰¹ 1631 m. Ščastno Bučkovskio daiktai Kruonio dvare, Kauno pav.: LVIA. F. 21. B. 431. L. 112v.

¹²⁰² Gloger Z. Encyklopedia Staropolska. Piustrowana. T. 3. Warszawa. 1902. P. 113.

¹²⁰³ 1604 m. (*на кгрунты братцтва церковного Виленьского <...> прышол до мешканя мурованого брацкога где на тот чац мешкал пан Иванъ Рабко з малжонькою*): LVIA. F. 21. B. 409. L. 107.

¹²⁰⁴ Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 127.

XVI a. pab. dvarų inventoriuose imti minėti specialūs pieno produktų gamybai skirti indai: forma sūriams (*tworzydł dla syrow*)¹²⁰⁵, sviesto muštuvai (*dzieszka maslana co masło byq*¹²⁰⁶, *tluczka dla robenia masła*¹²⁰⁷), niekotė sviestui perplauti (*nieczka wielka iedna do przemywania masła*)¹²⁰⁸.

Svarbu paminėti, kad XVII a. I p. didikų dvaruose būdavo spaudžiamas aliejus – šaltiniuose minima *kłodka do wybiania oleiu*¹²⁰⁹.

Tad didikų ir bajorų virtuvėse maistas būdavo verdamas metaliniuose katiluose, trikojuose ir puoduose, troškinamas ar kepamas keptuvėse, skrudinamas ant iešmų. Vakarų Europos tyrėjai pastebi, kad tokie valgio gamybos metodai: virimas, kepimas, pakepinimas, skrudinimas, kepimas ant grotelių ar ant iešmo buvo įprasti vėlyvųjų viduramžių virtuvėse, tačiau iš jų išsiskyrė kepimas riebaluose – tokiu būdu paruoštų patiekalų valgymas buvo laikomas aukšto rango ženklu¹²¹⁰. Nuo XVI a. II p. LDK didikų ir bajorų virtuvėje imta naudoti daugiau įvairesnių smulkesnių indų ir įrankių, kurie palengvino valgio ruošą ir sudarė sąlygas vystyti patiekalų gamybos procesui. XVI a. pab. minimos formos sūriams gaminti ir sviesto muštuvai liudija apie plėtojamą pienininkystės ūkį ir jo reikšmę.

¹²⁰⁵ 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvaro, Vilniaus pav., urėdininko name (*tworzydł* 14): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1v.; 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav. (*tworzydlek* 25): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3; 1619 m. Petro Krivickio Ligeikių dvare, Uptės pav. (*tworzydł do syrow dwa*): LVIA. F. SA. B. 15244. L. 408v.; 1622 m. Jonušo Kiškos *Ruskie Siolo* palivarke, Ašmenos pav.: (*tworzydł dla syrow* 7): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3607. L. 4; 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare (*u rykunię garce y tworzydł do mleczna*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 9; 1629 m. Alberto Vladislovo Radvilos Bluviničių dvare, Brastos pav. (*Tworzydł* 21): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 253. L. 3v. Terminas *forma dla robenia serow* sutinkamas: 1612 m. valdovo Bystrickio dvare, kurį laikė Kristupas Radvila: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 431. L. 8.

¹²⁰⁶ 1595 m. Mykolo Kristupo Radvilos Zaturės dvare, Slucko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4668. L. 3.

¹²⁰⁷ 1622 m. Jonušo Kiškos *Ruskie Siolo* palivarke, Ašmenos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3607. L. 4; 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro Rusinovo palivarke: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 9v.; 1628 m. Radvilų Postavų dvaro palivarke (*stłuczeniec na masło*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 6; 1644 m. Cielievičių dvare, Slucko pav.: (*tluczka z nakrywko co masło bec*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 504. L. 12.

¹²⁰⁸ 1637 m. Halškos Karaševičienės Kozakovščyznos dvare (tarp Eišiškių, Rodūnios ir Ditvos upės): LMAVB. RS. F. 256. B. 2317. L. 2.

¹²⁰⁹ 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare: VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 4v. Palyginimui: 1649 m. Vilniaus archidiakono Jono Zavišos Parafianovo dvare, Ašmenos pav. (*stępa albo bynica na oley z klinami, z toczkiem y taraniem na wiciach wiszącim do wybrirania oleiu*): F. 43. B. 14659. L. 4v.

¹²¹⁰ Woolgar C. M. Feasting and fasting. Food and Taste in Europe in the Middle Ages. // Food. The history of taste. Ed. P. Freedman. California. 2007. P. 184.

2. 3. Kepykla

Kiekvienas namų ūkis turėjo pasirūpinti kasdienine duona, kuri būdavo kepama atskirame kepyklos pastate (*piekarnia*). Tiesa, kai kuriose dvarų sodybose šiuo terminu įvardinto pastato paskirtis nebuvo susijusi su duonos kepimu, pavyzdžiui, šaltiniuose minima *piekarnia* daiktams¹²¹¹ ar daržovėms sudėti¹²¹², taip pat veršiukams laikyti¹²¹³. Svarbu pabrėžti, kad terminas *piekarnia* dažnai reiškė ne tik kepyklą, bet kartu ir šeimynos gyvenamąjį namą¹²¹⁴. Kepykla būdavo statoma ir pagrindiniame dvaro kieme, ir ūkiniame dvarelio kieme.

Šie pastatai būdavo egliniai¹²¹⁵ ar statyti iš įvairaus medžio¹²¹⁶, paprastai dengti šiaudais¹²¹⁷, kai kada skiedromis¹²¹⁸ su paprastomis, be vyrių¹²¹⁹, kai kada su kabliais durimis¹²²⁰. Įprastai kepyklos patalpoje langų nebūdavo, tik kai kada įrengiamas vienas langas¹²²¹. Kepykla dažnai būdavo kartu su priemene¹²²². Didesniuose pastatuose už priemenės dar buvo seklytėlė tarnams¹²²³, kamara¹²²⁴ ar kamarėlė daržovėms¹²²⁵, vištoms bei žąsims¹²²⁶.

¹²¹¹ 1593 m. Smolensko vaivados Filono Kmitos Deksnų dvare, Pajūrio valsč.: (*piekarnia dla złozenia naczynia, słomą nakryta*): ABK. T. 14. Nr. 65. P. 506.

¹²¹² 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare (*Piekarnia dla chowania warzywa*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. Nr. 3231. L. 7.

¹²¹³ 1591 m. Petų Vožnikų dvare, Drohičino pav. (*piekarnia do czeląth*): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401.

¹²¹⁴ D. Puodžiukienė. Tradicinės architektūros ponų namų raida. P. 10.

¹²¹⁵ 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 209.

¹²¹⁶ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 42. Sk. 254.

¹²¹⁷ 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 209; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvare, Upytės pav.: ibidem. Nr. 42. Sk. 254; 1593 m. Smolensko vaivados Filono Kmitos Kvėdarnos dvare, Pajūrio valsč.: ABK. T. 14. Nr. 65. P. 505.

¹²¹⁸ 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitija: ABK. T. 14. Nr. 61. P. 479.

¹²¹⁹ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav. (*drzwi proste*): ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare (*drzwy bez zawiesow y bez zaszczepkow*), Pašvitinio dvare (*drzwy bez zawiesow*): IA. Nr. 42. Sk. 251, 254; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitija (*z prostemi drzwiami*): ABK. T. 14. Nr. 61. P. 479.

¹²²⁰ 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare: (*u drzwi zaszczebki dwoie*): IA. Nr. 27. Sk. 209; 1596 m. Jono Gruzdžio Kiaunorių dvare, Kražių valsč.: (*двери з зацпенкаму*): ibidem. Nr. 92. Sk. 402.

¹²²¹ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247.

¹²²² 1571 m. Kurkliškių dvare, Trakų pav.: LMAVB. RS. F. 138. B. 1296. L. 3; 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav. (*piekarnia <...> przeciwko sienka*): ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvare (*piekarnia stara s primienkom*): IA. Nr. 42. Sk. 254; 1595 m. Jurgio ir Lauryno Butkevičių Pauslajo dvarelyje, Upytės pav. (*пекарня с примнем*): ibidem. Nr. 83. Sk. 382 ir kt.

¹²²³ 1595 m. Jarošo Bilevičiaus Stankevičiaus Šaukoto dvare, Tendžiogalos valsč. (*yzdepka dla slug y z piekarnią*): IA. Nr. 90. Sk. 395; 1595 m. Mykolo ir Jurgio Višnioveckų Deksnų dvare, Minsko vaiv. (*домъ <...> светлица съ коморою, зъ сеньми, напотивко пекарня*): Nr. 67. P. 511; 1598 m.

Kartais priešinėje kamaroje buvo verdamas alus¹²²⁷. Šeimynykščių gyvenamajame name kepykla būdavo įrengiama priemenėje¹²²⁸. Įdomu pastebėti, kad 1596 m. Ruoščių dvarelis inventorius mini didelę kepyklą, kurioje buvo du suolai, didelis ilgas stalas ir laikoma kaladė, į kurią sodino prasikaltusius¹²²⁹.

Kepyklos patalpoje stovėjo viena¹²³⁰, kai kada dvi¹²³¹ krosnys duonai kepti. Duonos gamybai nebuvo naudojama daug reikmenų. Grūdams sumalti naudotos akmeninės gornos (*żorna*) su mediniu verpstu (*paprzyca, wrzeciono*), jiems sugrūsti – geležinės arba medinės grūstuvės (*stępa, cmyna*)¹²³². Duonos

Kristupo ir Aleksandro Slušų Laumėnų dvarelyje (*piekarnia, naprzeciwko przez sień swietelka mala*): IA. Nr. 136. Sk. 506; 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare: (*Piekarnia gdzie rykunya mieszka – vienoje patalpoje kepama duona, kitoje pusėje gyvenamoji seklyčia*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 8.

¹²²⁴ 1593 m. Smolensko vaivados Filono Kmitos Kvėdarnos dvare, Pajūrio valsč.: (*piekarnia z sienią y z komorą, słomą nakryta*): ABK. T. 14. Nr. 65. P. 505.

¹²²⁵ 1596 m. Jono Gruzdzio Kiaunorių dvare, Kražių valsč.: (*против пекарни тоє коморка, в которой ховают варыво*): IA. Nr. 92. Sk. 402.

¹²²⁶ 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare (jau senoje sukrypusioje kepykloje be reikmenų duonos kepimui buvo laikytos žąsys, 6 kaplūnai ir 6 vištos): LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 2; 1635 m. Kristupo Radvilos Solsko dvare (kepyklos priemenėje buvo *kociec dla gęsi sadzenių*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3995. L. 3.

¹²²⁷ 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare: (*a przed piekarnią browar*): IA. Nr. 27. Sk. 209; 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitija (*piekarnia stara z sienią <...> tamże przed nią piwo warzaią*): ABK. T. 14. Nr. 61. P. 479.

¹²²⁸ 1594 m. Elžbietos Kęstartienės Dubėnų dvare, Užvenčio valsč. (*домъ, на доле светлица одна, зъ светлицы комора <...> зъ сеней пекарня, светлочка для мешканья рыкуни и для млечного*): ABK. T. 14. Nr. 64. P. 499–500.

¹²²⁹ Motiejaus Vitkovskio (*пекарня великая зъ сенькою, соломою крита, у тои пекарни лавъ две, стол доли один, клода, где сажаютъ винныхъ людеи, окон три. Против тои пекарни другая гриденка малая, у неи жарнь двое, ступи две, одна каменная, другая деревяная*): IA. Nr. 93. Sk. 404.

¹²³⁰ 1571 m. Kurkliškių dvare, Trakų pav.: LMAVB. RS. F. 138. B. 1296. L. 3; 1574 m. kunigaikščio Jono Solomierickio Kelmės dvare: IA. Nr. 27. Sk. 209; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko, Pašvitinio dvaruose: ibidem. Nr. 42. Sk. 251, 254; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: ibidem. Nr. 64. Sk. 331 ir kt.

¹²³¹ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav.: AC. T. 4. Nr. 76. P. 292.

¹²³² 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare (*żorny dwoie, step, gdzie thuką*); Pašvitinio dvare (*żorna dwoie nowe*): IA. Nr. 42. Sk. 251, 254; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav. (*жорна двои, ступа одна*): ibidem. Nr. 40. Sk. 242; 1596 m. Motiejaus Vitkovskio Ruoščių dvare (*жарнь двое, ступи две, одна каменная, другая деревяная*): ibidem. Nr. 93. Sk. 404; 1597 m. Stanislovo Kiškos Vastapų dvare, Ukmergės pav. (*zarna co mielia, stępa co zboza thuka*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2966. L. 2; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav. (*Stępa z tołkaczemi*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 3v.; 1635 m. Kristupo Radvilos Solsko dvare (*zarna iedne paprzyca y wrzeciono drzewiane*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3995. L. 4; 1646 m. Mykolo Karolio Radvilos Suchličio dvare (*Zarna zelazem I*): AGAD. AR. Dz. XI. B. 79. L. 8 ir kt.

tešla būdavo užminkoma duonkubiliuose (*dzieża chliebowa, дежъ*)¹²³³, kurie kai kada būdavo su dangčiais¹²³⁴, bei niekotėse (*niecka, nieczolka*)¹²³⁵. Pastebima, kad ir didikų namų ūkiuose duonkubilių nebūdavo daug – tik vienas ar du.

Be girnų, grūstuvės ir duonkubilio, šaltiniai mini kepykloje naudotus kitus indus – tai auseklis, keli kibirai (greičiausiai vandeniui), mediniai dubenėliai, šaukštai¹²³⁶ ir samčiai¹²³⁷. Čia prireikdavo ir rėčio grūdams sijoti (*przetak*)¹²³⁸. Duonos kepalams pašauti į krosnį, kaip ir Lenkijoje, naudotasi medinėmis mentėmis (*łopata*)¹²³⁹.

Tarnams kepykloje buvo pastatyti tik keli paprasti baldai: vienas¹²⁴⁰ ar du suolai¹²⁴¹, vienas¹²⁴² – du stalai¹²⁴³. Šiuo požiūriu išskirtine galime laikyti 1597 m. Stanislovo Kiškos Vastapų dvaro kepyklos patalpą, kurioje buvo net tik dvi krosnys, ilgas stalias, suolai aplinkui, bet ir spinta¹²⁴⁴.

Taigi, mediniame kepyklos pastate dažnai kartu buvo ir šeimynykščių gyvenamoji patalpa arba ūkinė patalpėlė daržovėms sudėti, naminiams paukščiams laikyti. Pati kepyklos patalpa buvo tamsi, be kamino. Joje stovėjo paprastai viena duonkepė krosnis, stalias, suolas, buvo akmeninės gornos, grūstuvė, duonkubilis, taip pat kubilas ar kibiras vandeniui, medinis šaukštas, mentė duonai pašauti į krosnį. Didikų kepyklose dažniau būdavo įrengiamos dvi duonkepės krosnys, kai kuriose stovėjo spinta.

¹²³³ ABK. T. 8. Nr. 174. P. 467; IA. Nr. 40. Sk. 242; Nr. 114. Sk. 449; Nr. 132. Sk. 494; AC. T. 4. Nr. 68. P. 240.

¹²³⁴ <...> *дежа до печения хлеба з накривкою*: LMAVB. RS. F. 43. B. 11346. L. 1.

¹²³⁵ IA. Nr. 132. Sk. 494. Nr. 140. Sk. 517; AC. T. 4. Nr. 68. P. 240; ДМАМЮ.Т. 1. Nr. 7. P. 92; ABK. T. 14. Nr. 59. P. 477.

¹²³⁶ 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare: LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 2.

¹²³⁷ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav.: (*Warzączwi 3*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 3v.

¹²³⁸ 1622 m. Jonušo Kiškos *Ruskie Siolo* dvare, Ašmenos pav. (*przetakow 2*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3607. L. 4; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav. (*Przetakow gęstych 3*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 3v.

¹²³⁹ Tiesa, mentė teminima tik 1612 m. valdovo Bistrickio dvaro, kurį laikė Kristupas Radvila, kepykloje: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 431. L. 8.

¹²⁴⁰ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare (*ława iedna*): IA. Nr. 42. Sk. 251

¹²⁴¹ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvare (*ławy dwie*): IA. Nr. 42. Sk. 254

¹²⁴² 1571 m. Kurkliškių dvare, Trakų pav.: LMAVB. RS. F. 138. B. 1296. L. 3

¹²⁴³ 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvare (*пекарня и зъ сенми <...> столь през всю избу, столь другой малый*): AC. T. 4. Nr. 68. P. 240.

¹²⁴⁴ Ukmergės pav. (kepykla buvo pastate kartu su virtuve, sandėliuku, gyvenamuoju kambariu, kamara). AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2966. L. 1v.–2.

2. 4. Bravoras, salykinė ir ažnyčia

Svarbi bajorų namų ūkio funkcija buvo gėrimų gamyba. Tyrėjas J. Jurginis pastebėjo, kad praktiškai nebuvo dvaro be bravoro (*браворъ*)¹²⁴⁵, kuris būdavo įrengiamas prie vandens telkinio ar šulinio, iš kur galima buvo pasisemti gėrimų gamybai būtino vandens¹²⁴⁶. Svarbu išanalizuoti ne tik gėrimų gamybai skirtų statinių architektūrinius bruožus, bet ir jų įrangą, atskleisiančią gėrimų gamybos proceso detales, pagaminamų gėrimų kiekius.

Bravoras buvo eglinis¹²⁴⁷, skiedromis dengtas¹²⁴⁸ pastatas, kai kada su durimis ant vyrių¹²⁴⁹, o kai kada – paprastomis, su kabliais¹²⁵⁰. Bravore taip pat būdavo gyvenamoji seklytėlė aludariui¹²⁵¹, pirkelė alui¹²⁵² ar actui¹²⁵³, pirkia su krosnimi daržovėms laikyti¹²⁵⁴. Kai kuriuose namų ūkiuose alus būdavo verdamas pirties priemenėje ar priešinėje patalpoje, kai kada prie šių dar

¹²⁴⁵ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 11.

¹²⁴⁶ 1580 m. Konstantino Ostrogiškio Zietelos (*Здятла*) dvare, Naugarduko pav. (*вышедши кы ставову <...> браваръ*): ABK. T. 14. Nr. 18. P. 201; 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro bravore (*Tam ze przed browarzem studnia dla brania z niey do browaru zez wody. A przy niey koryto dla napawiania bydla i koni*): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 5v.

¹²⁴⁷ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 256.

¹²⁴⁸ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 242; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: ibidem. Nr. 42. Sk. 256; 1593 m. Smolensko vaivados Filono Kmitos Kvēdarnos dvare, Pajūrio valsč.: ibidem. Nr. 65. Sk. 338; 1598 m. Gabrieliaus Vinkos Ilgių dvare: ibidem. Nr. 132. Sk. 493.

¹²⁴⁹ 1571 m. Sofijos Chodkevičienės Volnos dvare: AC. T. 4. Nr. 68. P. 240; 1592 m. Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 331.

¹²⁵⁰ 1581 m. Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvare, Ukmergės pav.: ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Raseinių dvare: IA. Nr. 42. Sk. 256; 1589 m. Mykolo Naruševičiaus Prišifostų dvare, Brastos pav.: ABK. T. 6. Nr. 37. P. 57.

¹²⁵¹ 1580 m. Konstantino Ostrogiškio Zietelos (*Здятла*) dvare, Naugarduko pav. (*при browару светлочъка*): ABK. T. 14. Nr. 18. P. 201; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav. (*бравар зъ светлицюю*): IA. Nr. 40. Sk. 242; 1592 m. Kurtuvėnų dvare (*з browару изба бяла с пецем*): IA. Nr. 64. Sk. 331; 1593 m. Andriaus Sapiegos Smolianų dvare, Oršos pav. (*браваръ зъ светлочкою*): AC. T. 4. Nr. 76. P. 292.

¹²⁵² 1596 m. Motiejaus Vitkovskio Ruoščių dvarelyje, Veliuonos valsč. (*бравар з ыздепкъкою, где пиво ховают*): IA. Nr. 93. Sk. 404.

¹²⁵³ 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro bravore (*izdepka dla octow*): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 5v.; 1640. Jonušo Kiškos Daniuševos dvare (*octownia*): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 41; 1642 m. Kristupo Kiškos Uogintų dvare (*izba wielka dla octu*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 2847. L. 1.

¹²⁵⁴ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav. (*браваръ, противко browару изба черная для ставенья варива*): IA. Nr. 39. P. 362.

būdavo įrengiama salyklinė, seklytelė alaus darytojams¹²⁵⁵ – tad po vienu stogu buvo sutelktos skirtingų funkcijų patalpos.

Pagrindinė bravoro funkcija buvo alaus gamyba – kiekviename bravore buvo vienas ar du variniai¹²⁵⁶ (retai geležiniai)¹²⁵⁷ alaus katilai. Katilas būdavo pastatoma ant krosnies (*piecek mały w ktorem kociel stawa, gdy piwo warzą*)¹²⁵⁸ ar mūrinio pamato (*kotlina s cegly murowana*), virš jo kildavo kaminas¹²⁵⁹. Bravore buvo sustatytos medinės įvairaus dydžio alaus statinės su kaiščiais (*czop, czop piwny*)¹²⁶⁰. Šaltiniuose pažymima, kad jos buvo skirtos alui išleisti (*czopow 2 do spuszczenia piwa, ieden wielki, drugi mały*¹²⁶¹, *czop wielky dla zacierania piwa*)¹²⁶². Be šių buvo ir vandeniui skirtų statinių su kaiščiais (*czop wodny*)¹²⁶³. Svarbūs bravoro rakandai buvo dideli kubilai ar statinės alui¹²⁶⁴, kurių didikų dvaruose būdavo pristatyta net keliolika¹²⁶⁵, taip pat statinės actui¹²⁶⁶, įvairiai vadinami kubiliukai (*квасники*¹²⁶⁷, *cebrow*¹²⁶⁸, *szaflikow*¹²⁶⁹), kibirai¹²⁷⁰, loviai (*koryto, корыто*)¹²⁷¹. Čia prireikdavo ir

¹²⁵⁵ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22.

¹²⁵⁶ LM. TBK 12. Nr. 128. P. 120; ABK. T. 8. Nr. 180. P. 485; IA. Nr. 40. Sk. 242; Nr. 93. Sk. 403; Nr. 100. Sk. 419 ir kt.

¹²⁵⁷ LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 5v

¹²⁵⁸ 1616 m. Počtovo dvare: LVIA. F. 716. Ap. 1. B. 120. L. 5.

¹²⁵⁹ 1623 m. Jonos Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro bravore (*komin z gliny lepiony a pod kominem kotlina s cegly murowana, w ktorey koczel wielki*): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 5v.; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav. (*w hornie obmurowany kociel piwny w cebrow 4 nad którym komin murowany*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 3v.; 1640. Jonušo Kiškos Daniuševos dvare (*kotlina z kominem murowanym z gruntu przez wierch wywiedzionym. Kociol piwny w kotlinie*): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 41.

¹²⁶⁰ ABK. T. 14. Nr. 18. P. 201; Nr. 22. P. 247; AC. T. 1. Nr. 46. P. 148; AC. T. 4. Nr. 68. P. 240; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2775. L. 5 ir kt.

¹²⁶¹ 1639 m. Žygimanto Karolio Radvilos Berezoveco dvare, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 81. L. 3v.

¹²⁶² 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 8.

¹²⁶³ 1644 m. Boguslavo Radvilos Naujadvario dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2775. L. 5.

¹²⁶⁴ IA. Nr. 40. Sk. 242; 245; Nr. 42. Sk. 256; Nr. 93. Sk. 404; AC. T. 4. Nr. 68. P. 240; Nr. 76. P. 292 ir kt.

¹²⁶⁵ 1623 m. Jonos Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro bravore (*beczek piwnych wszytkich 18*): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 5v. 1640. Jonušo Kiškos Daniuševos dvare (*beczek piwnych 17*): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 44; 1644 m. Boguslavo Radvilos Naujadvario dvare, Naugarduko pav. (*beczek piwnych starych 7, nowych 4, pulbeczkow 2*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2775. L. 5.

¹²⁶⁶ <...> z octem beczek 3: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 5v.

¹²⁶⁷ LM. TBK 37. Nr. 48. P. 71; ABK. T. 22. Nr. 151. P. 77; *kwasnik dębowy z wiekiem*: Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 44; *квасникъ едень пивный*: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 358; *kwasnikow piwnych 3*: LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 6.

¹²⁶⁸ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 3v.; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 86.

¹²⁶⁹ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 86.

bidonėlių (*konwi*)¹²⁷², ąsočių (*nalewka*)¹²⁷³, kaušų¹²⁷⁴, geležinių ar medinių piltuvėlių (*лечка, lejka*)¹²⁷⁵. Kai kada minimas rėtis (*Szito do czadzenia piwa 1*)¹²⁷⁶, taip pat indas apynių plikymui (*raszka*)¹²⁷⁷.

Šaltiniai liudija, kad tame pačiame bravore buvo raugiamas midus (itin retai tam buvo pastatomas atskiras pastatėlis (*светлочка малая зъ сеньми для квашенья меду*)¹²⁷⁸). Inventoriai mini bravore buvus katilus, skirtus šutinti apynius midui¹²⁷⁹, kubilus midaus raugimui ar laikymui¹²⁸⁰, kubiliukus midui¹²⁸¹, varines midaunines¹²⁸², indus midui (*бани медовыхъ*)¹²⁸³, geležinę mentelę midui maišyti (*łopatka żelazna do miodu*)¹²⁸⁴.

Nuo XVI a. vid. dvarų inventoriai liudija apie degtinės varymą. Juose minimi bravoruose buvę degtinės katilai (*kotel gorzalczany*)¹²⁸⁵ su specialiais

¹²⁷⁰ 1640. Jonušo Kiškos Daniuševo dvare: (*wiader 4, konwi 4*): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 44.

¹²⁷¹ IA. Nr. 40. Sk. 245; Nr. 93. Sk. 404; ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247; AC. T. 1. Nr. 46. P. 148; AC. T. 4. Nr. 68. P. 240 ir kt.

¹²⁷² Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 44.

¹²⁷³ LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 5v.; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2775. L. 5.

¹²⁷⁴ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 86; LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 2557. L. 11.

¹²⁷⁵ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*лечка белого железа*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 357; 1629 m. Jonušo Kiškos Čašnickio dvare (*lejka z system*): Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 31; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare (*leika drzewiana*): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 4v.; 1641 m. Musninkų dvare (*Leiek do wody 1*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 2557. L. 11; 1650 m. Ročkovo dvare (*lejka czerpalka*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2059. L. 2.

¹²⁷⁶ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 8.

¹²⁷⁷ 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvare: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 5v.; 1641 m. Musninkų dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 2557. L. 11.

¹²⁷⁸ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko pav.: IA. Nr. 39. P. 362.

¹²⁷⁹ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*котель, што хмель парать на медъ*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 358.

¹²⁸⁰ 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*kubly <...> dwa do miodu*): ABK. T. 14. Nr. 23. P. 259; 1592 m. Kurtuvėnų dvare (*кубел для квашенья мюду*): IA. Nr. 64. Sk. 331; 1600 m. Tomo Durnikavičiaus Kraukėnų dvare (*kubly dwa do miodu kwaszenia*): ibidem. Nr. 150. Sk. 550.

¹²⁸¹ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*квасниковъ малыхъ медовыхъ два*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 358; 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*kwasnikow miodowych 2*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 6.

¹²⁸² 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 8.

¹²⁸³ 1550 m. Onos Sologubovienės Musninkų dvare: LVIA. Lietuvos Metrika. Nr. 237. L. 42.

¹²⁸⁴ 1629 m. Jonušo Kiškos Čašnickio dvare: Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 31.

¹²⁸⁵ 1550 m. Valdovo dvarionio kunigaikščio Małyko Krošinskio dvare (*котель пивны а горельчаны*): LVIA. Lietuvos Metrika. Nr. 237. L. 422 v.; 1577 m. Gavriilo Pobikrovskio turtas (*w czinie <...> kotlow <...> gorzalczanych dwa*): ibidem. Nr. 14. P. 190; 1582 m. Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare, Žemaitijoje (*miedz <...> kothlow <...> trzeci gorzalczany*): ibidem. Nr. 23. P. 264; 1597 m. Stanislovo ir Mykolo Kosovičių Panykių dvarelyje, Veliuonos valsč. (*котел горелчаны одинъ*): IA. Nr. 124. Sk. 468 ir kt.

vamzdžiais (*trąbik*)¹²⁸⁶, kurie taip pat įvardijami indais su kaiščiu ir vamzdžiais degtinei varyti: *bani do gorzałki dwie, iedna dobra a druga zła* <...> *banie albo kotły do warzenia trzy*¹²⁸⁷; *bania s czapką y z rurami do robienia gorzałki*¹²⁸⁸, *czapka miedziana do palenia gorzałki y strąbami*¹²⁸⁹; *меду бан две што горелку курал*¹²⁹⁰. Tokie katilai būdavo įmūrijami: *ban gorzalczanych wmurowanych 2 s szapkami trębami y trabnicami*¹²⁹¹. Nuo XVII a. 3 deš. dvarų inventoriuose atsiranda *alembiko* terminas: *меду* <...> *олембук*¹²⁹², *alembik do gorzałki*¹²⁹³, *aliębik s trąbami*¹²⁹⁴. Bragei būdavo skirtos statinės su kaiščiais (*czopow do wylewania brahi*)¹²⁹⁵, jai atšaldyti buvo naudojami loviai (*koryto dla chłodzenia brzezki*)¹²⁹⁶. Pagaminta degtinė būdavo supilama į statines¹²⁹⁷ ir kubiliukus¹²⁹⁸.

Bravore kai kada būdavo sudedami su gėrimų gamyba ar laikymu nesusiję rakandai: kubilai daržovėms, statinės žuviai ar tinklai žuvims gaudyti¹²⁹⁹.

¹²⁸⁶ 1556 m. valdovo maršalkos Jurgio Vočkavičiaus Rusotos dvare, Gardino pav. (*трыбы горелчаны*): ABK. T. 14. Nr. 3. P. 22; 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (*trubnicza gorzalczana s trzema trąbami*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 8; 1600 m. Tomo Durnikavičiaus Kraukėnų dvare, Upytės pav. (*trabnik stary s trąbami do robenia gorzałki*): IA. Nr. 150. Sk. 550; 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvare, Trakų pav. (*trąbnik do gorzałki*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 4; 1650 m. Ročkovo dvare (*kotlow gorzalczanych <...> 2 z trąbami przytrąbkami y trubnicami*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2059. L. 2.

¹²⁸⁷ 1646 m. Kristupo Adamkavičiaus Čvlonskio dvare: LVIA. F. SA. B. 14667. L. 10v.

¹²⁸⁸ 1630 m. Kristupo Radvilos Vengrovos ir Sokolovos dvare: LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2203. L. 3.

¹²⁸⁹ 1641 m. Darbutų bajorėlio (Ariogalos r.) Kristupo Mažeikos turtas: LMAVB. F. 198. B. 64. L. 1.

¹²⁹⁰ 1624 m. Barboros Bokielnienės Košnos dvare, Vilniaus pav.: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 284v.

¹²⁹¹ 1644 m. Boguslavo Radvilos Naujadvario dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2775. L. 5.

¹²⁹² 1624 m. Barboros Bokielnienės Košnos dvare, Vilniaus pav.: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 284v.

¹²⁹³ 1646 m. Kristupo Adamkavičiaus Čvlonskio dvare: LVIA. F. SA. B. 14667. L. 10v.

¹²⁹⁴ 1645 m. Samuelio Šarovskio kilnojamo turto sąrašas: LVIA. F. SA. B. 14665. L. 601.

¹²⁹⁵ 1629 m. Jonušo Kiškos Čašnickio dvaro Smolensko palivarke: Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 31.

¹²⁹⁶ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare (*koritho do brzezki*): LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060 a. L. 2; 1639 m. Žygimanto Karolio Radvilos Berezoveco dvare, Naugarduko vaiv. (*koryt 3 do chłodzenia brzezki*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 81. L. 3 v.; 1641 m. Musninkų dvare (*koryto dla chłodzenia brzezki 1*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 2557. L. 11.

¹²⁹⁷ 1644 m. Boguslavo Radvilos Naujadvario dvare, Naugarduko pav. (*czop gorzalczany; gorzalczanych beczek 5*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2775. L. 5.

¹²⁹⁸ 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Gatovos dvare, Minsko pav. (*квасники два горелчаны*): ABK. T. 14. Nr. 39. P. 358.

¹²⁹⁹ 1592 m. Kurtuvėnų dvaro bravore be alaus katilo, kubilų alui, alaus statinės su kaiščiu, kabilo midaus raugimui, dar 16 statinių alui ir midui, 8 kubilų, 2 kubiliukų, vienos vonelės, taip pat buvo 3 kubilai daržovėms ir 3 didelės statinės žuviai vežti: IA. Nr. 64. Sk. 331; 1599 m. Mikalojaus Sapiegos Liušnevo dvare (*rybna beczka iedna*): VUB. RS. F. 4. B. A1217. L. 1; 1604 m. Kristupo Radvilos

Salyklinė (*сладовъня, słodownia*), neretai įrengiama kartu su bravoru, kai kada būdavo atskiras skiedromis dengtas pastatas¹³⁰⁰. Jame būdavo suolas ar pakyla salyklo daiginimui (*lawa gdzie słod rocznie*¹³⁰¹, *pomost dla sadzenia słodow y połow dwa z lisztwami*¹³⁰²), loviai salyklui mirkyti (*koritho do moczenia słodu*¹³⁰³; *tworzydło tok dla moczenia słodow*¹³⁰⁴; *pomost dla mosczenia*¹³⁰⁵; *lotek do moczenia słodu*¹³⁰⁶), statinės su kaiščiais salyklui (*czopow dla nalewania słodu*)¹³⁰⁷, vonia (*wanna co w słodowni byla*)¹³⁰⁸.

J. Jakimovičius atskleidė, jog atskirai statytos salyklinės turėjo dvi patalpas – vienoje stovėjo dideli loviai miežiams daiginti, kitoje – ant specialios krosnies buvo džiovinamas jau pagamintas salyklas. Pastaroji patalpa buvo vadinama *озниця*, kartais statyta atskirai nuo salyklinės¹³⁰⁹. Konstantino Sirvydo žodyne pateiktas lietuviškas šio pastato ar patalpos pavadinimas – *ažnyčia*¹³¹⁰. XVI a. ažnyčia stovėjo Deksnių¹³¹¹, Volnos¹³¹², Panevėžiuko¹³¹³, Šilų¹³¹⁴ ir Peštuvėnų dvarų sodybose (pastarojoje – kartu su pirkele)¹³¹⁵; XVII a. I p. – Karakutos dvaro sodyboje¹³¹⁶.

Žiežmarių dvare, Trakų pav. (*kublow wielkich y małych do kładzenia warzywa 13; beczka rybna*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 4; 1640 m. Jonušo Kiškos Daniušėvo dvare (*kublow na warzywo 10, beczek do burakow 3, kublow na zboze, starych, wielkich 10, małych 4; śledziówka 1; niewód do ryb lowenia*): Siedziby Kisków i Radziwiłłów. P. 44.

¹³⁰⁰ 1587 m. Jono Grinevičiaus Užžortų dvare: ABK. T. 26. Nr. 314. P. 277; 1594 m. kunigaikštienės Sofijos Sluckienės Žoltanų dvare: ABK T. 14. Nr. 59. P. 476; 1595 m. kunigaikščių Mykolo ir Jurgio Višnioveckių Deksnių dvare, Minsko vaiv.: Nr. 67. P. 511; 1598 m. Gabrieliaus Vinkos Ilgių dvare: IA. Nr. 132. Sk. 494; XVI a. pab. Stanislovo Loznickio Loznikų (dabar – Karklėnai) dvare, Vilniaus pav.: ABK. T. 8. Nr. 168. P. 417.

¹³⁰¹ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 4200. L. 4.

¹³⁰² AGAD. AR. Dz. XXV. B. 11. L. 2.

¹³⁰³ ABK. T. 8. Nr. 168. P. 416; ABK. T. 14. Nr. 23. P. 259; LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060 a. L. 2; ibidem. B. 4200. L. 4; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 7; ibidem. B. 2362. L. 1v.

¹³⁰⁴ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 3–3v. Terminas *tworzydło* paprastai reiškė formą sūriams gaminti – žr.: Sk. III. Posk. 2. 2.

¹³⁰⁵ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2362. L. 1v.

¹³⁰⁶ LMAVB. RS. F. 98. B. 1236. L. 15v.

¹³⁰⁷ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 86.

¹³⁰⁸ LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 6.

¹³⁰⁹ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22.

¹³¹⁰ Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. P. 686.

¹³¹¹ 1595 m. kunigaikščių Mykolo ir Jurgio Višnioveckių, Minsko vaiv.: ABK T. 14. Nr. 67. P. 511.

¹³¹² 1571 m. Sofijos Chodkevičienės: AC. T. 4. Nr. 68. P. 240.

¹³¹³ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus: IA. Nr. 42. Sk. 252.

¹³¹⁴ 1598 m. Ukmergės pav.: IA. Nr. 131. Sk. 491.

¹³¹⁵ 1583 m. Jono Vinkaus, Kauno pav.: IA. Nr. 35. Sk. 293.

¹³¹⁶ 1611 m. Kristupo Radvilos, Gardino pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1635. L. 3.

XVI a. pab. – XVII a. I p. didikų sodybose bravoras, salyklinė ir ažnyčia paprastai būdavo sujungti į vieną pastatą, kuriame kai kada dar būdavo įrengiama pirtis ar kitos patalpos¹³¹⁷.

Taigi, bravoras dažnai būdavo įrengiamas su seklytėle aludariui ar pirkele alui, daržovėms laikyti, didesnis pastatas – kartu su salykline, ažnyčia, taip pat pirtimi. Šaltiniai rodo, kad bravore būdavo gaminamas ne tik alus, bet kai kada ir midus. Nuo XVI a. vid. vis dažniau imta varyti degtinė. Alus būdavo verdamas dideliuose katiluose ant krosnies, supilamas į statines su kaiščiais, didelius kubilus. Midus būdavo raugiamas kubiluose, laikytas ir mažesniuose kubiliukuose. Atskiruose katiluose būdavo šutinami apyniai. Degtinei varyti būdavo įrengiamas specialus aparatas su vamzdžiais. Nuo XVII a. 3 deš. šaltiniuose atsirado degtinei daryti skirtas *alembiko* terminas. Šio gėrimo gamyboje naudojama bragė būdavo laikoma statinėse su kaiščiais, šaldoma loviuose. Pagaminta degtinė būdavo supilama į kubilus ir kubiliukus. Salyklinės pastate ar patalpoje ant suolo ar pakylos būdavo daiginamas salyklas, loviuose – mirkomas. Ažnyčioje stovėdavo krosnis, ant kurios salyklas būdavo džiovinamas.

3. BAJORŲ MITYBA: KASDIENIAI ĮPROČIAI IR IŠSKIRTINĖ PRABANGA

3. 1. Maisto produktai ir patiekalai

Svarbiausia žmogaus kasdienės egzistencijos sąlyga – apsirūpinimas maistu – aptariamuoju laikotarpiu luominės visuomenės kontekste turėjo platesnę reikšmę. Kaip jau pastebėjo F. Brodelis, maistas buvo ir tam tikro socialinio rango bei kultūros liudininkas¹³¹⁸. Nuodugnus LDK bajorų mitybos tyrimas apima keletą probleminių aspektų: 1) gamtinį-ūkinį – kiek bajorų virtuvė buvo priklausoma nuo ūkinės dvaro veiklos, kurią sąlygojo geografinė-

¹³¹⁷ 1591 m. Ostrovskio Lintupio dvare: VUB. RS. F. 4. B. A 1609. L. 3v.

¹³¹⁸ Бродель Ф. Опр. cit. P. 118.

gamtinė aplinka? 2) ekonominę – kurių maisto produktų dalį bajorai gaudavo iš savo dvarų ūkinės veiklos ir kiek bei kokius produktus pirkdavo? 3) kultūrinę – ar bajorų mitybai darė įtaką ryšiai su kitomis šalimis, ar ją paveikė Kristupo Kolumbo Amerikos atradimas, kokios renesanso maisto naujovės pasirodė ant LDK bajorų stalų ir kokį vaidmenį bajorų mitybai turėjo krikščionybė? 4) reprezentacinę – kuo skyrėsi mažiau pasiturinčių ir turtingiausių kilmingųjų virtuvė?

Aptariamuoju laikotarpiu Europoje svarbiausias mitybos šaltinis buvo javai¹³¹⁹. Pasak tyrėjų, jų suvartojimas išaugo jau IX – XIV a., o mėsos ir pieno produktų – sumažėjo¹³²⁰. Tokie pokyčiai siejami ne tik su žemės ūkio plėtra, bet ir su krikščionybės sklaida – krikščionių pamaldų metu duona yra išaukštinama¹³²¹. Kita vertus, Europos elito mityboje javai sudarė mažesnę raciono dalį, nei prasčiau gyvenusių visuomenės sluoksnių¹³²². Be to, javų rūšys buvo vertinamos skirtingai: vienos jų buvo prestižinės, skirtos tik elito stalui, kitos – prastesnės, prieinamos plačiai visuomenei. K. M. Guy tai pavadino „duonos hierarchija“, kurios viršūnėje buvo balta duona iš kviečių, po jos – rusva iš įvairių grūdų mišinio ir pagaliau prasčiausia – tamsi duona¹³²³. XVII a. I p. nuncijui Chigi ruginė, su medumi kepta Vestfalijos duona atrodė, kaip „bjaurus édalas“, nedovanotinas net valstiečiams ir elgetoms¹³²⁴. Tačiau daugelio to meto gyventojų mitybos pagrindą sudarė būtent rugiai, miežiai ir prasčiau vertintos avižos, kai varguoliai vietoje duonos valgydavo tik javų viralą¹³²⁵.

Kaip rodo šaltiniai, LDK kilmingieji vartodavo savo dvaruose užaugintus javus, kurių daugelis buvo „paveldėti“ iš ankstesnio laikotarpio. Archeologinė medžiaga liudija, kad IX – XI a. buvo auginti kviečiai, rugiai, avižos, miežiai, soros, linai, taip pat tokios ankštinės kultūros, kaip pupos,

¹³¹⁹ Guy K. M. Food and diet. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 5: Culture, leisure, religion, education, everyday life. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 498.

¹³²⁰ Woolgar C. M. Feasting and fasting. P. 172.

¹³²¹ R. Sarti. Europe at home. P. 173.

¹³²² Woolgar C. M. Feasting and fasting. P. 172.

¹³²³ Guy K. M. Op. cit. P. 499.

¹³²⁴ Mohrmann R. E. Codziennosc wojny i pokoju w Niemczech lat 1618–1648 (zarys problematyki). // Kwartalnik historii kultury materialnej. Warszawa. 2001. Rok. XLIX. Nr. 1–2. P. 7

¹³²⁵ Woolgar C. M. Feasting and fasting. P. 173.

žirniai, lęšiai bei vikiai¹³²⁶. Ūkio tyrėjo S. Kasperčako duomenimis, XVI a. I p. bajorų dvaruose augintų javų skalėje didžiausią dalį užėmė rugiai – 54% , avižos – 26%, griekiai – 7, 1%, miežiai – 4, 8%, vasariniai rugiai – 4, 1%, kviečiai – tik 3, 45%. Nedidelis plotas būdavo užsėjamas soromis¹³²⁷. Nors tyrėjo analizuotų šaltinių kiekis buvo gana ribotas, panašios proporcijos išvelgiamos ir vėlesniuose inventoriuose. M. Jučas nustatė, kad rugių bei avižų dominavimas kitų kultūrų atžvilgiu išliko ir XVII a.¹³²⁸. Šie duomenys byloja, kad LDK, kaip ir Lenkijoje¹³²⁹, rugiai buvo pagrindinė žaliava duonai kepti. Pasak A. Belo, LDK populiariausia buvo tamsi ruginių miltų arba įvairių javų duona¹³³⁰. Didelio užauginamų avižų kiekio reikėjo žirgams, taip pat naminiams paukščiams ir šunims šerti¹³³¹. Pirmajame Lietuvos Statute nurodyta avižų kaina buvo daug žemesnė nei rugių¹³³².

XVI a. II p. – XVII a. I p. išaugo užauginamų kviečių kiekis, ypač didikų dvaruose. Tai skatino palanki Europos konjunktūra, dėl ko apie 1540–1550 m. ėmė ryškiai didėti javų eksportas į Vakarus¹³³³. Antrojo Lietuvos Statuto laikotarpiu kviečiai įgavo didžiausią vertę – nuo 10 grašių, nustatytų Pirmajame Lietuvos Statute, jų kaina šoktelėjo iki 50 grašių, kai rugių kaina (10 grašių) liko nepakitusi. Trečiajame Lietuvos Statute kviečių ir rugių kainos susilygina – kapą šių grūdų tuomet buvo galima įsigyti už 20 grašių¹³³⁴. Rugių kainos išaugimą galima būtų traktuoti kaip Europoje vykusios kainų revoliucijos pasekmę¹³³⁵, tačiau kviečių kainos smukimas kelia tik hipotetinius pasvarstymus apie išaugusią kviečių pasiūlą.

¹³²⁶ Kazakevičius V. Vikingų ir baltų genčių konsolidacijos laikotarpis. // Lietuvos istorija. T. 2: Geležies amžius. Red. J. Kiaupienė. Baltos lankos. 2007. P. 341.

¹³²⁷ Kasperczak S. Op. cit. 2 lentelė.

¹³²⁸ Jučas M. Op. cit. P. 54.

¹³²⁹ Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywności. P. 17.

¹³³⁰ Белы А. Матэрыяльныя ўмовы жыцця. // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклопедыя. Ред. Г. П. Пашкоў. Т. 1. Мінск. 2007. P. 87.

¹³³¹ 1623 m. produktai iš Krasnostavo palivarko: (*Owsa na psy 2. Owsa na gęsi korc 3 ½*): AGAD. AR. Dz. XXIX. B. 129. L. 1v.

¹³³² Pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą avižų kapa kainavo 4 grašius (kviečių – 12 grašių, rugių – 10 grašių): PLS. Sk. 12. Išpl. red. str. 10. P. 248.

¹³³³ Ivinskis Z. Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai. P. 5

¹³³⁴ PLS. Sk. 12. Išpl. red. str. 10. P. 248; ALS. Sk. 13. Str. 11. P. 230; TLS. Sk. 13. Str. 9. P. 471.

¹³³⁵ Бродель Ф. Op. cit. P. 499.

Šaltiniai rodo, kad kviečiai dažnai nebūdavo įtraukiami į kasdienių maisto produktų sąrašus –juose vardijamos kitos javų rūšys. 1516 m. bajorų Janavičių pasižadėjime teikti maistą dar neištekintoms dviems seserims nurodoma, kad kasmet joms turi būti duodama po penkias šiupinines rugių, po statinę miežių, po dvi statines grikių (taip pat po meitelį, karvę, dvi avis ir pusstatinę druskos abiemis)¹³³⁶. 1560 m. kviečiai nebuvo įtraukti ir į Sergėjui bei Steponui Kučinskiams bei dviems jų tarnams (grįžusiems iš Maskvos) teikiamų maisto produktų sąrašą. Pagal valdovo raštą, keturis kartus per metus jiems turėjo būti duodamos keturios statinės rugių, 8 statinės salyklo alui, dvi statinės miežinių kruopų, dvi statinės žirnių (taip pat dvi paltys kiaulienos, keturios paltys lašinių, du pūdai sviesto, 24 sūriai, keturi rėčiai kanapių sėmenų, du sietai aguonų ir keturi pūdai druskos)¹³³⁷. 1561 m. Vainai Zachariničiui ir trims jo tarnams (taip pat grįžusiems iš Maskvos) valdovo nurodymu metams paskirtas maistas buvo keturios statinės rugių, keturios statinės miežinio salyklo, du rėčiai kruopų, du rėčiai žirnių (tai pat dvi paltys mėsos, 6 grašiai druskai ir dvi kapos grašių šviežiai mėšai bei žuviai įsigyti)¹³³⁸. 1599 m. Biniaščo Volkos Opeikavičių dvare, Vilniaus paviete, sandėliuke buvo laikoma 13 didelių būtent ruginės duonos kepalų. Šaltinyje pažymina, kad aštuoni kepalai buvo *хлеба ржаного пухового*, o penki *чыстого хлеба ржаного*¹³³⁹.

Pagal XVII a. I p. šaltinius, duona būdavo kepama iš pikliuotų ar iš rupių ruginių miltų¹³⁴⁰. Ji būdavo valgoma ir šviežia, ir džiovinta – pastaroji itin tiko ilgiems karo žygiams¹³⁴¹. Vakarų Europoje sausa, pasenusi duona būdavo naudojama sutirštinti padažams¹³⁴². LDK šaltinių duomenimis, bajorai

¹³³⁶ РИБ. Т. 20. Nr. 311. Sk. 416.

¹³³⁷ LM. Užr. 37. Nr. 487. P. 414. Taip pat žr.: ibidem. Nr. 523. P. 433.

¹³³⁸ Valdovo Žygimanto Augusto trijų valakų žemės suteiktyje metams paskirtas maistas: JIM. кн. зап. 44. Nr. 2. P. 8–9.

¹³³⁹ LVIA. F. SA. B. 4605. L. 126.

¹³⁴⁰ 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų iš Rusų ir Užnerio (*Ruskich, Zawileiskich*) valdų sąrašas: iš Zuprianų (*Mąki zytnei pytlowanei 3. Mąki zytnei razowei 3*): LVIA. F. 716. B. 15. L. 1.

¹³⁴¹ 1601 m. Stanislovas Žebrovskis, Leono Sapiegos tarnybininkas buvo užpultas keliaudamas su karo vežimu, kuriame buvo *хлеба в бохонах свежего и сушеного с полбочки муки выпеченого*: LVIA. F. 21. B. 405. L. 312; 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (*Chleba suchego 2*): LVIA. F. 1292. B. 190. L. 1v.

¹³⁴² Woolgar C. M. Feasting and fasting. P. 172.

sandėliukuose laikydavo nuo kelių¹³⁴³ iki keliolikos kepalų duonos¹³⁴⁴. Jos atsargos būdavo papildomos ne tik ją ke pant savame namų ūkyje, bet ir nusiperkant turguje. Yra žinoma, kad XVII a. I p. duonos kepalas (*бохон хлеба*) kainavo 5 grašius¹³⁴⁵.

Kitais atvejais kviečiai visgi būdavo įtraukiami į kariuomenei skirtų maisto produktų sąrašus. Tiesa, mažesniais kiekiais, nei rugiai¹³⁴⁶. Yra žinoma, kad 1650 m. Vaclovas Jamontas savo motinai pasižadėjo iš dvaro Beržėnų valsčiuje kas metus suteikti ne tik 6 šiupinines rugių, tris šiupinines grikių, pusę šiupinines žirnių, bet ir šiupininę kviečių, kai šeimynai buvo paskirti tik rugiai ir avižos¹³⁴⁷. Lietuvoje XVI a. apsilankiusio Gerardo Merkatoriaus pasakojimas liudija apie ir LDK egzistavusią „duonos hierarchiją“ – anot jo, paprasti žmonės valgė iš rugių ar miežių keptą juodą duoną, kai turtingieji – baltą, keptą iš grynų kvietinių miltų¹³⁴⁸. Šaltinių duomenimis, LDK baltą duoną valgė valdovas¹³⁴⁹, vyskupai¹³⁵⁰ ar vaivados¹³⁵¹.

Apie šventinius kvietinių miltų kepinius turime mažai duomenų. Šaltiniuose kartais užsimenama apie kvietinius pyragus (*пирогов пшениных*)¹³⁵². Veikiausiai taip galėjo būti pavadintos kvietinės bandelės, ką sako, palyginti, nedidelė jų kaina bei formuluotė *хлеба за грошеи дванацат, ситного пироговъ за грошеи десет*¹³⁵³. Greičiausiai kvietinės bandelės būdavo

¹³⁴³ 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare, Vilniaus pav. (pirkelėje buvo 4 duonos kepalai): LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 3.

¹³⁴⁴ 1599 m. Binaiščo Volkos Opeikavičių dvare, Vilniaus pav. (buvo 13 kepalų duonos): LVIA. F. SA. B. 4605. L. 126.

¹³⁴⁵ 1624 m. iš Jokūbo Čechavičiaus svirno pagrobti daiktai: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 262. Kiti duomenys apie duonos kainą, tik neaiškų jos kiekį: 1597 m. Andriaus Levonavičiaus daiktai, pavogti kelionėje, tarp jų duona, piršta už 12 grašių: LVIA. F. SA. B. 4598. L. 22; 1632 m. nežinomo bajoro (išblukusi vieta) Vilniuje pirkti daiktai, tarp jų duona už 12 grašių: LVIA. F. 21. B. 433. L. 141.

¹³⁴⁶ РИБ. Т. 20. Nr. 463. Sk. 1178; РИБ. Т. 30. Nr. 24. Sk. 680; Nr. 80. Sk. 788; АЗР. Т. 3. Nr. 104. P. 236; LM. Vieš. reik. 7. Nr. 7. P. 35; LM. TBK 37. Nr. 34. P. 57 ir kt. Pagal XVI a. pab. kariuomenei skirtų maisto produktų iš Kamenščyznos valdos sąrašą, ruginių miltų turėjo būti 200 statinių, o kvietinių miltų – 50: LMAVB. RS. F. 43. B. 9619. L. 1.

¹³⁴⁷ LVIA. F. SA. B. 14673. L. 385v.

¹³⁴⁸ Kraštas ir žmonės. P. 84.

¹³⁴⁹ Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. 197, 219 ir kt.

¹³⁵⁰ АС. Т. 7. Nr. 12. P. 21.

¹³⁵¹ АС. Т. 4. Nr. 77. P. 307.

¹³⁵² 1600 m. pas miestietį Ambraziejų Valavičių (*пирогов пшениных* – už 4 grašius): LVIA. F. SA. B. 4591. L. 141; 1629 m. Mikalojaus Liulio Dubnikių dvare, Vilniaus pav. (*пирогов дежку <...> пироги стояли копи грошей литовских*): LVIA. F. SA. B. 4648. L. 338v.

¹³⁵³ 1632 m. nežinomo bajoro (išblukusi vieta) Vilniuje pirkti daiktai: LVIA. F. 21. B. 433. L. 141.

kepamos Radvilų namų ūkiuose – krosnyse, įvardintose *piecek do piezenia ciast*¹³⁵⁴. Mėgiamas to meto gardumynas buvo meduoliai (*pierniki*), nors XVI a. jie teminimi valdovo sąskaitų knygoje¹³⁵⁵. Pagal XVII a. I p. pirklio Martyno Norkaičio prekių sąrašą, penkis kubilėlius meduolių bajorai galėjo įsigyti už 10 lenkiškų grašių¹³⁵⁶. Iš XVII a. I p. šaltinių sužinome, kad didikai nusipirkdavo raguolių (*kolacz*)¹³⁵⁷ ir riestainių (*obarzanek*)¹³⁵⁸. Tik valdovo virtuvėje minimi velykiniai tortai¹³⁵⁹. Lenkijoje iš kvietinių miltų buvo kepami pyragaičiai, raguoliai, meduoliai, riestainiai¹³⁶⁰, bandelės ir tortai¹³⁶¹. Įdomu, kad Anzelmo Gostomskio namų ūkio vadovėlyje įrašytas nurodymas, kad dvariokė (*dworka*) turi mokėti iškepti plokštinius (*placki ochędozne*), riestainius ir raguolius¹³⁶².

Kasdienis bajorų maistas buvo košės, ypač žirnių, kurie paminimi tiek bajorų, tiek didikų maisto produktų sąrašuose. 1556 m. Vitebsko vaivados Stepono Zbaražskio pasižadėjime išmaitinti kelis kunigus, žirniai buvo pasiūlyti kaip trečiasis patiekalas pietums¹³⁶³. 1538 m. net pats Vilniaus vyskupas pasninko dieną pietums valgė žirnius su svogūnais¹³⁶⁴. Aptariamuoju laikotarpiu buvo auginamos skirtingos žirnių rūšys: baltieji¹³⁶⁵, pilkieji¹³⁶⁶ ir juodieji¹³⁶⁷; šaltiniuose taip pat užsimenama apie turkiškus¹³⁶⁸. Žirnius, o taip

¹³⁵⁴ 1628 m. Postavų dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 3270. L. 2.

¹³⁵⁵ Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. Knyga 2. P. 18, 19.

¹³⁵⁶ 1645 m. Jono Žadeikos skunde pagal Žemaitijos vazonio pranešimą vardijamos pirklio Martyno Norkaičio paliktos prekės (*pierniku kubliczek 5 groszy 10 polskich*): LMAVB. RS. F. 32. B. 58. L. 1v.

¹³⁵⁷ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: vasarį Nesvyžiuje (*Temu co kolacz od p. Wilanowskiego przyniosł*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 61.

¹³⁵⁸ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: kovą Nesvyžiuje: AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 64

¹³⁵⁹ Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. XX.

¹³⁶⁰ Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywnosci. P. 17–18.

¹³⁶¹ Ferenc M. Op. cit. P. 152.

¹³⁶² Notaty Gospodarskie. P. 78.

¹³⁶³ LM. TBK. 37. Nr. 9. P. 34.

¹³⁶⁴ AC. T. 7. Nr. 12. P. 18–24.

¹³⁶⁵ 1541 m. Teodoro Vardomskio nuostolių sąrašas: LM. TBK 12. Nr. 128. P. 119; 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare (*grochu bialego*): LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060 a. L. 4v.; 1616 m. Stanislovo Kiškos Paparčių dvare, Trakų pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3248. L. 7; 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvare: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 4.

¹³⁶⁶ 1571 m. Jono Motavičiaus Milžavėnų dvare, Viduklės valsč. (svirne buvo dvi statinės pilkųjų žirnių): LMVB. RS. F. 256. B. 3990. L. 2; 1577 m. Apolonijos Koptienės turto sąrašas: ABK. T. 3. Nr. 156. P. 287; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav. (*gorczyce szarey*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 11.

¹³⁶⁷ 1542 m. Petro Narbutavičiaus su Ona Kaspariene byla: LM. TBK 11. Nr. 37. P. 40.

pat miežines, avižines kruopas ir grikius gabendavosi keliaujantieji į karą¹³⁶⁹. Pats vyskupas XVI a. I p. avižines kruopas valgydavo pasninko dienomis¹³⁷⁰. XVII a. I p. Radvilų dvarų inventoriuose imtos minėti turkiškos avižos¹³⁷¹. Dažnai valgytos ir grikių bei miežių kruopos, XVII a. I p. šaltiniuose minimos stambios ir smulkios¹³⁷². Inventoriai liudija apie negausias sorų (*prosa, jagiel*)¹³⁷³ ir pupų (*bobu*)¹³⁷⁴ atsargas, tad veikiausiai šie produktai sudarė nedidelę bajorų mitybos raciono dalį. Trečiajame Lietuvos Statute minimi lęšiai¹³⁷⁵ analizuotuose bajorų dvarų inventoriuose nėra fiksuojami. Anzelmas Gostomskis savo knygoje rašo, kad lenkų bajorų namų ūkiuose dvariokė turi virti įvairias košes: grikių, sorų, miežių, kviečių, avižų, rugių, manų ir kitas¹³⁷⁶.

Tiek Lenkijoje, tiek LDK išskirtine buvo laikoma ryžių košė. Ryžiai, kaip importuojamas produktas, buvo labai brangūs¹³⁷⁷. Pasak tyrėjų, Europoje ryžius plačiau imta auginti tik XVI a. – Vokietijoje, Prancūzijoje ir Šiaurės Italijoje¹³⁷⁸. Pagal 1569 m. valdovo raštą, kuriuo buvo nurodoma, kiek už įvairias prekes turi būti imama maito, ryžiai į LDK buvo importuojami iš Turkijos¹³⁷⁹. Tai buvo prabangos prekė, reprezentacinis didikų stalo valgis.

¹³⁶⁸ 1650 m. Boguslavo Jurgio Sluškos Troščienio dvare, Slucko pav. (*grochem tureckim*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4380. L. 10.

¹³⁶⁹ РИБ. Т. 20. Nr. 463. Sk. 1178; РИБ. Т. 30. Nr. 24. Sk. 680; Nr. 80. Sk. 788; АЗР. Т. 3. Nr. 104. P. 236; LM. Vieš. reik. 7. Nr. 7. P. 35; LM. TBK 37. Nr. 34. P. 57 ir kt.

¹³⁷⁰ 1538 m.: AC. T. 7. Nr. 12. P. 18–24.

¹³⁷¹ 1628 m. Radvilų Postavų dvare (*owsa tureckiego <...> kop 11*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 3270. L. 7.

¹³⁷² 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų iš Rusų ir Užnerio valdų sąrašas: iš Zuprianų (*Krup gryczanych hrubych korzec 1. Krup gryczanych drobnych garcy 3*); iš Papilės (*Krup ieczmiennych drobnich miednica 1. Krup ieczmiennuch hrubych miednicy 2*): LVIA. F. 716. B. 15. L. 1–1v.

¹³⁷³ 1560 m. Jono Čižo Varnionių dvare, Vilniaus pav. (svirne buvo pusė sieto sorų): LMAVB. RS. F. 256. B. 3494. L. 2; 1623 m. Vaclovo Šemetos Molodečno dvare, Minsko vaiv. (darže pasėta – *prosa potrosie*): VUB. RS. F. 4. B. A1957. L. 3; 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvare, svirne (*prosa nietluczonego*): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 4; 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų iš Rusų ir Užnerio valdų sąrašas: Vilniuje (*Jagiel miednicy 15 ½*): LVIA. F. 716. B. 15. L. 3.

¹³⁷⁴ 1571 m. Jono Motavičiaus Milžavėnų dvare, Viduklės valsč. (svirne buvo du rėčiai pupų): LMAVB. RS. F. 256. B. 3990. L. 2; 1587 m. Petro Vernišio Paslaujo dvarelyje, Upytės pav. (klėtyje buvo viena šiupininė pupų): LMAVB. RS. F. 256. B. 3012. L. 2; 1650 m. Radvilų *Hreskiem* dvare: LVIA. F. 1280. B. 2161. L. 7; 1650 m. Boguslavo Jurgio Sluškos Troščienio dvare, Slucko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4380. L. 10. Pupos minimos Trečiajame Lietuvos Statute: TLS. Sk. 13. Str. 9. P. 471.

¹³⁷⁵ TLS. Sk. 13. Str. 9. P. 471.

¹³⁷⁶ Notaty Gospodarskie. P. 77.

¹³⁷⁷ Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywnosci. P. 18.

¹³⁷⁸ R. Sarti. Europe at home. P. 179.

¹³⁷⁹ LM. Suraš. 10. Nr. 10. P. 42.

XVI a. I p. Vilniaus vyskupas ryžius valgydavo tik kai turėdavo svečių¹³⁸⁰. XVII a. I p. Mykolas Kristupas Radvila už du akmenis ir aštuonis svarus ryžių sumokėjo 2/48 kapas grašių¹³⁸¹, 1621 m. Jonušo Radvilos Gdanske likęs akmuo ryžių kainavo 3 auksinus¹³⁸².

Inventoriuose prie maisto produktų priskirtos linų ir kanapių sėmenys bei aguonos¹³⁸³ greičiausiai būdavo naudojamos spausti aliejų. Lenkijos virtuvės tyrinėtojas A. Vyčanskis teigė, kad linų sėmenų aliejus buvo brangus, bet dažniau vartojamas, nei prastesniu laikytas kanapių sėmenų aliejus¹³⁸⁴. Tačiau paties valdovo dvaro sąskaitų knygose nurodomos išlaidos kanapių aliejui¹³⁸⁵, dėl to sunku spręsti, kokia iš tiesų buvo jų kokybė ar paplitimas. Apskritai, aliejus šaltiniuose minimas retai – tik 1622 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus išlaidų sąrašė¹³⁸⁶ bei minėtuose XVII a. I p. inventoriuose, kuriuose užsimenama apie aliejaus spaudimui naudotus indus¹³⁸⁷. Tik valdovo dvaro sąskaitų knygose yra minimi brangūs importuoti alyvuogių aliejai¹³⁸⁸. Visa tai rodo, kad aliejaus vartojimas to meto virtuvėje nebuvo labai įprastas. Galime manyti, kad tuo metu įtaką dar išlaikė viduramžiška kulinarijos tradicija, kuriai buvo būdingas gausus acto naudojimas. Viena aiškiausiai užčiuopiamų renesanso virtuvės naujovių Europoje buvo gausėnis įvairių riebalų vartojimas, kurie tapo pagrindiniu padažų ingredientu¹³⁸⁹.

¹³⁸⁰ AC. T. 7. Nr. 12. P. 18–24.

¹³⁸¹ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: kovą Nesvyžiuje (*Za dwa kamieni y za osm funtow ryzu dal kop 2/48*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 70

¹³⁸² AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 29. L. 5.

¹³⁸³ 1560 m. Jono Čižo Varnionių dvare, Vilniaus pav. (svirne buvo pusė sieto aguonų): LMAVB. RS. F. 256. B. 3494. L. 2; 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare, Vilniaus pav. (klėtyje rėtis kanapių, sietas aguonų): LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 2; 1583 m. valdovo žemionio Adomo Petraškos Vaistamo dvare (linų *semenogo* statinė): LMAVB. RS. F. 256. B. 1998. L. 1; 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (*siemienia Inianego*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 7v.

¹³⁸⁴ Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywności. P. 21.

¹³⁸⁵ Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. 219.

¹³⁸⁶ *Za olięy za kwart 57 kop 2 gr 16/8*: LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1200. L. 1v.

¹³⁸⁷ Žr. Sk.III. Posk.2. 2.

¹³⁸⁸ Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. 143.

¹³⁸⁹ Dembińska M. Zmiany w Polskiej kuchni od średniowiecza do końca XVII wieku na tle Europejskim. *Compendium Ferculorum* z 1682 r. // Studia i materiały z historii kultury materialnej. T. LXI. Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź. 1989. P. 199.

Svarbi LDK bajorijos kasdienės mitybos raciono dalis buvo daržovės, kurios dvaruose būdavo sodinamos šalia ariamosios žemės sklypų¹³⁹⁰. Daržovių asortimento gausėjimui itin didelę įtaką darė komunikacija su kitų šalių gyventojais. E. Gudavičiaus duomenimis, XIV a. iš kaimyninių šalių buvo perimta dauguma daržų bei sodų kultūrų¹³⁹¹. Šaltiniai atskleidžia, kad kai kurios daržovės pasiekė lietuvių stalus kryžiuočių dėka. Pavyzdžiui, S. C. Rowelo pateiktame 1312 m. šaltinyje rygiečiai skundėsi, jog kryžiuočiai nelegaliai prekiauja su lietuviais, jiems pardavinėja vaisius, kopūstus, svogūnus bei ridikus¹³⁹². Viena iš seniausių Lietuvoje augintų daržovių buvo ropės, plačiai kultivuotos iki pat XVIII a.¹³⁹³. Antropologų duomenimis, šios daržovės buvo vartojamos masiškai, tą rodo ir XIV – XVIII a. išaugęs dantų karioziškumas (jį didino ir dažnas pupų bei žirnių valgymas)¹³⁹⁴. Naujas daržų kultūrų pliūpsnis LDK yra siejamas su XVI a. Bonos Sforcos atnešta itališkosios virtuvės įtaka. J. Marošeko teigimu, jos dėka ant lenkų bei lietuvių stalų atsirado iki tol nežinotų daržovių: kalafiorų, špinatų, pomidorų, šparaginių pupelių, artišokų, brokolių, salierų, petražolių, porų¹³⁹⁵. Kiek šios įtakos iš tiesų pasireiškė bajorų kasdienėje mityboje?

Dvarų inventorių duomenys rodo, kad XVI a. įprastos daržovės buvo kopūstai, svogūnai, pastarnokai, burokėliai, ropės, agurkai, morkos, taip pat česnakai¹³⁹⁶. Tai, jog XVI a. šios daržovės, prie jų priskiriant ir ridikus, buvo gerai žinomos ir auginamos, patvirtina Trečiasis Lietuvos Statutas, kuriame nurodomos šių daržovių kainos (pigiausiai – už tris grašius – buvo galima įsigyti kapą kopūstų, už 6 – statinę ropių, ridikų, morkų, pastarnokų, burokų arba šviežių agurkų, brangiausiai kainavo statinė svogūnų ir česnakų –

¹³⁹⁰ Kasperczak S. Op. cit. P. 77.

¹³⁹¹ Gudavičius E. Lietuvos istorija. P. 84.

¹³⁹² Rowel. S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius. 2001. P. 83.

¹³⁹³ Dundulienė P. Žemdirbystė Lietuvoje. Vilnius. 1963. P. 149.

¹³⁹⁴ Vitkūnas M. Kasdienis gyvenimas Pietryčių Lietuvoje XIII – XIV a. (archeologijos šaltinių duomenimis): daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05H). 2006. P. 190.

¹³⁹⁵ Maroszek J., Leończuk J. Op. cit. P. 51. Beje, A. R. Čaplinską, kalbėdamas apie Bonos Sforcos atvežtines daržoves prie šių dar pridėdama kalmarus ir kanapes, nors jos augintos jau anksčiau – žr.: Čaplinską A. R. Vilniaus istorija: legendos ir tikrovė. Vilnius. 2010. P. 80.

¹³⁹⁶ Pavyzdžiui, 1556 m. Jugio Volčkavičiaus Rusotos dvare, Gardino paviete, paklėtyje ir rūsyje buvo kubilas sūdytų ir kubilas raugintų kopūstų, 40 pynių svogūnų, statinė pastarnokų, statinė burokėlių, dvi pynės česnakų, 4 ausekliai agurkų, 7 statinės ropių, 3 statinės morkų: ABK. T. 14. Nr. 3. P. 22.

atitinkamai 20 ir 30 grašių)¹³⁹⁷. Pastebėtina, kad į šį Statutą nebuvo įrašytos iš Italijos atsklidusios naujovės (pavyzdžiui, kalafiorai), nors tik XVI a. LDK imti auginti kalakutai į Statutą pateko. Tai rodo, kad bajorų virtuvė paprastai apsiribojo Statute išvardintomis tuo metu jau įprastomis daržovių rūšimis. Kopūstus, kurie minimi buvę balti ir pilki¹³⁹⁸, galime laikyti populiariausia to meto bajorų stalo daržove. Tokią išvadą patvirtina didesnis, lyginant su kitomis daržovėmis, kopūstais užsėjamas plotas daržuose¹³⁹⁹, taip pat nuimto derliaus kiekis¹⁴⁰⁰ ir dažnas raugintų bei sūdytų kopūstų minėjimas dvarų inventoriuose¹⁴⁰¹. Be to, lenkų tyrinėtojų duomenimis, LDK buvo itin paplitęs lenkiškas patiekalas bigosas, gaminamas iš troškintų kopūstų ir mėsos¹⁴⁰². Dažnai bajorai valgydavo ir pastarnokus¹⁴⁰³ bei agurkus. Pastarieji, kaip ir kopūstai, būdavo sūdomi bei rauginami¹⁴⁰⁴ ir sudarė svarbias mitybos atsargas žiemos metu. Įdomu, kad svogūnai taip pat būdavo sūdomi – apie tai liudija XVII a. didikų dvarų inventoriai¹⁴⁰⁵. Svogūnai buvo laikomi supinti į kelias dešimtis ar (didikų namų ūkiuose) daugiau nei šimtą pynių¹⁴⁰⁶. Įprastas buvo ir

¹³⁹⁷ TLS. Sk. 13. Str. 9. P. 471.

¹³⁹⁸ 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvare (*Kapusty bialey kadzi 3, kapusty drobney kadz niepelna, kapusty szarey kadz 3*): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 6; 1650 m. Ročkovo dvare (*Kapusty bialey szotkowaney kadzi ½*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2059. L. 4.

¹³⁹⁹ 1546 m. Jono Čižo Varnionių dvare, Vilniaus pav. (55 lysvės kopūstų): LMAVB. RS. F. 256. B. 3495. L. 3.

¹⁴⁰⁰ 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare, Vilniaus pav. (pirkelėje kopūstai в головах кочанов 53): LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 3.

¹⁴⁰¹ 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare, Vilniaus pav. (pirkelėje buvo kubilas raugintų kopūstų): LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 3; 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (*kaspusty sloney kadzy 3, kapusty kwasney zieloney kadzy 3, kapusty kadz 1*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 7; 1599 m. Mikalojaus Sapiegos Liušnevo dvare: (*kapusty sloney kadz iedna, kwasney kapusty kadzi 5*): VUB. RS. F. 4. B. A1217. L. 1. Taip pat žr.: Белы А. Ор. cit. P. 87.

¹⁴⁰² Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 121, 124.

¹⁴⁰³ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare (darže pasėta 10 lysvių pastarnokų): LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 4v.; 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (6 rėčiai pastarnokų): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 7; 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pav. (10 lysvių pastarnokų): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 3v.

¹⁴⁰⁴ 1560 m. Jono Čižo Varnionių dvare, Vilniaus pav. (svirne laikyti du kubilai sūdytų agurkų): LMAVB. RS. F. 256. B. 3494. L. 2; 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (*ogorkow slonych*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 7v.

¹⁴⁰⁵ 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (*czebule sloney kadzi 1*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 7; 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*cibuli sloney*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 10v.

¹⁴⁰⁶ 1546 m. Jono Čižo Varnionių dvare, Vilniaus pav. (65 svogūnų pynės): LMAVB. RS. F. 256. B. 3495. L. 3; 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pav. (19 kapų svogūnų pynių): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 3v.; 1599 m. Mikalojaus Sapiegos Liušnevo dvare (180 svogūnų pynės): VUB. RS. F. 4. B. A1217. L. 1.

morkų valgymas – apie tai liudija ne tik dvarų inventoriai, bet ir 1556 m. aktas, kuriuo Vitebsko vaivada Steponas Zbaražskis įsipareigojo, kad kunigams per pietus kaip trečiasis patiekalas galės būti patiektos morkos su lašiniais. Vakarienės antrasis patiekalas turėjo būti barščiai su dviem gabalais mėsos¹⁴⁰⁷ – LDK bajorų dvarų inventoriuose minimi kai kada būdavę rauginti burokai (*burakow*¹⁴⁰⁸, *cwikły*)¹⁴⁰⁹, batviniai (*bocwiny*)¹⁴¹⁰ ir kai kada džiovinti barščiai (*борщы*)¹⁴¹¹.

Kaip rodo šaltiniai, XVI a. I p. ropės buvo įprastas net Vilniaus vyskupo kasdienis valgis¹⁴¹², tačiau nuo XVI a. II p. šios daržovės veikiau buvo žemesnių visuomenės sluoksnių maisto šaltinis. Tai buvo būdinga ir Lenkijos bajorų namų ūkiams¹⁴¹³. XVII a. I p. didikų dvarų inventoriuose imtos minėti vokiškos ropės¹⁴¹⁴. Trečiajame Lietuvos Statute minimi ridikai bajorų dokumentuose sutinkami tik XVII a. I p.¹⁴¹⁵.

LDK bajorų namų ūkiuose XVI a. prigijusi naujovė buvo petražolės, minimos nuo 1565 m.¹⁴¹⁶. XVII a. I p. tai jau buvo įprastas didikų daržų augalas¹⁴¹⁷. Šiuo laikotarpiu didikai ėmė auginti daržines pupeles (*fasol*)¹⁴¹⁸,

¹⁴⁰⁷ LM. TBK 37. Nr. 9. P. 34.

¹⁴⁰⁸ 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare: (*borakow kadz iedna kwasnych*): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 3.

¹⁴⁰⁹ 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (*Cwikły wysadek gr 3. Je posianey cwikły zagonow 15*): LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 2v.

¹⁴¹⁰ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare (darže pasėta *Boczwynie* <...> 11): LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 4v.; 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pav. (pasėta 10 lysvių *botwiny*): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 3v.

¹⁴¹¹ 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (*Barszczu suchego wiencow 7; Barszczu kwart 4*). LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 1v.–2; 1601 m. Stanislovas Žebrovskis, Leono Sapiegos tarnybininkas, buvo užpultas keliaudamas su karo vežimu, kuriame buvo *борщы сушоного кадка*: LVIA. F. 21. B. 405. L. 312.

1637 m. Halškos Karaševičienės Kozakovščyznos dvare (pasėta *barszczu wiencow 13*): LMAVB. RS. F. 256. B. 2317. L. 2.

¹⁴¹² AC. T. 7. Nr. 12. P. 18–24.

¹⁴¹³ Notaty Gospodarskie. P. 74.

¹⁴¹⁴ 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (*Rzepy niemieckiey wysadek gr 1 ½*): LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 2v.

¹⁴¹⁵ 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (*Rodkwie wysadek gr ½*): LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 2v. 1641 m. Baslavicų palivarke, Slucko pav. (*Rzodkwie*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 49. L. 7.

¹⁴¹⁶ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare (darže pasėta *Piothruski*): LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 4v.; 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 3v.

¹⁴¹⁷ 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (*Piotruszki f(asek) 1/22*; pasodinta darže: *piotruszki grząd 3. Je wisadek piotruszki grząd ½*): LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 2; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro Andriuševskio palivarke, Lydos pav.: (*piotruszki gr(ząd) 2*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 33v.

anyžius¹⁴¹⁹. XVII a. didikų dvarų inventoriuose minimi žalumynai salotoms (*ziolka ogrodney na salaty*)¹⁴²⁰. Kitas naujas daržovių rūšis LDK didikai labiau augino dėl jų egzotiškumo – Radvilų rezidencijoje Vilniuje augo bulvės (*płonek 5 włoskami salatami to iest bulbas americanos karczochow*), šparagai (*szperagow*), špinatai (*szpinaku*), porai (*cebulko włoskiej*), gūžinės salotos (*salaty głowiaste*)¹⁴²¹ (tiesa, salotos paminėtos jau 1571 m. Rudaminos bažnytinės žemės inventoriuje¹⁴²²).

Vakarų Europos tyrėjai pastebi, kad XV a. – XVI a. imta daugiau dėmesio skirti vaisių auginimui – vaismedžių skiepijimui ir priežiūrai. Šį sodininkystės vystymąsi inspiravo stambūs žemvaldžiai, siekiantys pasipelnyti iš vaisių produkcijos¹⁴²³. LDK aptariamuoju laikotarpiu buvo augintos tik kelios vaismedžių rūšys, būdingos šios teritorijos gamtinėms-geografinėms sąlygoms – tai obelys, kriaušės, vyšnios, trešnės ir slyvos¹⁴²⁴. Reikėtų patikslinti, jog D. Steponavičienės teiginys, perimtas ir L. Glemžos bei R. Laužiko darbuose, kad vyšnios ir slyvos XVI a. Lietuvoje dar neaugo¹⁴²⁵, buvo per skubus – 1595 m. inventoriaus duomenimis Jono Šemetos Griaužės dvare, Žemaitijoje, buvo vyšnių ir slyvų sodelis¹⁴²⁶. Pastebima, kad daugumoje atvejų

¹⁴¹⁸ 1628 m. pajamos Totočyno dvare (*Fasol pudow 17/4 kop 14/8*): VUB. RS. F. 4. B. A1795. L. 9.

¹⁴¹⁹ 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (pasodinta darže *hanyszu gr(zqd)* 2): LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 2v.; 1641 m. Baslavicų palivarke, Slucko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 49. L. 5v.; 1644 m. Boguslavo Radvilos Naujadvario dvare, Naugarduko vaiv. (*Hanyzy funtow 2, gr(zqd)* 3): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2775. L. 8.

¹⁴²⁰ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: sausį Bialoje (*Panu strzelcowi na ziolka ogrodney na salaty do Krakowa dal gr. 4*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 50.

¹⁴²¹ AGAD. AR. Dz. X. B. 681 L. 1.

¹⁴²² ABK. T. 14. Nr. 10. P. 158.

¹⁴²³ Bas J. P. van Bavel. Land, lease and agriculture: the transition of the rural economy in the dutch river area from the fourteenth to the sixteenth century. // *Past & Present*. No. 172. 2001. P. 37.

¹⁴²⁴ 1540 m. teismo byloje skundžiamasi dėl kriaušių, obuolių bei slyvų nupurtymo ir kitos padarytos žalos: ABK. T. 17. Nr. 365. P. 142; 1556 m. Jurgio Volčkavičiaus Rusotos dvare, Gardino pav. (*садъ вышневый, яблони, груши, терешни*): ABK. T. 14. Nr. 3. P. 22; 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav. (*сад, в котором шепов яблонowych двадцат осмь*): IA. Nr. 40. Sk. 241; 1598 m. Kristupo Radvilos Iškoldžio dvaro Lysickio palivarke, Naugarduko pav. (*Sadow wisniowych 2*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1380. L. 3v.; 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare: (*Sadow 2, jeden wiszniowy a drugi rozniemi owozami nasadzony*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 3; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare (*Sad wiszniowy*): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 3v.; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro Zbliansko palivarke, Lydos pav. (*sad w niem drzewa rozne szcepione jablka gruszky wisnie*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 23v.; 1640 m. Kristupo Radvilos Solomežo dvaro Draviškio palivarke (*Sad w ktorzym drzewa jablon, grusza, wisnia, sliwa*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3964. L. 57 ir kt.

¹⁴²⁵ Steponavičienė D. Vilniaus Žemutinės pilies sodas. P. 35; Glemža L. Op. cit. P. 324; Laužikas R. Istorinė Lietuvos virtuvė. P. 73.

¹⁴²⁶ LMAVB. RS. F. 256. B. 3818. L. 1.

vaismedžiai minimi augę pasiturinčiųjų namų ūkiuose. Iš šaltinių medžiagos aiškėja, kad didikų dvaruose XVII a. I p. sodininkystė buvo labiau išvystyta – tuo metu augintos įvairios obelių rūšys, pavyzdžiui, šaltiniuose minimi saldūs obuoliai (*яблек солотких*)¹⁴²⁷. Įdomu, kad obuoliai būdavo valgomi ne tik švieži, bet ir kepti¹⁴²⁸, o kriaušės – ir džiovintos¹⁴²⁹. XVII a. šaltiniuose imtos minėti uogienės¹⁴³⁰. Aptariamuoju laikotarpiu Lenkijos bajorų namų ūkiuose kriaušės, obuolius, vyšnias, slyvas taip pat buvo įprasta džiovinti ar virti iš jų uogienes. Lenkų bajorai dar valgydavo ir persikus, apkeptus cukruje ar meduje¹⁴³¹.

D. Steponavičienės teigimu, karalienės Bonos Sforcos iniciatyva Lietuvoje jau buvo pradėti auginti ir agrastai bei serbentai¹⁴³², tačiau LDK šaltiniai to nepatvirtina. Tik itin pasiturintys galėjo pasilepinti importuojamomis citrinomis¹⁴³³, nors pats valdovas dažniau skanavo vietinius obuolius bei kriaušes¹⁴³⁴. Įvairūs neįprasti egzotiniai augalai buvo auginti Radvilų sode Vilniuje, pavyzdžiui, figos (*drew figowych 10*), graikiniai riešutai (*orchowych włoskie*)¹⁴³⁵

Miško gėrybės (grybai, uogos bei riešutai), minimos lenkų virtuvės tyrinėtojų¹⁴³⁶, greičiausiai nevaicino didelio vaidmens bajorų mityboje. Tiesa, grybai buvo gana vertinamas maistas – juos XVI a. I p. prie žuvies, žirnių ir

¹⁴²⁷ 1624 m. Merkelio Veštorto Čarnos dvare, Vilniaus pav.: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 422.

¹⁴²⁸ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: lapkritį w *Miedzyrzeczu* (*Za 6 kop jablej do w[ro?]jetow y do pieczenia dla x m*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 37.

¹⁴²⁹ 1637 m. Halškos Karaševičienės Kozakovščyznos dvare (*gruszek suszonych korzec e* (5)): LMAVB. RS. F. 256. B. 2317. L. 2.

¹⁴³⁰ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav. (*Powidl iagodowych gar <...> [nuplėšta]*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 11; 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas iš Rusų ir Užnerio valdų: iš Kopylio (*na powidlu i na jarzyny*): LVIA. F. 716. Ap. 3. B. 15. L. 2v.

¹⁴³¹ Notaty Gospodarskie. P. 74, 77–78.

¹⁴³² Steponavičienė D. Vilniaus Žemutinės pilies sodas. P. 36.

¹⁴³³ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: vasarį Nesvyžiuje: (*Za 4 funty cytryn <...>*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 59; 1631 m. Vaitiekaus Maruševičiaus, Vilniaus pirklio, prekės (*mial <...> limony za złotych pultrzecia <...> Jozepha Suchiewicza poprawadził <...> barylka z limoniami*): LVIA. F. SA. B. 4653. L. 841. Valdovo virtuvėje: Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. 139.

¹⁴³⁴ Ibidem. P. 213.

¹⁴³⁵ Taip pat vardijama: *pimpinelli, repantyki, rukullu, piperati, peretrunu, rzezuhy, malonow, buraku, herbastek, trybulli, kopru włoskiego, indruy[ij?], salaty głowiaste, drzewa sawina* ir kt.: AGAD. AR. Dz. X. B. 681 L. 1. Taip pat žr.: Vitkauskienė B. R. Ogrody barokowe Kiszaków i Radziwiłłów w Wilnie na Puszkarni. // Barok. Historia-Literatura-Sztuka. Nr. XIII/ 1(25). 2006. Warszawa. 2007. P. 145.

¹⁴³⁶ Korczak L. Stół. P. 57.

svogūnų pietums valgydavo Vilniaus vyskupas¹⁴³⁷. Vėliau jie teminimi XVII a. didikų šaltiniuose. Kai kada duoti tam tikrą kiekį grybų buvo viena iš valstiečių prievolių¹⁴³⁸. Tuo tarpu 1555 m. Tytuvėnų dvaro valstiečių prievolių surašyme tarp kitų duoklių minimas sietas riešutų¹⁴³⁹. Lenkijos dvariškis Lukas Gurnickis netgi pasakoja apie gimusį posakį: „sukramtyk tą riešutą, kurį už žando turi, o paskui kalbėk apie mane, ką nori“¹⁴⁴⁰. „Paprastieji“, greičiausiai lazdyno, riešutai minimi XVII a. I p. didikų išlaidų sąrašuose¹⁴⁴¹. Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijoje archeologai aptiko ne tik lazdyno, bet ir graikinių riešutų kevalų, taip pat saulėgražų, žemuogių, aviečių, bruknių sėklų¹⁴⁴².

Kita bajorų dvaro ūkinė veikla – gyvulininkystė, mitybos racionui taip pat teikė svarbią maisto žaliavą. Pasak F. Brodelio, Europoje XVI a. I p. pusėje mėsos poreikis augo, tačiau nuo 1550 m. jos dalis racione ėmė mažėti¹⁴⁴³. Ar tokie pokyčiai vyko LDK, sunku apčiuopti. Šiuo metu tėra ištirta, kad XI – XII a. maisto racione mėsa sudarė apie 30%, pieno produktai – 10%, o didžiausią likusią dalį užpildė augalinės kilmės maistas¹⁴⁴⁴. Sunku pasakyti, ar panašūs skaičiai būdingi ir XVI a. – XVII a. I p. Tai, jog ir aptariamuoju laikotarpiu racione galėjo dominuoti augalinės kilmės produktai rodo pastangos kelti žemdirbystės lygį, Valakų reformos įgyvendinimas, padidinęs ariamosios žemės plotus bei derlius¹⁴⁴⁵. Lenkų mokslininkų atlikti maisto raciono tyrimai kaip tik ir parodė, jog XVI a. bajoras per dieną daugiausia suvalgydavo ruginės

¹⁴³⁷ AC. T. 7. Nr. 12. P. 21.

¹⁴³⁸ 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas iš Rusų ir Užnerio valdų: iš Smolevičių (*Grzybow kop 9*); iš Baslavicų (*Grzybow kop 40*): LVIA. F. 716. Ap. 3. B. 15. L. 2v., 3; 1642 m. Boguslavo Radvilos Naujadvario dvare, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2774. L. 29; 1645 m. Jono Vladislovo Sanguškos Žalavos dvare, Ašmenos pav. (20 valdinių prievolės nuo valako: žąsis, 2 vištos, 10 kiaušinių, 3 vainikai (*wiankow*) grybų): LMAVB. RS. F. 256. B. 2024. L. 3.

¹⁴³⁹ LIŠ. P. 30.

¹⁴⁴⁰ Lukas Gurnickis. Op. cit. P. 149.

¹⁴⁴¹ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: lapkritį w *Miedzyrzeczu* (*Za orzechy proste nawely roznymi czasy*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 36.

¹⁴⁴² Steponavičienė D. Vilniaus Žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. P. 91.

¹⁴⁴³ Бродель Ф. Op. cit. P. 208, 211.

¹⁴⁴⁴ Kazakevičius V. Op. cit. P. 342.

¹⁴⁴⁵ Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. Vilnius. 1978. P. 78.

duonos – 1, 07 kg, o mėsos – tik 0, 169 kg, trečią vietą pagal kiekį dienos racione užėmė žirniai – 0, 091 kg¹⁴⁴⁶.

Nepaisant to, aptariamuoju laikotarpiu būta gan didelės gyvulių bei naminių paukščių įvairovės. S. Kasperčako pateikti duomenys rodo, kad XVI a. I p. didžiausią auginamų gyvulių skaičių sudarė karvės, šiek tiek mažiau kiaulės bei avys, tačiau žymiai mažesnis dvaruose buvo jaučių bei ožkų kiekis¹⁴⁴⁷. Tai matoma ir vėlesniuose dvarų inventoriuose. Nuo XVI a. 8 deš. didikai ėmė auginti olandiškos veislės kiaules¹⁴⁴⁸, nuo XVII a. pr. – galvijus¹⁴⁴⁹. Tiesa, D. Karvelio teigimu, XVII a. pirmaisiais dešimtmečiais Radvilų svečiams, viešėjusiems Biržų dvare, olandiškos karvės buvo gabenamos iš Rygos bei Kuršo¹⁴⁵⁰.

Pasak S. Kasperčako, iš naminių paukščių maždaug tiek pat buvo laikoma vištų bei žąsų, tačiau daug mažiau – ančių¹⁴⁵¹. Visgi naminių paukščių įvairovė buvo didesnė. Tai atskleidžia Pirmasis Lietuvos Statutas, kuriame šalia minėtų žąsų, vištų bei ančių, taip pat vardijami gaigalai, kaplūnai (t.y. kastruoti gaidžiai), karveliai, naminės gervės, naminės gulbės ir netgi povės¹⁴⁵². Kaplūnai, turėję užaugti dideli ir riebiūs, buvo auginami beveik kiekviename bajoro dvare (Vakarų Europoje kastruotų gaidžių auginimas buvo paplitęs dar viduramžiais¹⁴⁵³). Kaip pažymėjo Anzelmas Gostomskis, kaplūnus reikėjo riebiai maitinti¹⁴⁵⁴. Apie karvelių laikymą sužinome iš to, kad sodybose būdavo įrengiamos karvelidės¹⁴⁵⁵, be to, dvaro karveliai (*gołębi dwornych*)

¹⁴⁴⁶ Historia kultury materialnej Polski. P. 310.

¹⁴⁴⁷ Kasperczak S. Op. cit. 3 lentelė.

¹⁴⁴⁸ 1577 m. Apolonijos Koptienės Verchavičių dvaro tvarte buvo 8 olandų veislės meiteliai, kitame – 12 olandų veislės kiaulių, taip pat 2 kuiliai ir 20 paršiukų: ABK. T. 3. Nr. 156. P. 288.

1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*Sloniny polci alędarskich polsiodma*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L.5.

¹⁴⁴⁹ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare (*woly alędarskie*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 8v.; Kristupas Radvila II olandiškos veislės galvijus ėmė auginti XVII a. 2–3 deš. – žr.: Karvelis D., Ragauskienė R. Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė. P. 104.

¹⁴⁵⁰ D. Karvelis. Komunikacija lokalinėje visuomenėje XVI a. pabaigoje – XVII a. I pusėje pagal Biržų kunigaikštystės valdų inventorių ir instrukcijas (tyrimo problematika). // Lietuvos istorijos metraštis. 1977 metai. Vilnius. 1998. P. 114.

¹⁴⁵¹ Kasperczak S. Op. cit. 3 lentelė.

¹⁴⁵² PLS. Sk. 12. Str. 11. P. 247.

¹⁴⁵³ Woolgar C. M. Feasting and fasting. P. 171.

¹⁴⁵⁴ Notaty Gospodarskie. P. 77.

¹⁴⁵⁵ Žr. Sk. IV. Posk.1.

minimi Radvilų dvarų inventoriuose¹⁴⁵⁶. Povai, kaip ir Lenkijoje, buvo valgomi, tačiau retai kur auginami¹⁴⁵⁷. Tai buvo valdovo¹⁴⁵⁸ bei didikų sodybos kiemo puošmena, pavyzdžiui, Apolonijos Koptienės dvaro pagrindiniame kieme vaikštinėjo 9 balti povai¹⁴⁵⁹, po keletą jų buvo ir kituose didikų dvaruose¹⁴⁶⁰. Naminės gervės ir gulbės, kitaip nei Statute, bajorų dvarų inventoriuose nėra minimos. Įdomu, kad inventorių sudarytojai prie naminių paukščių priskirdavo jerubes¹⁴⁶¹.

XVI a. iš Amerikos į Europą atgabenti kalakutai¹⁴⁶² LDK sutinkami jau šio amžiaus antrojoje pusėje. Tai, jog šie paukščiai čia greitai „prigijo“, rodo jų įrašymas į Trečiąjį Lietuvos Statutą. Jame nustatyta kalakuto kaina tuo metu siekė net 20 grašių¹⁴⁶³, tad šie paukščiai nebuvo prieinami plačiajai visuomenei. Pirmiausia šią naują priėmė didikai. 1596 m. popiežiaus Klemenso VIII pasiuntinio kardinolo Henriko Gaetano, keliavusio į Lenkiją, dienoraštyje užsimenama, kad kardinolas Radvila jam pasiuntė 100 kalakutų (taip pat kitų įvairių riebių paukščių, jaučių, telyčių ir vyno bei avižų žirgams)¹⁴⁶⁴. XVII a. I p. kalakutai buvo auginami daugelyje didikų dvarų¹⁴⁶⁵.

¹⁴⁵⁶ 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3595. L. 9.

¹⁴⁵⁷ Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywności. P. 19.

¹⁴⁵⁸ Maroszek J. Ogrody królewskie w Wilnie. P. 121.

¹⁴⁵⁹ ABK. T. 3. Nr. 156. P. 288.

¹⁴⁶⁰ 1550 m. Onos Sologubovienės Musnininkų dvare (*навы 2*): LVIA. Lietuvos Metrika. Nr. 237. L. 42; 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*paw bialy a drugi szary*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 7v.; 1608 m. Povilo Montvilos Boreikovsko dvare, Ašmenos pav. (*pawow para*): LVIA. F. 525. B. 1924. L. 1v.; 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare (*Paw y pawica 2*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 7; 1630 m. Kristupo Radvilos *Stara Wies* dvaro palivarke (*pawow samcow 3, pawic 4, przyplodku mlodych pawic 2*); Ruchnos palivarke (*pawow starych 3, powic mlodych 3*); *Przedziatkach* palivarke (*pawow 2*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2203. L. 4, 5v., 9; 1630 m. Radvilų Čornavčicos palivarke (*Pawow 6*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2204. L. 3v.

¹⁴⁶¹ 1623 m. *Jarzabkow 32*: AGAD. AR. Dz. XXIX. B. 129. L. 1v.

¹⁴⁶² Бродель Ф. Ор. cit. P. 206.

¹⁴⁶³ TLS. Sk. 13. Str. 7. P. 470.

¹⁴⁶⁴ *Kardynal Radziwil, przemyślywaiąc ustawnie iakby mógł Kardynala uczcić przysłał mu w podarunku, dwanaście karmnych wołow, tyleż cieląt, sto indykow, mnosto tłustego rozmaitego drobiu, beczkę wina, antał małmazyi, sto korcy owsa dla koni*: Zbior pamiętnikow historycznych. L. 142.

¹⁴⁶⁵ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*kokoszy wloskich 7 <...> kalakuckich kokoszy 4 a mlodych 3*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 7v.; 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: vasarį w *Czarnawczycach (Postoncowi paniey Wihunskiey co indyka przywiozł)*: AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L.52; 1608 m. Povilo Montvilos Boreikovsko dvare, Ašmenos pav. (*kurow indykow 5, kurow prostych y wloskich y kaplunow 30*): LVIA. F. 525. B. 1924. L. 1v.; 1623 m. iš *Krasnostawskiego* palivarko (*Indykow 3*): AGAD. AR. Dz. XXIX. B. 129. L. 1v.; 1630 m. Kristupo Radvilos *Stara Wies* dvaro Ruchnos palivarke (*Indykow starych z mlodymi 16*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2203. L. 5v.; 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas iš Rusų ir Užnerio valdų: iš Lubčos (*Indykow 4*); iš Zupranų (*indykow 2*), iš Baslaveco (*indykow 10*): LVIA. F. 716. Ap. 3. B. 15. L. 2, 2v., 3; 1644 m. Boguslavo Radvilos Ivano dvare,

Nuo XVII a. antrojo dešimtmečio kalakutus pradėjo auginti ir turtingieji bajorai – 1619 m. Petras Krivickis Ligeikių dvare, Upytės pavieta; 1646 m. Kristupas Adamkavičius Čvlonskio dvare, Žemaitijoje¹⁴⁶⁶. Įdomu pastebėti, kad šiuose inventoriuose, o taip pat Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvaro Ašmenos pavieta aprašyme naudojamas lietuviškas terminas šiems paukščiams įvardinti – *kalakutow*, *kalakuckich kokoszy*, kai didikų dvarų Minsko, Naugarduko, Slucko, taip pat Ašmenos pavietuose, jie įvardijami terminu *indyk*. Atkreiptinas dėmesys, kad XVI a. Anzelmo Gostomskio namų ūkio nurodymuose tarp naminių paukščių, kuriuos siūloma laikyti ir dauginti, kalakutai neminimi¹⁴⁶⁷.

Kad nustatytume, kokių gyvulių bei paukščių mėsą bajorai vartojo daugiausia, reikėtų atsižvelgti į kitokio pobūdžio šaltinius. Tiesa, nežinoma nė viena aptariamuoju laikotarpiu parašyta LDK kulinarinė knyga. Vakarų Europos virtuves analizavę mokslininkai, pasitelkdami Prancūzijos vėlyvųjų viduramžių kulinarinę knygą, nustatė, kad receptuose dominavo kiauliena ir paukštiena, mažiau patiekalų gaminta iš jautienos ar avienos – pastarosios tik rinktiniai geriausi pjaustiniai¹⁴⁶⁸. LDK bajorų raciono tyrimo kontekste itin svarbūs kariuomenės maisto produktų sąrašai, kuriuose atsispindi, kokios mėsos vartojimas buvo įprastas ir kasdieninis: 1507 m. nuostatuose vardijami jaučiai, telyčios, meiteliai, avinai, žąsys bei vištos¹⁴⁶⁹; 1534 m. karo rašte prie šių dar išvardijamos karvės ir kiaulės¹⁴⁷⁰; 1561 m. nuostatai vėlgi mini jaučius, karves, telyčias, meitelius, kiaules, avinus, žąsis bei vištas¹⁴⁷¹. Pastebima, kad ir vėlesniuose, XVI a. pab. – XVII a. I p., sąrašuose svarbiausia mėsa buvo jautiena, aviena, kiauliena, taip pat vištiena ir, kiek mažiau, žąsiena¹⁴⁷². E.

Naugarduko vaiv. (*Indykow 12, indyczek 16, indyczat malych 33*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1416. L. 4.

¹⁴⁶⁶ <...> *kalakutek starych trzy a czwarty kalakut w gumnie*: LVIA. F. SA. B. 15244. L. 407v.; <...> *kalakutow pięć*: LVIA. F. SA. B. 14667. L. 11.

¹⁴⁶⁷ Notaty Gospodarskie P. 73.

¹⁴⁶⁸ Woolgar C. M. Feasting and fasting. P. 169.

¹⁴⁶⁹ LM. Užr. 8. Nr. 405. P. 305. Tai pat žr.: РИБ. Т. 20. Nr. 463. Sk. 1178.

¹⁴⁷⁰ LM. TBK 8. Nr. 174. P. 175.

¹⁴⁷¹ LM. Vieš reik. 7. Nr. 30. P. 52. Taip pat žr.: A3P. Т. 3. Nr. 104. P. 236.

¹⁴⁷² XVI a. pab. prievolių maisto produktais, kuriuos privalo iš Kamenščyznos valdos išduoti kareiviams, sąrašas (200 telyčių, 300 avinų, 100 meitelių, 700 vištų, 300 žąsų): LMAVB. RS. F. 43. B. 9619. L. 1; XVII a. pr. iš Strešino valdų kariuomenei paimtų maisto produktų sąrašas, iš Solonų kaimo

Gudavičius pabrėžė, kad kariai ypač mėgo paukščius, mat jiems pirkti netgi buvo taikomos ypatingos lengvatos¹⁴⁷³.

Šių gyvulių bei naminių paukščių vertinimas atsispindi aptariamojo laikotarpio kainose, kurias, tiesa, veikė Europoje vykusi kainų revoliucija¹⁴⁷⁴. Pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą jautis kainavo 50 grašių, karvė – 30, kiaulė – 15¹⁴⁷⁵, Antrojo Statuto laikotarpiu jų kaina atitinkamai išaugo iki 80, 50, 20 grašių. Avinų, žąsų bei kaplūnų kaina liko stabili¹⁴⁷⁶ – greičiausiai šie buvo mažiau vertinami.

Tuo metu, kai naminių gyvulių kainos kilo, medžioklinių šunų bei paukščių kainos, priešingai, sumažėjo dvigubai ar dar daugiau. Tai pastebėje Pirmojo Lietuvos Statuto komentarų autoriai mano, jog tai rodo, kad XVI a. pabaigoje medžioklės reikšmė smarkiai sumažėjo ir virto ponų bei bajorų pramoga, o mityboje ne žvėriena, bet naminių gyvulių bei paukščių mėsa tapo dominuojanti¹⁴⁷⁷. Šiuos duomenis patvirtina ir archeologiniai tyrimai. Pavyzdžiui, Punios piliakalnyje XV – XVI a. susidariusiame kultūriniame sluoksnyje 80,8% rastų kaulų priklausė naminiams gyvūnams, o 19,2% – medžiojamiems žvėrimis¹⁴⁷⁸. Panašią situaciją atskleidžia ir XIV – XV a. Vilniaus Žemutinės pilies teritorijos osteologinė medžiagos analizė, rodanti, kad 77,1% buvo naminių gyvulių, o 21, 6% – laukinių gyvūnų kaulų. Tuo tarpu XVI – XVII a. vidurio sluoksnyje naminių bei laukinių gyvūnų kaulų kiekis atitinkamai siekė 92,5% ir 3,8%¹⁴⁷⁹. Šie duomenys rodo, kad per visą aptariamąjį laikotarpį dominavo naminių gyvulių ir paukščių mėsa, o XVI a.

(10 telyčių, 24 avinai, 99 vištos ir kt.): LMAVB. RS. F. 43. B. 17364. L. 1; 1632 m. Minsko vaiv. Volčos dvaro urėdininkas Kasparas Sventickis skundė etmono įgaliotinius, Minsko pav. bajorus, Samuelį Komorovskį ir Joną Buivydą dėl savivaliavimo imant rekviziciją kariuomenės išlaikymui (pirmą kartą paimta: telyčia, o už antrą 4 kapos grašių, dvi paltys lašinių, o už pusę palties – kapa grašių, kapa vištų, už avinus 4 kapos ir 48 grašiai; antrą kartą: du jaučiai, kainavę 8 kapos grašių, dvi paltys lašinių, 40 vištų, 12 avinų; trečią kartą: 7 avinai, dvi telyčios): LMAVB. RS. F. 43. B. 5820. L. 1–1v.

¹⁴⁷³ Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas. P. 254.

¹⁴⁷⁴ Бродель Ф. Op. cit. P. 499.

¹⁴⁷⁵ PLS. Sk. 12. Str. 8. P. 245.

¹⁴⁷⁶ ALS. Sk. 13. Str. 8, 9. P. 229–230.

¹⁴⁷⁷ PLS. P. 361.

¹⁴⁷⁸ Volkaitė-Kulikauskienė R. Op. cit. P. 44.

¹⁴⁷⁹ Daugnora L., Piličiauskienė G. Op. cit. P. 210.

pabaigoje žvėrienos procentas mitybos racione greičiausiai dar labiau nusmuko.

Pirmajame Lietuvos Statute vardijami tuo laikotarpiu medžioti žvėrys – tai stumbrai, briedžiai, elniai, lokiai, šernai, stirnos bei lūšys¹⁴⁸⁰. Punios piliakalnio XV –XVI a. kultūriniam sluoksnyje iš visų rastų medžiojamų žvėrių kaulų 90% sudarė būtent kanopinių gyvulių kaulai: stumbro, šerno, stirnos, briedžio bei tauriojo elnio. Tuo tarpu tik 10% sudarė meškų, kiškių bei vilkų kaulai¹⁴⁸¹. Kanopinių žvėrių dominavimą patvirtina ir Vilniaus Žemutinės pilies tyrimai, parodę, kad populiariausia buvo briedžių, po jų stumbrų ir pagaliau elnių mėsa¹⁴⁸². Tiesa, tai buvo būdinga būtent valdovo stalui – ypač stumbrienos valgymas. Briedžių ar elnių mėsa greičiausiai buvo svarbus didikų šventinio stalo patiekalas. Jų medžiojimą liudija materialinė didikų namų aplinka – iš elnio ragų padaryti žvakių sietynai ar vėjarodės. Manoma, kad Mikalojus Radvila Rudasis itin mėgęs briedieną¹⁴⁸³. Didikų virtuvę atspindinčiuose šaltiniuose užsimenama apie sumokėtus pinigus už zuikį¹⁴⁸⁴, briedžių liežuvius ir bebrų uodegas¹⁴⁸⁵. Visgi šaltinių, išsamiau atskleidžiančių žvėrienos reikšmę kilmingųjų mitybos racione, iš tiesų trūksta.

Kiek daugiau žinome apie valgytus laukinius paukščius. Tetervinus minėjo Mikalojus Husovianas, kuriuos, neslėpdamas savo pomėgio jais gardžiuotis, šitaip apibūdino: „Jie dideli, būna net sunkesni ir už riebiają žąsį/ O jų skanioji mėsa traukia mus savo kvapu“¹⁴⁸⁶. R. Ragauskienės tyrimai atskleidė, kad valdovo sekretorius, Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas Stakliškėse gaudė ir augino tetervinus, kurie vėliau, jau papenėti, buvo paleidžiami ir vėl medžiojami¹⁴⁸⁷. XVI a. I p. Barbora Radvilienė savo sūnui Mikalojui Radvilai pasiuntė laukinės antienos, linkėdama laimingai į sveikatą

¹⁴⁸⁰ PLS. Sk. 9. Str. 2. P. 221–222.

¹⁴⁸¹ Volkaitė-Kulikauskienė R. Op. cit. P. 44, 46.

¹⁴⁸² Daugnora L., Piličiauskienė G. Op. cit. P. 211.

¹⁴⁸³ Radvilų tėvonija Dubingiuose. P. 54.

¹⁴⁸⁴ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: lapkritį w *Miedzyrzeczu*, ková Nesvyžiuje (*Chłopowi który zaięca zywcem przyniosł j m panu Alexandrowi*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 26; 67.

¹⁴⁸⁵ 1621 m.: (*ozorow losych 8; ogonow bobrowych 8*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 30. L. 1.

¹⁴⁸⁶ Nicolaus Hussovianus. Op. cit. P. 45.

¹⁴⁸⁷ Ragauskienė R. Karaliaus sekretoriaus ir Vilniaus vaito Augustino Meleskio Rotundo (apie 1520–1582 m.) turtas. // Istorija. Mokslo darbai. T. 55. Vilnius. 2003. P. 6.

suvalgyti¹⁴⁸⁸. XVII a. pr. Mykolo Kristupo Radvilos išlaidų sąrašė pažymėta apie užmokestį pasiuntiniui, kuris atvežė kurapką¹⁴⁸⁹, taip pat apie keturis už 20 lietuviškų grašių nupirktus tetervinus¹⁴⁹⁰. 1637 m. Radvilų išlaidų sąrašė paminėtos penkios laukinės antys, vienas tetervinas ir viena jerubė¹⁴⁹¹. Tokių laukinių paukščių – tetervinų, kurapkų, taip pat kurtinių kaulų yra rasta ir Vilniaus Žemutinės pilies archeologinių tyrimų metu¹⁴⁹². Didingų naminių paukščių (pavyzdžiui, povų) ir gausus laukinių paukščių valgymas buvo visos Europos renesanso virtuvės bruožas, nors tuo metu jau buvo labiau susirūpinta dėl sunkaus šių patiekalų virškinimo¹⁴⁹³.

Šviežios mėsos valgymas Europoje dar viduramžiais buvo laikomas elito prerogatyva, kai kiti, jei turėjo mėsos, ją konservavo¹⁴⁹⁴. Kaip rodo LDK bajorų dokumentai, konservuota mėsa – sūdyti ir rūkyti mėsos gaminiai¹⁴⁹⁵ sudarė svarbias maisto atsargas, kurios itin tiko karo žygiams¹⁴⁹⁶. Dažnai namų ūkyje, svirne, būdavo laikomos kelios lašinių paltys, taip pat kumpiai, skilandžiai, dešros ar šoninė (*grudzin*)¹⁴⁹⁷. Šių gaminių atsargos siekdavo ir kelias dešimtis, pavyzdžiui, 1556 m. Rusotos dvaro inventoriuje vardijama: 34

¹⁴⁸⁸ Ragauskienė R. Rusėniška XV a. pab. – XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų – valdovių ir didikų – korespondencija. // Istorija. Mokslo darbai. Nr. 76. Vilnius. 2009. P. 23.

¹⁴⁸⁹ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: lapkritį w *Miedzyrzeczu*: AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 26.

¹⁴⁹⁰ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: tą patį mėnesį w *Brzesciu* (pirkti 6 tetervinai); sausį Bialoje (pirkti 4 tetervinai): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 29, 36, 42.

¹⁴⁹¹ 1637 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas: LVIA. F. 1280. B. 97. L. 1a.

¹⁴⁹² Bilskienė R., Daugnora L. Op. cit. P. 253.

¹⁴⁹³ Cowan B. New worlds, new tastes. P. 207, 210.

¹⁴⁹⁴ Sarti R. Europe at home. P. 169.

¹⁴⁹⁵ R. Merkienės tyrimų duomenimis, tokie gaminiai dažniausiai buvo sūdomi, o kai kada ir rūkomi: Merkienė R. Gyvulių ūkis XVI – XX a. pirmojoje pusėje. Etninės patirties ištakos. Vilnius. 1989. P. 126.

¹⁴⁹⁶ 1601 m. Stanislovas Žebrovskis, Leono Sapiegos tarnybininkas, buvo užpultas keliaudamas su karo vežimu, kuriame buvo: *мяса волового, вендзонаго полволу, баранов вендзонных три, гусей вендзонных дванасте, куровь вендзонных обвараных чотыри*: LVIA. F. 21. B. 405. L. 312.

¹⁴⁹⁷ 1559 m. kunigaikštienės Glinskienės maisto sąrašas (du kumpiai, keli maži skilandžiai, senos mėsos paltys, lašiniai): LMAVB. RS. F. 198. B. 56. L. 1; 1571 m. Jono Motavičiaus Milžavėnų dvare, Viduklės valsč. (svirne buvo pusantrios palties lašinių, 4 kumpiai, 3 skilandžiai): LMAVB. RS. F. 256. B. 3990. L. 2; 1572 m. tame pačiame Jurgio Motavičiaus (velionio Jono Motavičiaus sūnaus) Milžavėnų dvare (svirne buvo 7 paltys mėsos, 11 kumpių, dvi paltys lašinių, 8 skilandžiai): LMAVB. RS. F. 256. B. 3991. L. 2; 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare, Žemaitijoje (klėtyje buvo 4 mėsos paltys, 11 kumpių, 3 paltys lašinių): LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 5; 1587 m. Petro Vernišio Paslaujo dvarelyje, Upytės pav. (klėtyje buvo 4 kiaulienos paltys, 4 meitelių lašiniai, 4 skilandžiai, 6 kumpiai): LMAVB. F. 256. B. 3012. L. 2; 1637 m. Halškos Karaševičienės Kozakovščyžnos dvare (paltis lašinių, trys meitelių lašiniai, 10 dešrų): LMAVB. RS. F. 256. B. 2317. L. 2.

paltys mėsos, 14 palčių lašinių, 23 kumpiai, 17 dešrų ir 9 šoninės¹⁴⁹⁸. XVII a. I p. didikų dvarų inventoriuose minimos ir olandiškos kiaulienos paltys¹⁴⁹⁹. Šaltiniuose aptinkame duomenų ir apie kitus kiaulienos gaminius – nugarinę (*schab*)¹⁵⁰⁰ ir *chrybcizn* (?)¹⁵⁰¹. K. Jablonskis pastebėjo, kad XVI a. rusėniškuose šaltiniuose vartojami žodžiai *kump*¹⁵⁰² ir *skilond*¹⁵⁰³ yra lituanizmai, tad galime manyti, kai tai buvo Lietuvai būdingi mėsos produktai. Be to, įdomu pastebėti, kad Milžavėnų dvaro inventoriuje vietoje lašinius reiškiančio slaviško žodžio *sadło*, buvo pavartotas lietuviškas – *losinek*¹⁵⁰⁴. Trečiajame Lietuvos Statute nustatyta, kad tuo metu kumpis kainavo du grašius, mėsos paltis – 20 grašių, lašinių paltis – 15 grašių¹⁵⁰⁵. Be šių kiaulienos gaminių, konservuotos mėsos atsargas sudarė ir rūkytos žąsys¹⁵⁰⁶, rečiau – antys¹⁵⁰⁷, vištos ar aviena¹⁵⁰⁸, taip pat sūdyta telyčių mėsa¹⁵⁰⁹.

Kai kurie analizuoti šaltiniai liudija, kad to meto LDK kilmingieji valgė ir subproduktus. Juose prie maisto produktų minimi liežuviai (*ozory*)¹⁵¹⁰,

¹⁴⁹⁸ LDK kasd. gyv. P. 258. Taip pat žr.: 1583 m. valdovo žemionio pono Adomo Petraškos Vaistamo dvare, klėtyje, buvo 12 kiaulienos palčių, 8 lašiniai, 28 kumpiai: LMAVB. RS. F. 256. B. 1998. L. 1; 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav., buvo 4 su puse kiaulienos paltys, 2 lašiniai, 10 kumpių, 28 dešros, 2 šoninės: LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 2v.–3.

¹⁴⁹⁹ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*Sloniny polci alędarskich polsiodka*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 5; 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas iš Rusų ir Užnerio valdų: iš Lubčos (*Sloniny olenderskiey polci 2*): LVIA. F. 716. Ap. 3. B. 15. L. 2.

¹⁵⁰⁰ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*schabow 20*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 5; 1616–1621 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro sandėliuke: AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 17. L. 7.

¹⁵⁰¹ 1616–1621 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro sandėliuke: AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 17. L. 7.

¹⁵⁰² Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 109

¹⁵⁰³ Ibidem. P. 212.

¹⁵⁰⁴ 1572 m. Jurgio Motavičiaus: LMAVB. RS. F. 256. B. 3991. L. 2.

¹⁵⁰⁵ TLS. Sk. 13. Str. 10. P. 472.

¹⁵⁰⁶ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*Gęsi starych wędnych 20*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 5; 1602 m. Loznickio Ciundzievskio dvare, Vilniaus pav. (*gęsi wędnych cztery zupielnych*): LVIA. F. SA. B. 4612. L. 1; 1623 m. Jono Stanislovo Spiegos Jalovos dvare (*gęsi wędnych 10*): VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 8; 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas iš Rusų ir Užnerio valdų: iš Papolės (*Gęsi wędnych 10*); iš Lubčos (*Polgęskow wędnych 15*): LVIA. F. 716. Ap. 3. B. 15. L. 1v., 2.

¹⁵⁰⁷ 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas iš Rusų ir Užnerio valdų: iš Lubčos (*Kaczek wędnych 5*): LVIA. F. 716. Ap. 3. B. 15. L. 2.

¹⁵⁰⁸ 1601 m. Stanislovas Žebrovskis, Leono Sapiegos tarnybininkas, buvo užpultas keliaudamas su karo vežimu, kuriame buvo: *куровь вендзонных обвараных чотыри полволу; баранов вендзонных тпу*: LVIA. F. 21. B. 405. L. 312.

¹⁵⁰⁹ 1629 m. Mikalojaus Liulio Dubnikų dvare, Vilniaus pav. (*мяса яловичового соленого дежка*): LVIA. F. SA. B. 4648. L. 338v.

¹⁵¹⁰ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*ozorow 25*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 5; 1611 m. Strėvininkų dvare (*Ozory 3*): LVIA. F. Mikrofilmų

užsimenama apie didikų išlaidas briedžių liežuviams¹⁵¹¹. Greičiausiai mažiau pasiturintiems buvo įprasta valgyti žarnokus, pagardintus šaknelėmis – pagal XVI a. I p. šaltinį, toks patiekalas turėjo būti pietums patiekiamas kunigams¹⁵¹². Inventoriuose, atskirai nuo skilandžių, taip pat minimi skrandžiai (*zolaqdkow, жолудьковъ*)¹⁵¹³. Radvilų išlaidų sąrašė minima ir galvos mėsa (*głowizny 2*)¹⁵¹⁴. Tuo tarpu riebalais turtingieji šerdavo šunis¹⁵¹⁵.

Pieno ūkis bajorų virtuvę aprūpindavo pagrindiniais pieno produktais – sviestu bei sūriais (kai kada šaltiniuose užsimenama ir apie grietinėlę¹⁵¹⁶). Tiesa, tuo metu karvės neduodavo daug pieno (net XIX a. iš vienos karvės per metus buvo primelžiama tik 360 litrų)¹⁵¹⁷. Pieningesnės turėjo būti didikų dvaruose laikytos olandiškos veislės karvės. Pagal XVII a. I p. Kristupo Radvilos nuostatus, iš vienos karvės pieno per metus rykūnė turėjo pagaminti kubiliuką sviesto ir kapą sūrių¹⁵¹⁸. Panašų pieno produktų kiekį nurodo ir Anzelmas Gostomskis – nuo karvės per metus – gorčius sviesto ir kapa sūrių¹⁵¹⁹. Šaltiniai rodo, kad kubiliukui (24 kvortoms) sviesto ir kapai sūrių pasūdyti reikėjo po bezmėno druskos¹⁵²⁰. Sviestas turėjo būti sūdomas, kad senstant neapkarstų – Vakarų Europos tyrinėtojai pastebėjo, kad kai kada jis būdavo valgomas išlaikytas net tris metus. Sviestas ir sūriai dėl ilgo galimo

kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 4123/ 1. L. 2.; 1616–1621 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro sandėliuke: AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 17. L. 7.

¹⁵¹¹ 1621 m. (*ozorow losych 8*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 30. L. 1.

¹⁵¹² LM. TBK 37. Nr. 9. P. 34.

¹⁵¹³ 1550 m. Onos Sologubovienės Musnininkų dvare (*жолудьковъ 12*): LVIA. Lietuvos Metrika. Nr. 237. L. 42; 1583 m. Mistislavlio kašteliono, Vilniaus tijūno Stanislovo Naruševičiaus Dytvos dvare, Lydos pav. (*жолудьковъ 4*): LVIA. F. 525. B. 1265. L. 4; 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*zolaqdkow 2*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 5.

¹⁵¹⁴ 1637 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas: LVIA. F. 1280. B. 97. L. 1a.

¹⁵¹⁵ 1644 m. Kauno stalininko Karolio Sumoroko palivarke prie Tautiškių kaimo (*dla psow pana Ciundziewickiego y pana Burby tuczy beczek 5*): VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 327.

¹⁵¹⁶ 1603 m. Martyno Lunsko Giedraičių dvare, Vilniaus pav. (*сметаны две дежки стояли 12 гр*): LVIA. F. 21. B. 408. L. 14v.; 1641 m. Baslavicų palivarke, Slucko pav. (*Smiotany*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 49. L. 5v.

¹⁵¹⁷ Daugnora L., Piličiauskienė G. Op. cit. P. 213.

¹⁵¹⁸ 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare, Minsko pav. (*Koło nabiału taki ma mie dozor zeby na liczbie od iedney krowy faskę masła y kopę syra przez rok wynosiło*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3595. L. 8.

¹⁵¹⁹ Notaty Gospodarskie. P. 71.

¹⁵²⁰ 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare, Minsko pav.: (*Na faskę masła (ktora w sobie ma wynosic kwart 24) ma wychodzie soli bezmian ieden. Na kopę syra takze soli bezmian 1*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3595. L. 8.

vartojimo termino buvo svarbūs maisto produktai karo žygiuose¹⁵²¹. Visoje Europoje būdavo įprasta sūrius pasiimti į ilgas keliones¹⁵²². Sūrių reikšmę padidino ir tai, kad juos būdavo galima valgyti per pasninką¹⁵²³.

LDK kilmingųjų namų ūkiuose, priklausomai nuo poreikių, laikytas skirtingas kiekis šių pieno produktų: sviesto – keli gorčiai ar 10 kubiliukų¹⁵²⁴, sūrių – nuo kelių ar kelių dešimčių iki beveik dviejų šimtų¹⁵²⁵. LDK, kaip ir Lenkijoje¹⁵²⁶, aptariamuoju laikotarpiu buvo gaminami įvairių formų, dydžių ir rūšių sūriai. Trečiasis Lietuvos Statutas vardija didelius kampuotus sūrius, kainavusius du grašius, mažus apvalius sūrius arba saldžius sūrius (*малдрикъ*) už aštuonis pinigėlius bei apskritus sūrelius, įvertintus keturiais pinigėliais¹⁵²⁷. Privačiuose kilmingųjų dokumentuose taip pat minimi dideli kampuoti sūriai¹⁵²⁸, dideli ir maži apvalūs sūriai¹⁵²⁹, saldūs sūriai¹⁵³⁰, dargi apskriti

¹⁵²¹ LM. Vieš. reik. 7. Nr. 55. P. 71; A3P. T. 3. Nr. 104. P. 236.

¹⁵²² Woolgar C. M. Feasting and fasting. P. 173–174.

¹⁵²³ LM. TBK 37. Nr. 9. P. 34.

¹⁵²⁴ 1546 m. Jono Čižo Šalčininkų dvare, Vilniaus pav. (4 gorčiai sviesto): LMAVB. RS. F. 256. B. 3495. L. 4; 1587 m. Petro Vernišio Paslaujo dvarelyje, Upytės pav. (kubilas sviesto): LMAVB. F. 256. B. 3012. L. 2; 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (10 kubiliukų sviesto): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 7v.; 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (26 gorčiai sviesto): LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 3; 1637 m. Halškos Karaševičienės Kozakovščyznos dvare (dvi su puse kubiliuko sviesto): LMAVB. RS. F. 256. B. 2317. L. 2.

¹⁵²⁵ 1546 m. Jono Čižo Šalčininkų dvare, Vilniaus pav. (35 sūriai): LMAVB. RS. F. 256. B. 3495. L. 4.; 1556 m. Jurgio Volčkavičiaus Rusotos dvare (100 sūrių ir 75 saldiniai sūriai): LDK kasd. gyv. P. 258; 1583 m. Adomo Petraškos Vaistamo dvare (6 sūriai): LMAVB. RS. F. 256. B. 1998. L. 1; 1587 m. Petro Vernišio Paslaujo dvarelyje, Upytės pav. (kapa sūrių): LMAVB. F. 256. B. 3012. L. 2; 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare, Vilniaus pav. (80 apvalių sūrių): LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 3v; 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav. (13 kapų sūrių nuo 16 karvių pieno): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 7v.

¹⁵²⁶ Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywnosci. P. 20.

¹⁵²⁷ TLS. Sk. 13. Str. 10. P. 472.

¹⁵²⁸ 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare, Minsko pav.: (*syrow wielkich węglastych 22*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3595. L. 4; 1601 m. Stanislovas Žebrovskis, Leono Sapiegos tarnybininkas, buvo užpultas keliaudamas su karo vežimu, kuriame buvo *сыровъ углястых тру*: LVIA. F. 21. B. 405. L. 312; 1650 m. Vaclovas Jamontas savo motinai, gyvenusiai Ščepaniškių Javupės dvare, Žemaitijoje, suteikė išlaikymą (*syrow wielkich węglastych szesc*): LVIA. F. SA. B. 14673. L. 385; 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas iš Rusų ir Užnerio valdų: iš Šetekšnių (*Syrow węglastych 30*): LVIA. F. 716. Ap. 3. B. 15. L. 1v.

¹⁵²⁹ 1616–21 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro sandėliuke: (*syrkow okrągłych*): AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 17. L. 7; 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare, Minsko pav. (*syrow wielkich okrągłych kopa ½, syrow mniejszych okrągłych kop 1/44*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3595. L. 4; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav. (*Syrow okrągłych kop 10*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 11v.; 1630 m. Kristupo Radvilos *Stara Wies* dvare (*Tamze syrow okrągłych kop trzy*): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2203. L. 3; 1636 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas iš Rusų ir Užnerio valdų: iš Zuprianų (*Syrow okrągłych kopa 1*); iš Jašiūnų (*Syrkow okrągłych małych kopę 1*): LVIA. F. 716. Ap. 3. B. 15. L. 1; 1637 m. Halškos Karaševičienės Kozakovščyznos dvare (*syrow zlozonych wsolonie kopa jedna y czterdziesci krągłych*): LMAVB. RS. F. 256. B. 2317. L. 2.

sūreliai, vadinami *gomólka*¹⁵³¹, kurie būdavo pagardinami šalavijais¹⁵³², ir ožkų sūris¹⁵³³. Turtingiausieji iš Vilniaus pirklių galėdavo įsigyti importuotų olandiškų sūrių¹⁵³⁴ (užsieniniai sūriai būdingi valdovo virtuvei¹⁵³⁵).

Aptariamuoju laikotarpiu visoje Europoje būdavo suvartojama daug kiaušinių¹⁵³⁶. LDK bajorų dokumentuose jie minimi ypač dažnai, paprastai 10 kiaušinių nuo valako ponui privalėjo teikti valstiečiai¹⁵³⁷. Virtuvelyje būdavo vartojami vištų, žąsų ir ančių, didikų dvaruose – ir kalakutų kiaušiniai¹⁵³⁸.

Mėsą ir kiaušinius pasninko metu turėjo pakeisti žuvis, taip pat minėti sūriai ir daržovės. Aptariamuoju laikotarpiu, iki pat Liudviko XIV valdymo, visoje Europoje buvo griežtai laikomasi pasninko, trukusio 166 dienas per metus¹⁵³⁹. Tiesa, Europos šalių gyventojų įpročiai, kurie priklausė ir nuo asmeninio pamaldumo, skyrėsi. Vakarų Europoje aukštą asmens statusą rodė ant stalo patiekiamų žuvų rūšių įvairovė, ypač vertintos gėlavandenės žuvis. Dažnai valgytos upėse sugautos lašišos, upėtakiai, unguriai, nėgės, eršketai, taip pat tvenkiniuose veistos lydekos, ešeriai, lynai ir karpiai¹⁵⁴⁰. Šaltinių duomenimis, LDK buvo valgyti karšiai, ešeriai, seliavos¹⁵⁴¹, meknės, lynai, karosai, kuojos¹⁵⁴² ir labiau vertinti eršketai¹⁵⁴³. Abiejų Tautų Respublikos

¹⁵³⁰ 1556 m. Jurgio Volčkavičiaus Rusotos dvare (75 saldiniai sūriai): ABK. T. 14. Nr. 3. P. 21; 1601 m. Stanislovas Žebrovskis, Leono Sapiegos tarnybininkas, buvo užpultas keliaudamas su karo vežimu, kuriame buvo *малориковъ пят*: LVIA. F. 21. B. 405. L. 312.

¹⁵³¹ 1637 m. Radvilų pajamų ir išlaidų sąrašas (*gomulek 30*): LVIA. F. 1280. B. 97. L. 1a.

¹⁵³² 1601 m. Stanislovas Žebrovskis, Leono Sapiegos tarnybininkas, buvo užpultas keliaudamas su karo vežimu, kuriame buvo *кгомолон з шальвеею робленых копа*: LVIA. F. 21. B. 405. L. 312.

¹⁵³³ 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (*Kozich syrow 7*): LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 3.

¹⁵³⁴ 1631 m. Vilniaus pirklio Vaitiekaus Maruševičiaus prekės: (*syrow olenderskich 8*): LVIA. F. SA. B. 4653. L. 841.

¹⁵³⁵ Pasak L. Glemžos, valdovo užsakymu iš Italijos jam buvo atvežami Parmezano sūriai – žr.: Glemža L. Op. cit. P. 326.

¹⁵³⁶ Бродель Ф. Op. cit. P. 230.

¹⁵³⁷ Ochmanskis J. Valakų reforma. P. 216. Taip pat žr.: 1583 m. Stanislovo Naruševičiaus Aunuvėnų dvaro valstiečių prievolės: ABK. T. 1. Nr. 24. P. 268; 1595 m. Jono Šemetos Graužų dvaro valstiečių prievolės: LMAVB. RS. F. 256. B. 3818. L. 3; 1595 m. Stanislovo Barkovskio Pamūšio dvarelis valstiečių prievolės: LMAVB. RS. F. 256. B. 3028. L. 1 ir kt.

¹⁵³⁸ 1623 m. produktai iš Krasnostavo palivarko (*Jaiec gęsich 14. Jaiec indyckich 10. Jaiec kaczych kop 1/ 26. Jaiec kokoszych kop 65/ 11*): AGAD. AR. Dz. XXIX. B. 129. L. 1v.

¹⁵³⁹ Бродель Ф. Op. cit. P. 232.

¹⁵⁴⁰ Woolgar C. M. Feasting and fasting. P. 166, 171.

¹⁵⁴¹ LM. Užr. 52. Nr. 82. P. 71–72.

¹⁵⁴² LM. Užr. 37. Nr. 483. P. 411.

¹⁵⁴³ 1529 m. privilegijoje Rečicos seniūnui nurodoma, kad tie, kurie savo žuvides turi Dnepre ir kitose upėse ir upeliuose, kiekvienas (ir miestietis, ir valstietis) privalo į pilį laikytojams duoti kas dešimtą

seimų nuostatuose dar vardijamos lydekos, unguriai, lašišos¹⁵⁴⁴. Lenkų istorikai pastebėjo, kad eršketus ir lašišas valgė tik pasiturintieji¹⁵⁴⁵. Pastebime, kad LDK itin vertintos buvo ir lydekos, patiekiamos paties valdovo pokylio metu¹⁵⁴⁶.

Kokios žuvys būdavo vartojamos konkrečiuose bajorų namų ūkiuose, atskleidžia keletas šaltinių. 1596 m. Augustinas Rotundas laiške rašė, kad nenorįs parduoti Biruliškių dvaro, nes gaili jame užveistų karpį¹⁵⁴⁷. 1580 m. Adomo Zgličinskio testamente buvo įrašytos žuvys: 16 lydekų ir 18 karšių¹⁵⁴⁸. 1629 m. Mikalojaus Liulio Dubnikių dvaro inventoriuje paminėta, kad jis turėjo nemažai rūkytų lydekų ir karšių¹⁵⁴⁹. Iš 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašo sužinome, kad būdavo perkami upėtakiai (už vieną upėtakį žydui sumokėti 25 grašiai)¹⁵⁵⁰, rūkytos lydekos¹⁵⁵¹, eršketai¹⁵⁵², nėgės¹⁵⁵³. Kiti didikai taip pat valgydavo eršketus, rūkytas lydekas, karšius¹⁵⁵⁴, seliavas¹⁵⁵⁵. Be to, ant turtingųjų stalo būdavo ikrų¹⁵⁵⁶.

Kad ilgu pasninko laikotarpiu žuvies užtektų, būdavo kasami tvenkiniai, kuriuose užveisiamos žuvys¹⁵⁵⁷, pavyzdžiui, karpiai¹⁵⁵⁸ (XVII a.

eršketą ir nuo kitų žuvų – kas dešimtą žuvį. Toliau nurodoma, kad ir iš ežerų turi būti duota kas dešimta sugauta žuvis: LM. Užr. 15. Nr. 77. P. 116.

¹⁵⁴⁴ Prie šių minimos ir importuotos silkės bei menkės: VL. T. 2. P. 195.

¹⁵⁴⁵ Korczak L. Stół. P. 57.

¹⁵⁴⁶ Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. 59. Valdovo dvaro sąskaitų knygoje vardijamos ir kitos įvairios žuvų rūšys: ešeriai, kuojos, lydziai, upėtakiai, karšiai bei kuojos: ibidem. P. 55, 213.

¹⁵⁴⁷ Ragauskienė R., Ragauskas A. Vieną ar dvi žmonas turėjo Augustinas Rotundas Meleskis (apie 1520-1584 m.)? Nauji duomenys įžymiojo Vilniaus vaito biografijai. // Lietuvos istorijos metraštis. 2000 metai. Vilnius 2001. P. 28.

¹⁵⁴⁸ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 12. P. 87.

¹⁵⁴⁹ <...> *рыб щукъ лецов вендлых немало было*: LVIA. F. SA. B. 4648. L. 338v.

¹⁵⁵⁰ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas, lapkritį Poloniuose: AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 15.

¹⁵⁵¹ Kovą Nesvyžiuje: ibidem. L. 67. Taip pat žr.: *szczuk wędnych 7, szczuk wędnych zydzkich 20*: AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 30. L. 1.

¹⁵⁵² Kovą Nesvyžiuje: AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 67.

¹⁵⁵³ Ibidem. L. 69

¹⁵⁵⁴ 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*Jesiotrz swiezy I caly a drugi poczęty. Szczuk wędnych wielkich 17. Leszczow 12. Szoldry 2*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 5v.

¹⁵⁵⁵ 1622 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav. (*na sieliawy do narochu za rozkazaniem jei mscy*): LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1200. L. 2.

¹⁵⁵⁶ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas, kovą Nesvyžiuje: AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 67.

¹⁵⁵⁷ 1628 m. Alberto Karolio Radvilos Nesvyžiaus pilies Mikalojevščyžnos palivarke, Naugarduko vaiv. (*Item sadzawek dla sadzenia ryb 2, iedna stara zarosla szlamowania potzrebuie, a druga za P. Wietszanego nowo wyszlamowana*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 282; 1636 m. Alberto

pirmaisiais dešimtmečiais į Radvilų Biržų dvarą karpiai buvo siunčiami ir iš Rygos bei Kuršo¹⁵⁵⁹). Pastaroji rūšis LDK šaltiniuose neminama kaip išskirtinė, lenkų taip pat buvo laikyta kasdiene¹⁵⁶⁰. Tvenkiniuose augintos ir lydekos, uncuriai, karšiai – pastarosios žuvys iš Dubingių ežerų buvo siunčiamos į Vilniaus Saltoniškių dvaro tvenkinius¹⁵⁶¹. Išanalizuoti duomenys atskleidžia, kad LDK, kaip ir Vakarų Europoje, labiausiai buvo vertinamos gėlavandenės žuvys, ypač lydekos, eršketai, karšiai, uncuriai. Tiesa, Z. Ivinskis pastebėjo, kad aptariamuoju laikotarpiu buvo vykdoma intensyvi prekyba silkėmis bei menkėmis¹⁵⁶². Pagal 1622 m. išlaidų sąrašą, Brastos vaivada Kristupas Zenavičius silkę pirkė haidukams ir muzikantams¹⁵⁶³. Šaltiniuose minimos ne tik šviežios žuvys, bet ir rūkytos, džiovintos¹⁵⁶⁴, sūdytos¹⁵⁶⁵, valdovo aplinkoje – įdarytos drebučiuose¹⁵⁶⁶.

Tiek mėsos, tiek žuvies išlaikymui bei įvairių produktų pagardinimui ypatingą reikšmę turėjo prieskoniai. LDK bajorų daržuose būdavo auginami kmynai¹⁵⁶⁷, krapai¹⁵⁶⁸ ir anksčiau minėtos petražolės bei anyžiai. Archeologės D. Steponavičienės duomenimis, vietinių prieskoninių žolių sąrašą taip pat papildė garstyčios, pipirmėtės bei čiobreliai¹⁵⁶⁹. Lenkų tyrinėtojai dar priduria mėtas, kadagius bei raudonėlius¹⁵⁷⁰. XVI a. amžininkas Anzelmas Gostomskis ragino užsėti daržus ne tik daržovėmis, bet ir skudučiais, ožiažolėmis,

Vladislovo Radvilos Albos dvare, Slucko pav. (*Item sadzawek dla sadzania ryb dwie, iedna stara błotem zalazla, a druga nowa*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 11. L. 2.

¹⁵⁵⁸ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro Stockio palivarke, Lydos pav. (*Stawek drugi <...> na karpie*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 15v.

¹⁵⁵⁹ Karvelis D. Komunikacija lokalinėje visuomenėje. P. 114.

¹⁵⁶⁰ Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywnosci. P. 19.

¹⁵⁶¹ Pasak tyrėjų, 1619 m., 1623 m. Kristupo Radvilos Dubingių dvaro pajamos buvo gaunamos ir iš žuvų pardavimo, tarp jų išskirta žuvų rūšis – uncuriai – žr.: Karvelis D., Ragauskienė R. Iš Radvilų giminės istorijos. P. 103, 108, 113.

¹⁵⁶² Ivinskis Z. Lietuvos prekybiniai santykiai su užsieniu. P. 111.

¹⁵⁶³ 1622 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos pav.: LVIA. F. 525. B. 1200. L. 2.

¹⁵⁶⁴ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: kovą Nesvyžiuje (*W niebytnosci ssafarskiey z ryby marzle y więdle*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 63; 1629 m. Martyno Mosevičiaus Švintos dvare, Ašmenos pav. (*рыб сухой и вендыльх*): LVIA. F. SA. B. 4648. L. 156v.

¹⁵⁶⁵ LM. Užr. 51. Nr. 188. P. 267.

¹⁵⁶⁶ Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. XX.

¹⁵⁶⁷ LM. TBK 11. Nr. 37. P. 40; AC. T. 4. Nr. 66. P. 233.

¹⁵⁶⁸ 1636 m. Jono Narbuto dvare Žemaitijoje: Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. P. 395.

¹⁵⁶⁹ Steponavičienė D. Vilniaus Žemutinės pilies sodas. P. 35.

¹⁵⁷⁰ Korczak L. Stół. P. 59.

čiobreliais, dedešvomis, pipirlapėmis, notromis, pelagra ir kitomis žolelėmis¹⁵⁷¹.

Kiti prieskoniai būdavo importuojami. J. S. Bystronis pastebėjo, kad Lenkijos virtuvei būtiniausi dalykai buvo druska ir pipirai¹⁵⁷². Anot Z. Ivinskio, druska LDK buvo pati reikalingiausia užsienio prekybos prekė, gabenama iš vokiečių krašto¹⁵⁷³. Inventoriuose druskos atsargų kiekis fiksuojamas gana retai. Žinomi atvejai liudija apie du rėčius ar pusę statinės¹⁵⁷⁴. Išskirtinės buvo didikų namų ūkių druskos atsargos – Leono Sapiegos Zelvės dvare 1631 m. buvo 168 kvortos skaldytų druskos luitų¹⁵⁷⁵. Pagal Kristupo Radvilos nurodymus, meitelio pasūdyti turėjo būti sunaudoti du gorčiai druskos, dėzelei sviesto ir kapai sūrių – po vieną gorčių druskos¹⁵⁷⁶.

Apie kitų prieskonių vartojimą ir svarbą LDK virtuvės tradicijoje sužinome iš kitų įvairaus pobūdžio šaltinių. Pavyzdžiui, 1511 m. privilegijoje Naugarduko miestiečiams vardijami pipirai, imbieras, migdolai, šafranas (brangiausias prieskonis, suteikiantis aštrų skonį bei geltoną spalvą¹⁵⁷⁷), muskatai, gvazdikėliai, muskatų žiedai, galgonas, citvaras, taip pat figos ir razinos¹⁵⁷⁸. Tokie pat prieskoniai minimi ir 1510 m. Polocko privilegijoje¹⁵⁷⁹. 1569 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto raštas, kuriuo buvo skelbiama, kiek už įvairias prekes turi būti imama maito, rodo, kad iš Turkijos buvo gabenami migdolai, imbierai, pipirai, kmynai, šafranas, cinamonas, gvazdikėliai bei muskatai¹⁵⁸⁰. Prekybos tyrimai atskleidė, kad iš

¹⁵⁷¹ Notaty Gospodarskie. P. 77.

¹⁵⁷² Bystron J. S. Op. cit. P. 471.

¹⁵⁷³ Ivinskis Z. Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai. P. 6.

¹⁵⁷⁴ 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare, Vilniaus pav. (в солянце був ду рѣčiai druskos): LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 2; 1617 m. Jono Chodorovskio Losesinsko palivarke, Slanimo pav. (Soli ½): LVIA. F. 1292. Ap. 1. B. 190. L. 1v.

¹⁵⁷⁵ 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare (soli lodowatei tluczonei quart 168): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 3v.

¹⁵⁷⁶ 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 11.

¹⁵⁷⁷ Czerniecki S. Compendium Ferculorum albo zebranie potraw. Red. J. Domanowsky. T. 1. Warszawa. 2009. P. 202.

¹⁵⁷⁸ LM. Užr. 8. Nr. 612. P. 450.

¹⁵⁷⁹ Ibidem. Nr. 530. P. 384.

¹⁵⁸⁰ LM. Suraš. 10. Nr. 10. P. 42–43.

vokiškų kraštų LDK XVI a. pasiekdavo ir cukrus¹⁵⁸¹. Anot tyrėjų, importiniai prieskoniai iš tiesų buvo svarbios to laikmečio prekės¹⁵⁸².

Nemažai prieskonių, tarp kurių ir importiniai, vardijama Konstantino Sirvydo žodyne – tai *ćiefnakay, figa, garsićias, imbieras, marcipanas, meta, migdalas, petruskas, pipiray*¹⁵⁸³. Gausų prieskonių vartojimą XVI a. paliudijo ir Mykolas Lietuvis, pasakodamas, kad lietuviai maitinasi prabangiais iš tolimų kraštų atvežtais valgiais, stebėdamasis, kad maskvėnai visokių prieskonių labai vengia ir net per velykines puotas tenkinasi tik neišvalyta druska, garstyčiomis, česnakais bei svogūnais¹⁵⁸⁴. Kitas to laikmečio amžininkas pastebėjo, kad „paprastai visiems labiau patinka tokie pietūs, kur būna tai papipirinta, tai rūgštu, tai su krienais, tai su svogūnais, ir tik retkarčiais saldu“¹⁵⁸⁵.

Kas buvo šių brangių importinių prieskonių vartotojai, geriausiai gali atskleisti privatūs dokumentai arba konkrečią kasdienio gyvenimo detalę atspindinti teismų bylų medžiaga. Pastebima, kad XVI a., apart druskos, kiti importiniai prieskoniai analizuotuose inventoriuose, testamentuose, teismų bylose, susijusiose su bajorų gyvenimu, beveik nėra minimi. Jie įrašyti tik aukščiausio kilmingųjų sluoksnio virtuvę atskleidžiančiuose šaltiniuose. Jų duomenimis, 1538 m. Vilniaus vyskupo valgiai būdavo gardinami muskatais, šafranu, imbieru, migdolais, kmynais, gvazdikėliais, razinomis, cukrumi, alyvuogėmis ir anyžiais¹⁵⁸⁶. Cukrus buvo naudojamas ir Vitebsko vaivados virtuvėje¹⁵⁸⁷.

XVII a. I p. šaltiniai išsamiau atskleidžia konkrečių asmenų virtuvėje naudotų prieskonių asortimentą. 1629 m. (ar 1631 m.) iš Petro Konstantinavičiaus namo Polocko mieste buvo pavogta dėžutė su prieskoniais. Joje buvo svaras pipirų, pirktas už 24 grašius, pusė svaro imbiero už 12 grašių

¹⁵⁸¹ Rimka A. Op. cit. P. 57.

¹⁵⁸² Ivinskis Z. Lietuvos prekybiniai santykiai su užsieniu. P. 111; Tyla A. Op. cit. P. 55; Kiaupienė J. Mada – pirklio nauda. P. 12; Žiemelis D. XVI – XVIII a. ATR užsienio prekybos struktūra bei mastas: LDK atvejis (II). P. 380.

¹⁵⁸³ Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. P. 699, 711, 721, 763, 766, 768, 815, 817.

¹⁵⁸⁴ Mykolas Lietuvis. Op. cit. P. 40.

¹⁵⁸⁵ Lukas Gurnickis. Op. cit. P. 43.

¹⁵⁸⁶ AC. T. 7. Nr. 12. P. 18–24.

¹⁵⁸⁷ Ibidem. Nr. 77. P. 307.

ir pusketvirto svaro gvazdikėlių už 30 grašių¹⁵⁸⁸. Pagal 1632 m. teismo bylos aktą, nežinomas bajoras (išblukusi vieta) skundėsi, kad iš jo buvo pavogtas svaras pipirų, Vilniuje pirktas už 24 grašius¹⁵⁸⁹. 1644 m. Kauno stalininko Karolio Sumoroko Tautiškių palivarke buvo du svarai pipirų, pirktų už kapą grašių¹⁵⁹⁰. 1645 m. Jono Žadeikos skunde vardijamos pirklio Martyno Norkaičio paliktos prekės: pusantro svoro imbiero, piršto už 18 lietuviškų grašių, 4 svarai be ketvirčio gvazdikėlių už 15 auksinų ir du svarai anyžių, pirktų už auksiną¹⁵⁹¹. Iš šių šaltinių matome, kad be druskos, svarbiausi prieskoniai buvo pipirai, taip pat imbieras, gvazdikėliai, anyžiai. Atsižvelgiant į kainas, XVII a. I p. svoro pipirų kaina (24 – 30 grašių) atitiko penkių – šešių duonos kepalų kainą (kepalas po 5 grašius)¹⁵⁹², kuomet (1609 m.) sidabrinis šaukštas kainavo dvi kapas. Tad šiuo laikotarpiu minėti prieskoniai galėjo būti įperkami ne tik pačių turtingiausių ir buvo svarbūs daugumos bajorų virtuvei. Tai geriausiai parodo itin vertingas 1650 m. aktas, kuriuo Vaclovas Jamontas savo motinai, gyvenusiai Ščepaniškių Javupės (Steponiškių?) dvare, Žemaitijoje, skyrė pinigų pragyvenimui. Akte vardijama, kad už juos motinai turės būti nupirkti ne tik svarbiausi maisto produktai (mėsa, grūdai), bet ir du svarai pipirų, po svarą imbiero, anyžių ir kmynų¹⁵⁹³. Galime manyti, kad šie prieskoniai XVII a. I p. LDK bajorų virtuvėje buvo populiariūs.

XVII a. I p. privačiuose didikų dokumentuose užfiksuotas daug platesnis prieskonių asortimentas. 1604 m. Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašė vardijami pipirai, šafranas, cinamonas, gvazdikėliai, imbieras, muskatų žiedai, galgonas, citvaras, migdolai, kmynai, anyžiai, kalendra, muskato riešutai, cukrus, didelės ir mažos razinos, kaparėliai, figos ir kt. (prie šio prieskonių sąrašo taip pat buvo priskirti ryžiai, citrinos)¹⁵⁹⁴. 1621 m. Gdanske likusių velionio Jonušo Radvilos prieskonių registre nurodomos ir jų kainos:

¹⁵⁸⁸ LMAVB. RS. F. 43. B. 11341. L. 1.

¹⁵⁸⁹ LVIA. F. 21. B. 433. L. 141.

¹⁵⁹⁰ VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 327.

¹⁵⁹¹ LMAVB. RS. F. 32. B. 58. L. 1v.

¹⁵⁹² 1624 m. Vilniaus pavieto žemionio Jokūbo Čechavičiaus iš svirno pagrobti daiktai: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 262.

¹⁵⁹³ LVIA. F. SA. B. 14673. L. 385.

¹⁵⁹⁴ AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 210–224.

akmuo pipirų, kainavęs 19 auksinų, svaras šafrano – 12 auksinų, svaras gvazdikėlių – 3/15 auksinų, svaras muskatų žiedų – 3 auksinai, svaras cinamono – 2 auksinai, akmuo imbiero – 12 auksinų, akmuo *canaru* cukraus – 12 auksinų/ 15 grašių, svaras balto cukraus (*cukry biale robione*) – 20 gr., akmuo baltojo smulkaus cukraus (*faryny bialej*) – 10 auksinų, akmuo mažųjų razinų – 4 auksinai, akmuo didelių razinų – 3 auksinai, akmuo razinų (*cybebow*) – 4 auksinai, akmuo venecijietišku alyvuogių – 3 auksinai, taip pat alyvuogės po 15 grašių, akmuo anyžių – 7 auksinai, akmuo migdolų – 12 auksinų, akmuo kmynų – 5 auksinai, svaras *candisata* (cukranendrių cukraus?) po 45 grašius (prie šio sąrašo priskirtos citrinos cukruje (svaras po 18 grašių), imbieras cukruje (svaras po 24 grašius), taip pat ryžiai (akmuo už 3 auksinus) ir citrinos (šimtas, 2 auksinai))¹⁵⁹⁵. Taigi, iš šių prieskonių aukščiausia kaina už svarą labiausiai išsiskyrė cukranendrių (?) cukrus (*candisata*) ir šafranas. Pastebima, kad XVII a. I p. išaugo cukraus reikšmė. 1604 m. Kristupas Radvila pirko smulkinto cukraus (*cukry rozne robione*) Šv. Kalėdų proga, laukdamas svečių¹⁵⁹⁶. Greičiausiai cukruoti gardėšiai šiuo laikotarpiu turėjo ir estetinę reikšmę – tai liudija Mikalojaus Radvilos puotų aprašymas¹⁵⁹⁷. Cukrus buvo itin būdingas Vakarų Europos renesanso turtingųjų virtuvei, naudojamas beveik visuose, taip pat ir mėsos patiekaluose (dabartinė deserto samprata atsirado tik XVII a.). Apskritai, platus prieskonių asortimentas ir gausūs suvartojami jų kiekiai buvo dalis bendros Europos turtingųjų virtuvės tradicijos, kurią paveikė arabų virtuvė. Šios virtuvės bruožai Europoje buvo perimti dar viduramžiais ir toliau tęsėsi renesanso laikotarpiu¹⁵⁹⁸. Prieskoniai teikė ne tik skonį, bet ir spalvą, o taip pat lengvino virškinimą¹⁵⁹⁹. Tiesa, anot prancūzų istoriko J. L. Flandrino, renesanso virtuvėje, lyginant su viduramžiais, aštrių rytietišku prieskonių imta vartoti mažiau. Juos buvo

¹⁵⁹⁵ AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 29. L. 5.

¹⁵⁹⁶ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: lapkritį w Miedzyrzeczu (*Na przyjazd je(go) m pana Tenczysnskiego na boze narodzenie za cukry rozne robione w Brzesciu zaplacilem gr. 20*), sausį Bialoje (*Y je(go) pana Lubelskiego za rozne robione cukry*), Brastoje, vasarį – Nesvyžiuje (*Na przyjazd j m pana Trockiego za siedm funtow cukru robionego po gr 30 lit kop 3/30*): AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 39, 50, 51, 59.

¹⁵⁹⁷ Davies N. Op. cit. P. 251.

¹⁵⁹⁸ Cowan B. New worlds, new tastes. P. 200.

¹⁵⁹⁹ Woolgar C. M. Feasting and fasting. P. 165.

pradedama keisti savuose darželiuose užsiaugintais prieskoniais, taip pat pridedant į patiekalus vaisių, ypač citrinų. Pasak M. Dembinskos, tokie pokyčiai įvairiose Europos vietose vyko skirtingu metu¹⁶⁰⁰.

Dauguma bajorų per visą aptariamąjį laikotarpį ragavo tik vieną saldėsį – medų, tinkamą naudoti ir įvairiems kepiniams. Tokia pat medaus reikšmė buvo ir Lenkijos kilmingųjų virtuvėje¹⁶⁰¹. Medų LDK valgė ne tik tie, kurie negalėjo nusipirkti brangaus cukraus – jis buvo įprastas ir paties valdovo kasdienėje virtuvėje¹⁶⁰². Atsižvelgiant į plačias bitininkystės tradicijas, kurias liudija Statutų nuostatos, skirtos drevių apsaugai¹⁶⁰³, o taip pat inventoriuose minimi bajorų soduose buvę aviliai¹⁶⁰⁴ ir valstiečių prievolės ponui teikti medaus duoklę¹⁶⁰⁵, šio produkto bajorų virtuvėje turėjo būti pakankamai. Jo gausa ir vertinimas atsispindi Radviliados eilutėje: „čia ažuolynai pilni bitučių skysto nektaro: medžiais tyriausias medus putodamas bėga“¹⁶⁰⁶. Kad lietuviai yra turtingi medumi, iš kurio pelnosi jį išveždami į Gdanską, o iš ten – į Olandiją, pastebėjo ir imperatoriaus Maksimilijono I pasiuntinys Sigismundas Herberšteinas, XVI a. pirmoje pusėje keliavęs per Lietuvą¹⁶⁰⁷. Medaus, kaip vaikų mėgiamo saldėsio, reikšmę atskleidžia Lukas Gurnickis, pasakodamas, jog norint numylėtajam vaikui dėl sveikatos sugirdyti kažką kartaus, tuomet to puodelio, iš kurio jis gers, kraštas paprastai patepamas medumi¹⁶⁰⁸.

Tirdami XVI a. – XVII a. I p. bajorų virtuvę vargiai ką galime pasakyti apie patiekalus ir jų receptus. Nors pirmoji receptų knyga, kokią mes ją suprantame šiandieną, Europoje buvo parašyta 1450 m. (Maestri Martino of Como – „Libro de arte coquinara“, Italija)¹⁶⁰⁹, LDK pirmąją kulinarijos knygą laikome žinomą ankstyviausią XVII a. II p. Radvilų receptų knygą – *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektow i innych słodkości a także*

¹⁶⁰⁰ Dembińska M. Zmiany w Polskiej kuchni. P. 199.

¹⁶⁰¹ Korczak L. Stół. P. 58.

¹⁶⁰² Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. 217.

¹⁶⁰³ PLS. Sk. 9. Str. 6, 13, 14. P. 224, 227, 228.

¹⁶⁰⁴ Žr. Sk. I. Posk. 3. 4.

¹⁶⁰⁵ IA. Nr. 22. Sk. 175–176.

¹⁶⁰⁶ Jonas Radvanas. Op. cit. P. 9.

¹⁶⁰⁷ Kraštas ir žmonės. P. 58.

¹⁶⁰⁸ Lukas Gurnickis. Op. cit. P. 261.

¹⁶⁰⁹ Cowan B. New worlds, new tastes. P. 198.

*przyrządzenia wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne*¹⁶¹⁰. Pastaroji, kaip nustatė lenkų tyrėjas J. Dumanovskis, nebuvo visiškai originali – kai kurie receptai buvo perrašyti iš austrų kulinarinės knygos¹⁶¹¹.

Apie aptariamojo laikotarpio patiekalus užsimena vos pora šaltinių. Itin įdomus 1556 m. aktas, vaizdingai atskleidžiantis kasdienio valgio asortimentą bei kiekius. Šiuo aktu Vitebsko vaivada Steponas Zbaražskis, išsinuomodamas karčemą iš Vitebsko klebono Juozapo Jasinskio, pasižadėjo už tai išmaitinti kelis kunigus. Ne pasninko dienomis per pietus jiems turėjo būti patiekiami trys patiekalai: pirmas – jautiena, antras – žąsis arba višta, arba valgis iš žarnų su šaknelėm bei trečiasis – žirniai arba kopūstai, arba ropės, arba morkos su lašiniais. Vakarienei turėjo būti patiekti taip pat trys patiekalai: kepsnys, barščiai su dviem gabalais mėsos bei košė. Tuo tarpu penktadieniais, šeštadieniais arba pasninko dienomis turėjo būti patiektos dvi šviežios žuvys: viena su šaknelėm, kita – sūryme, taip pat padažas, košė ir sūris¹⁶¹². Įdomu, kad kasdienis Vilniaus vyskupo maistas nedaug tesiskyrė – 1538 m. pietums pasninko dieną jis valgė žuvį su grybais, žirnius su svogūnais, gėrė alų, tos dienos vakare vėlgi valgė žuvį, barščius ir baltą duoną, gėrė alų. Kitų dienų maisto racionas buvo panašus – be minėtų patiekalų vyskupas taip pat valgė ropes, agurkus, kiaušinius, avižines kruopas. Vyskupo socialinio statuso išskirtinumą rodė balta duona ir išlaidos įvairiems prieskoniams: muskatams, šafranui, imbierui, migdolams, kmynams, gvazdikėliams, razinoms, cukrui, alyvoms, anyžiams, o taip pat ryžiams. Iš vyskupo kelionės metu sudarytų išlaidų sąrašo matome, kad paprastai jis gerdavo alų, kartais midų, retkarčiais degtinę, o vyno užsakydavo nupirkti paprastai tuomet, kai laukdavo svečių¹⁶¹³.

XVI a. pab. turtingųjų stalo patiekalai tapo įmantresni – tai liudija Smolensko kašteliono Jono Meleškos seime Varšuvoje 1589 m. pasakyta

¹⁶¹⁰ Rankraštis saugomas: AGAD. AR. Rękopisy bibl. Radz. B. XV-275; publikuotas: *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości a także przyrządzenia wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne*. Op. J. Dumanowski, R. Jankowski. Warszawa. 2011.

¹⁶¹¹ Ibidem. P. 5.

¹⁶¹² LM. TBK 37. Nr. 9. P. 34.

¹⁶¹³ AC. T. 7. Nr. 12. P. 18–24.

kalba. Jis piktinosi, jog dabar tapo įprasta valgyti kalakutus, įvairius paukštelių, netgi tortus, pagardintus razinomis, migdolais ir cukrumi, kai anksčiau, kaip jis prisimena, pakako žąsienos su grybais, antienos, kepsnio su svogūnais ar česnakais, o kai būdavo iškilminga puota – ryžių košės su šafranu¹⁶¹⁴. Apie šiuos pokyčius liudija ir Andriaus Volano, susirūpinusio pilietinės visuomenės ugdymu, priekaištai, jog XVI a. II p. „įsivyravo noras demonstruoti prabangą: vienas su kitu rungtyniauja ne reikšmingais žygiais ar karo šlove, o tik spindinčiu drabužiu ar ruošdami įmantrausius valgius bei stalus“¹⁶¹⁵.

Taigi, kasdienė bajorų mityba iš esmės priklausė nuo ūkinės dvaro veiklos. Bajorai pasirūpindavo pakankamu rugių kiekiu kasdieninei duonai bei kitomis javų rūšimis (kviečiais, avižomis, miežiais, soromis), daržovėmis (kopūstais, agurkais, pastarnokais, morkomis, svogūnais, česnakais, rečiau – ridikais). LDK gamtinės sąlygos leido užsiauginti obuolių, kriaušių, vyšnių, taip pat slyvų ir trešnių. Pagrindinis mėsos šaltinis buvo naminiai gyvuliai ir paukščiai – LDK kilmingieji dažniausiai valgydavo jautieną, kiaulieną, avieną, vištieną, rečiau – žąsieną. Papildomas mėsos šaltinis buvo medžioklės laimikis, ypač laukiniai paukščiai. Bajorų virtuvėje būdavo sunaudojama daug kiaušinių, valgyta daug sviesto ir įvairių rūšių sūrio. Pasninko metu būdavo valgomos gėlavandenės žuvys, pagautos dvaro ežeruose, upėse ar tvenkiniuose.

Prekybiniai santykiai su užsieniu bajorams leido apsirūpinti silkėmis, menkėmis, taip pat druska ir kitais įvairiais brangiais užsieniniais prieskoniais. Ši gausaus brangių priedų vartojimo mada, būdinga ir kitoms Europos šalims, pirmiausia pastebima LDK didikų virtuvėje – itin ryški ji tapo XVII a. I p. Šiuo laikotarpiu įvairesni prieskoniai (pipirai, anyžiai, kmynai, gvazdikėliai) tapo svarbia ir mažiau pasiturinčių bajorų virtuvės dalimi.

¹⁶¹⁴ *Alboż to niegorszenie, chować kalakuckie kury, warzyć ie dostatkiem, smażyć różne ptaszki, owe torty, z rodzynkami, migdałami, cymmentem, bogato cukrowane, Za moiéy pamięcy, niebywało tych przysmaków, dobra była huska z grybkami, kaczciczka s perczykom, pieczonka z cybulą, albo z czosnkiem, a kiedy na przepyszny bankiet, to kasza ryżowa z safranem: Zbiór pamiętnikow historycznych. P. 478.*

¹⁶¹⁵ Andrius Volanas. Op. cit. P. 164.

Aptariamuoju laikotarpiu LDK kilmingųjų virtuvę veikė krikščionių religija (pasninko metu skyrėsi mitybos racionas – vietoje mėsos valgyta žuvis, sūriai, daržovės) ir iš Vakarų Europos atkeliavusios naujovės (XVI a. II p. imti auginti kalakutai, taip pat petražolės, anyžiai).

Stalo prabangą šiuo laikmečiu rodė balta duona, ryžiai, importuoti prieskoniai. Nuo XVI a. pab. didikų stalas tapo įmantresnis – įvairūs prieskoniai, ypač cukrus, imti vartoti dar gausiau, valgyti kalakutai.

3. 2. Gėrimai

Aptariamuoju laikotarpiu kasdieniame gyvenime vyravo alkoholinių gėrimų vartojimas. Bene labiausiai tai susiję su to meto higienos sąlygomis ir požiūriu į vandens gėrimą. Bajorai rinkosi troškulį malšinti alkoholiu, bet ne vandeniū, kuris buvo laikomas nesveiku, sukeliančiu karštligę ar virškinimo sutrikimus¹⁶¹⁶. Neatmeskime ir to, kad alkoholio vartojimas buvo gajus dėl jo sukeliama apsvaigimo jausmo. Kaip pastebėjo R. Sarti, tokioje būsenoje buvo lengviau atremti to meto pavojus, baimes ir kitus kasdienio gyvenimo išbandymus¹⁶¹⁷. Alternatyvos alkoholiui tuo metu praktiškai nebuvo – arbata ir kava LDK pradėta gerti tik XVIII a. Tad, kaip rašė Jonas Lasickis, „vandenį geria tie, kurie nedaro alaus“¹⁶¹⁸, tai yra, tik neturtingieji. Tiesa, ne visų požiūris į vandens gėrimą buvo vienodas. Pavyzdžiui, kaip aukščiau sakytą, Mikalojus Radvila aiškino karaliui Aleksandrui palaikąs gerą sveikatą „anksti keldamasis <...>, kasdien prausdamasis pirtyje ir gerdamas medumi saldintą vandenį“¹⁶¹⁹.

Gerti pieną aptariamuoju laikotarpiu greičiausiai nebuvo labai įprasta (veikiau jis buvo duodamas tik vaikams). Galbūt dėl to, kad tuo metu karvės, kaip sakytą, duodavo mažai pieno, kuris buvo sunaudojamas svarbiems

¹⁶¹⁶ Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 125.

¹⁶¹⁷ Sarti R. Europe at home. P. 186.

¹⁶¹⁸ Jonas Lasickis. Op. cit. P. 15.

¹⁶¹⁹ Saliamonas Risinskis. Op. cit. P. 139.

produktams – sviestui ir sūriams – gaminti, o taip pat virtuvėje įvairiems patiekalams ruošti¹⁶²⁰.

LDK, kaip ir Lenkijoje¹⁶²¹, Anglijoje ir Vokietijoje, aptariamuju laikotarpiu populiariausias gėrimas buvo alus. Tyrėjai apskaičiavo, kad žmogus Anglijoje ir Vokietijoje kasdieną jo išgerdavo daugiau nei litrą¹⁶²², Lenkijoje – net iki trijų litrų¹⁶²³. Nors LDK šaltiniai neleidžia apskaičiuoti per dieną išgeriamoalaus kiekio, jo kasdienį vartojimą liudija beveik kiekviename bajorų namų ūkyje buvęs bravoras. Be to, alumi buvo daugiausia prekiaujama LDK karčemosė¹⁶²⁴, į kurias bajorai užsukdavo kelionių metu. Pavyzdžiui, 1610 m. rugsėjo 21 d. Žemaitijos bajorai Jonas ir Mykolas Matusėvičiai, jodami iš Nemakščių turgaus namo į Gevilius, pakeliui užsuko į karčemą pas valdinį Jurgutį, žinodami, kad pas jį yra alaus. Sėdėdami ant žirgų ir norėdami šiek tiek išgerti, jie paprašė šeimininkės atnešti alaus už pusę grašio. Taip jie, sėdėdami ant žirgų, gėrė alų, tačiau netikėtai buvo užpulti ir sumušti¹⁶²⁵.

LDK gamintas skirtingų rūšių alus – šaltiniai mini kvietinį ir miežinį, kartais avižinį salyklą¹⁶²⁶. Pasak A. Vyčanskio, tuo metu pagal žaliavą alus buvo skirstomas į dvi rūšis: aukštesnė alaus rūšis gaunama iš kvietinio salyklo, o žemesnė – iš kitų javų ar, dažniausiai, jų mišinio. Alus buvo tamsus ir šviesus¹⁶²⁷. Jo gaminimui buvo naudojami apyniai, kurių svarbą pabrėžia Pirmajame Lietuvos Statute nurodyta sankcija už apynynų nuniokojimą¹⁶²⁸. Kai kuriuose šaltiniuose minima gira, kuri, greičiausiai, buvo labai panaši į alų¹⁶²⁹. Iš analizuotų duomenų tik kartą paminėta kriaušių gira (*бочку квасы*

¹⁶²⁰ Pienas buvo naudojamas valdovo virtuvės reikmėms: Ldk Žygimanto Augusto dvaro sąsk. P. 219; jo užsisakydavo Vilniaus vyskupas: AC. T. 7. Nr. 12. P. 19.

¹⁶²¹ Ferenc M. Op. cit. P. 153.

¹⁶²² Brennan T. Op. cit. P. 90.

¹⁶²³ Бродель Ф. Op. cit. P. 257.

¹⁶²⁴ Kiaura Z. Op. cit. P. 13.

¹⁶²⁵ LMAVB. RS. F. 198. B. 520. L. 1.

¹⁶²⁶ 1616 m. Stanislovo Kiškos Paparačių dvare, Trakų pav.: AR. Dz. XXV. B. 3248. L. 6.

¹⁶²⁷ Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywności. P. 22.

¹⁶²⁸ PLS. Sk. 9. Str. 10. P. 226.

¹⁶²⁹ 1619 m. Petro Krivickio Ligeikių dvare, Upytės pav. (*kubielki dwa s kwasem*): LVIA. F. SA. B. 15244. L. 408v.; 1639 m. Jonušo Kiškos Krivičių dvaro Janušavo palivarke, Ašmenos pav. (*kadka z kwasem*): Siedziby Kizsków i Radziwiłłów. P. 72.

зрешового)¹⁶³⁰. Pasiturintieji greičiausiai gerdavo ir užsieninį alų – į LDK buvo importuojamas vokiškas¹⁶³¹, Gdansko alus¹⁶³².

LDK bajorai mėgo gerti ir midų, kuris yra laikomas tipiniu Lenkijos bajorijos gėrimu¹⁶³³. Tiesa, palyginus su alumi, žinutės apie midaus gamybą ir saugomas midaus atsargas LDK bajorų inventoriuose nėra tokios dažnos, tačiau midus dažnai minimas teismų bylose. Yra žinoma, kad XVI a. itin pagarsėjęs buvo Kauno midus¹⁶³⁴. Midaus vartojimas, kaip būdingas vietos gyventojų kasdienio gyvenimo bruožas, būdavo pastebėtas į LDK atvykusių užsieniečių. Brauno atlase rašoma, kad „midus ir alus yra jų gėrimai“¹⁶³⁵. Gerardas Merkatorius pasakojo, jog Lietuvoje mėgstama gerti gryną ir atskiestą midų, kuriuo atsigaivinama, bet nuo jo ir pasigeria¹⁶³⁶. 1613 m. Tomas Makovskis žemėlapiu aprašyme paliko pastebėjimą, kad didikai midų gardindavo vyšnių sultimis bei įvairiais prieskoniais ir ilgus metus laikydavo užkastą žemėje, o šio gėrimo skonis prilygo malmazijai¹⁶³⁷. Taigi, midus buvo darytas skirtingo stiprumo, su pagardais arba be jų. Pagal 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvaro inventoriuje užfiksuotą instrukciją, geras midus turėjo būti toks, jei iš trijų statinių „prėsko“ medaus (*miodu przasnego*) bus padarytos keturios statinės midaus (*miodu pitego*). Instrukcijoje nurodoma tokį santykį būtina išlaikyti *a inaczey nie przymowac*¹⁶³⁸. Kaip ir alų, midų gerdavo tiek mažiau pasiturintys bajorai, tiek ir didikai. 1604 m. Mykolas Kristupas Radvila už 8 lenkiškus grašius pirko gorčių gero liepinio midaus¹⁶³⁹.

Gerti daugiau degtinės LDK bajorai pradėjo XVI a. II p., kuomet bravoruose vis dažniau imtas daryti ne tik alus ar midus, bet ir varyta degtinė. Įdomus L. A. Molčanovos pastebėjimas, kad būtent XVI a. LDK, sužinojus šio gėrimo darymo paslaptį, degtinė imta gaminti iš vietinių žaliavų ir ši gamyba

¹⁶³⁰ 1496 m. pono Jurgio Račkaus iš Melniko paimti daiktai: LM. Užr. 6. Nr. 610. P. 349.

¹⁶³¹ 1511 m. privilegijoje Naugarduko miestui: LM. Užr. 8. Nr. 612. P. 450.

¹⁶³² 1561 m. muito Kaune nustatyme: LM. Užr. 37. Nr. 599. P. 476.

¹⁶³³ Bogucka M. Staropolskie obyczaje. P. 125.

¹⁶³⁴ Ferenc M. Op. cit. P. 154.

¹⁶³⁵ Kraštas ir žmonės. P. 80.

¹⁶³⁶ Ibidem. P. 84.

¹⁶³⁷ Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 3. P. 465.

¹⁶³⁸ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3595. L. 9.

¹⁶³⁹ AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 42, 51 ir kt.

labai paplito¹⁶⁴⁰. Kad šio gėrimo vartojimas gana greitai tapo dažnas, rodo Z. Kiaupos tyrimai – LDK karčemosose degtinės prekyba artėjo prie parduodamo alaus kiekio¹⁶⁴¹. Be to, amžininkas Mykolas Lietuvis pastebėjo, kad miestuose gausu alaus bei degtinės daryklų ir kad į šiuos gėrimus žmonės yra labai įjunkę¹⁶⁴². Apie bajorų įpratimą išgerti degtinės liudija 1582 m. aktas – Grigorijus Kosovas skundėsi, kad jam išvykus į karą, iš jo klėties Vitebsko mieste buvo pavogtos dvi statinės midaus, 10 pūdų činšinio medaus ir dvi nastuvės (*насаток*) degtinės, „ko gi jis vykdamas į užsienį, vaišindamas savo draugus, to dar neišgėrė ir savo sugrižimui iš priešo žemės liepė laikyti“¹⁶⁴³. Europoje XVI a. degtinė buvo laikoma prabangos dalyku, bet, kaip matome, ne LDK¹⁶⁴⁴.

LDK prabanga buvo gerti brangų importuotą vyną, kuris čia nebuvo gaminamas dėl nepalankių klimatinių sąlygų. Dėl šios priežasties vynas buvo tik turtingųjų gėrimas ir kitose vėsesnio klimato Europos šalyse¹⁶⁴⁵. Kaip rodo 1593 m. seimo nutarimas, į Lenkiją ir į LDK vynas būdavo atvežamas iš Vengrijos, Italijos, Prancūzijos, Ispanijos bei kitų šalių miestų¹⁶⁴⁶. Kaip 1613 m. rašė Tomas Makovskis, vynas iš Vengrijos čia buvo gabenamas vežimais, o iš Ispanijos, Prancūzijos ir nuo Reino – laivais per Karaliaučių ir Rygą¹⁶⁴⁷. Kai kurių šio gėrimo rūšių vartojimą tuo metu parodo 1564 m. seimo konstitucija, nustačiusi mokesčius už vyną, muskatą¹⁶⁴⁸ bei malmaziją¹⁶⁴⁹. Pasak Lenkijos istorikų, pastaroji rūšis buvo labai brangi ir reta, tuo tarpu vengriškas vynas buvo pigus ir todėl, regis, populiariausias¹⁶⁵⁰.

¹⁶⁴⁰ Молчанова Л. А. Op. cit. P. 51.

¹⁶⁴¹ Kiaupa Z. Op. cit. P. 13.

¹⁶⁴² Mykolas Lietuvis. Op. cit. P. 40.

¹⁶⁴³ LMAVB. RS. F. 43. B. 23280. L. 2.

¹⁶⁴⁴ Бродель Ф. Op. cit. P. 264.

¹⁶⁴⁵ Ibidem. P. 251, 254.

¹⁶⁴⁶ VL. T. 2. P. 352.

¹⁶⁴⁷ Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 3. P. 465.

¹⁶⁴⁸ Muskatas – saldus vynas, atvežamas iš Turkijos provincijos – žr.: Gloger Z. Encyklopedia Staropolska. T. 3. P. 241.

¹⁶⁴⁹ VL. T. 2. P. 40. Malmazija – graikiškas vynas – žr.: Gloger Z. Encyklopedia Staropolska. T. 3. P. 182. Malmaziją, Reino vyną, o taip pat itališką vyną XV a. gerdavo Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas: Petrauskas R. Vytauto dvaras: struktūra ir kasdienybė. // Naujasis Židinys. Aidai. Nr. 1–2. 2003. P. 43.

¹⁶⁵⁰ Korczak L. Stół. P. 60.

XVI a. I p. LDK šaltiniai liudija apie didikų įpratimą gerti vyną, kai jie sulaukdavo svečių. Būtent tokiomis progomis vyno užsakydavo Vilniaus vyskupas¹⁶⁵¹. Tačiau 1589 m. Smolensko kašteliono Jono Meleškos kalba seime Varšuvoje atskleidžia amžiaus eigoje įvykusius pasikeitimus. Anot jo, anksčiau, kiek jis prisimena, buvo įprasta gerti midų ir „degtinėle“, malmazija gerta labai kukliai, o vengriškas vynas apskritai dar nebuvo žinomas¹⁶⁵². Tai, jog peržengus XVI a. vid. slenkstį, vyno vartojimas turtingųjų tarpe tapo įprastas ir gausus, atskleidžia to meto publicisto Petro Roizijaus žodžiai: „Kai po vaišių gausių ir vyno, statinėmis gerto, // Kalbos kils, patikėk: taurės, ne žmonės kalbės“¹⁶⁵³. 1613 m. Tomas Makovskis rašė, kad vynas LDK imtas gerti ne taip seniai, tačiau greitai tapo įprastu – jį per šventes gerdavo net prastuomenė¹⁶⁵⁴, tiesa, pastarojo teiginio paliudyti negalime. XVII a. I p. šaltiniai rodo, kad Radvilos gerdavo įvairių rūšių vyną: vengrišką, alekanto¹⁶⁵⁵, kanaro (1604 m. gorčius kainavo 40 lenkiškų grašių) ir malmaziją (gorčius kainavo 36 lenkiškus grašius)¹⁶⁵⁶.

Taigi, aptariamuoju laikotarpiu kasdieniame bajorų gyvenime vyravo alkoholinių gėrimų – alaus ir midaus vartojimas. Nuo XVI a. II p., vis dažniau ėmus varyti degtinę bajorų dvarų bravoruose, greitai ji tapo įprastu alkoholiniu gėrimu. Itin pasiturinčio statusą liudijo pasirūpinimas importuotu vynu. XVI a. I p. jis gertas saikingai, nuo XVI a. pab. jo vartojimas tarp turtingųjų tapo gausesnis.

¹⁶⁵¹ AC. T. 7. Nr. 12. P. 18–24.

¹⁶⁵² Zbior pamiętnikow historycznych o dawnéj Polsce. P. 478.

¹⁶⁵³ Dainos pasauliui, saulei ir sau. P. 277.

¹⁶⁵⁴ Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 3. P. 465.

¹⁶⁵⁵ 1603 m. Kristupo Radvilos Vilniuje likęs kilnojamas turtas: AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 8. L. 1.

¹⁶⁵⁶ 1604 m. Mykolo Kristupo Radvilos pajamų ir išlaidų sąrašas: AGAD. AR. Dz. II. Ks. 68. L. 29, 42 ir kt.

IV. ŪKIO ATSPINDŽIAI BAJORŲ DVARO SODYBOJE LDK

XVI A. – XVII A. I PUSĖJE

1. GYVULIŲ ŪKIO PASTATAI

Pagrindiniame bajorų dvaro kieme paprastai stovėdavo arklidė (*стайня*). Joje būdavo laikomi žirgai, su kuriais būdavo jojama į karą, ir darbiniai arkliai (E. Gudavičius atkreipė dėmesį, kad LDK šaltiniuose *конь* terminas skirtingais atvejais reiškė arba žirgą, arba arklį)¹⁶⁵⁷. Didikų dvarų kiemuose, atsižvelgiant į žirgų skaičių, dažnai būdavo dvi arklidės¹⁶⁵⁸ (apie didikų plėtojamą žirgų ūkį liudija Kristupo Radvilos nurodymai dėl kumelių, žirgų ir kumeliukų priežiūros¹⁶⁵⁹). Be to, neretai net kelios arklidės stovėjo palivarke, kuriame gyveno urėdininkas arba rykūnė¹⁶⁶⁰. Viena jų būdavo skirta urėdininko žirgams¹⁶⁶¹. Įdomu, kad arklidė didikų palivarkuose statyta ir kluono kieme¹⁶⁶².

Šie pastatai buvo mediniai, kai kurie šaltiniai konkretizuoja, jog statyti iš pušinių rąstų¹⁶⁶³. Didikų namų ūkiuose kai kada šio statinio sienos būdavo aplipdytos moliu¹⁶⁶⁴. Arklidės būdavo apdengiamos šiaudais¹⁶⁶⁵ arba

¹⁶⁵⁷ Gudavičius E. Dėl kai kurių arklių pavadinimų šaltiniuose. // Lietuvos istorijos metraštis. 1985 metai. Vilnius. 1986. P. 112–115.

¹⁶⁵⁸ 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 5; 1606 m. Kristupo Radvilos Ateniškio dvare: *ibidem*. B. 3231. L. 69.

¹⁶⁵⁹ 1620 m. Kristupo Radvilos nurodymai: AGAD. AR. Dz. XXVI. B. 17. L. 38.

¹⁶⁶⁰ 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvaro palivarke, kur gyveno urėdininkas, buvo trys arklidės: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 7.

¹⁶⁶¹ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro dvarelio kieme, Lydos pav. (*stainia urzednicza na koni 3*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 4; 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus pilies Albos palivarke (*staienka <...> druga urzednicza*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 83; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvaro dvarelio kieme, Naugarduko pav. (*Staynia <...> dla koni urzedniczych*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 7; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvos dvaro Zavalio dvarelyje (*Trecia staienka mala na konie urzednicze*): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 4v.

¹⁶⁶² 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 9; 1606 m. Kristupo Radvilos Ateniškių dvare (arklidė kumeliukams): *ibidem*. B. 3231. L. 70.

¹⁶⁶³ IA. Nr. 40. Sk. 241; 245.

¹⁶⁶⁴ 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus pilies Albos palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 83.

¹⁶⁶⁵ IA. Nr. 90. Sk. 395; Nr. 123. Sk. 465; Nr. 132. Sk. 493; Nr. 147. Sk. 543; ABK. T. 14. Nr. 41. P. 371 ir kt.

skiedromis¹⁶⁶⁶. Jų ilgis siekdavo 20¹⁶⁶⁷ ar net 30 sieksnių¹⁶⁶⁸. Pastate būdavo įrengti platūs dvigubi vartai (*wrota dwoiste*)¹⁶⁶⁹. Didikų pagrindiniame kieme stovėjęsios arklidės kai kada turėdavo prieangį¹⁶⁷⁰, jų stogus puošdavo vėjarodės¹⁶⁷¹.

Arklidžių viduje buvo ėdžios (*złoby*) žirgams šerti bei kopėčios (*drabiny*), kuriomis būdavo pakylama į viršutinę patalpą su šieniu¹⁶⁷². Kai kuriose didikų arklidėse viename gale būdavo įrengtos ėdžios, o kitame – sustatyti suolai susidėti arklidžių reikmenims (*lawy na rynsztunek*)¹⁶⁷³, balnams (*lawy na siodła*)¹⁶⁷⁴. Kai kurie šaltiniai mini arklidėse buvus pertvaras – pravarinės (*przeworiny, przeworzyny, przewarni, przeworia*) su dvejomis rankenomis ir geležiniu žiedu (*u kazdey po dwie hantabie y kolca zelazne*)¹⁶⁷⁵. J. Jakimovičiaus duomenimis, arklidėje, viršuje įrengtame prieangyje ar priestatėlyje, gyvendavo arklininkas¹⁶⁷⁶. Analizuotų šaltinių duomenimis, gyvenamasis kambarys tarnui, aptarnavusiam arklides (*izba, izba masztalierzka*), būdavo įrengiamas didelėse didikų arklidėse. Jame buvo pora langų, stovėjo glazūruota krosnis su kaminu, suolai, kai kada stalas¹⁶⁷⁷.

¹⁶⁶⁶ ABK. T. 14. Nr. 39. P. 356; Nr. 46. P. 401; Nr. 83. P. 607; Nr. 86. P. 629; LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 3 ir kt.

¹⁶⁶⁷ 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare, Upytės pav.: IA. Nr. 40. Sk. 245.

¹⁶⁶⁸ 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare, Upytės pav.: ibidem. Nr. 40. Sk. 241.

¹⁶⁶⁹ LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 3; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 4.

¹⁶⁷⁰ 1616 m. Stanislovo Kiškos Paparčių dvare, Trakų pav. (dvaro kieme šiaudais dengta arklidė *z gankiem nad wrotami*): AR. Dz. XXV. B. 3248. L. 5; 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare, Vilniaus vaiv. (dvaro kieme viena iš dviejų arklidžių buvo su prieangiu virš vartų): LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 3v.; 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav. (*z gankiem o dwu schodach*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 3.

¹⁶⁷¹ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare: LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060 a. L. 3; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav. (didelė arklidė su dvejomis vėjarodėmis): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 3; 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav. (taip pat su dvejomis vėjarodėmis): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 3.

¹⁶⁷² Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22. Viršuje šienas – žr.: 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus pilies Čianavičių palivarke (*wierch na balkach namoszony dla skladania siana*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 235.

¹⁶⁷³ 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare, Vilniaus vaiv.: LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 3v.

¹⁶⁷⁴ 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 3.

¹⁶⁷⁵ 1626 m. Žygimanto Karolio Radvilos Lachvos dvare, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2161. L. 1v.; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 4; 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus pilies Bychovščyznos palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 124; 1644 m. Boguslavo Radvilos Ivano dvare, Naugarduko vaiv. (didelėje arklidėje buvo 15 *przeworzyn*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1416. L. 2v

¹⁶⁷⁶ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22.

¹⁶⁷⁷ 1644 m. Boguslavo Radvilos Ivano dvare, Naugarduko vaiv. (didelėje naujoje arklidėje su priemene viename gale *izba, w niey piec kafla zielono, polewany s kominkiem wielkim murowanym*,

Šaltiniai taip pat mini viršutiniame aukšte buvusią *salka* su dvejais langais¹⁶⁷⁸. Pastato gale būdavo įrengiama kamarėlė arklidžių daiktams sudėti (*komorka do chowania potrzeb stayennych, komora do chowania rzeczy do koni należących*)¹⁶⁷⁹. Kai kada viena iš arklidžių būdavo skirta tik sudėti šienui¹⁶⁸⁰. Kai kurie kilmingieji arklidėse laikydavo pušines lentas¹⁶⁸¹. Pasitaiko atvejų, kuomet arklidė įvardytame pastate iš tiesų būdavo laikyti ne žirgai, bet gyvuliai¹⁶⁸².

Bajorų sodybos dvarelio kieme stovėjo keli ar keletas tvartų. Šaltiniuose aptinkame skirtingus jų įvardijimus. Vienas jų – numas (*вежа, ном*). XV a. numas buvo žemaičių gyvenamasis pastatas¹⁶⁸³. Taip pat ir XVI a., kaip pasakoja Jonas Lasickis, juose dar gyveno žemaičiai valstiečiai. Šie pastatai buvo statomi iš rąstų, kuolų, šiaudų ir karnų, jiems buvo būdingos siauros viršūnės su įrengta anga dūmams ir tvaikui išeiti – valstiečiai čia gyveno vienoje patalpoje su gyvuliais¹⁶⁸⁴. Tačiau aptariamuoju laikotarpiu bajorų dvarų sodybose numas paprastai jau buvo praradęs savo pirminę gyvenamąją funkciją ir tebuvo tvartas¹⁶⁸⁵. Tai aiškiai paliudija ir 1598 m. Pavandenės dvaro inventoriaus įrašas: *хлевъ, а яко там зовуть веже, рубленую для быдла*¹⁶⁸⁶. Tik 1596 m. Jono Gruzdžio Kiaunorių dvaro sodyboje¹⁶⁸⁷ bei 1586 m.

okien 2, lawa 1): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1416. L. 2v.; 1647 m. Boguslavo Radvilos Romanovo dvare, Oršos pav. (*s tey stayni przed izbą masztalierzką sien. Do izby drzwi na bieg, w niey okno wielkie blona plotniana zmolą oblewana, okiennica na bieg. Drugie okien male zasowiste. Law przy scienie 3, piec kaflī szaro polewany s kominem na dach wywiedzony*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3550. L. 7; 1591 m. Petų Vožnikų dvaro, Drohičino pav. (arklidėje buvo stalas ir suolai): ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401.

¹⁶⁷⁸ 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare: AGAD. AR. DZ. XXV. B. 3596. L. 2.

¹⁶⁷⁹ 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 7; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 4.

¹⁶⁸⁰ 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 4.

¹⁶⁸¹ 1611 m. Kristupo Radvilos Karakutos dvare, Gardino pav. (urėdininko dvarelio arklidėse buvo *tarcie sosnowych czterydiesci*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1635. L. 3.

¹⁶⁸² 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvare (arklidėje buvo sena karieta, karvė su veršiuku, 4 kiaulės): LMAVB. F. 256. B. 3397. L. 2; 1628 m. Radvilų Postavų dvare (*Staienka gdzie wieprze karmią*): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 3; 1647 m. Bogulavo Radvilos Šližių dvaro sodybos dvarelio kieme, Oršos pav. (*staynia dla wolow*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4267. L. 4.

¹⁶⁸³ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 195.

¹⁶⁸⁴ Jonas Lasickis. Op. Cit. P. 16.

¹⁶⁸⁵ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 8–9.

¹⁶⁸⁶ Jono ir Andriaus Tuganovskių dvare, Žemaitijoje: LMAVB. RS. F. 256. B. 4078. L. 2.

¹⁶⁸⁷ *Вежа, што в неи мешкают*: IA. Nr. 92. Sk. 402.

Mikalojaus Bortkevičiaus Vigoriškių dvare, Viduklės valsčiuje, numas buvo ir tarnų gyvenamasis namas¹⁶⁸⁸. Kai kada numuose būdavo laikomi javai¹⁶⁸⁹, namų rakandai¹⁶⁹⁰, žemės ūkio padargai, ginklai bei dokumentai¹⁶⁹¹.

Numai būdavo statomi iš eglinės¹⁶⁹², pušinės¹⁶⁹³ ar įvairios medienos¹⁶⁹⁴, retkarčiais – pinti iš žabu¹⁶⁹⁵, dengti šiaudais¹⁶⁹⁶, kai kada su keliais užkabinamais vartais¹⁶⁹⁷. Tai buvo ilgi pastatai, kai kada – 9 sieksnių¹⁶⁹⁸. Viduje paprastai būdavo įrengta priemenė¹⁶⁹⁹. Anot E. Saviščevo, tai, jog, praradę savo pirminę paskirtį, numai nedingo iš dvaro architektūros, lėmė šių ilgų pastatų patogus pritaikymas kiemo erdvei apriboti¹⁷⁰⁰. Šie pastatai, būdingi Žemaitijos dvarams, buvo paplitę ir kiek plačiau¹⁷⁰¹.

Visoje LDK bajorai gyvuliams statydavosi vieną ar keletą tvartų, įvardijamų *хлев, обора*. Pastarasis terminas kai kada reiškė tvarto pastatą, kai kada – tvartų kiemą. Tokie atskiri uždari tvartų kiemai buvo itin būdingi didikų sodyboms. Pavyzdžiui, 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare vartai iš dvarelį kiemo vedė į kvadratinį tvartų kiemą (*wrota do obory w kwadrat*), kuriame buvo sustatyti, dar neužbaigti 7 tvartai (*w ktorym chlewow 7*). Kiti vartai iš šio tvartų kiemo vedė į kluoną¹⁷⁰². Tvartai būdavo surenčiami iš medienos¹⁷⁰³ arba supinami iš žabu¹⁷⁰⁴, dengti šiaudais¹⁷⁰⁵, su vartais¹⁷⁰⁶.

¹⁶⁸⁸ <...> *вежа с примном где тапарясаи мешкают*: LVIA. F. SA. B. 14586. L. 174.

¹⁶⁸⁹ Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 11.

¹⁶⁹⁰ IA. Nr. 42. Sk. 254.

¹⁶⁹¹ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 195.

¹⁶⁹² IA. Nr. 42. Sk. 254.

¹⁶⁹³ 1587 m. Petro Jurevičiaus Paslaujo dvare, Upytės pav.: LMAVB. F. 256. B. 3012. L. 2.

¹⁶⁹⁴ IA. Nr. 42. Sk. 252.

¹⁶⁹⁵ ABK. T. 14. Nr. 43. P. 379.

¹⁶⁹⁶ IA. Nr. 40. Sk. 246; Nr. 42. Sk. 252; 257; Nr. 71. Sk. 349; Nr. 74. Sk. 357; Nr. 93. Sk. 404.

¹⁶⁹⁷ IA. Nr. 64. Sk. 331; Nr. 92. Sk. 402.

¹⁶⁹⁸ 1563 m. kunigaikščio Motiejaus Oginskio Panevėžio dvare: ABK. T. 14. Nr. 6. P. 77.

¹⁶⁹⁹ IA. Nr. 9. Sk. 134; Nr. 42. Sk. 254; Nr. 71. Sk. 349; Nr. 84. Sk. 383; Nr. 93. Sk. 404.

¹⁷⁰⁰ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 195.

¹⁷⁰¹ Anot R. Merkienės, pastatai, vadinami „vieža-namu“, buvo paplitę vakarų, vidurio ir iš dalies šiaurės Lietuvoje – žr.: Merkienė R. Tvartų raida Lietuvoje XVI – XVII a. (1. Terminija ir tvartų genezės tyrinėjimai). // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Visuomenės mokslai. Nr. 3 (56). 1976. P. 133.

¹⁷⁰² AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 8.

¹⁷⁰³ IA. Nr. 40. Sk. 242; Nr. 64. Sk. 331; Nr. 123. Sk. 465; Nr. 136. Sk. 506; ABK. T. 14. Nr. 46. P.

409 ir kt.

¹⁷⁰⁴ IA. Nr. 35. Sk. 294; Nr. 42. Sk. 252; Nr. 114. Sk. 448; Nr. 136. Sk. 506; ABK. T. 14. Nr. 13. P. 186 ir kt.

¹⁷⁰⁵ IA. Nr. 42. Sk. 252; Nr. 114. Sk. 448; Nr. 123. Sk. 465; ABK. T. 8. Nr. 168. P. 417; ABK. T. 14. Nr. 39. P. 356 ir kt.

Mažesniuose dvaruose viename tvarte būdavo laikomi ir galvijai, ir kiti gyvuliai. Pavyzdžiui, 1560 m. Jono Čižo Varnionių dvaro sename tvarte, sureštame iš žabų, buvo laikyti trys jaučiai, 7 karvės, du veršiukai ir 15 avių (kieme dar ganėsi dvi kiaulės, du meiteliai, 8 žąsys, 5 vištos ir trys antys)¹⁷⁰⁷. Kituose namų ūkiuose tvartai dažnai buvo specializuoti. Vienuose buvo laikomi stambūs raguočiai (kai kada atskirai laikomi ir jaučiai¹⁷⁰⁸, melžiamos karvės bei veršiukai¹⁷⁰⁹), kiti, mažesni tvarteliai, būdavo skirti atskirai laikyti kiaulėms, avims, naminiams paukščiams¹⁷¹⁰. 1599 m. Matiso ir Halškos Givainų Vasiškių dvare (Minsko vaivadijoje) stovėjo du tvartai raguočiams (kurių buvo 21), du tvarteliai kiaulėms (su 16 senų kiaulių ir 6 paršiukais) bei tvartelis žąsimis (su 17 žąsų, dvejais kaplūnais ir 4 perekšlėmis)¹⁷¹¹.

Kai kada šaltiniai mini ir tokių specialių tvartelių pavadinimus – kiaulidė (*szwinarnia*)¹⁷¹², avidė (*owczarnia, owczarnik*)¹⁷¹³, vištidė (*kurnik*)¹⁷¹⁴ bei karvelidė (*голубник*)¹⁷¹⁵. Pastarasis pastatėlis būdavo statomas ant keturių stulpų – 1558 m. jį nusikirto Dimitrijaus Sapiegos sodybos užpuolikai¹⁷¹⁶. Atsižvelgiant į K. Čerbulėno pateiktus duomenis, ši karvelidė greičiausiai buvo daugiakampio plano, užkelta ant 2–2,5 m. aukščio stulpų, su 10 ir daugiau angų į lizdus¹⁷¹⁷. Teodoras Jevlašauskis savo atsiminimuose taip pat mini karvelidę – 1585 m. į ją trenkė perkūnas ir laimė, kad ji neužsidegė, kadangi tuo metu joje buvo vaikas¹⁷¹⁸. Karveliai bei kiti paukščiai būdavo laikomi ir pirkelių kamarėlėse¹⁷¹⁹.

¹⁷⁰⁶ IA. Nr. 114. Sk. 448; Nr. 123. Sk. 465; ABK T. 8. Nr. 168. P. 417; ABK. T. 14. Nr. 23. P. 260.

¹⁷⁰⁷ LMAVB. RS. F. 256. B. 3494. L. 2.

¹⁷⁰⁸ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 23.

¹⁷⁰⁹ 1631 m. Leono Sapiegos Zelvos dvaro Pavlovščėzynos palivarke (*Chlew co krowy doiq niewielki po bokach cielatniki*): VUB. F. 4. B. 1830. L. 7v.

¹⁷¹⁰ IA. Nr. 92. Sk. 402; Nr. 114. Sk. 448; Nr. 132. Sk. 494; ABK. T. 14. Nr. 46. P. 407; AC. T. 4. Nr. 68. P. 240 ir kt.

¹⁷¹¹ ABK. T. 14. Nr. 86. P. 630.

¹⁷¹² Ibidem. Nr. 42. Sk. 252.

¹⁷¹³ IA. Nr. 123. Sk. 465; 1635 m. Jono Gorskio Pašatrijos dvare: VUB. RS. F. 7. B. 7/14459. L. 357; 1637 m. Važinskio Padubysio dvare: LMAVB. RS. F. 16. B. 20. L. 265.

¹⁷¹⁴ IA. Nr. 53. Sk. 295; ABK T. 8. Nr. 168. P. 417; ABK. T. 14. Nr. 46. P. 402; Nr. 51. P. 438; AC. T. 4. Nr. 76. P. 300.

¹⁷¹⁵ IA. Nr. 40. Sk. 242.

¹⁷¹⁶ LDK kasd. gyv. P. 273.

¹⁷¹⁷ Čerbulėnas K. Op. cit. P. 101.

¹⁷¹⁸ Teodoras Jevlašauskis. Op. cit. P. 51.

¹⁷¹⁹ IA. Nr. 42. Sk. 251; Nr. 114. Sk. 448; Nr. 140. Sk. 516; ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629.

Reikia pridurti, jog šaltiniuose be tvartų taip pat minimos ir stoginės (*szopa*) melžiamoms karvėms¹⁷²⁰, jaučiams¹⁷²¹ arba kiaulėms¹⁷²² laikyti šiltuoju metų laiku, taip pat kiaulėms skirti trisieniai tvarteliai (*трысенок*)¹⁷²³.

Taigi, bajorų sodybose stovėjusi arklidė buvo medinis, šiaudais ar skiedromis dengtas ilgas pastatas su plačiais vartais. Jo viduje būdavo pravarinės, ėdžios ir kopėčios, reikalingos pakilti į viršutinį aukštą su šieniu. Didikų sodyboje stovėdavo pora ir daugiau arklidžių (palivarko sodybos arklidėje būdavo laikomi urėdininko žirgai ar arkliai). Kai kurios didikų arklidės išsiskyrė dydžiu, prieangiu, vėjarodėmis, arklides aptarnavusiam tarnui skirta gyvenamąja patalpa. Išanalizuoti duomenys liudija apie aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio plėtotą žirgų ūkį, kuris, dėl žirgų brangumo, buvo prestižinis. Tuo tarpu žemesnio sluoksnio bajorų sodybose paprastai užtekdavo vienos arklidės, kurioje buvo laikytas karui reikalingas žirgas/žirgai ir darbiniai arkliai. Gyvulininkystės vystymą, o kartu svarbą kilmingųjų namų ūkio aprūpinimui, rodo tvartų specializacija – sodyboje neretai būdavo keletas tokių trobesių, kuriuose atskirai buvo laikomi galvijai, kiaulės, avys ar naminiai paukščiai.

2. KLUONO PASTATAI

Aptariamuoju laikotarpiu bajorų sodybos kluono kieme stovėjo keli pašarui laikyti ir nupjautiems javams kulti bei džiovinti skirti pastatai.

Beveik kiekvienoje sodyboje buvo daržinės (*одрына*) šienui¹⁷²⁴ arba javų pėdams¹⁷²⁵ laikyti. Šie pastatai būdavo mediniai¹⁷²⁶ – statyti iš pušinių¹⁷²⁷,

¹⁷²⁰ ABK. T. 14. Nr. 46. P. 401.

¹⁷²¹ Ibidem. Nr. 46. P. 402.

¹⁷²² Ibidem. Nr. 67. P. 511.

¹⁷²³ IA. Nr. 85. Sk. 383; Nr. 93. Sk. 404.

¹⁷²⁴ ДМММЮ. Т. 1. Nr. 10. P. 138; IA. Nr. 22. Sk. 177; Nr. 42. Sk. 257; Nr. 50. Sk. 288; Nr. 64. Sk. 331 ir kt.

¹⁷²⁵ IA. Nr. 50. Sk. 288; Nr. 115. Sk. 451; Nr. 116. Sk. 452; ABK. T. 14. Nr. 39. P. 357; Nr. 64. P. 500 ir kt.

¹⁷²⁶ IA. Nr. 21. Sk. 173; Nr. 35. Sk. 294; Nr. 59. Sk. 309; Nr. 74. Sk. 357; Nr. 79. Sk. 367 ir kt.

¹⁷²⁷ IA. Nr. 40. Sk. 242; 245; Nr. 114. Sk. 448.

eglinių rąstų¹⁷²⁸ ar alksnių¹⁷²⁹, taip pat dažnai supinti iš žabų¹⁷³⁰, dengti šiaudais¹⁷³¹. Daržinės turėjo vienerius, kartais dvejus vartus su geležiniais kabliais¹⁷³². Tai buvo dideli statiniai – 10, 20 sieksnių ilgio¹⁷³³, 1585 m. Pajstrio dvare – 30 sieksnių ilgio bei 6 sieksnių pločio. Tokia daržinė talpino 1000 kapų rugių ir dar 100 kapų kviečių¹⁷³⁴. Kitose daržinėse tilpo 100¹⁷³⁵, 150¹⁷³⁶, Apolonijos Koptienės Verchavičių dvaro daržinėje – net 600 vežimų šieno¹⁷³⁷. Kai kada daržinėse būdavo sukraunami šiaudai¹⁷³⁸ arba malkos¹⁷³⁹. Daržinėmis įvardintuose pastatuose taip pat kai kada būdavo kuliami javai¹⁷⁴⁰, laikomi gyvuliai¹⁷⁴¹.

Šieniui ir javams sudėti arba gyvuliams laikyti¹⁷⁴², taip pat šiaudams sukrauti¹⁷⁴³ ar javams kulti¹⁷⁴⁴ buvo skirtos pūnios (*пуня, punia*). Šie pastatai dvarų sodybose ne taip dažnai sutinkami, kaip daržinės. Šaltiniai mažai ką pasako apie pūnių architektūros bruožus, tik kai kada pamini, jog jos buvo sureštos iš medžio¹⁷⁴⁵ arba supintos iš žabų¹⁷⁴⁶, dengtos šiaudais¹⁷⁴⁷ ir turėjusios vartus¹⁷⁴⁸. J. Jakimovičiaus pastebėjimu, pūnios nuo daržinių skyrėsi tik šiek tiek mažesniu dydžiu¹⁷⁴⁹. Šaltinių duomenimis, į ją tilpo 60 vežimų šieno – tiek jo kartu su pūnia sudegė per 1542 m. kunigaikščio Jurgio

¹⁷²⁸ Ibidem. Nr. 42. Sk. 254; Nr. 69. Sk. 345.

¹⁷²⁹ 1587 m. Petro Vernišio Paslaujo dvare, Upytės pav.: LMAVB. F. 256. B. 3012. L. 2.

¹⁷³⁰ ДМAMЮ.Т. 1. Nr. 7. P. 93; IA. Nr. 21. Sk. 173; Nr. 35. Sk. 294; IA. Nr. 59. Sk. 309; IA. Nr. 65. Sk. 338 ir kt.

¹⁷³¹ IA. Nr. 21. Sk. 173; Nr. 40. Sk. 242; 254; Nr. 65. Sk. 339; Nr. 74. Sk. 357 ir kt.

¹⁷³² IA. Nr. 92. Sk. 402; Nr. 114. Sk. 448; Nr. 123. Sk. 466; Nr. 132. Sk. 494; ABK. T. 14. Nr. 61. P. 480 ir kt.

¹⁷³³ IA. Nr. 40. Sk. 242.

¹⁷³⁴ 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare, Upytės pav.: ibidem. Nr. 40. Sk. 245.

¹⁷³⁵ 1586 m. Petro Motiejaičio Pašakinių dvare, Upytės pav.: ABK. T. 26. Nr. 487. P. 393.

¹⁷³⁶ 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro Rusinovo palivarko kluone: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 10.

¹⁷³⁷ ABK. T. 3. Nr. 156. P. 288–289.

¹⁷³⁸ IA. Nr. 92. Sk. 402.

¹⁷³⁹ ABK. T. 8. Nr. 168. P. 418.

¹⁷⁴⁰ ABK. T. 14. Nr. 39. P. 357; 362; Nr. 47. P. 411.

¹⁷⁴¹ ДМAMЮ. Т. 1. Nr. 7. P. 93; IA. Nr. 22. Sk. 177; ABK. T. 14. Nr. 66. P. 508; Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 135.

¹⁷⁴² Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 8.

¹⁷⁴³ ABK. T. 14. Nr. 90. P. 642; AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 16.

¹⁷⁴⁴ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22.

¹⁷⁴⁵ IA. Nr. 79. Sk. 367.

¹⁷⁴⁶ Ibidem. Nr. 93. Sk. 403.

¹⁷⁴⁷ ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629; IA. Nr. 93. Sk. 403; Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 83.

¹⁷⁴⁸ ABK. T. 14. Nr. 86. P. 629; Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 83.

¹⁷⁴⁹ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22.

Panizovskio dvarelio užpuolimą¹⁷⁵⁰. Šių pastatų dydis skyrėsi – šaltiniuose minimos ir mažos pūnios¹⁷⁵¹. Įdomu pastebėti, kaip kai kada būdavo pakeičiama to paties statinio paskirtis – 1554 m. Jono Čižo Varnionių dvaro sodyboje buvusioje pūnioje, skirtoje šienui¹⁷⁵², 1560 m. buvo laikyti žirniai, du vežimai, prikrauti gėrimų talpų, dvi didelės kelioninės kariatos (*ридваны*), balnas, pavalkai ir kamanos¹⁷⁵³.

Javų pėdai, šienas, šiaudai, taip pat malkos būdavo sukraunamos ir stoginėse (*szopa*)¹⁷⁵⁴. 1591 m. Vožnikų dvaro sodyboje javams laikyti skirta stoginė buvo dengta šiaudais ir turėjo net penkerius vartus¹⁷⁵⁵. Stoginėse būdavo įrengiama ir kūlykla javams kultū¹⁷⁵⁶. Retkarčiais inventoriuose minima iš rąstų suręsta ir šiaudais dengta stoginė (*новеть*), skirta inventoriui ar žemės ūkio produktams laikyti, pavyzdžiui, Sokolovo, Kosino bei Kurkliškių dvaruose¹⁷⁵⁷ (nors kai kada tai buvo tik prie arklidės ar pirties pristatyta pašiūre¹⁷⁵⁸).

Be anksčiau minėtų svirnų, šaltiniai mini kluone kieme buvusius grūdų sandėlius, įvardijamus *штуклер*, *szpychler*¹⁷⁵⁹. Pavyzdžiui, 1577 m. Verchavičių dvare stovėjo sandėlis, pripiltas rugių, avižų, kviečių ir baltų žirnių¹⁷⁶⁰. Tai buvo ilgi mediniai pastatai su prieangiu, skydu ar frontonu viršuje¹⁷⁶¹, didikų sodybose – aplipdyti moliu¹⁷⁶². Apatinėje sandėlių dalyje būdavo įrengti aruodai, o pastogėje – papildoma saugykla. Daugumoje atvejų tokį sandėlį sudarė eilė atskirų patalpų su atskiru įėjimu, todėl greičiausiai jie

¹⁷⁵⁰ ЛМ. Кн. переписаѣ 3. Р. 80.

¹⁷⁵¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3417. L. 1.

¹⁷⁵² LMAVB. RS. F. 256. B. 3493. L. 3, 5.

¹⁷⁵³ LMAVB. RS. F. 256. B. 3494. L. 3.

¹⁷⁵⁴ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22.

¹⁷⁵⁵ АВК. Т. 14. Nr. 46. P. 402.

¹⁷⁵⁶ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 22.

¹⁷⁵⁷ АВК. Т. 14. Nr. 41. P. 371; Nr. 56. P. 456; LMAVB. RS. F. 138. B. 1296. L. 4.

¹⁷⁵⁸ АВК. Т. 14. Nr. 6. P. 77; Nr. 87. P. 633.

¹⁷⁵⁹ L. Mulevičius pastebėjo, kad terminas *штуклер* (o tiksliau sulietuvintas jo variantas – *špykėrė*) yra kilęs iš vokiečių kalbos termino *Speicher*, reiškiančio sandėlį – žr.: Mulevičius L. Istorijos terminijos smulkmenos. Germanizmai. // Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai. Vyr. red. V. Merkys. Vilnius. 1989. P. 150.

¹⁷⁶⁰ АВК. Т. 3 Nr. 156. P. 289.

¹⁷⁶¹ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 21.

¹⁷⁶² 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 9.

kilo iš svirnų, sustatytų vienoje eilėje¹⁷⁶³. Šie pastatai dažniausiai minimi didikų dvarų inventoriuose¹⁷⁶⁴.

Nupjautiems javams kulti ir laikyti buvo skirti kluonai ir klojimai, nors tyrėjas V. Milius šių pastatų neskyrė¹⁷⁶⁵. Šaltiniuose sutinkami net keli terminai, apibūdinantys tokios paskirties pastatus: *стодола*, *клаим*, *гумно*, *клуня*, *токъ*. Anot J. Jakimovičiaus, visi jie turėjo savų ypatybių. Jo manymu, pagrindinis pastato tipas javų pėdų kūlimui buvo klojimas (*стодола*¹⁷⁶⁶, *клаим*, *kläim*), kuriame būdavo įrengiama kūlykla, o kartais ir pertvaros pėdų laikymui¹⁷⁶⁷. Šaltiniuose neretai pažymima, kad tai buvo didelis pastatas¹⁷⁶⁸, kurio išorės statybiniai bruožai maži kuo skyrėsi nuo anksčiau aptartųjų statinių – tai buvo medinis¹⁷⁶⁹, šiaudais dengtas¹⁷⁷⁰ pastatas su vieneriais ar daugiau vartų¹⁷⁷¹. Įdomu, jog 1581 m. Tytuvėnų inventorių fiksuoja „lietuviškai“ pastatytą medinį klojimą, su dvejais vartais, trečdaliu dengtą šiaudais¹⁷⁷². Tiesa, kuo jis skyrėsi nuo kitų klojimų, sunku pasakyti. Etninės Lietuvos teritorijoje buvusių dvarų inventoriuose, kuriuose vietoje termino *стодола* vartojamas lietuviškas terminas *клаим*, *kläim*, šis statinys apibūdinamas kaip didelis¹⁷⁷³, ilgas¹⁷⁷⁴, medinis¹⁷⁷⁵ ar pintas iš žabų¹⁷⁷⁶, dengtas šiaudais¹⁷⁷⁷, su vartais¹⁷⁷⁸, kai kada su keturiomis kamaromis

¹⁷⁶³ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 21.

¹⁷⁶⁴ 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvare: LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 2; 1611 m. Kristupo Radvilos Karakutos dvare, Gardino pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1635. L. 3v.; 1646 m. Mykolo Karolio Radvilos Suchličio dvare: AGAD. AR. Dz. XI. B. Nr. 79. L. 9; 1646 m. Radvilų Mieciavičių dvare, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2362. L. 2 ir kt.

¹⁷⁶⁵ Milius V. Kluonas. // Visuotinė lietuvių enciklopedija. Vyr. red. A. Račis. T. 8. Vilnius. 2005. P. 295.

¹⁷⁶⁶ Aptariamuoju laikotarpiu šis terminas taip pat reiškė karčėmą, pavyzdžiui, 1587 m. Petro Vernišio Paslaujo dvaro inventoriuje minima karčėma (*стодола*), kurioje buvo karčemininkui (*стодольникъ*) Andriui Lavrinavičiui duoti alaus gamybai skirti daiktai: LMAVB. RS. F. 256. B. 3012. L. 2.

¹⁷⁶⁷ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 23.

¹⁷⁶⁸ IA. Nr. 64. Sk. 331; ABK. T. 8. Nr. 168. P. 418; ABK. T. 14. Nr. 46. P. 402; P. 409.

¹⁷⁶⁹ IA. Nr. 64. Sk. 331; ABK. T. 14. Nr. 22. P. 248.

¹⁷⁷⁰ IA. Nr. 64. Sk. 331; ABK. T. 8. Nr. 168. P. 418; ABK. T. 14. Nr. 46. P. 402; Nr. 65. P. 505.

¹⁷⁷¹ IA. Nr. 64. Sk. 331; ABK. T. 14. Nr. 22. P. 248; Nr. 46. P. 409; Nr. 65. P. 505; Nr. 61. P. 480 ir kt.

¹⁷⁷² ABK. T. 14. Nr. 22. P. 248.

¹⁷⁷³ IA. Nr. 123. Sk. 465.

¹⁷⁷⁴ Ibidem. Nr. 131. Sk. 491.

¹⁷⁷⁵ Ibidem. Nr. 136. Sk. 504.

¹⁷⁷⁶ Ibidem. Nr. 42. Sk. 254.

¹⁷⁷⁷ Ibidem. Nr. 42. Sk. 254; Nr. 123. Sk. 465; Nr. 136. Sk. 507; LMAB. RS. F. 138. B. 1296. L. 4.

¹⁷⁷⁸ IA. Nr. 123. Sk. 465.

viduje¹⁷⁷⁹. Inventorių duomenimis klojimuose būdavo įrengiami arudai¹⁷⁸⁰, kai kada kartu buvo sandėliukas su indais (*korzecz*) ir vėtimo mentelėmis (*łopath*)¹⁷⁸¹, kamarėlė pelams¹⁷⁸². Tiesa, kai kurie šaltiniai nefiksuoja, kad klojime būtų kuliami javai – juose tik laikyti javai¹⁷⁸³ ar šienas¹⁷⁸⁴.

Kluonas, įvardintas terminu *клуня*, buvo skirtas tai pačiai funkcijai – javų kūlimui¹⁷⁸⁵, javų¹⁷⁸⁶ ir kartu šieno laikymui¹⁷⁸⁷, tačiau nuo klojimų skyrėsi mažesniu dydžiu¹⁷⁸⁸. Pastebima, kad inventoriuose šis terminas minimas gana retai, o kartu apie šį pastatą pateikiama mažiau duomenų – jie terodo, jog kluonai būdavo pinti iš žabu¹⁷⁸⁹, turėjo užkabinamus vartus¹⁷⁹⁰.

Terminu *гумно* pavadintas kluonas būdavęs surestas iš rąstų¹⁷⁹¹, dengtas šiaudais¹⁷⁹², su dvejais vartais¹⁷⁹³. Tai buvo didelis pastatas su centre įrengta moline kūlykla, o išilgai sienų – užtvaramis javų laikymui. Didikų dvaruose kluono ilgis siekė 10, 12 ar 14 žagrių (*sochach*)¹⁷⁹⁴. Kaip pastebėjo J. Jakimovičius, toks kluonas, susiformavęs sujungus klojimo ir kūlyklos pastatų elementus, dažniau buvo sutinkamas XVII a. dvaruose, tuo tarpu XVI a. terminas *гумно* paprastai reiškė kluono kiemą, o ne atskirą jo pastatą¹⁷⁹⁵. XVI a. II p. tokį kluoną su kūlykla sutinkame 1585 m. Kasparo Ozemblovskio Gelgaudiškio dvare, Kauno pavietai¹⁷⁹⁶, taip pat 1592 m. Jono Kosmovskio Kosino dvare, Vilniaus pavietai¹⁷⁹⁷. Tiesa, dėl nenusistovėjusios to meto

¹⁷⁷⁹ Ibidem. Nr. 136. Sk. 504.

¹⁷⁸⁰ Ibidem. Nr. 64. Sk. 331; ABK. T. 14. Nr. 61. P. 480.

¹⁷⁸¹ ABK. T. 14. Nr. 46. P. 409.

¹⁷⁸² Ibidem. Nr. 22. P. 248.

¹⁷⁸³ IA. Nr. 53. Sk. 296; Nr. 64. Sk. 331; Nr. 96. Sk. 409; AC. T. 4. Nr. 68. P. 240.

¹⁷⁸⁴ IA. Nr. 64. Sk. 331.

¹⁷⁸⁵ ДМАМЮ.Т. 1. Nr. 10. P. 138; ABK. T. 14. Nr. 6. P. 77; Nr. 67. P. 512; LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 2v.

¹⁷⁸⁶ ABK. T. 14. Nr. 87. P. 633

¹⁷⁸⁷ 1575 m. Daratos Svirskienės Juodupio dvarelyje, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3300. L. 2.

¹⁷⁸⁸ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 23.

¹⁷⁸⁹ ABK. T. 14. Nr. 13. P. 186.

¹⁷⁹⁰ Ibidem. Nr. 18. P. 202; Nr. 67. P. 512; AC. T. 1. Nr. 46. P. 146.

¹⁷⁹¹ ABK. T. 14. Nr. 56. P. 456; IA. Nr. 21. Sk. 173; Nr. 144. Sk. 531.

¹⁷⁹² IA. Nr. 21. Sk. 173.

¹⁷⁹³ ABK. T. 14. Nr. 49. P. 416; IA. Nr. 132. Sk. 494.

¹⁷⁹⁴ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 238, 260.

¹⁷⁹⁵ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 23.

¹⁷⁹⁶ LMAVB. RS. F. 256. B. 3793. L. 2.

¹⁷⁹⁷ LMAVB. RS. F. 256. B. 3360. L. 2.

terminijos vartojimo, terminas *гумно* kai kada buvo termino *стодола* sinonimas: *gumno albo stodola dla schowania albo mlocenia zboza*¹⁷⁹⁸.

Kūlykla (*мокъ*) – atskiras medinis, šiaudais dengtas pastatas su užkabinamais vartais, sodybose buvo sutinkamas nedažnai¹⁷⁹⁹. Paprastai kūlykla būdavo įrengta kluone, jaujoje (kai kada tarp dviejų jaujų įrengta kūlykla nebuvo apdengta, tik su viena siena iš laukų pusės)¹⁸⁰⁰, XVII a. I p. didikų sodybose – dažnai klojime (*stodola s tokem*)¹⁸⁰¹.

Jaujoje (*евя, осець*)¹⁸⁰² dūminės krosnys džiovindavo javų pėdus, kurie vėliau būdavo kuliami ant išplūktos aslos¹⁸⁰³. Tiesa, šaltiniai mini, kad kai kada jaujos buvo skirtos salyklo džiovinimui¹⁸⁰⁴ arba šienui¹⁸⁰⁵, tačiau tai tik išimtiniai atvejai. Šie pastatai buvo mediniai, suręsti iš pušies¹⁸⁰⁶, eglės¹⁸⁰⁷, beržų rąstų¹⁸⁰⁸, arba pintos iš žabų¹⁸⁰⁹, apdengtos šiaudais¹⁸¹⁰, kai kada su dvejais užkabinamais vartais¹⁸¹¹. 1595 m. Deksnių dvaro (Minsko paviete) inventoriuje minima lietuviška žema jauja su priemenėle¹⁸¹². 1596 m. Kiaunorių bei 1596 m. Pužų dvarų inventoriuose minimos žemaitiškos jaujos – apie pirmąją rašoma, jog ji buvo su kūlykla ir aptverta žabais¹⁸¹³, apie antrąją –

¹⁷⁹⁸ 1639 m. Žygimanto Karolio Radvilos Berezovicco dvare, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 81. L. 5v.

¹⁷⁹⁹ IA. Nr. 74. Sk. 357; ABK. T. 14. Nr. 51. P. 438; Nr. 86. P. 629.

¹⁸⁰⁰ 1600 m. Ostrovickio Tretiniškių dvare, Vilniaus pav. (*U tegu toku sciana od polia z yedney strony iest, a od gumna vsciiany niemasz*). LMAVB. RS. F. 256. B. 3419. L. 4.

¹⁸⁰¹ AR. Dz. XXV. B. 3248. L. 9; ibidem. B. 695. L. 7v.; ibidem. B. 2666. L. 16 ir kt.

¹⁸⁰² IA. Nr. 40. Sk. 242; Nr. 55. Sk. 302; Nr. 58. Sk. 308; Nr. 59. Sk. 309; Nr. 69. Sk. 345 ir kt. Kad terminai *евя* ir *осець* vartojami sinonimiškai, pastebėjo ir ankstesni bajorų sodybų tyrinėtojai – žr.: Gloger Z. Budownictwo drzewne. P. 72; Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai. P. 31; Молчанова М. А. Op. cit. P. 39, nors J. Jakimovičius manė, jog tai tokios pačios paskirties skirtingi pastatai – anot jo, osetai buvo tobulesni už jaujas – žr.: Якимович Ю. А. Op.cit. P. 360. Šaltiniuose jauja įvardijama ir terminu *oznica* – ažnyčia, nors taip paprastai būdavo įvardijamas pastatas ar patalpa salyklui džiovinti: 1628 m. Karolio Radvilos Nesvyžiaus pilies palivarke (*Oznica dla suszenia zboza*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 125.

¹⁸⁰³ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 23, 357.

¹⁸⁰⁴ ABK. T. 14. Nr. 43. P. 379.

¹⁸⁰⁵ AC. T. 4. Nr. 68. P. 240.

¹⁸⁰⁶ IA. Nr. 40. Sk. 242; 245; Nr. 42. Sk. 254; 257; Nr. 140. Sk. 517; Nr. 144. Sk. 531.

¹⁸⁰⁷ LMAVB. RS. F. 256. B. 3996. L. 1.

¹⁸⁰⁸ Ibidem. B. 3012. L. 2.

¹⁸⁰⁹ IA. Nr. 42. Sk. 252; 257; ABK. T. 14. Nr. 29. P. 281.

¹⁸¹⁰ IA. Nr. 21. Sk. 173; Nr. 40. Sk. 242; Nr. 65. Sk. 339; ABK. T. 14. Nr. 23. P. 259; Nr. 56. P. 456 ir kt.

¹⁸¹¹ IA. Nr. 64. Sk. 331; ABK. T. 14. Nr. 23. P. 259.

¹⁸¹² ABK. T. 14. Nr. 67. P. 512.

¹⁸¹³ IA. Nr. 92. Sk. 402.

tik kad dengta šiaudais¹⁸¹⁴. Jaujos dažnai būdavo su priemene, skirta kūlimui¹⁸¹⁵. 1575 m. Liesonyse tokia priemenė buvo tarp dviejų jaujos patalpų¹⁸¹⁶. Kai kada jauja buvo įrengiama kartu su klojimu¹⁸¹⁷. Tiesa, dar 1557 m. Valakų nuostatatuose buvo nurodyta, kad jaujas reikia iškelti iš valdovo dvarų kluonų, nes galvijams ir arkliams naudingesni ne jaujose iškultų javų šiaudai, o jei jos būtų reikalingos, turi būti statomos toliau nuo klojimų ir stirtų, kad būtų išvengta gaisro¹⁸¹⁸. Pastebima, kad privačiuose kilmingųjų dvaruose jaujos buvo statytos per visą aptariamąjį laikotarpį – net ir XVII a. I p. didikų sodybose¹⁸¹⁹.

Praktiškai kiekvieno dvaro kluono kieme būdavo iš stulpų bei karčių surestų statinių (*озеродъ*), kuriuose javų pėdus džiovino prasiskverbiantis vėjas. Tokių statinių paprastai sudarė eilė konstrukcijų iš stulpų ir karčių (*переплот*)¹⁸²⁰, kurių skirtinguose dvaruose būdavo nuo kelių iki keliasdešimt¹⁸²¹.

Pateikta medžiaga rodo, jog kluone paprastai būdavo statoma didelė daržinė, skirta šienai ir javų pėdams laikyti, mažesnės pūnios arba stoginės; iškulti grūdai būdavo supilami į svirnų arba sandėlių aruodus; javai būdavo kuliami klojimuose, atskirose kūlyklose arba kluonuose; javų pėdai džiovinti jaujose. Šie ūkiniai pastatai išsiskyrė masyvumu, buvo statyti iš rąstų arba pinti iš žabų, dengti šiaudiniu stogu ir turėjo vartus. Svarbu pažymėti, jog javams kulti, džiovinti ar laikyti skirtų pastatų ir juos apibūdinančių terminų įvairovė inventoriuose fiksuojama nuo XVI a. II p., kas, greičiausiai, liudija apie pasiektą aukštesnį žemdirbystės lygį ir gausesnius derlius.

¹⁸¹⁴ Ibidem. Nr. 100. Sk. 418.

¹⁸¹⁵ IA. Nr. 21. Sk. 173; Nr. 64. Sk. 331; Nr. 136. Sk. 504; Nr. 142. Sk. 528; ABK. T. 14. Nr. 49. P. 416 ir kt.

¹⁸¹⁶ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 82.

¹⁸¹⁷ IA. Nr. 83. Sk. 381; Nr. 93. Sk. 405; Nr. 114. Sk. 448.

¹⁸¹⁸ AŽP. T. 3. Nr. 19. P. 78.

¹⁸¹⁹ 1622 m. Jonušo Kiškos *Ruskie Siolo* dvaro palivarke, Ašmenos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3607. L. 4; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 10; 1629 m. Kristupo Radvilos Smolevičių dvare, Borisovo pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3870. L. 1 v.; 1647 m. Boguslavo Radvilos Romanovo dvare, Oršos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3550. L. 10 ir kt.

¹⁸²⁰ Якимович Ю. А. Op.cit. P. 360.

¹⁸²¹ IA. Nr. 40. Sk. 245; Nr. 42. Sk. 254; Nr. 55. Sk. 302; Nr. 58. Sk. 308; ABK. T. 14. Nr. 64. P. 500 ir kt.

3. DVARŲ GAMYBOS ĮMONĖS

Kai kuriuose dvaruose, tiesa, tolėliau nuo sodybos, prie tvenkinio stovėdavo malūnas, stambiuose didikų dvaruose – net keli¹⁸²². Tai buvo medinis statinys (itin retai – mūrinis¹⁸²³), dengtas gontais¹⁸²⁴ ar skiedromis¹⁸²⁵, kartais – šiaudais¹⁸²⁶. Kai kada virš jo stogo kildavo mūrinis kaminas¹⁸²⁷. Malūnas būdavo vieno¹⁸²⁸ arba dviejų¹⁸²⁹, rečiau trijų¹⁸³⁰ ar keturių ratų¹⁸³¹. Šiems vandens malūnams būdavo įrengiamos užtvankos (*grobly*)¹⁸³². Kiti svarbūs malūno techniniai elementai: geležiniai žiedai (*obręczy zelazne*), velenas (*wrzeciono*), šerdesas (*parplica*)¹⁸³³. Grūdų malūno viduje būdavo įrengiamos dvi girtos. Kaip rašoma Tretiniškių dvaro inventoriuje, vienos girtos su skrynja buvo reikalingos pikliavimui (*do pytlia*), kitos – malimui (*do mliwa*)¹⁸³⁴. Šaltiniuose taip pat minimas piklius – tankus sietas (*pytel*)¹⁸³⁵. Šiuose malūnuose būdavo sustatytos skrynios miltams supilti¹⁸³⁶. Drevnos dvaro inventoriuje įvardijama, kad malūne malama tik dvaro poreikiams (*na dworną potrzebe*) ir tik pavasarį bei rudenį, nes vasarą išdžiūna tvenkinys¹⁸³⁷.

¹⁸²² Žr. poskyrį Nr.

¹⁸²³ 1628 m. Karolio Radvilos Nesvyžiaus pilies palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 9

¹⁸²⁴ 1600 m. Ostrovickio Tretiniškių dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3419. L. 3.

¹⁸²⁵ 1591 m. Kristupo Radvilos Drevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5v.

¹⁸²⁶ 1628 m. Karolio Radvilos Nesvyžiaus pilies palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 9.

¹⁸²⁷ 1600 m. Ostrovickio Tretiniškių dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3419. L. 3.

¹⁸²⁸ 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare: LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų .B. 1060 a. L. 3 v.; 1591 m. Kristupo Radvilos Drevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5v.; 1604 m. Jonušo ir Jono Kristupo Radvilų Jezernicos dvare, Slanimo pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1557. L. 4v.; 1629 m. Kristupo Radvilos Smolevičių dvaro Horodziščo dvarelyje, Borisovo pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3870. L. 2v.

¹⁸²⁹ 1600 m. Ostrovickio Tretiniškių dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3419. L. 3; 1604 m. Jonušo ir Jono Kristupo Radvilų Jezernicos dvare, Slanimo pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1557. L. 4v.; 1629 m. Kristupo Radvilos Smolevičių dvaro Plisčių dvarelyje, Borisovo pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3870. L. 3; 1647 m. Boguslavo Radvilos Romanovo dvare, Oršos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3550. L. 11 ir kt.

¹⁸³⁰ 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvare, Trakų pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 8.

¹⁸³¹ 1628 m. Karolio Radvilos Nesvyžiaus pilies palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 9; 1631 m. Leono Sapiegos Zelvės dvare: VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 5

¹⁸³² 1591 m. Kristupo Radvilos Drevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5v.

¹⁸³³ 1596 m. Onos Sadovskienės Nemenčinės davre, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 5.

¹⁸³⁴ 1600 m. Ostrovickio Tretiniškių dvare, Vilniaus pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3419. L. 3.

¹⁸³⁵ 1628 m. Karolio Radvilos Nesvyžiaus pilies palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 9.

¹⁸³⁶ 1639 m. Žygimanto Karolio Radvilos Berezovieco pilies palivarke, Naugarduko vaiv.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 81. L. 3v.; 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvare, Trakų pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 8.

¹⁸³⁷ 1591 m. Kristupo Radvilos Drevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5v.

Kai kur prie malūno būdavo pastatyta malūnininko pirkelė – su langais, krosnimi ir suolais¹⁸³⁸.

Kai kuriuose didikų dvaruose nuo XVI a. II p., dažniau XVII a. I p., buvo ir popieriaus malūnų (*papiernia, mlyna papierne(go)*)¹⁸³⁹. Išlikęs 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvaro popieriaus malūno statinių aprašymas liudija, kad jame buvo įrengta šviesi seklyčia su trimis langais, staliaus darbo stalu, suolais, glazūruota krosnimi ir kaminu. Prie seklyčios taip pat buvo kamara, priešais – priemenė su kita seklyčia, kurioje buvo gaminamas popierius (*gdzie papier robią*). Priešais tą seklyčią buvo malūnas, *co papier biją*. Šalia buvo pastatytas bravoras, kuriame 8 auseklių katilė buvo verdami klijai (*dla warena kleiu*)¹⁸⁴⁰.

Didikų dvaruose XVII a. I p. taip pat būdavo vėlyklų (*folusz*), skirtų gelumbės vėlimui (*do walenia sukna*). 1631 m. vėlykla stovėjo Leono Sapiegos Zelvės dvare¹⁸⁴¹, 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvare, Bielsko paviete, buvo trys vėlyklos¹⁸⁴², 1647 m. Boguslavo Radvilos Romanovo dvare, Oršos paviete – viena vėlykla prie malūno¹⁸⁴³.

Šiuo laikmečiu didikų dvaruose būta ir malūnų-lentpjūvių (*młyn tarcyczny, gdzie pohuią tarcice*). Žinome, kad 1601 m. toks malūnas stovėjo Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos paviete¹⁸⁴⁴, 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare, Naugarduko paviete¹⁸⁴⁵. D. Karvelio bei R. Ragauskienės duomenimis, 1621 m. bei 1623 m. iš Dubingiuose buvusios lentpjūvės į Vilnių statyboms buvo gabenamo storlentės¹⁸⁴⁶.

¹⁸³⁸ 1628 m. Karolio Radvilos Nesvyžiaus pilies Mikalojevščyžnos palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 282.

¹⁸³⁹ Plačiau apie tai skaityti: Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV – XVIII a. Vilnius. 1967. P.81–107.

¹⁸⁴⁰ LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 7.

¹⁸⁴¹ VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 5.

¹⁸⁴² AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 10.

¹⁸⁴³ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3550. L. 11.

¹⁸⁴⁴ *W tym młynie tarcicznym długich tarcic kop 2 y 4 tarcicy*: LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 7.

¹⁸⁴⁵ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 8v.

¹⁸⁴⁶ Karvelis D., Ragauskienė R. Iš Radvilų giminės istorijos. P. 108.

Didikai savo dvaruose turėdavo ir kalvę (*kuznia*). 1582 m. ji buvo Andriaus Bobrovnickio Žeimenos dvare¹⁸⁴⁷, 1585 m. Jono Zareckio Zarečės dvare¹⁸⁴⁸, 1601 m. Brastos vaivados Kristupo Zenavičiaus Smurgainių dvare, Ašmenos paviete (šalia buvo pastatytas ir namelis kalviams bei šaltkalviams gyventi)¹⁸⁴⁹. Kalvė buvo ir 1644 m. Boguslavo Radvilos Ivano dvare, Naugarduko vaivadijoje¹⁸⁵⁰.

Mūrinių pastatų statybai svarbios plytinės (*cegelnia*) didikų dvaruose buvo jau XVI a. Pavyzdžiui, prieš statant Myro pilį, Iljiničiai pastatė dvi plytines gretimuose kaimuose¹⁸⁵¹. D. Karvelio bei R. Ragauskienės duomenimis, Radvilų plytinė su dvejomis krosnimis stovėjo jau 1561 m. (prie Apaščios). Iš šios plytinės buvo tiekama statybinė medžiaga Biržų pilies restauracijai¹⁸⁵². 1600 m. plytinę turėjo ir Sapiegos¹⁸⁵³, XVII a. 3 deš. ji veikė Dubingiuose¹⁸⁵⁴, 1631 m. – Leono Sapiegos Zelvės dvaro Borodzičių palivarke¹⁸⁵⁵, 1640 m. – Kristupo Radvilos Solomežo dvare¹⁸⁵⁶.

U. Augustyniak tyrimo duomenimis, XVII a. I p. Radvilų dvaruose buvo ir stiklo gamybos dirbtuvių¹⁸⁵⁷.

Taigi, pasiturinčių bajorų ir didikų dvaruose veikė vienas ar keli vandens malūnai grūdams malti. Tačiau tik pačiam aukščiausiam kilmingųjų sluoksniui buvo būdingas ūkinės veiklos išplėtimas, kuomet namų ūkio poreikiams statytos plytinės, kalvės, popieriaus malūnai, vėlyklos, lentpjūvės ar stiklo dirbtuvės. Tokių gamybos įmonių veikla leido gerinti gyvenamąją aplinką, apsirūpinti reikiamais materialiais objektais, o taip pat gauti pajamų, kurios galėjo būti panaudotos prabangos prekėms įsigyti.

¹⁸⁴⁷ ABK. T. 14. Nr. 23. P. 258–260.

¹⁸⁴⁸ IA. Nr. 40. Sk. 240–244.

¹⁸⁴⁹ LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 1194. L. 4–4v.

¹⁸⁵⁰ Kalvė su kamara, dengta skiedromis, naujai pastatyta prie tvenkinio: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1416. L. 2v.

¹⁸⁵¹ Синчук И, Трусков О. Строительные материалы Мирского замка. // Lietuvos pilys. Sud. B. R. Vitkauskienė. Nr. 6. Vilnius. 2010. P. 46.

¹⁸⁵² Ragauskienė R., Karvelis D. 1645 m. Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Biržų Kunigaikštystės žemėlapis. P. 58.

¹⁸⁵³ Samalavičius S. Vilniaus miesto kultūra ir kasdienybė. P. 345.

¹⁸⁵⁴ Karvelis D., Ragauskienė R. Iš Radvilų giminės istorijos. P. 108.

¹⁸⁵⁵ VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 6v.

¹⁸⁵⁶ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3964. L. 3.

¹⁸⁵⁷ Augustyniak U. Drzewniane dwory Radziwiłłów. P. 107.

V. TARNŲ IR ŠEIMYNYKŠČIŲ GYVENIMAS BAJORŲ DVARO SODYBOJE LDK XVI A. – XVII A. I PUSĖJE

1. NAMŲ ŪKIO SOCIALINĖ STRUKTŪRA IR TERMINAI

1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas, įteisinęs bajoro namų užpuolimo įrodymo procedūrą, skelbė: jei smurtininkas neprisipažintų, tada pats bajoras kartu su žmona ir su suaugusiais vaikais „arba su tarnais, arba su šeimyna“ (*или со слугами, или с челядью*) turi prisiekti. Jau ši Statuto norma atskleidžia, jog bajoro „namuose“ be jo šeimos taip pat gyveno tarnai ir šeimyna, kurie visi drauge pakliūdavo į smurtinio „namų“ užpuolimo sūkurį¹⁸⁵⁸. Svarbu pabrėžti, kad aptariamojo laikmečio kilmingųjų namų ūkyje gyveno ir dirbo įvairioms socialinėms kategorijoms priklausę asmenys – tarnybininkai (*служебник*)¹⁸⁵⁹, sudarę viršutinį tarnų sluoksnį, asmeniškai laisvi pono žemėje gyvenę tarnai, įvairūs specialistai, tarnybininkų tarnybininkai bei nelaisvieji pavaldiniai¹⁸⁶⁰.

Šaltiniuose bajorų namų ūkyje sutinkame „veikiančius“: kilmingą urėdininką ar vietininką (*вradникъ/наместникъ*), bajorę arba nekilmingą tarnybininkę (*служебница*), senąją poniją (*старая пани*), bajoriškos kilmės arba nekilmingą pasiuntinuką (*хлопец*), valstietiškos kilmės tijūną (*тивун*), raktininką ar raktininkę (*ключник, ключница*) bei kai kuriuos specialius tarnus¹⁸⁶¹ ir nelaisvos arba laisvos dvaro šeimos (*челядь неволная, челядь дворная*) narius. Šaltiniai iš šeimos tarpo išskiria moteres¹⁸⁶² (*жонки*), tarp

¹⁸⁵⁸ PLS. Sk.VII. Str. 2. P. 196.

¹⁸⁵⁹ Šio termino lietuviškas vertimas pateikiamas remiantis Pirmojo Lietuvos Statuto vertėjais bei E. Saviščevu. R. Ragauskienė siūlė kitą vertimą – „tarnautojai“ – žr.: Ragauskienė R. LDK kancleris M. Radvila Rudasis. P. 183.

¹⁸⁶⁰ Saviščevas E. Tarnybininkai.

¹⁸⁶¹ Žr. Sk. V. Posk. 6.

¹⁸⁶² E. Gudavičius pasiūlė tikslingą termino *жонка* vertimą – moterė (siekiant atskirti žemesniojo visuomenės sluoksnio atstoves nuo bajoriškos kilmės moterų) – žr.: Gudavičius E. Kaip reikėtų versti I Lietuvos Statuto žodžius *мужик* ir *жонка*. // Lietuvos istorijos metraštis. 1983 metai. Vilnius. 1984. P. 114.

kurių – rykūnė¹⁸⁶³ (*рыкуня, дворка, дворничка, скотница*), mergas (*девки*), bernus (*паробки*), pusbernį (*хлопец*) bei vaikus (*детина, робята, пахолек*). Kai kada šeimos tarpe buvusi moteris įvardijama terminu *невеста, niewiasta*. Šis terminas aptariamuoju laikotarpiu apibrėžė bet kurio luomo ištekėjusią moterį¹⁸⁶⁴. Įvardijant funkcijas, minimi įvairūs amatininkai bei kiti specialius darbus atlikę šeimynykščiai ar šeimynykštės¹⁸⁶⁵. Kuomet šie šeimos nariai turėjo nelaisvųjų statusą, šaltiniuose visuomet yra pažymima, kad jie nelaisvi, pridodant būdvardį *невольна, невольный, невольные* ar tiesiog įvardinant *невольникъ, невольница*. Tais atvejais, kai šeimos narys buvo laisvas, išivinis žmogus, šaltiniuose fiksuojama, kad jis ar ji buvo *вольный, вольная*. Tarp šeimynykščių buvę nuo mažų dienų priglausti valstiečių vaikai, šaltiniuose vadinami augintiniais (*wychowaniec, wychowanica*). Užmokestį gaudavęs samdinys įvardijamas terminu *наймит*.

E. Saviščevo tyrimo duomenimis, didikų namų ūkio centrinę organizaciją sudarė ponas, ponia, nelaisvoji šeima, kamarininkai, giminaičiai, globotiniai ir auklėtiniai bei centriniai dvaro pareigūnai¹⁸⁶⁶. Anot tyrėjo, namų ūkį sudarę atskiri šeimos ir tarnybininkų segmentai vienas kito atžvilgiu buvo uždari, kadangi šeimos nariai buvo nekilmingi ar netgi nelaisvi, o tarnybininkai – už atlygį tarnaujantys kilmingieji¹⁸⁶⁷. Svarbu pažymėti, kad šiame tyrime daugiausia dėmesio telksime į nelaisvos ar samdomos šeimos narių, socialine prasme sudariusių žemiausią namų ūkio grandį, vaidmenį, nesigilinant į istoriografijoje jau išnagrinėtą tarnybininkų veiklą.

¹⁸⁶³ „Rykūnės“ terminas yra sietinas su žodžiu „rykauti“, t. y. valdyti, tvarkyti, šeiminkauti, rikiuoti: Lietuvių kalbos žodynas. T. 11. Vyr. red. K. Ulvydas. Vilnius. 1978. P. 600. Apie lietuvišką šio termino kilmę žr.: Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 195.

¹⁸⁶⁴ Валиконите И. Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом Княжестве Литовском (конец XV – первая половина XVI в.) и его отражение в Первом Литовском Статуте. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Вильнюс. 1978. L. 137.

¹⁸⁶⁵ Žr. Sk. V. Posk. 6.

¹⁸⁶⁶ Saviščevas E. Tarnybininkai.

¹⁸⁶⁷ Saviščevas E. Odisėjo lynas. P. 140.

2. NELAISVIEJI BAJORŲ PRIKLAUSOMYBĖJE

Nelaisvieji – tai asmenys, priskiriami griežčiausiai socialinės bei teisinės nelaisvės formai. Į amžiną nelaisvę patekęs asmuo visiškai priklausė nuo pono ir buvo traktuojamas kaip jo kilnojamo turto dalis¹⁸⁶⁸. Kas buvo šie nelaisvieji ir kaip jie patekdavo į bajorų namų ūkį? Ar jie buvo kilmingųjų namų ūkio dalimi per visą aptariamąjį laikotarpį? Pagaliau, ar jie sudarė tiek mažiau pasiturinčių bajorų, tiek didikų kasdienę socialinę aplinką?

Pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą, amžini nelaisvieji buvo tokie asmenys: 1) kurie nuo seno buvo nelaisvieji ar gimę iš nelaisvųjų, 2) kurie į nelaisvę paimti iš priešų žemės, 3) kurie nuteisti mirties bausme ir pasidavę į nelaisvę, kad jų nežudytų, 4) susituokę su nelaisvuojū¹⁸⁶⁹. Realybėje egzistavo ir dar vienas patekimo į nelaisvę kelias – pasenę, vieniši asmenys savo valia pasiprašydavo tapti amžinu nelaisvuojū, kad nekęstų nepritekliaus¹⁸⁷⁰. Apie plačią nelaisvės šaltinių bazę rašė Mykolas Lietuvis: „mes laikome amžinoje vergijoje ne įsigytuosius karo keliu arba pirktuosius už pinigus ir ne svetimšalius, o mūsų pačių tautos ir tikėjimo žmones, našlaičius, beturčius, netekusius laisvės dėl santuokos su vergėmis“. Amžininkas dar pažymėjo, kad totoriai nelaisvėje laiko tik svetimšalius, paimtus kare, ar nupirktuosius, bet ne ilgiau nei septynerius metus¹⁸⁷¹. Teisiškai tokia padėtis LDK tęsėsi iki 1588 m. Tik tuomet Trečiajame Lietuvos Statute buvo nustatyta, kad amžiniais nelaisvaisiais turėjo būti laikomi tik karo belaisviai, o kita nelaisvoji šeimyna ir taip pat vaikai, karo belaisvių įpėdiniai, turėjo būti įkurdinami žemėje ir laikomi tėvoniniais: *Неволники впередъ не мають быти з ынишыхъ причинь, одно полоненики. А иншая челядь неволная и тежь дети,*

¹⁸⁶⁸ Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas. P. 274–275.

¹⁸⁶⁹ PLS. Sk. 11. Str. 12. P. 240.

¹⁸⁷⁰ D. Butėnas pateikia konkretų atvejį – 1629 m. laisva šeimynykštė M. Norutaitė su savo dukterimi Ona pasidavė į amžiną nelaivę R. Gaižovskienei – žr.: Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje XVII amžiuje. P. 73.

¹⁸⁷¹ Mykolas Lietuvis. Op. cit. P. 52.

*потомъки полонениковъ мають быти осаживаны на земляхъ и розумены быти за отчичовъ*¹⁸⁷².

Per visą aptariamąjį laikotarpį tačiau egzistavo ir laikinosios nelaisvės modelis. Įvairių kategorijų valstiečiai į laikinąją nelaisvę patekdavo neišgalėdami prasimaitinti – jie kaip nelaisvieji dirbo ponui už valgį. Į laikiną nelaisvę būdavo patenkama ir už skolą. Tokiu atveju žmogus nelaisvuolu buvo laikomas tol, kol tą skolą atiduodavo arba atidirbdavo. Jei tam jo gyvenimo neužtekdavo, tuomet į laikiną nelaisvę patekdavo jo vaikai¹⁸⁷³.

Bajorų dvaruose nelaisvieji sudarė vadinamąją nelaisvąją šeimyną (*челядь невольная*), kurios nariai į bajoro priklausomybę patekdavo įvairiais keliais. Jie būdavo paliekami testamentu, dovanojami sutuoktiniams ir vaikams (kartu su dvaru arba atskirai nuo dvaro). Pavyzdžiui, 1522 m. Teodorui Sapiegai jo motina užrašė nelaisvą šeimyną, kurią sudarė 13 šeimų¹⁸⁷⁴; 1542 m. teismo byloje Jonas Tretiničius pasakojo, kad jam velionė močiutė buvo davusi nelaisvą moterę¹⁸⁷⁵. XVI a. II p. šaltiniuose (iki Trečiojo Lietuvos Statuto) randame žinutes, kad, pavyzdžiui, 1563 m. Darata Kelpšavičienė savo vyrui Stanislovui iki „gyvos galvos“ paliko aštuonis nelaisvuosius šeimynykščius: Jokūbą Mikevičių su žmona Elžbieta Juknaite, su jos vaikais Magde, Ona, Polonija, su jo motina Kaca, taip pat Gendrutą Kacaitę ir Zapikę Miliutę. Šią šeimyną Daratai Kelpšavičienei buvo dovanojęs jos tėvas Andrius Straševičius, susitaręs su sūnumi Mikalojumi Andrevičiumi¹⁸⁷⁶. 1580 m. ponia Strupinskienė savo testamente nurodė, kad dvi nelaisvos mergos, kurių viena Oksiutė, o kita dar maža mergaitė (*девдичина малая*) Ganica, iš jos vyro turi

¹⁸⁷² TLS. Sk. 12. Str. 21. P. 461.

¹⁸⁷³ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVII amžiuje. P. 72. Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas. L. 286.

¹⁸⁷⁴ LM. Užr. 12. Nr. 42. P. 144.

¹⁸⁷⁵ Jonas Tretiničius (gyvenęs Vilniaus pavieta) skundė savo motiną Oną Mykoliene, kad: *дей, жоньку мне дала бабька моя, небожыца, и она, дей, в мене ее взяла и зася отдати мне не хочет(ь)*: LM. TBK 6. Nr. 287. P. 206. Apie XVI a. I p. testamentu dovanojamus nelaisvuosius taip pat žr.: 1522 m. Jadvyga Ivaškevičienė (gyvenusi Trakų pav.) savo dukrai ir žentui testamentu užrašė trečiąją dalį vyro Strėvininkų dvaro ir nelaisvą šeimyną: *Яньчука зъ сыномъ его Мацкомъ а Поликъшу съ сынъма его з Рымкомъ а Мосисомъ, а Субоча съ сыномъ его Явъчешком, а Яхну Рынкую, а особог(о) того паробка невольного Павла и съ сыномъ его Янелемъ, штож муж еи Иваишко ее на тестаменьти отписал*: LM. Užr. 12. Nr. 17. P. 129; 1526 m. Mykolas Narbutavičius visą savo nelaisvą šeimyną – tėvoninę ir motininę – užrašė sūnui: LM. Užr. 12. Nr. 606. P. 465.

¹⁸⁷⁶ LMAVB. F. 122. B. 9. L. 1

būti paimtos ir gražintos dukrai¹⁸⁷⁷. 1586 m. Jurgis Juškevičius savo nelaisvą šeimyną: maskvėnę mergą Marušką ir Oną Stasienę su sūnumi Petreliu amžiams užrašė savo dukrai, o kitus jo atsivestus šeimynykščius – Stasį Petraitį ir dvi mergas: Barborą Rinkaitę ir Margaritą Mykolaitę, kurie tuo metu buvo pabėgę, suradusi turėjo „laikyti“ jo žmona¹⁸⁷⁸. Testamentu nelaisvieji būdavo paliekami ir gerokai vėliau po Trečiojo Lietuvos Statuto įsigaliojimo. 1650 m. Povilas Ruskeikis nelaisvą namų šeimyną (*czeladz moią domową niewolną*), kurią turi iš ponų Jaroševičių, užrašė savo „mylimai žmonai“ ir pažymėjo, kad šeimyna jai turės tarnauti iki jos mirties, o vėliau tarnaus vaikams. Bajoras pridūrė, kad, jeigu vaikų nesusilauktų, šeimynykščiai bus laisvi tarnauti kam nori. Tuo tarpu nuosava žmonos šeimyna, turėjusi likti prie jos pačios, po jo mirties, jei nebūtų palikuonių, atitektų jo brolių šeimoms arba jų palikuonims¹⁸⁷⁹. 1650 m. Vaclovas Jamontas savo motinai užrašė nelaisvą dvaro šeimyną, kuri amžina teise jam buvo užrašyta: Valiulę ir Magdelę Benaites su Magdelės Benaitės sūnumi Mykolu. Magdelė greičiausiai buvo jau senyvo amžius – Vaclovas Jamontas pažymėjo, kad jei ji mirtų, tada vietoj jos jis pasirinks kitą šeimynykštę¹⁸⁸⁰. Žinomi ir kiti šeimynykščių dovanojimo

¹⁸⁷⁷ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 9. P. 22.

¹⁸⁷⁸ LVIA. F. SA. B. 14586. L. 15. Taip pat. žr.: 1586 m. Stanislovas Paleckis dovanojo žmonai Palekių dvarą su nelaisva šeimyna: Misu Bortkevičiumi su žmona Jadvyga ir dukra Zofija, merga Elena Martynaite, motere Aliule Mikalojiene: LVIA. F. SA. B. 14672. L. 118v. ir kt.

¹⁸⁷⁹ *Czeladz moią domową niewolną którą nabył od Panow Jaroszewiczow ma pomienioney małzonce mey miley do zywota jey słuzyc a po zywocie oney przy potomstwie mym wiecznosc zostawaemu a iesli by potomstwa niezostalo tedy oną wolną czynię wolno będzie oney komu chcą słuzyc. A czeladz iey własna przy niey ma zostawac na iey wolny szafunek. A iesli by potomstwa po mnie niezostalo tedy na bracią moią rodziną lub na potomstwo onych <...>*: LVIA. F. SA. B. 14672. L. 674.

¹⁸⁸⁰ <...> *czeladzi dworney niewolney wiecznym prawem ode mnie zapisaney mianowicie Walulia y Magdelę Benayciow i z synem Magdeli Benayciowny na imie Michalelem a iesli by ta Magdela wprzod jey milosci paniey matki moiey zmarła, tedy na iey mieysce mam drugą dziewkę którą sobie obierze stey maiętnosci Szczepkani swey pod tąż zaruką zwysz opisaną dac.:* LVIA. F. SA. B. 14673. L. 385. Taip pat žr.: 1632 m. Petras Goniprovskis dukrai užrašė du *czeladzi mey własney dziedzicznej niewolney* – berną Petrą Sanislovaitį ir mergą Elžbietą Čiupucaitę: LVIA. F. SA. B. 14649. L. 45. 1644 m. Simonas Eidrigavičius užrašė nelaisvą šeimynykštę Anelę su dukra Makuta: LVIA. F. SA. B. 14664. L. 365. 1644 m. Darata Zembikienė dviems dukroms užrašė savo atsivestą šeimyną, jai tėvo ir motinos suteiktą: Oną Jurkšeliene ir jos tris dukras Elžbietą, Barborą ir Agniešką, susilauktas su bernu Joneliu Petraičiu: LVIA. F. SA. B. 14664. L. 783–784. 1650 m. Stanislovas Varputinskis šeimyną paliko savo žmonai iki jos mirties, o vėliau – savo broliams ir seserims, kuriems turės tarnauti 10 metų, ponui Jurgiui Bortkevičiui su žmona – 20 metų ir tada galės būti laisvi. Taip pat jo brolėnui užrašė Mykolą, kuris jam turės tarnauti 20 metų. Moterė Uršulė po žmonos mirties bus laisva, niekam neturės tarnauti, tik kam pati panorės. Stanislovas Varputinskis pažymėjo, kad pabėgusius Baltromiejų, Gricaitį ir Kristupą gali susiieškoti broliai ir seserys. Be šių, dar viena merga Kristina turėjo būt duota ponui Viršilovui, už kurią jo žmona turės išieškoti 60 kapų grašių: LVIA. F. SA. B. 14672. L. 488 ir kt.

giminaičiams atvejai. Pavyzdžiui, 1623 m. A. Daveika (Upytės paviete) perleido XVII a. I p. broliui savo šeimynykštį, trijų metų berniuką¹⁸⁸¹. 1624 m. Laurynas Vaštakis (Upytės paviete) dukrai Zofijai dovanojo ketvertą šeimynykščių – Oną, Kristiną, Elžbietą ir berną Jasių Liluckaitį¹⁸⁸².

Kaip rodo šaltiniai, nelaisvieji buvo svarbi nuotakos kraičio dalis, kurią ji atsinešdavo į naujai sukurta namų ūkį. Pavyzdžiui, 1501 m. Fedkus Gavrilavičius skundėsi, kad uošvis, ištekindamas už jo savo dukrą, pažadėjo dvidešimt šeimynykščių, tačiau davė tik trylika, o kiti septyni, uošviui mirus, liko neatiduoti¹⁸⁸³. Kad nelaisvieji buvo kraičio dalis, puikiai atspindi ir 1516 m. teismo byloje įrašyti Elizavetos Petkienės žodžiai: *што есми въ домъ принесла статковъ своихъ властныхъ, пенязей, шатъ и челяди невольное и иныхъ домовыхъ речей*. Toliau byloje minima, kad jos į vyro namus atsivestą nelaisvąją šeimyną sudarė šeši šeimynykščiai¹⁸⁸⁴. 1528 m. Ona Radvilienė teisme teigė, kad jos senelė, ištekėdama atsivedė nelaisvą moterę Magdiušą¹⁸⁸⁵. 1587 m. Anastasija Sebastijanienė testamente įrašė, kad jai ištekėjus už pirmojo vyro Mykolo Jonavičiaus, ji atsivedė tėvo duotą nelaisvą moterę, testamento sudarymo metu jau velionę, Elžbietą Stanaitę (kuri vėliau ištekėjo už nelaisvojo berno ir susilaukė trijų sūnų ir trijų dukrų)¹⁸⁸⁶. Tokie atvejai žinomi ir iš XVII a. I p. šaltinių. 1615 m. Elena Zaleskienė savo dukteriai ištekant padovanojo penkis nelaisvuosius šeimynykščius, pridurdama,

¹⁸⁸¹ LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 269. L. 646.

¹⁸⁸² LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 270. L. 649.

¹⁸⁸³ LM. Užr. 6. Nr. 435. P. 260.

¹⁸⁸⁴ РИБ. Т. XX. Nr. 297. Sk. 393–394.

¹⁸⁸⁵ Ona Radvilienė skundėsi dėl savo senelio Miklašo Ivaškevičiaus (gyvenusio Lydos pav.), kad: *Што ж он держыть паробка моего невольного, на ймя Туньца, Макдюшына сына, а тотъ паробокъ сынъ тое Магдюшы, которую ж Магдюшу, жоньку невольную, привела бабька моя, матки мое матька, идучы за его отъца, за Ивашка, а за моего деда, у приданых, и того паробька тая Макдюша прибыла тамъ, ино онъ мне тог(о) паробка вернути не хочетъ*: LM. ТВК 6. Nr. 13. P. 30. Taip pat žr.: 1521 m. Marina Fedkovienė, kaltinama dėl nelaisvųjų šeimynykščių (Ganicos Balašaitės su keturiais jos sūnumis ir dukra) laikymo teisme teigė: *какъ есми шла замужъ, тую челядь дали за мною братья моя* (teismas ją pripažino tesia): РИБ. Т. XX. Nr. 203. Sk. 1531–1532.

¹⁸⁸⁶ <...> дарую <...> дочце моей <...> две девочки жонки моей невольное небожщцы Альжбету Станевну привела есми была отъ отца своего небожщика Якуба Контовтовича, идучы в станъ светый малъженъский за первшого мужа моего небожщика Миколая Яновича: АВК. Т. 26. Nr. 313. P. 275. Taip pat žr.: 1570 m. Vasilijaus ir Teodoro Meleškų turto dalybos, kartu ir челяди дворное невольное, kuri liko po jų tėvo mirties Deviatkavičių dvare, Volynėje, Mikuličiuose ir Bogdanovo dvare: АВК.Т. 22. Nr. 647. P. 440.

kad po mirties dukrai atiteks ir skalbėja Dasiulė su dviem jos vaikais¹⁸⁸⁷. 1637 m. S. Dovydavičius ištekančiai savo dukrai Onai kaip kraičio dalį dovanojo penkis nelaisvuosius šeimynykščius¹⁸⁸⁸.

Būta atvejų, kuomet nelaisvieji būdavo padovanojami tarnams – 1516 m. Ona Jokūbienė teisme liudijo, kad jos pirmas vyras Olechnas Rodevičius jos nuosavą tėvoninę nelaisvą moterę Kotryną davė savo tarnui Maceliui tarnauti, tačiau šis, būdamas nepritekliuje, tą moterę už pusantros kapos grašių įkeitė Michnai Jurkavičiui¹⁸⁸⁹.

Įprastas disponavimo nelaisvaisiais būdas buvo jų pardavimas – visos šeimynos kartu su dvaru¹⁸⁹⁰ arba konkrečių šeimynos narių, atskirai nuo dvaro. Pastaruoju atveju šaltiniuose fiksuojama ir jų kaina. D. Butėno pastebėjimu, nelaisvųjų šeimynykščių kainos priklausė nuo asmens amžiaus, fizinės jėgos, sugebėjimų ir taip pat nuo pinigų kurso¹⁸⁹¹. 1509 m. Kotryna Mykolienė Maišiagalos bažnyčios altaristai pardavė nelaisvą berną Povilą, Laškaus sūnų, už 2 kapas grašių¹⁸⁹²; 1542 m. Petras Rupeikavičius nelaisvą senutę ir mažą vaiką – už 3 kapas grašių¹⁸⁹³; 1542 m. byloje rašoma, kad Jurkaus Steckavičiaus uošvė Petrienė nelaisvą mergą Gasiutę Garkušą pardavė Martynui Pukštai už kapą grašių¹⁸⁹⁴. XVI a. antroje pusėje (iki Trečiojo

¹⁸⁸⁷ <...> челеди моеи властной дворной невольной на име Зофию Станиславовну Сеилевну, Луцью Андреевну, Моселку Мартиновну Станиславовую Мелниковую з двоимго м детеи, зь сыном Андреем Станиславовичом а з дочкою Реиною <...> записую по жывоте моем челядницу мою властную дворную на име Досюлю прачку з детми ее, зь сыном Ясем, дочкою Аютою, котораа тепер пры мне есть: LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 257. L. 613.

¹⁸⁸⁸ <...> przy posagu <...> pięcioro czeladzi naszej dwornej niewolney mianowicie imionni Stanisława Janowicza z żoną Orszuliu Braziówną y z corką ich Maryną, Adama Piotrowicza a Jakuba Maciewicza: LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 275. L. 657.

¹⁸⁸⁹ <...> тая жонка властная моя, отчизная, невольная мужъ мой первый, Олехно Родевичъ, тую жонку даль слуге своему Мацелю на послугу, и онъ, будучи въ недостатку, заставилъ тую жонку <...> Михну Юрковичу у полуторе копе грошей: РИБ. Т. XX.. Nr. 299. Sk. 397–398.

¹⁸⁹⁰ 1537 m.: LM. Užr. 20. Nr. 18. P. 62; Nr. 46. P. 85; Nr. 47. P. 88; Nr. 54. P. 96; 1538: Nr. 141. P. 207 ir kt.

¹⁸⁹¹ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVII amžiuje. P. 74.

¹⁸⁹² LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 4. L. 4. Taip pat žr.: 1524 m. (arba 1530 m.) Gediminas Vaištaraitis pardavė nelaisvą berną Joką Petravičių Stoniui Giniotaičiui už 2 kapas ir 40 grašių: LMAVB. RS. F. 256. B. 3702. L. 1; 1544 m. Stasys Babinaitis pirkė iš svainės Onos Petrienės nelaisvą moterę Jadvygą, Smulkaus dukrą, su dukra Zofija už 3 kapas grašių: LMAVB. RS. F. 256. B. 4192. L. 1

¹⁸⁹³ LM. TBK 6. Nr. 359. P. 243. Taip pat žr.: 1550 m. Stanislovas ir Simonas Jurevičiai (gyvenę Žemaitijoje) pardavė Jurgiui Petkevičiui dvi nelaisvas mergas – Barbušą ir Nastasę (gautas jų dėdienės Daratos Jokūbienės palikimu) už 6 kapas grašių: LMAVB. RS. F. 122. B. 2. L. 1.

¹⁸⁹⁴ Jurkaus Steckavičiaus uošvė Petrienė nelaisvą mergą Gasiutę Garkušą buvo įkeitusi Petriui Venslovaičiui už puskapį grašių, vėliau pardavė Martynui Pukštui už kapą grašių: LM. TBK. 6. Nr. 321. P. 225.

Lietuvos Statuto priėmimo) kainos buvo panašios, bet visgi kiek aukštesnės. 1556 m. Steponas Milaševičius (gyvenęs Viduklės valsčiuje) Baltramiejui Sakevičiui už 3 kapas grašių pardavė savo anksčiau pirktą berną¹⁸⁹⁵; 1571 m. Gendrutė Petrašienė (gyvenusi Žemaitijoje) Martynui Masavičiui (gyvenusiam Kauno paviete) už 5 kapas grašių pardavė nelaisvą berną Motiejų Subotevičių (tas bernas buvo tėvo duotas, kurį ji ištekėdama buvo atsivedusi į vyro namus)¹⁸⁹⁶; 1576 m. S. Mykolaitis (gyvenęs Ukmergės paviete) už 5 kapas grašių pardavė nelaisvą mergą Oną Baltromaitę¹⁸⁹⁷. Tiesa, inventoriuose nelaisvieji šeimynykščiai buvo įkainojami daug didesne suma. 1582 m. Jono Dunajaus ir žmonos Barboros Kalandinsko dvarelis (Minsko paviete) aprašyme pažymima, kad nelaisva jauna mergina buvo įkainota 20 kapų grašių, mažas vaikas – 10 kapų grašių¹⁸⁹⁸; 1585 m. Jono Zareckio (Vilniaus burmistro, LDK iždininko (1556–1584) Vilniaus raktininko (1558–1584), Upytės seniūno¹⁸⁹⁹) Pajstrio dvaro (Upytės paviete) inventoriuje rašoma: *челяди неволное пятеро, каждого по двадцати копъ грошеи, подано у сту копах грошеи литовских*. Taigi, nelaisvasis šeimynykštis buvo įkainotas 20 kapų grašių. Be to, inventoriuje priduriama, kad dvare gyvenusios keturios moterės maskvėnės ir viena latvė – kiekviena įkainota net po 40 kapų grašių¹⁹⁰⁰. Inventoriuose įrašytas kainas vertėtų sieti su Antrajame Lietuvos Statute nurodytais nelaisvųjų galvapišiais (iš esmės galvapišiai taip pat nurodė vertę, kainą¹⁹⁰¹). Už berną bajorui turėjo būti mokama 10 kapų grašių galvapišiu, o už nelaisvą mergą – dvigubi galvapišiai, tai yra, 20 kapų

¹⁸⁹⁵ LMAVB. RS. F. 256. B. 4304. L. 1. Taip pat žr.: 1578 m. Grigas Venclovaitis (gyvenęs Veliuonos valsčiuje) Grigarui Martynaičiui pardavė nelaisvą moterę Gendrutą Jonaitę ir jos dukterį Barborą už 6 kapas grašių; *ibidem*. LMAVB. F. 20. B. 89. L. 1.

¹⁸⁹⁶ LMAVB. F. 20. B. 151. L. 1

¹⁸⁹⁷ LMAVB. F. 20. B. 77. L. 1. Taip pat žr.: 1572 m. Magdalena Jokūbienė (gyvenusi Kauno paviete) Martynui Maslavičiui pardavė nelaisvą mergą Elžbietą Jarniškaitę už 5 kapas grašių (tą mergą Magdalena Jokūbienė atsivedė ištekėdama): LMAVB. F. 20. B. 6380. L. 1; 1575 m. Jonas Grigaraitis (gyvenęs Kauno paviete) Grigarui Martynaičiui pardavė nelaisvą mergą Oną Bakšaitę už 5 kapas grašių: LMAVB. F. 20. B. 73. L. 1.

¹⁸⁹⁸ ABK. T. 36. Nr. 312. P. 263.

¹⁸⁹⁹ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego*. T. 1. Województwo wileńskie. XIV-XVIII wiek. Red. A. Rachuba. Warszawa. 2004. P. 754.

¹⁹⁰⁰ IA. Nr. 40. Sk. 247.

¹⁹⁰¹ Valikonytė I. Atlygis už valstietę. P. 46.

grašių¹⁹⁰², nors, kaip rodo teismo bylų medžiaga, konkrečiais atvejais, parduodant nelaisvą ar nelaisvą, pritrūkus pinigų, kainos buvo žemesnės (dažnai 5 kapos grašių).

Nelaisvieji buvo pardavinėjami ir po Trečiojo Lietuvos Statuto priėmimo: 1602 m. Gertrūda Tomašienė ir Stanislovas Petraševičius (gyvenęs Žemaitijoje) nelaisvą šeimynykštį Stasį Šimaitį pardavė už XVI a. II p. įprastą kainą – 5 kapos grašių¹⁹⁰³; 1614 m. Jonas Romaškevičius (gyvenęs Kauno paviete) Stanislovui Jurgaičiui už 12 kapų grašių pardavė nelaisvą moterę Magdaleną su dukra Ona¹⁹⁰⁴. Tik XVII a. penktojo dešimtmečio šaltiniuose, atspindinčiuose konkrečius pardavimo atvejus, matome žymiai didesnes nelaisvųjų kainas: 1643 m. Martynas Survila (gyvenęs Žemaitijoje) pardavė nelaisvą šeimyną – Martyną ir Agniešką Baltromienę su dukra Polone už 40 kapų grašių¹⁹⁰⁵; 1643 m. Mikalojus Golmivskis (gyvenęs Žemaitijoje) Aleksandrui Vencevičiui už 100 kapų grašių pardavė penkis nelaisvuosius: berną Tomašą Sutkevičių su žmona, dukra ir dvejais sūnumis¹⁹⁰⁶; 1646 m. Martynas Krilajus nelaisvą namų šeimynykštę Oną Šimonaitę (*czeladnicę naszą własną domową niewolną*) Jurgiui Kierulskiui pardavė net už 30 kapų grašių¹⁹⁰⁷; 1650 m. Baltromiejus Nargielavičius Martynui Ginveliui taip pat už 30 kapų grašių pardavė Zofiją Stanislovaite, nelaisvos moterės Barboros Ambrazienės dukrą, kuri turėjo tik šešis metukus (*jeszcze w młodych leciech to iest w szesciu lat będąca*)¹⁹⁰⁸. Tokias aukštas net mažos mergaitės kainas greičiausiai galime sieti su palaipsniu nelaisvųjų skaičiaus mažėjimu po Trečiojo Lietuvos Statuto priėmimo.

Kai kuriuose šaltiniuose bajorai nurodo ir nelaisvųjų pardavimo priežastį, paprastai pinigų stygių: pagal 1542 m. šaltinį, Jokūbas Pedaitis buvo

¹⁹⁰² Валиконите И., Яксебогайте Й. Выкуп за женщину по Литовскому Статуту. // 1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga. Ats. red. S. Lazutka. Vilnius. 1989. P. 92–93.

¹⁹⁰³ LMAVB. F. 20. B. 218. L. 1

¹⁹⁰⁴ LMAVB. F. 20. B. 326. L. 1.

¹⁹⁰⁵ LVIA. F. SA. B. 14660. L. 126v. Taip pat žr.: 1649 m. Kristupas Urniazas pardavė nelaisvą namų tėvoniinę šeimyną: Martyną su žmona Ona ir dukra Halška už 40 kapų grašių: LVIA. F. SA. B. 14670. L. 729v.

¹⁹⁰⁶ LMAVB. RS. F. 90. B. 114. L. 1

¹⁹⁰⁷ LVIA. F. SA. B. 14666. L. 610v.

¹⁹⁰⁸ LVIA. F. SA. B. 14673. L. 295v.

pardavęs žmonos atsivestąjį nelaisvą berną Kušliutą dėl savo poreikių (*для своей потребности*)¹⁹⁰⁹; 1550 m. Stanislovas Jurevičius – *маючи пилные а великие потребности свои*¹⁹¹⁰; 1575 m. rašte Jonas Grigaraitis su žmona (gyvenę Kauno pavieta) teigė: *dliа naszey pilney а wielkiey potreby domowey*¹⁹¹¹; 1643 m. Mikalojus Golmivskis sakė: *potrzebuię my pilno sumy pieniędzy na potrzebę swoję*¹⁹¹²; 1643 m. Martynas Survila nelaisvąjį pardavė taip pat dėl pinigų poreikio¹⁹¹³. Būdavo atvejų, kai pinigų trūkumą patyrę bajorai, nelaisvuosius atiduodavo už skolą¹⁹¹⁴.

Taigi, turime nemažai šaltinių, liudijančių platų bajorų disponavimą nelaisvaisiais, kurie buvo laikomi kilnojamu turtu. Jie būdavo testamentu užrašomi arba dovanojami giminėms, dažnai sudarydavo kraičio dalį. Nelaisvieji būdavo perkami, o pritrūkus pinigų, parduodami. XVI a. I p. suaugusiojo – berno ar mergos – apytikrė kaina buvo dvi kapos grašių, XVI a. II p. dažniau pasitaikydavo penkių kapų grašių kaina. XVII a. penktajame dešimtmetyje už nelaisvąjį reikėdavo sumokėti net 20 kapų grašių. Net ir priėmus Trečiąjį Lietuvos Statutą, nelaisvaisiais buvo laikomi ne tik karo belaisviai, mat, kaip pastebėjo D. Butėnas, bajorai naujos Statuto normos paisė ne visada¹⁹¹⁵.

3. NELAISVOSIOS ŠEIMYNOS STRUKTŪRA IR DYDIS

Bajoro dvare gyvenusios nelaisvosios šeimos struktūros tyrimas apima keletą problemų: kokie asmenys sudarė šeimyną, koks buvo jų amžius ir šeimyninis statusas, turimų vaikų skaičius, taip pat kilmė. Tokia analizė leidžia ne tik geriau pažinti nelaisvuosius asmenis, sudariusius artimą bajoro socialinę

¹⁹⁰⁹ LM. TBK 6. Nr. 364. P. 246.

¹⁹¹⁰ LMAVB. RS. F. 122. B. 2. L. 1.

¹⁹¹¹ LMAVB. F. 20. B. 73. L. 1

¹⁹¹² LMAVB. RS. F. 90. B. 114. L. 1

¹⁹¹³ LVIA. F. SA. B. 14660. L. 126v.

¹⁹¹⁴ D. Butėnas pažymi, kad tokiu būdu buvo disponuojama tiek suaugusiais, tiek vaikais. Tyrėjas pateikė pastarojo atvejo pavyzdį, kai 1623 m. A. Daveika (gyvenęs Upytės pavieta) už skolą broliui atidavė nelaisvą trijų metų berniuką – žr.: Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje XVII amžiuje. P. 74.

¹⁹¹⁵ Butėnas D. Rykūnė. P. 247.

aplinką, bet ir išvelgti jų darbo galimybes (pagal tai, ar nelaisvąją šeimyną sudarė tik darbingi žmonės, ar ir senukai bei vaikai) ir šeimynos gausėjimo tendencijas (pagal išgyvenusių vaikų skaičių).

Kaip sakyta, šaltiniai tarp nelaisvųjų šeimynykščių mini: moteres (*жонки*), tarp kurių – rykūnę (*рыкуня, дворка, дворничка, скотница*), mergas (*девки*), bernus (*паробки*), pusbernį (*хлопец*) bei vaikus (*детина, робята, пахоек*), visuomet pažymint, kad jie yra nelaisvi (*невольна, невольный, невольные*). Visgi tyrėjai jau pastebėjo, kad nelaisvosios šeimynos struktūra buvo sudėtingesnė. J. Jurginis išskyrė dvi jos grupes: 1) bernai, dirbę žemės ūkio darbus, turėję savo namų ūkį (t. y. gyvenę ne bajoro sodyboje, už bajoro namų ūkio ribų) ir gamybos įrankius; 2) bernai, mergos bei piemenys, kurie dirbo namų apyvokos darbus, neturėjo savo namų ūkio, gyveno dvaro sodyboje ir buvo išlaikomi dvaro¹⁹¹⁶. K. Jablonskis bei E. Gudavičius pastarojoje nelaisvosios šeimynos grupėje išvelgė dvejopos padėties asmenis: a) neturintys šeimos nelaisvieji bei vaikai, maitinami dvare gaminamu valgiu, dirbantys vien dvarui, b) nelaisvieji, turintys savo šeimas, tačiau neturintys savo namų, išlaikomi dvaro teikiama mėnesine, bet šiek tiek laiko dirbantys ne dvarui, o savo reikmėms. Labiausiai skyrėsi nelaisvųjų, gyvenusių bajoro sodyboje, ir nelaisvųjų, įsikūrusių atskirame namų ūkyje už sodybos tvoros (vadinamoje padvarėje), padėtis. Pastarieji – bernai su šeimomis – turėjo skirtinį sklypelį (priedirbį) bei savo turto (bandos)¹⁹¹⁷.

Pačioje bajoro sodyboje gyvenę nelaisvieji buvo arba vieniši, arba turėjo savo šeimą. Tačiau, anot J. Jurginio, tokia situacija buvo būdinga XV – XVI a. I p. laikotarpiui, o XVII a. ir vėliau šeimyną sudarydavo nevedę bernai, netekėjusios mergos ir vienišos rykūnės¹⁹¹⁸. Šeimynykščių šeimyninę padėtį atskleidžia inventoriai ir teismų bylų aktai. Nors nemažoje šaltinių dalyje visi nelaisvieji yra surašyti kartu, tyrimui panaudosime tuos atvejus, kai nelaisvieji, gyvenę sodyboje, ir bernai, įsikūrę padvarėje, surašyti atskirai. Iš jų analizės aiškėja, kad XVI a. I p. sodyboje dirbo vienišos moterės ir mergos, pavyzdžiui,

¹⁹¹⁶ Jurginis J. Baudžiosios įsigalėjimas Lietuvoje. P. 144–145.

¹⁹¹⁷ Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžavinimo procesas. L. 240–242.

¹⁹¹⁸ Jurginis J. Patriarchaliniai vergai Lietuvoje. P. 78.

apie 1510–1517 m. Audotės Promčeikienės namuose gyveno šeimynykštė Nastica ir kitos dvi mergos¹⁹¹⁹; 1526 m. Aleksandro Tarnovskio Poravų dvaro sodybos nelaisvą šeimyną sudarė Darata, Kotryna, Kachna, Romaška ir Bubka¹⁹²⁰. Tačiau kiti atvejai rodo, kad neretai tokią šeimyną sudarė nepilnos šeimos – moterės su savo vaikais: 1541 m. Teodoro Vardomskio Užnerio dvarelis sodyboje – nelaisva moterė Chimica su sūnumi ir dukra¹⁹²¹; 1547 m. Jono Čižo Varnionų dvaro sodyboje jo nelaisvą šeimyną sudarė Zonica su dukra, taip pat Agnieška su sese ir sūnumi (pažymėtina, kad pastarieji buvo laisvi); kitame jo Videniškių namų ūkyje gyveno nelaisva Jagnuta su trimis sūnumis. Būta retų atvejų, kuomet nepilną šeimą sudaro bernas su vaikais – 1547 m. Jono Čižo Koznicų dvaro sodyboje buvo nelaisvasis Motiejus su sūnumi¹⁹²².

XVI a. II p. šaltiniai taip pat rodo, kad sodyboje dirbo vienišos moterės: 1580 m. dalį Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare gyvenusios nelaisvosios šeimynos sudarė ugniakurą prižiūrėjusios (*на огениску*) Zapė Kaulelė su dukra Darata ir rykūnė Polonina¹⁹²³; 1586 m. Adomo Bilevičiaus Rubežaičių dvaro sodyboje, Žemaitijoje, tebuvo nelaisva moterė Barbuša¹⁹²⁴; 1588 m. Jono Levo Visonos dvaro sodyboje (Trakų paviete) gyveno keturios nelaisvosios: Barbora, Nasiuta, Darata ir Ona¹⁹²⁵. Vėlgi, neretai sodybos nelaisvą šeimyną sudarė moterė su vaikais: 1554 m. Elžbietos Rodevičienės Šalčininkų dvaro sodyboje – nelaisva Kotryna su dukra Darata¹⁹²⁶; 1574 m. Daratos Kobilinskienės Pakražančio dvarelyje gyveno nelaisva moterė Gendruta su

¹⁹¹⁹ РИБ. Т. XX. Nr. 265. P. 350.

¹⁹²⁰ LM. Užr. 12. Nr. 570. P. 440.

¹⁹²¹ LM. TBK. 6. Nr. 128. P. 120.

¹⁹²² LM. TBK 19. Nr. 133. P. 166–168.

¹⁹²³ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3

¹⁹²⁴ LVIA. F. SA. B. 14586. L. 351v.–352

¹⁹²⁵ LMAVB. RS. F. 264. B. 1200. L. 1. Taip pat žr.: 1557 m. Marinos Žukovienės Gornicko dvaro sodybos gyvenamojoje seklyčioje, jai išvykus, buvo paliktos šeimynykštės: dvi nelaisvos moterės – Buzuna ir Onuša ir trečia įkeista Stenica: ABK. T. 21. Nr. 313. P. 199; 1557 m. velionio Jevo Ugliko Balio dvaro sodyboje vaznys surado tik dvi moteres – *одну убогую, неvistную, а другую пропрошную*: ABK. T. 21. Nr. 325. P. 209; 1583 m. Ponui Timinskiui perduoto Giedraičių dvarelis sodyboje tebuvo dvi nelaisvosios: senutė ir merga (*baba y dzyewka yei*): LMAVB. RS. F. 256. B. 3328. L. 1.

¹⁹²⁶ LMAVB. RS. F. 256. B. 2347. L. 1–2.

dukra Zofija, gaudavusios mėnesinę¹⁹²⁷; 1587 m. Jono Grinevičiaus Užuzortų dvare dvaro nelaisvą šeimyną sudarė Liucė su sūnumis Valiuliu, Petreliu, Venisu, Kasparu ir dukra Aliulia¹⁹²⁸. Kiti atvejai rodo, kad namų ūkyje tegyveno pora pusbernių, pavyzdžiui, 1575 m. Mikalojaus ir Jeronimo Narbutų Nemenčinės dvaro sodyboje patarnavo nelaisvi pusberniai (*chłopienta niewolne dworne*) Voločkis Skeriavičius ir Borisas Zavliukas (neaišku, kur gyveno jų tėvai)¹⁹²⁹. Rečiau sodybos nelaisvą šeimyną sudarė pilnos šeimos, bet kartu su vienišais asmenimis: 1577 m. Abraimo Sefjanavičiaus tėvo paliktą nelaisvą šeimyną sudarė Griškus su žmona bei trimis vaikais ir dvi moterės: Polonėja ir Maliuca¹⁹³⁰; 1586 m. Jadvygos Borvydavičienės dvarelis sodyboje, Raseinių valsčiuje, gyveno Vaitiekus Milkevičius su žmona, penkiais sūnumis bei trimis dukromis. Greičiausiai šioje sodyboje dirbo ir merga Darata Elžbietaitė, atskirai prirašyta, išvardijus dvi padvarėje gyvenusias nelaisvųjų šeimas¹⁹³¹.

Šaltiniuose po Trečiojo Lietuvos Statuto priėmimo minimi dvaro šeimyną sudarę vieniši asmenys: 1602–1606 m. Ščastnos Ginbultocienės namų ūkyje prie jos gyveno moterė Magdalena, merga Gendruta, du pusberniai (*chłopiat*) – Jokūbėlis ir Juzelis¹⁹³². Arba, vėlgi, šaltiniuose minimos vienišos moterės su vaikais: 1593 m. Adomo Nadarinskio Jaunodavos dvarelyje, Karšuvos valsčiuje, nelaisvą šeimyną sudarė Gendruta Rudeikaitė su sūnumis Vaitiekumi ir Jokūbėliu, taip pat Barbora su dukra Magreta, Kotryna su dukromis Kristina ir Elžbieta¹⁹³³; 1596 m. Marinos Liubaščanskienės nelaisvieji buvo moterė Peklušė ir jos dukra Varka¹⁹³⁴; 1604 m. Stanislavo Vidros Linkuvos dvaro sodyboje, Kauno paviete – rykūnė Anela ir mažas vaikas nelaisvas piemuo Grigutis¹⁹³⁵.

¹⁹²⁷ LMAVB. RS. F. 256. B. 4020. L. 1.

¹⁹²⁸ ABK. T. 26. Nr. 314. P. 277. Taip pat žr.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3.

¹⁹²⁹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3417. L. 1–2.

¹⁹³⁰ LMAVB. RS. F. 256. B. 1792. L. 7.

¹⁹³¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 4126. L. 1.

¹⁹³² VUB. RS. F. 7. B. 1/14453. L. 530v.

¹⁹³³ IA. Nr. 71. Sk. 350.

¹⁹³⁴ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 47. P. 250.

¹⁹³⁵ XVII a. Lt. inv. Nr. 3. P. 16.

Nors daugeliu atveju šaltiniai paliudija, kad per visą aptariamąjį laikotarpį sodyboje gyveno vieniši asmenys (su vaikais ar be jų), iš tiesų bajorai leido savo šeimynykščiams sukurti šeimas. Pasak J. Jurginio, netgi skatino. Minėtuose šaltiniuose tai neatsispindi dėl to, kad paprastai šios naujos šeimos būdavo perkeliamos už sodybos tvoros į „padvares“ ir gyvendavo atskirame savo namų ūkyje. J. Jurginis tokį bajorų sprendimą grindžia nauda bajorui – jie nebebuvo maitinami dvare gaminamu valgiu, tik gaudavo mėnesinę ir patys galėjo pasirūpinti savo šeimos nariais, kurie negalėjo dirbti. Be to, naujos šeimos nariai būdavo įdarbinami lauko darbuose, kadangi bajoro sodyboje daug šeimynykščių nereikėjo¹⁹³⁶. Kita vertus, tuometinėje visuomenėje buvo stipriai paisoma krikščioniškųjų normų, buvo gerbiamas santuokos institutas. Dėl to net ir tokiu atveju, kai nelaisvoji slapčia susituokdavo su kito bajoro šeimynykščiu, santuoka nebūdavo ardoma. Pavyzdžiui, 1638 m. K. Suskienės nelaisvoji Darata buvo išėjusi samdininkauti ir ištekėjusi už bajoro A. Naverdausko berno bei sugyvenusi su juo vaikų. K. Suskienė teigė nenorinti ardyti santuokos, todėl už tam tikrą sumą leido jai pasilikti A. Naverdausko dvare¹⁹³⁷.

Iš tiesų, šaltiniai liudija, kad padvarėse gyveno pilnos šeimos – bernai su žmonomis ir vaikais. Gilesnė analizė parodo, kad tai buvo branduolinės šeimos, tai yra, jas sudarė tėvai ir vaikai. Pavyzdžiui, 1547 m. Jono Čižo Varnionių dvare bernas Pilypas gyveno su žmona ir trimis dukromis¹⁹³⁸; 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare, už dvaro sodybos vartų, atskirai gyveno dvi nelaisvųjų šeimos: nelaisvasis Rudelis, žmona Zofija, du sūnūs ir dukra Liucė bei Kasutis su žmona Alziute ir sūnumi Jokūbu¹⁹³⁹; 1586 m. Jadvygos Borvydavičienės dvarelyje, Raseinių valsčiuje, buvo trys padvarės: vienoje gyveno Vaitiekus Milkevičius su žmona Darata ir penkiais sūnumis: Lukašu, Grigorijumi, Jonu, Steponu, Jurgiu ir trimis dukromis: Zofija, Barbara, Polonėja; kitoje padvarėje – Baltromėjus Simonavičius su žmona Agnieška ir

¹⁹³⁶ Jurginis J. Patriarchaliniai vergai Lietuvoje. P. 88.

¹⁹³⁷ LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 277. L. 660–661.

¹⁹³⁸ LM. TBK. 19. Nr. 133. P. 166.

¹⁹³⁹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3.

keturiais sūnumis: Tomašu, Kristupu, Pauliumi, Martynu bei dvejomis dukromis: Liucija ir Nastasija; trečioje padvarėje – Baltromėjus Lukianavičius su žmona Galena, su sūnumi Andriumi ir trimis dukromis: Kotryna, Zofija, Agata¹⁹⁴⁰.

Šaltiniai mini ir nepilnas padvarės šeimas – tokią padėtį greičiausiai nulemdavo netektys. 1547 m. Jono Čižo Varnionių dvare bernas Netiškus gyveno tik su dviem sūnumis ir dukra; Martynas – su vienu sūnumi (tarp bernų taip pat atskirai minimas Tomkelis – nežinoma, kodėl jis gyveno vienas)¹⁹⁴¹. Mirus sutuoktiniui buvo siekiama sukurti naują šeimą. Nelaisvosios, tapusios našlėmis, ištekėdavo dar kartą – tai matome iš šaltinių, kuriuose minimi vaikai „susilaukti nuo pirmo vyro“ ir taip pat kiti, kurių turėjo su tuometiniu sutuoktiniu. 1569 m. Chodkevičių Berestovicų Rosko dvaro nelaisvoji šeimynykštė gyveno su antru vyru – laisvu žmogumi Butkumi. Nuo pirmojo ji turėjo dukrą, o nuo pastarojo – sūnų¹⁹⁴². 1587 m. Jono Grinevičiaus Užžortų dvaro padvarėje gyvenusi nelaisvoji Nastasija kartu su antru vyru laisvuju Martynu Miškanavičiumi augino jos tris sūnus iš pirmos santuokos: Pečiulį, Stasį ir Čepą Jurevičius, ir neseniai susilaukė su Martynu ketvirtojo sūnaus, kuris dar buvo nepakrikštytas (*ещо не крещону*); kitoje padvarėje laisvo žmogaus Pauliaus šeimoje augo du jo nelaisvosios žmonos Onos vaikai – Adomas ir Ieva, susilaukti nuo pirmojo vyro¹⁹⁴³. Informaciją apie antrą nelaisvosios moters santuoką rodo ir šaltiniuose minimos bernų podukros ar posūniai: 1522 m. tarp Teodorui Sapiegai užrašytos jo motinos nelaisvosios šeimynos minimas Jesečkus Suzas su žmona ir podukra (*надчерыцою*); taip pat Volčkus su žmona ir podukra¹⁹⁴⁴; 1586 m. Adomo Bilevičiaus Rubežaičių dvaro padvarėje gyveno Petras su žmona ir posūniu (*пасынком*)¹⁹⁴⁵. Žmonos netekęs nelaisvasis, likęs kartu su vaikais, taip pat ieškodavo naujos sutuoktinės – šaltiniuose užsimenama apie pamotes. 1528 m. tarp Zofijos

¹⁹⁴⁰ LMAVB. RS. F. 256. B. 4126. L. 1.

¹⁹⁴¹ LM. TBK. 19. Nr. 133. P. 166.

¹⁹⁴² AC. T. 4. Nr. 66. P. 232.

¹⁹⁴³ ABK. T. 26. Nr. 314. P. 277.

¹⁹⁴⁴ LM. Užr. 12. Nr. 42. P. 144.

¹⁹⁴⁵ LVIA. F. SA. B. 14586. L. 352.

Aleksandrienės nelaisvųjų šeimynykščių minima Margarita Pitkėja, Barbušos pamotė (*мачоха*), turėjusi dar dvi savo dukras – Elžbietą ir Mosėją (Margaritos vyras neminimas)¹⁹⁴⁶.

Aptikome tik porą atvejų, kai šaltiniuose minima dviejų kartų nelaisvųjų šeima arba šeima su sutuoktinio broliais, tačiau nėra aišku, ar iš tiesų jie gyveno kartu, ar atskirai. 1580 m. Raseinių vėliavininko P. Gabrijalavičiaus pirktame Kopyčios dvarelyje (Kauno paviete) tarp jo žmonos atsivestų nelaisvųjų buvo moterė Donica su dviem sūnumis ir su jų žmonomis ir vaikais (Jono vaikai – trys sūnūs, Petro – dukra ir sūnus), taip pat moterė Darata su vyru, sūnumi ir dviem broliais¹⁹⁴⁷.

Vaikų skaičius nelaisvųjų šeimose būdavo įvairus. Didžiausias žinomas skaičius – aštuoni, pavyzdžiui, 1586 m. Jadvygos Borvydavičienės dvarelio padvarėje, Raseinių valsčiuje, Vaitiekus Milkevičius su žmona Darata turėjo penkis sūnus (Lukašą, Grigorijų, Joną, Steponą, Jurgį) ir tris dukras (Zofiją, Barborą, Polonėją)¹⁹⁴⁸. Iš analizuotų šaltinių pastebime, kad tokių gausių šeimų iš tiesų buvo nedaug (greičiausiai buvo didelis kūdikių mirtingumas). Sąlyginius duomenis apie vaikų skaičių suteikia statistinis tyrimas, kurio imtyje yra tiek pilnos, tiek nepilnos šeimos, tiek gyvenusios sodyboje, tiek padvarėje. Lentelės Nr. 5 duomenys rodo, jog nelaisvieji dažniausiai augino po vieną ar du vaikus, taip pat tris – keturis, tačiau didesnis vaikų skaičius minimas rečiau. Iš 77 vienas vaikas buvo užfiskuotas 33 atvejuose, du – 15, trys – 13, keturi – 10, penki – 4, šeši ir aštuoni vaikai – po vieną atvejį.

¹⁹⁴⁶ LM. Užr. 12. Nr. 670. P. 513.

¹⁹⁴⁷ LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 114. P. 163–164.

¹⁹⁴⁸ LMAVB. RS. F. 256. B. 4126. L. 1.

Lentelė Nr. 5. Nelaisvųjų vaikų skaičius bajorų dvarų šeimynose XVI – XVII a. I p.

VAIKŲ SKAIČIUS	ATVEJŲ SKAIČIUS
1	33
2	15
3	13
4	10
5	4
6	1
7	-
8	1

Viso: 77 atvejai.

Seni nelaisvosios šeimynos nariai šaltiniuose minimi retai. Anot J. Jurginio, pasenusiais ir nebedarbingais vienišais šeimynykščiais bajorai „nusikratydavo“ jiems suteikdami laisvę išeiti¹⁹⁴⁹. Tiesa, šią išvadą patvirtinti konkrečiais šaltiniais yra sunku, nes išlaisvinimo atvejais nebuvo pažymima, kad tai daroma dėl šeimynykščio senatvės. Be to, šaltiniai visgi kai kada fiksuoja ir senus nelaisvosios šeimynos narius. Pavyzdžiui, 1550 m. Stanio, Petro ir Stanislovo Bortkevičių pasidalintame Leščių dvare, Ariogalos valsčiuje, tarp nelaisvosios šeimynos žmonių gyveno „sena Barbuša“¹⁹⁵⁰. 1583 m. Ponui Timinskiui perduodamo Giedraičių dvarelį sodyboje buvo senelė ir merga (*baba y dzyewka yei*)¹⁹⁵¹. Tuometinė seno žmogaus samprata atsiskleidžia Žemaičių vyskupijos vizitacijoje: Veliuonos bažnyčios klebonas

¹⁹⁴⁹ Jurginis J. Patriarchaliniai vergai Lietuvoje. P. 89.

¹⁹⁵⁰ *Czeladzi domowiej*: Adomas su žmona Ulkia, Lukas Martynavičius ir sena Barbuša; Maciulis Barbušaitis, Liucija Donaitė, Agnieška Martynaitė, Dania; Martynas su žmona Giendruite ir sūnumi Grigu, Zofija Barbušaitė.: LMAVB. RS. F. 256. B. 3667. L. 1.

¹⁹⁵¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3328. L. 1.

Steponas Bienkovskis sakėsi turįs jau pasenusią moterį, o paklaustas, kiek jai metų, atsakė, kad apie penkiasdešimt¹⁹⁵².

Šaltinių tyrimas rodo, kad bajorų dvaruose gyvenę nelaisvieji paprastai būdavo vietinės kilmės asmenys – šią visuomenės problemą paliudijo Mykolas Lietuvis¹⁹⁵³. Atsivestųjų iš užsienio šalių dalis nelaisvoje šeimynoje nebuvo didelė – šaltiniuose jie retai minimi. Šie svetimi nelaisvieji dažniausiai buvo maskvėnai, kas buvo nulemta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karų su Maskvos Kunigaikštyste. Pavyzdžiui, 1547 m. tarp ponios Sologubienės nelaisvosios šeimynos narių buvo ir maskvėnė Uljanica (*Ульяница московка*)¹⁹⁵⁴. 1583 m. Jono Vinkos Peštuvėnų dvare (Kauno pavieta) gyveno maskvėnų šeimyna (*москвы челеди*): du Ivaškos ir moterė Marina¹⁹⁵⁵. 1584 m. Bieliūnų namų ūkyje dirbo kepėjas maskvėnas Simonas¹⁹⁵⁶. 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare (Upytės pavieta) – keturios moterės maskvėnės¹⁹⁵⁷. 1586 m. tarp Jurgio Juškevičiaus nelaisvųjų minima maskvėnė merga Maruška¹⁹⁵⁸; 1587 m. Ščastnas Ruckis testamentu išlaisvino savo nelaisvas maskvėnės¹⁹⁵⁹. 1590 m. byloje minimas berniukas maskvėnas¹⁹⁶⁰. 1592 m. Daratai Tamošienei patarnaudavo nelaisva maskvėnė Kotryna¹⁹⁶¹. 1597 m. tarp aštuonių J. Juodkos nelaisvųjų Antakalnio dvare (Vilniaus pavieta) buvo maskvėnė Magdalena¹⁹⁶². 1615 m. testamentu Alena Zaleskienė savo vyrui paliko aštuonis nelaisvus maskvėnus (tarp jų keturi pusberniai, trys mergos ir moteris), kuriuos jos trys sūnus atsivedė po Smolensko mūšio¹⁹⁶³. 1617 m. (ar 1618 m.) Vaitiekaus Galkanto žmonai ir sūnui užrašytame Vaiškonių dvarelyje

¹⁹⁵² Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579). Tekstą parengė, iš lotynų k. vertė ir rodykles sudarė L. Jovaiša. Įvadą ir paaiškinimus parašė J. Tumelis ir L. Jovaiša. Vilnius. 2001. P. 21, 47.

¹⁹⁵³ Mykolas Lietuvis. Op. cit. P. 52.

¹⁹⁵⁴ LM. TBK 19. Nr. 11. P. 27.

¹⁹⁵⁵ ABK. T. 14. Nr. 25. P. 274.

¹⁹⁵⁶ LIIR. F. 4. B. 178. L. 193.

¹⁹⁵⁷ IA. Nr. 40. Sk. 247.

¹⁹⁵⁸ LVIA. F. SA. B. 14586. L. 14v.

¹⁹⁵⁹ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 116. P. 545.

¹⁹⁶⁰ LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 147. L. 271.

¹⁹⁶¹ LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 157. L. 304.

¹⁹⁶² LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 207. L. 473.

¹⁹⁶³ LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 256. L. 610–611.

(Ukmergės paviete) buvo šeimyna, „atsivesta iš Maskvos žemės“¹⁹⁶⁴. 1617 m. buvo parduotas šeimynykštis maskvėnas¹⁹⁶⁵.

Šaltiniuose retsykais minimos šeimynykštės latvės: 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvare (Upytės paviete) – viena latvė¹⁹⁶⁶; 1590 m. byloje minima merga latvė¹⁹⁶⁷; 1610 m. Č. Janavičiaus dvare (Ukmergės paviete) gyveno latvė Ona (*Ганну латовку*)¹⁹⁶⁸. Būta ir kitų kilmės atvejų, 1642 m. J. Vaidotas išlaisvino Pamūšio dvare gyvenusį Joną, kuris į nelaisvę buvo paimtas iš švedų valdytos Estijos teritorijos¹⁹⁶⁹.

Kaip rodo šaltiniai, per visą aptariamąjį laikotarpį sodyboje gyvenusių nelaisvųjų skaičius nebuvo didelis. XVI a. I p. bajoro namų ūkyje paprastai dirbo du–keturi nelaisvieji. Dvi nelaisvosios – Zonica su savo dukra – 1547 m. gyveno Jono Čižo Varnionų dvaro sodyboje (tačiau su jomis sodyboje gyveno ir laisvieji Agnieška su sese ir sūnumi); to paties Jono Čižo Koznicų sodyboje gyveno tik nelaisvasis Motiejus su sūnumi¹⁹⁷⁰; apie 1510–1517 m. Audotės Promčeikovienės namuose (Ašmenos paviete) gyveno trys šeimynykštės: Nastica ir dar dvi mergos¹⁹⁷¹; 1541 m. Teodoro Vardomskio Užnerio dvarelyje – nelaisva moterė Chimica su sūnumi ir dukra¹⁹⁷²; keturi nelaisvieji 1529 m. buvo pagrobti iš Ščastno Jakimavičiaus namų¹⁹⁷³; nelaisva Jagnuta su trimis sūnumis 1547 m. buvo minėto Jono Čižo Videniškių dvaro sodyboje¹⁹⁷⁴. Tik itin pasiturinčio Aleksandro Tarnovskio Poravų dvare 1526 m. nelaisvą šeimyną sudarė penkios moterės ar mergos: Darata, Kotryna, Kachna, Romaška ir Bubka¹⁹⁷⁵.

Negausu nelaisvųjų, dirbančių bajoro namų ūkyje, buvo ir antrojoje XVI a. pusėje. Kai kurių dvarų sodyboje tebuvo vienas nelaisvasis

¹⁹⁶⁴ LMAVB. RS. F. 12 B. 3877. L. 1.

¹⁹⁶⁵ LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 264. L. 632.

¹⁹⁶⁶ IA. Nr. 40. Sk. 247.

¹⁹⁶⁷ LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 147. L. 271.

¹⁹⁶⁸ LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 247. L. 577.

¹⁹⁶⁹ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVII amžiuje. P. 73.

¹⁹⁷⁰ LM. TBK 19. Nr. 133. P. 166–168.

¹⁹⁷¹ РИБ. Т. XX. Nr. 265. P. 350.

¹⁹⁷² LM. TBK.6. Nr. 128. P. 120.

¹⁹⁷³ LM. Užr. 15. Nr. 115. P. 146.

¹⁹⁷⁴ LM. TBK 19. Nr. 133. P. 166–168.

¹⁹⁷⁵ LM. Užr. 12. Nr. 570. P. 440.

šeimynykštis: 1586 m. Adomo Bilevičiaus Rubežaičių dvare – nelaisva moterė Barbuša¹⁹⁷⁶. Du nelaisvieji dirbo 1554 m. Elžbietos Rodevičienės Šalčininkų dvaro sodyboje – tai nelaisva Kotryna su dukra Darata¹⁹⁷⁷; 1574 m. Daratos Kobilinskienės Pakražančio dvarelyje – nelaisva moterė Gendruta su dukra Zofija, gaudavusios mėnesinę¹⁹⁷⁸; 1583 m. Ponui Timinskiui perduodamo Giedraičių dvarelį sodyboje – nelaisva senutė ir merga¹⁹⁷⁹; 1588 m. Žemaitijos pakamario Jarošo Bilevičiaus Šaukoto dvare, gryčioje gyveno rykūnė Agnieška ir kita moterė Zapelė (greičiausiai nelaisvos, nes paminima, kad bernai yra nelaisvi)¹⁹⁸⁰; 1596 m. Marina Liubaščanskienė testamentu išlaisvino savo nelaisvąją šeimyną: moterę Peklušą ir jos dukrą Varką¹⁹⁸¹. Kituose namų ūkiuose minimos trys šeimynykštės: 1557 m. Marina Žukovienė skundėsi, kad Gornicko dvare buvo įsiveržta į jos gyvenamąją seklyčią, kurioje tuo metu buvo dvi nelaisvosios moterės – Buzuna ir Onuša, bei trečia įkeista Stenica¹⁹⁸²; 1580 m. dalį Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare gyvenusios nelaisvosios šeimynos sudarė Zapė Kaulelė su dukra Darata ir rykūnė Polonina¹⁹⁸³. Keturios nelaisvos moterės ar mergos minimos rečiau: Barbora, Nasiuta, Darata ir Ona dirbo 1588 m. Jono Levo Visonos dvaro sodyboje (Trakų paviete)¹⁹⁸⁴.

Žinome kelis atvejus, kai minimas didesnis – viename namų ūkyje 5–11, nelaisvųjų skaičius. 1577 m. Abraimo Sefjanavičiaus tėvo paliktą nelaisvą šeimyną sudarė Griškus su žmona ir trimis vaikais, dvi moterės: Polonėja ir Maliuca¹⁹⁸⁵. 1585 m. Jono Zareckio Pajstrio dvaro sodyboje (Upytės paviete) gyveno keturios maskvėnės ir viena latvė¹⁹⁸⁶. 1586 m. Viduklės valsčiaus žemionis Stanislovas Paleckis dovanojo žmonai Palekių dvarą su nelaisva šeimyna: Misu Bortkevičiumi, jo žmona Jadvyga, dukra Zofija, taip pat merga

¹⁹⁷⁶ LVIA. F. SA. B. 14586. L. 351v.–352.

¹⁹⁷⁷ LMAVB. RS. F. 256. B. 2347. L. 1–2.

¹⁹⁷⁸ LMAVB. RS. F. 256. B. 4020. L. 1.

¹⁹⁷⁹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3328. L. 1.

¹⁹⁸⁰ LMAVB. RS. 256. B. 4177. L. 1.

¹⁹⁸¹ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 47. P. 250.

¹⁹⁸² AVK. T. 21. Nr. 313. P. 199.

¹⁹⁸³ LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3.

¹⁹⁸⁴ LMAVB. RS. F. 264. B. 1200. L. 1.

¹⁹⁸⁵ LMAVB. RS. F. 256. B. 1792. L. 7.

¹⁹⁸⁶ IA. Nr. 40. Sk. 243–247.

Elena Martynaite ir motere Aliule Mikolajiene¹⁹⁸⁷. 1586 m. Jadvygos Borvydavičienės dvarelio sodyboje (Raseinių valsčiuje) tarnavo Vaitiekus Milkevičius su žmona, penkiais sūnumis ir trimis dukromis. Greičiausiai sodyboje dirbo ir merga Darata Elžbietaitė¹⁹⁸⁸. 1587 m. Jono Grinevičiaus Užuzortų dvaro sodyboje nelaisvą šeimyną sudarė Liucė su sūnumis Valiuliu, Petreliu, Venisu, Kasparu ir dukra Aliulė¹⁹⁸⁹. 1593 m. Adomo Nadarinskio Jaunodavos dvarelyje, Karšuvos valsčiuje, buvo Gendruta Rudeikaitė su sūnumis: Vaitiekumi ir Jokūbėliu; Barbora su dukra Magreta; Kotryna su dukromis Kristina ir Elžbieta¹⁹⁹⁰.

Turimi XVII a. I p. šaltiniai mini du–tris nelaisvuosius šeimynykščius: 1604 m. Stanislovo Vidros Linkuvos dvaro sodyboje (Kauno pavieta) – rykūnė Anela ir mažas vaikas Grigutis, nelaisvas piemuo¹⁹⁹¹. 1643 m. Martynas Survila (gyvenęs Žemaitijoje) pardavė nelaisvą šeimyną: Martyną ir Agniešką Baltromienę su dukra Polone už 40 kapų grašių (moterė su dukra Martyno Survilos žmonai atiteko po jos tėvo mirties)¹⁹⁹².

Bendras nelaisvųjų skaičius dvare buvo didesnis, jeigu padvarėse dar gyvendavo bernai su šeimomis. Šaltiniai rodo, kad tokių bernų šeimų paprastai būdavo dvi ar trys. 1547 m. Jono Čižo Varnionų dvare buvo įsikūrę trys bernai su šeimomis ir vienas bernas¹⁹⁹³; 1580 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare – dvi šeimos¹⁹⁹⁴. 1586 m. Adomo Bilevičiaus Rubežaičių dvaro atveju minimi vienos bernų šeimos nariai, nors buvo dar du padvarių namų ūkiai su pastatais (gyventojai juose neminimi)¹⁹⁹⁵. Jeigu pridėtume minėtuose dvaruose bajoro sodyboje dirbusius nelaisvuosius, bendras nelaisvųjų amėnų skaičius (su vaikais) juose atitinkamai būtų 14; 11; 4.

¹⁹⁸⁷ LVIA. F. SA. B. 14672. L. 118v.

¹⁹⁸⁸ LMAVB. RS. F. 256. B. 4126. L. 1.

¹⁹⁸⁹ ABK. T. 26. Nr. 314. P. 277.

¹⁹⁹⁰ IA. Nr. 71. Sk. 350.

¹⁹⁹¹ XVII a. Lt. inv. Nr. 3. P. 16.

¹⁹⁹² LVIA. F. SA. B. 14660. L. 126v.

¹⁹⁹³ Bernas Netiškus buvo be žmonos, tik su dviem sūnumis ir dukra; Martynas – tik su vienu sūnumi, Pilypas su žmona ir trimis vaikais (tarp bernų taip pat minimas Tomkelis – neaišku, kodėl jis gyveno vienas): LM. TBK 19. Nr. 133. P. 166–168.

¹⁹⁹⁴ Vienoje padvarėje gyveno Rudelis su žmona Zofija, dviem sūnumis Stanislovu ir Jankumi, dukra Liuce; kitoje padvarėje – Kasutis su žmona Alziute, sūnumi Jokūbu: LMAVB. RS. F. 256. B. 3631. L. 3.

¹⁹⁹⁵ Padvarėje gyveno Petras su žmona ir posūniu: LVIA. F. SA. B. 14586. L. 351v.–352.

Kiti šaltiniai, kuriuose nurodomas bendras nelaisvųjų skaičius, taip pat atspindi įvairias situacijas. Tačiau yra tikimybė, kad dalis informacijos nebuvo užfiksuota. XVI a. I p. žinomi atvejai liudija dvare dirbus 10–20 nelaisvųjų: 1513 m. kunigaikščio Konstantino Krošinskio iš didžiojo kunigaikščio Aleksandro gautame Dubeno dvare (Gardino paviete) buvo šeši suaugusieji su vaikais (jų skaičius neįvardintas) – viso keturios šeimos¹⁹⁹⁶; 1519 m. valdovo bajoras Stankus Buividavičius liudijo, kad buvo išvesta jo nelaisva šeimyna su žmonomis ir vaikais – 18 „galvų“¹⁹⁹⁷; 1520 m. valdovo dvarionio Grinaškaus Šaluchino pirktime Grinkovskio dvarelyje (Gardino paviete) buvo 13 nelaisvųjų¹⁹⁹⁸; 1536 m. Stanislovo Vežgailos dvarelyje prie Riešės upės – aštuoni¹⁹⁹⁹. Panašų nelaisvųjų skaičių paliudija ir tie šaltiniai, kuriuose vardijama asmens nelaisvoji šeimyna, tiesa, nėra žinoma, ar apgyvendinta viename, ar keliuose dvaruose²⁰⁰⁰. Didesnį skaičių – apie 30 nelaisvųjų – 13

¹⁹⁹⁶ Nelaisvoji šeimyna iš Smolensko dvaro: Jakovas ir Gavrilas, Verica ir Ganica, Ovdotica, Denisas su žmona, Romanas su žmona ir vaikais; Dubeno dvaro nelaisvoji šeimyna: Jėskus su žmona ir vaikais; Chodavcas Bobinkus su sūnumis; Malecas su žmona ir vaikais; Chalčikas su žmona ir vaikais: LM. Užr. 25. Nr. 81. P. 142; Nr. 190. P. 248.

¹⁹⁹⁷ РИБ. Т. XX. Nr. 94. Sk. 1363.

¹⁹⁹⁸ Nupirko iš valdovo dvarionio Aleksandro Tarnovskio: Chodoras su žmona ir trimis vaikais; Motiejus su trimis vaikais; Vasiliska su vienu vaiku ir dvejais jaunuoliais (*молодцов*) Kuzemku ir Starcu: LM. Užr. 10. Nr. 62. P. 73.

¹⁹⁹⁹ Užrašė Vilniaus tįjūnui Šimkui Mackevičiui: Boltus su žmona ir dviem sūnumis ir dukra; Motiejus su žmona ir Kostiuka: LM. Užr. 19. Nr. 72. P. 115.

²⁰⁰⁰ 1522 m. Jadvyga Ivaškevičienė (gyvenusi Trakų pav.) savo dukrai ir žentui testamentu užrašė trečiąją dalį vyro Strėvininkų dvaro ir nelaisvą šeiminą: *Янчука цъ сыномъ его Мацкомъ а Поликшу съ сынъма его з Рымкомъ а Мосисомъ, а Субоча съ сыномъ его Явъчечиком, а Яхну Рынкую, а особог(о) того паробка неволного Павла и съ сыномъ его Янелемъ, штож муж еи Ивашико ее на тестаменьти отписал* (viso 10): LM. Užr. 12. Nr. 17. P. 129; 1524 m. motina Čizienė užrašė sūnui Vaitiekui Narbutavičiui dalį Zabolotės dvaro, padovanojo savo nelaisvą šeiminą: Lukianicą su vaikais ir Čornušinų dvi dukras, Ilkų Grebenevičių, Oliškų, Jančiką Stanevičių, Mateicų Žyžycų, Mariną, Joną Rudišičių: LM. Užr. 12. Nr. 348. P. 306; 1528 m. Zofija Aleksandrienė savo vyrui Mikalojui Mirovskiui užrašė savo trečiąją dalį tėvoninio dvaro Narkiškuose (Trakų pav.) ir Betygaloje (Ariogalos valsč.), kartu nelaisvą šeiminą: Macelį Monidekavičių ir jo brolių Mikalojų, jų motiną Miliušą, jos dukras Kotryną, Daratą ir Oną; Jančelį Petravičių, Katiušą, Margaritą Butaitę, Rimšą su sūnumi Rimkumi. Prie to šeiminą, kurią jai dvanajo brolis: Barbušą ir jos pamotę Margaritą Pitkeją, jos dukras Elžbietą ir Mosėją; taip pat Mosėją Tribuščiniene. Jos senelis kunigaikštis Stanislovas dovanojo: Mašką su dukra Zofija, Agniešką ir Možėją. Buidakas pas ją у *пенязех быть у трох копахъ грошеи* (viso turėjo 21 šeimynykštį): LM. Užr. 12. Nr. 670. P. 513; 1550 m. Stanyš, Petras ir Stanislovas Bortkevičiai dalinosi Lesčių dvarą (Ariogalos valsč.) su nelaisva šeimyna, kurią sudarė: Adomas su žmona Ulkia, Lukas Martynavičius ir sena Barbuša; Maciulis Barbušaitis, Liucija Donaitė, Agnieška Martynaitė, Dania; Martynas su žmona Giendruite ir sūnum Grigu, Zofija Barbušaitė (viso 12): LMAVB. RS. F. 256. B. 3667. L. 1.

šeimų (kai kurių šeimų vaikų skaičius nenurodytas) turėjo Teodoro Sapiegos motina, 1522 m. visus nelaisvuosius užrašiusi savo sūnui²⁰⁰¹.

Vėlesniu laikotarpiu dvaruose fiksuojamas vėlgi įvairus bendras nelaisvųjų skaičius. Kai kuriuose dvaruose jų būdavo iki 10: 1560 m. Kotrynos ir Vaitiekaus Mykolaičių Paparčių dvarelyje – 6²⁰⁰²; 1561 m. Stanislovo Daukanto Dirvėnų dvarelyje – 7²⁰⁰³; 1575 m. kunigaikštienės Daratos Svirskienės Juodupo dvarelyje (Vilniaus paviete) – 7²⁰⁰⁴; 1583 m. Vaitiekaus Kotlos Kneginino dvare – 5²⁰⁰⁵; 1594 m. Z. Paškevičienės Lukėnų dvarelyje (Upytės paviete) – 3²⁰⁰⁶. Kituose nelaisvųjų skaičius siekė 10–20: 1555 m. Bialozorų Merkinės dvare – 11²⁰⁰⁷; 1557 m. Petras Korsakas skundėsi, kad sumušta 15 nelaisvos šeimynos asmenų²⁰⁰⁸; 1569 m. Chodkevičių Berestovicų Rosko dvare buvo 15 nelaisvų šeimynykščių²⁰⁰⁹; 1569 m. Chodkevičių Zubovo dvarelyje – 18²⁰¹⁰; 1584 m. Jono Ieškovskio Pajūrio dvare (Pavandenės valsčiuje) – 12²⁰¹¹. Didesnis skaičius – 22 nelaisvieji – 1580 m. minimi buvę nuvesti į Raseinių vėliavininko P. Gabrijalavičiaus pirktą Koplyčios dvarelį

²⁰⁰¹ Martynas Lustas, Lukijanas Martinavičius su žmona ir vaikais; Andrius su žmona ir vaikais; Jesečkus Suzas su žmona ir podukra; Kolis Vokcas su žmona ir vaikais; Savicas Dikinas su žmona ir vaikais; Brivoicas su žmona, Volčkus su žmona ir podukra, Uljanica Čornobojevnaitė su vaikais; Olginica su vaikais; Manica ir Kautna su vaikais; vaikas Andrius: LM. Užr. 12. Nr. 42. P. 144.

²⁰⁰² Steponas Mikavičius su žmona Gendruta ir dukra, moterė Barbuša su dvejais sūnumis Motiejumi ir Valentinu: LMAVB. RS. F. 256. B. 2605. L. 1.

²⁰⁰³ Gedminas Vitkaitis su žmona Mija (*Миамою*), sūnumi Petručiu, dukra Masiuta, su Petručio žmona Agnieška; rykūnė Doca su dukrele: IA. Nr. 153. Sk. 560.

²⁰⁰⁴ 4 moterės: Marina, Kotryna Šimkaitės, Elžbieta ir Ona Motiejaitės, taip pat Baltrulis, Grykulis ir Jokūbėlis Motiejaičiai: LMAVB. RS. F. 256. B. 3300. L. 2.

²⁰⁰⁵ Martynas su žmona Parasėja, dvejais sūnumis Petriuku ir Jonu, dukra Uršule: LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 18. L. 2–2v.

²⁰⁰⁶ Antanas Stanislovavičius su žmona Zofija Liucevaite, dukra Ona: LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 170. P. 355.

²⁰⁰⁷ Mikalojus Jasavičius, Zofija Niestanaitė, Jaska Pojenaitė, Jaska Kuchta, Jonelis Rudis su dviem sūnumis Stasiu ir Steponu, Polonija, Kotryna, Elizabeta Smickšaitė, Urbanas Kotrynavičius: LMAVB. RS. F. 256. B. 3395. L. 1–2.

²⁰⁰⁸ LM. TBK. 37. Nr. 67. P. 86.

²⁰⁰⁹ Fedkus su sūnumi ir dukra; Butkus, laisvas žmogus, o žmona nelaisva, kuri turi dukrą nuo pirmo vyro, o su juo – sūnų; Jonas Mancavičius; Audotė su sūnumi; Denisas Mancavičius; Jonas Rudis su žmona; kazokas Minecas su žmona ir sūnumi: AC. T. 4. Nr. 66. P. 232.

²⁰¹⁰ Antipas su žmona, dviem sūnumis ir dvejomis dukromis; Sanecas su žmona, dviem sūnumis ir dukra; Minecas Andrejavičius su žmona; Oponasas Meleškavičius su žmona, dvejomis dukromis ir sūnumi: AC. T. 4. Nr. 66. P. 233.

²⁰¹¹ Paulius Janavičius su žmona Nastasija, dukra Barbora; Gendruta Vaitkaitė su dukra Zofija, sūnumi Kasparu; Ona Grigorienė su sūnumi Stepučiu ir su jo žmona Darata; Staškus ir Jurgis Jurevičiai; Poviliukas Januševičius: LMAVB. RS. F. 256. B. 4095. L. 3.

(Kauno paviete)²⁰¹²; 1586 m. Jadvygos Borvydavičienės dvarelyje, Raseinių valsčiuje – 25²⁰¹³.

Negausiais XVII a. I p. duomenimis, dvaruose gyveno iki 5 nelaisvųjų: 1602 m. Stanislovo Zaravskio Giedraičių dvare – 4²⁰¹⁴; 1646 m. Stanislovo Liulevičiaus Želvos dvare (Užvenčio valsčiuje) – 3²⁰¹⁵; 1646 m. Motiejaus Doboševskio nelaisvą šeimyną sudarė 5 asmenys²⁰¹⁶.

Turime atkreipti dėmesį, kad ne visuose bajorų dvaruose gyveno nelaisvieji šeimynykščiai. Tai priklausė nuo dvaro reikšmės, pavyzdžiui, Jono Čižo trijose dvarų sodybose dirbo po du–tris nelaisvuosius, o Varnionių dvaro padvarėje dar gyveno dvi bernų šeimos, tačiau ketvirtajame jo Ašmenos dvare šeimynykščių nebuvo²⁰¹⁷. Nelaisvųjų skaičius priklausė ir nuo savininko socialinio statuso bei požiūrio. D. Butėnas atkreipė dėmesį, kad XVI a. I p. stambiuose Radvilų dvaruose (Kėdainių, Biržų ir kt.) nebuvo nelaisvosios šeimynos²⁰¹⁸. Nors šiuo laikmečiu ir iki XVI a. 8 deš. nelaisvuosius savo dvaruose laikė Sapiegos²⁰¹⁹, Goštautai²⁰²⁰, Chodkevičiai²⁰²¹, vėlesniuose šaltiniuose nelaisvoji šeimyna didikų dvaruose iš tiesų nebeminima.

Taigi, nelaisvųjų darbas namų ūkyje buvo svarbesnis žemesniems kilmingųjų sluoksniams. Tiesa, per visą laikotarpį sodyboje gyvenusių nelaisvų šeimynykščių skaičius nebuvo didelis – tik 2–4 asmenys. Paprastai tai

²⁰¹² Moterė Doca su dvejais sūnumis, su jų žmonomis ir vaikais, Jono vaikai – 3 sūnūs, Petro – dukra ir sūnus; moterė Darata su vyru, su dvejais broliais ir savo sūnumi; trečia moterė Jadvyga su vyru, trimis sūnumis, dvejomis dukromis: LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 114. P. 163–164.

²⁰¹³ Nelaisva šeimyna vienoje padvarėje: Vaitiekus Milkevičius su žmona Darata ir sūnumis Lukašu, Grigorijumi, Jonu, Steponu, Jurgiu, dukromis Zofija, Barbora, Polonėja; kitoje padvarėje: Baltromėjus Simonavičius su žmona Agnieška, sūnumis Tomašu, Kristupu, Pauliumi, Martynu, dukromis Liucija, Nastasija; kitoje padvarėje: Baltromėjus Lukianavičius su žmona Galena, sūnumi Andriumi, dukromis Kotryna, Zofija, Agata; merga Darata Elžbietaitė: LMAVB. RS. F. 256. B. 4126. L. 1.

²⁰¹⁴ Baltrus su žmona ir sūnumi; Petras Dudavičius: LVIA. F. SA. B. 4613. L. 32.

²⁰¹⁵ Anusas su žmona Ona ir maža dukrele Barbora (*dziewczynką małą <...> corkę ych*): LVIA. F. SA. B. 14666. L. 98v.

²⁰¹⁶ Šimutis Jonaitis su motina Liucija Joniene ir jos dukra Elžbieta Jonaite; Kristupas Tomašaitis ir jo žmona Liucija: VUB. RS. F. 7. B. 12/14464. L. 230v.

²⁰¹⁷ LM. TBK 19. Nr. 133. P. 166–168.

²⁰¹⁸ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVI – XVII a. L. 24.

²⁰¹⁹ Apie 30 nelaisvųjų – 13 šeimų (kai kurių šeimų vaikų skaičius nėra įvardintas) turėjo Teodoro Sapiegos motina, 1522 m. visus nelaisvuosius užrašiusi savo sūnui: LM. Užr. 12. Nr. 42. P. 144.

²⁰²⁰ 1549 m. Goštautų Kameneco dvare: Chodoras Gubičius su laisva žmona Matia ir penkerių metų sūnumi; Kosčiuškos dvarelyje: 9 nelaisvi šeimynykščiai: ДМММЮ. Т. 1. Nr. 7. P. 110–111.

²⁰²¹ 1569 m. Rosko dvare buvo 15 asmenų nelaisvosios šeimynos; Zubovo dvarelyje – 18: AC. T. 4. Nr. 66. P. 232–233.

buvo vienišos mergos ar moterės su vaikais, rečiau – pilnos šeimos. Nelaisvieji galėjo kurti šeimas, kurios paprastai būdavo iškeldinamos už sodybos tvoros. Padvarėse būdavo įsikūrusios 1–3 bernų šeimos. Jos buvo branduolinės, tai yra, jas sudarė tėvai ir vaikai. Netekus sutuoktinio, dažnai būdavo tuokiamasi antrąsyk. Matyt dėl didelio mirtingumo, nelaisvųjų šeimose dažnai augdavo po vieną – keturis vaikus, didesnis jų skaičius (iki 8) pasitaikydavo rečiau. Pasenę nelaisvieji šeimynykščiai minimi retai, greičiausiai jie gyveno padvarėje, globojami artimųjų, nors kai kurie pasilikdavo namų ūkyje. Paprastai bajorų dvaruose dirbo vietinės kilmės nelaisvieji, bet kai kuriuose – ir iš karo žygių atsivesti belaisviai maskvėnai, rečiau – latvės. Bendras nelaisvųjų skaičius dvaruose buvo įvairus – nuo vos kelių iki 30.

4. LAISVOS DVARO ŠEIMYNOS PROBLEMA

Tuometinėje visuomenėje egzistavo dvi valstiečių luomui būdingos laisvės sampratos. Viena jų reiškė, kad asmuo nėra nelaisvasis, tai yra buvo laikomas ne kilnojamo turto dalimi, bet žmogumi, kuris tačiau negalėjo išeiti nuo savo pono. Aukštesnis laisvės sampratos laipsnis apėmė laisvus žmones, kurie turėjo išėivystės teisę²⁰²². Nauja Trečiojo Lietuvos Statuto nuostata, kad nelaisvaisiais turi būti laikomi tik karo belaisviai, o kita nelaisvoji šeimyna ir jų vaikai, taip pat karo belaisvių palikuonys turi būti įkurdinami žemėje ir laikomi tėvoniais²⁰²³, reiškia, kad jiems turėjo būti suteikta pirmoji laisvės forma ir jie turėjo tapti „žmonėmis“. Nuo šio laiko nelaisva šeimyna turėjo būti laikoma ir vadinama dvaro šeimyna²⁰²⁴. Ar tokia ne nelaisvųjų dvaro šeimyna egzistavo bajorijos dvaruose dar iki Trečiojo Lietuvos Statuto? Ar pakito nelaisvosios šeimynos padėtis po Trečiojo Lietuvos Statuto priėmimo?

D. Butėno duomenimis, jau XVI a. I p. nelaisvosios šeimynos tarpe pasitaikydavo laisvų žmonių – tai į globą paimti vaikai, kurie išsaugodavo savo

²⁰²² Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas. L. 120.

²⁰²³ TLS. Sk. 12. Str. 21. P. 461.

²⁰²⁴ Ibidem. Sk. 12. Str. 14. P. 454.

laisvę²⁰²⁵, arba laisvi šeimynykščiai, už darbą gaudavę užmokestį²⁰²⁶. Pavyzdžiui, 1500 m. Jono Hornostajaus Ščitnikų dvaro sodyboje gyveno ir dirbo samdiniai, globotiniai ir laisvi žmonės – tai samdinė moterė Ustimka, dvi mergos – Chotimka ir Ustimka, kurias ponia Šitnicka buvo paėmusi tarnauti, nes jos badavo (pažymėta, kad joms duodami drabužiai), piemuos Osis, laisvas samdinys, laisvas rykūnės sūnus (jam duodama duona) ir dvaro tijūnas Truchanas (greičiausiai iš prievolinių valstiečių tarpo)²⁰²⁷. Pagal 1515 m. bylos duomenis, šeimos nariai, būdami laisvi, už mažus pinigus dirbo Petruui Geležiui. Nors ponas jų ieškojo kaip nelaisvųjų, teisme nuspręsta, kad jie laisvi ir tarnaus tam, kam panorės²⁰²⁸. 1555 m. samdoma šeima dirbo vyskupo Valerijono Polonų dvare – tai du samdiniai ir trečia samdinė moterė, kuriems už darbą būdavo atsiskaitoma galvijais²⁰²⁹.

Didesnį akstiną savo sodyboje įdarbinti samdinius, o ne naudoti nelaisvųjų darbą, turėjo sukelti valdovo pavyzdys. 1557 m. Valakų nuostatuose jis nurodė, kad jo dvarų nelaisvosios šeimos turi būti keičiamos samdoma šeima, kurios nariams už darbus mokama pinigais ir maistu; sodyboje gyvenę nelaisvieji turėjo būti sodinami ant trijų margų žemės²⁰³⁰. J. Jurginio duomenimis, toks procesas vyko ir bajorijos dvaruose – sodyboje gyvenę nelaisvieji buvo verčiami daržininkais, o padvarės bernai faktiškai tapo baudžiaviniais valstiečiais²⁰³¹. Dėl šių procesų, pirmiausia didikų dvaruose, XVI a. II p. nelaisvąją šeimyną keitė samdoma dvaro šeima²⁰³². Kaip teigia D. Butėnas, namų ūkio darbams atlikti būdavo samdomi sunkiai pragyvenusios daržininkų šeimos nariai, taip pat gausių baudžiavinių valstiečių vaikai, ar laisvi išėiviniai žmonės²⁰³³. Šaltinių, liudijančių apie sodybose dirbusią laisvą dvaro šeimyną ar apie nelaisvuosius, tapusius daržininkais dar iki Trečiojo Lietuvos Statuto paskelbimo, turime labai nedaug. 1565 m. daržininkų

²⁰²⁵ Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje XVII amžiuje. P. 76

²⁰²⁶ Idem. Dvarų šeimos Lietuvoje XVI a. I p. P. 195.

²⁰²⁷ AGAD. F. 334. B. 382. L. 14–15.

²⁰²⁸ РИБ. Т. XX. Nr. 188. Sk. 251.

²⁰²⁹ LMAVB. RS. F. 43. B. 11995. L. 1v.

²⁰³⁰ Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. P. 49–50.

²⁰³¹ Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. P. 144; Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. P. 69.

²⁰³² Похилевич Д. Л. О.р. cit. P. 85.

²⁰³³ Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje XVI–XVII a. L. 73–74.

kategorija minima valdovo girininko Luko Lečko Gaideniškio dvaro inventoriuje²⁰³⁴, 1577 m. – Mikalojaus Radvilos Lipičnos dvare (Lydos paviete)²⁰³⁵. Laisvą dvaro šeimyną sutinkame nuo 1583 m. pasiturinčių bajorų namų ūkyje. Tais metais Jurgio Gardyno Merkinės dvaro sodyboje (Vilniaus paviete) dirbo „žmogus“ Jonas Stanislovaitis – samdinys ir to dvaro tįjūnas, bei trys moterės samdinės²⁰³⁶. Taip pat žinome, kad 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvaro sodyboje dirbo laisvos moterės: Elžbieta Šukaitė, dukra Agnieška, laisva, Jadvygėlė Gzyvilienė, laisva²⁰³⁷; kito jo Pašvitinio dvaro sodyboje – „dvaro moterės“: laisva Masiulė Macaitė su sūnumi Jurgeliu ir dukra Agnieška, jos vyras – laisvas, „žmogus ateivis“ (*przychodzi czlowiek*), taip pat Banisas, ir sena moterė Marina²⁰³⁸.

Kitas ryškus postūmis, po kurio nelaisvą šeimyną turėjo keisti samdoma šeimyna, buvo Trečiojo Lietuvos Statuto nurodymas. Pastebime, kad paisydami Statuto normų, bajorai dažnai savo šeimyną ima vadinti nebe nelaisvąja, bet dvaro šeimyna (šis terminas inventoriuose taikomas kartu ir padvarės bernams, ir sodybos šeimynykščiams, kai kada tik bernams, arba tik sodyboje gyvenusiems asmenims). Tačiau greičiausiai ne visais atvejais tokios dvaro šeimynos narių statusas pasikeitė. Disponavimą nelaisvaisiais ne tik XVI a. pabaigoje, bet ir XVII a. I p. liudija anksčiau minėti šaltiniai. Tai, jog bajoras nenorėjo to atsisakyti rodo ir tam tikros šaltiniuose užfiksuotos traktuotės. Pavyzdžiui, 1597 m. Jono ir Čėsnos Nekrošių Motėnų dvarelis (Veliunos valsčiuje) inventoriuje po klauzule *Budowania czeladzi dworney* surašomi padvarės bernų ir vieno daržininko šeimos trobesiai ir po to priduriama:

²⁰³⁴ LVIA. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060a. L. 15.

²⁰³⁵ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2069. L. 5v.

²⁰³⁶ LMAVB. RS. F. 256. B. 3397. L. 2.

²⁰³⁷ Tame dvare taip pat buvo šeimyna: bernas Urbanas Jonaitis, sūnūs Staniulis ir Stasiulis, dukra Zania; Banis Jokūbaitis su žmona Darata, dukros Liucė, Genulė, Aniulė, sūnūs Masiulis ir Jokūbas; Laurynas Jokūbaitis ir Aniulis Jokūbaitis, neturėję žmonių; Stasys Vaitiekaitis *Piekuriec* su žmona Darata, sūnūs Jasiulis, Juzefas, Petrusis, Mačiulis, dukra Uršulė; Banisas Urbzintis, laisvas žmogus, žmona Ona, dukra Darata; Laurynas Guzas, jo motina Eliula, dukra Kotryna; Mikšus, laisvas žmogus, žmona Jedziulė: IA. Nr. 42. Sk. 252.

²⁰³⁸ Tame dvare taip pat buvo daržininkai (*ogrodnicy dwa wolne*): Jonelis Melvidaitis su laisva žmona Kotryna; Jonelis Zomoitis, laisvas, žmona Margarita, trys sūnūs: Kristupas, Jurgelis, Valiulis: IA. Nr. 42. Sk. 253–255.

*Czieliadzi tego domu dworney niewolney 20*²⁰³⁹; 1647 m. Vladislovo Kęstorto, Žemaitijos iždininko, Varputinių dvaro (Vilkijos valsčiuje) inventoriuje šeimynykščiai vėlgi vardijami po klauzule *dvaro šeimyna*, tačiau po to minima, kad šeimynai duodama mėnesinė ir drabužiai²⁰⁴⁰. Kiti atvejai liudija, kad jei jie ir nebuvo vadinamai nelaisvaisiais, tačiau pažymima, kad jie maitinasi dvaro duona (tokia samprata paprastai būdavo taikoma nelaisviesiems): 1592 m. Kurtuvėnų dvaro²⁰⁴¹, 1616 m. Jono, Adomo ir Vaitiekaus Bortkevičių Kaltinėnų-Jaunodavos dvarelis²⁰⁴² ir 1643 m. Adomo Stankevičiaus Sraukoto dvaro inventoriuose minima šeimyna, kuri „maitinasi dvaro duona“, „dvaro maistu“²⁰⁴³. Itin aiškiai to meto bajorų požiūris į savo šeimynykščius atsiskleidžia 1594 m. Vitebsko vaivadijos medžioklio Stepono Luskino testamente: *А иж есть челядь дворная у дворе моем Добрине. Если бы которыи з нихъ буд мужского або белоголовского стану не похотели у дворе у сыновъ моихъ жыти, в томъ имъ волность токовую заховаю, иж сынове мои, пры которымъ хто зостати усхочет, не мають их неволити и у дворе ихъ у себе ховати, але ихъ, хто где захочет, за дворомъ на земли их посаживати маеть, запоможенъ имъ слушьное давши, которые место отчичов захованы быти мают. А если сынове мои, кому з нихъ што похочет съ челяди моее дворное служити, з двора не выступаючи, запоможеня дати им и на земляхъ ихъ осадити не хотели, тогда имъ вольность заховаю, где похочут ити и кому хотячи служить. <...> а челяди волное, мне з наиму служачої, до дворной челяди не складаю*²⁰⁴⁴. Vadinasi, net ir įsigaliojus Trečiajam Lietuvos Statutui, šeimynykščiai, priklausę dvaro šeimynai, nebuvo tėvoniai žmonės, kuriems buvo suteikta žemė. Minėtu atveju tik po pono mirties jo sūnūs galėjo tiems šeimynykščiams suteikti tokią laisvę. Šiame testamente atsiskleidžia ir kita – aukštesnė laisvės samprata – jei sūnūs jiems žemės nesuteiktų, tuomet

²⁰³⁹ LMAVB. F. 256. B. 3996. L. 1.

²⁰⁴⁰ XVII a. Lt. inv. Nr. 29. P. 143–145.

²⁰⁴¹ IA. Nr. 64. Sk. 329–334.

²⁰⁴² XVII a. Lt. inv. Nr. 13. P. 66

²⁰⁴³ LVIA. F. SA. B. 14661. L. 750–750v.

²⁰⁴⁴ Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі. Nr. 37. P. 209.

šeimynykščiai „turės laisvę” išeiti iš dvaro ir tarnauti, kam norės. Taigi, dvaro šeimynykščiai, esant gyvam Steponui Luskinui, praktiškai liko tokioje pat padėtyje, kaip nelaisvieji. Dar aiškiau tai parodo Stepono Luskino traktuotė, kad „laisva šeimyna”, jam tarnavusi kaip samdoma, šiai „dvaro šeimynai” nepriklauso.

Pastebėtina, kad laikotarpiu po Trečiojo Lietuvos Statuto net samdinys galėjo būti nelaisvasis – 1616 m. byla atskleidžia, kad Ž. Songaila leido savo nelaisvajam audėjui Stanislovui Barborevičiui išeiti kuriam laikui uždarbiauti. Tačiau, išėjęs iš dvaro, Ukmergės mieste jis vedė ir sugyveno vaikų, o pas savo poną nebegrižo. Šiuo aktu Ž. Songaila pardavė savo audėją su jo šeima J. Taujenskiui²⁰⁴⁵. 1638 m. Kristinos Suskienės nelaisva šeimyna samdininkavo pas kitą poną²⁰⁴⁶. 1586 m. Mikalojaus Janavičiaus nelaisva šeimynykštė siuvėja Ona su sūnumi Martynu tarnavo kitam ponui²⁰⁴⁷. 1598 m. bylos duomenimis, J. Silvestravičienės Pajūrio dvare samdinys, vedęs nelaisvą mergą, pažadėjo tarnauti kaip nelaisvasis (pažymima, kad jis iš pradžių tarnavo kaip laisvas, po 10 metų pabėgo)²⁰⁴⁸.

Kita vertus, kai kada šaltiniai liudija apie nelaisviesiems šeimynykščiams suteiktą žemę. 1596 m. ponios Onos Sadovskienės Nemenčinės dvaro inventoriuje minimas valakas žemės *pod czeladzią dworną*²⁰⁴⁹. 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvare minimi daržininkai (*zagrodnicy tego dworu albo czeladz dworna*), kurie nuo seno „ant margų pasodinti“²⁰⁵⁰.

Visgi dažniau tik XVII a. I p. šaltiniai liudija apie bajorų dvaruose dirbusius samdinius, kai kada nurodant ir jiems skiriamą užmokestį. 1611 m. Mikalojaus Miklaševičiaus namų ūkyje dirbo (kluone kūlė) samdinys Motiejus Papravičius²⁰⁵¹. 1612 m. Ašmenos žemės teisėjas Andrius Belikavičius

²⁰⁴⁵ LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 259. L. 618.

²⁰⁴⁶ LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 277. L. 660.

²⁰⁴⁷ LVIA. F. SA. B. 4605. L. 242.

²⁰⁴⁸ LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 213. L. 489.

²⁰⁴⁹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 7.

²⁰⁵⁰ <...> z dawna na tey powinosc przy miescie na morgach osadzoni: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 13.

²⁰⁵¹ LVIA. F. 21. B. 414. L. 5.

testamente pažymėjo, kad jis jokios nelaisvos šeimos neturi ir neturėjo, ir kad šeimynykščiai jam tarnauja savo gera valia (*Челеди тежъ у мене жадное невольное нетъ и не было, – которые кольвекъ мущизны и белыхъ головъ з челедей есть, то служатъ по доброй воли своей*)²⁰⁵². 1617 m. Simonas Vaitkevičius pas kaimynus buvo išleidęs užsidirbti drabužiams savo Ketinų dvaro šeimynykštę Kotryną Motiejaitę (ji prašė leisti tarnauti metus ar du, ponas leido, nes turėjo pakankamai šeimynykščių, tik nurodė, kad ji tarnautų netoliese; Kotryna ilgą laiką tarnavo Ringuvėnų dvare ir nenorėjo grįžti pas savo poną, jam pareikalavus)²⁰⁵³. 1624 m. Jokūbas Čechavičius buvo pasisamdęs Oną ir piemenį²⁰⁵⁴. 1634 m. Juozapas Saroka skundėsi, kad buvo išvestas jo samdinys, metams pasamdytas už 3 kapas lietuviškų grašių, savais drabužiais²⁰⁵⁵. 1635 m. Ariogalos tijūnas, Žemaitijos žemės teisėjas ir valdovo sekretorius Petras Šiukšta testamente nurodė, kad šeimynai turi būti užmokėta gelumbe (*zaplacono sukнем na barwę kupionym y nagrodzono bylo*) ir duota dalis gyvulių bei kumeliukų²⁰⁵⁶. 1638 m. Gabrieliaus Skeraičio urėdininkas Padubysio dvare buvo samdinys Adomas Gelgudas, kuris, neištarnavęs sutarto metų laiko, pabėgo su nelaisva merga²⁰⁵⁷. 1638 m. Regina Venckevičienė testamentu Gudiškių dvaro šeimynai išdalino arklių, karvių ir pinigų: Stanislovui – du arklius, pakinktus (*szor*) keturiems arkliams, 10 auksinų, statinę kviečių ir statinę rugių, Petruui – arklį su balnu, Jonui – kumelę su kumeliuku, jo žmonai Katrutei – karvę, dvi statines rugių, jų dukrai Jadvygai – karvę, *Urbuczki* – kumelę, jo žmonai Marutei – karvę, dvi statines rugių, mergai Zofijai – karvę, Kristinai, jos seseriai – karvę, Dasiulei – taip pat karvę, Grigučiui, jos broliui – vieną jautuką²⁰⁵⁸. 1644 m. Apolonica Bickevičienė (gyvenusi Žemaitijoje) testamentu nurodė sūnums po jos mirties savo dviems laisvoms mergoms – Alškai ir Daratai duoti po karvę, taip pat ir senai tarnybininkei Barborai, kuri buvo prie jos senelių, o šeimynykščiui

²⁰⁵² ABK. T. 20. Nr. 176. P. 233.

²⁰⁵³ LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 263. L. 630.

²⁰⁵⁴ LVIA. F. SA. B. 4620. L. 262.

²⁰⁵⁵ LMAVB. RS. F. 256. B. 3633. L. 1.

²⁰⁵⁶ VUB. RS. F. 7.B. 7/14459. L. 221–223.

²⁰⁵⁷ LMAVB. RS. F. 256. B. 4001. L. 1.

²⁰⁵⁸ LMAVB. RS. F. 256. B. 3831. L. 1.

Galickiui – sumokėti užtarnautus 16 kapų grašių²⁰⁵⁹. 1644 m. Samuelis Šeravskis testamentu savo šeimynykščiai Jokūbui Skrickiui už jo paslaugas užrašė 40 kapų grašių²⁰⁶⁰. 1644 m. teismo byloje minimas samdinys Steponas, anksčiau tarnavęs pas poną Goiževskį, o po to ponui Mikalojui Mostvilai (Girkų dvare, Ariogalios pavieta)²⁰⁶¹. 1644 m. Jokūbas Kompovskis testamente savo žmoną įpareigojo sumokėti samdiniams²⁰⁶². Apie dar XVI a. samdiniams mokėtą atlyginimą liudija 1579 m. Žemaičių vyskupijos vizitacija – klebonas Jurgis Jurgevičius, gyvenęs Ariogaloje, sakėsi samdiniui ir jo žmonai kasmet sumokantis 100 grašių ir duodantis drabužius, kitam samdiniui su žmona ir vaikais – 104 grašius ir drabužius²⁰⁶³.

Per visą aptariamąjį laikmetį tarp šeimynykščių buvo ir bajorų globotiniai²⁰⁶⁴, vadinami augintiniais. Kaip teigė D. Butėnas, į globą paimti laisvų žmonių vaikai išsaugodavo laisvę ir nebuvo laikomi tėvoniais²⁰⁶⁵. 1583 m. Stanislovas Vitkavičius pasakojo, kad buvo radęs prie kelio paliktą alkaną mažą mergaitę Margaritą, kurią pasiėmė į savo namus. Ji išaugo jo išlaikoma, ištekėjo už laisvo išeivinio žmogaus ir dabar, būdama laisva, kartu su vaikais, jam tarnauja. Bajoras pažymėjo, kad po jo mirties ji galės tarnauti kam nori²⁰⁶⁶. 1589 m. P. Šalkauskis (gyvenęs Ukmergės pavieta) skundėsi, kad nuo jo pabėgo augintinė (*wychowanicza z dzieczinstwa*) Elena Petraitė²⁰⁶⁷. 1596 m. nuo Teofilo Grinevskio pabėgo augintinė merga (*девка выхованая з детинства*) Zoska²⁰⁶⁸. Pagal 1624 m. teismo bylos duomenis, Zofijai Iličienei Milašiūnų dvaro sodyboje (Vilniaus pavieta) nuo mažens patarnaudavo jos augintinė merga (*девка дей се выхованка власная, которая деи еи з малых лет служыла и у нее се выховила и зросла*) Ona Jonaitė²⁰⁶⁹. Pagal 1642 m. šaltinį, Adomui Blinstrubui nuo mažens tarnavo augintinis Kazimieras Jucaitis

²⁰⁵⁹ VUB. RS. F. 7.B. 11/ 14463. L. 208

²⁰⁶⁰ VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 303.

²⁰⁶¹ VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 225v.

²⁰⁶² LVIA. F. SA. B. 14664. L. 202.

²⁰⁶³ Žemaičių vyskupijos vizitacija. P. 79.

²⁰⁶⁴ Aptariamuoju laikotarpiu egzistavo ir kita, teisinė globos instituto samprata – žr.: PLS. P. 296–298.

²⁰⁶⁵ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVII amžiuje. P. 73, 76.

²⁰⁶⁶ LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 118. L. 173.

²⁰⁶⁷ LIIR. F 4. B. 159. Nr. 141. L. 254.

²⁰⁶⁸ LVIA. F. SA. B. 4605. L. 112

²⁰⁶⁹ LVIA. F. SA. B. 4620. L. 560.

Čakaitis (*będac ja wychowanym <...> przez złe czasy z dziecinnych lat moich*)²⁰⁷⁰. 1646 m. S. Marcinkevičius testamente paliudijo, kad jo namuose patarnavo šeimynykštė Agutė Mykolaitė, kurią pasiėmė mirus jos tėvui ir motinai²⁰⁷¹.

Tuo tarpu didikų dvaruose XVI a. pab. „dvaro“ arba „palivarko šeimynos“ apibrėžtis reiškė tik tuos šeimynykščius, kurie prižiūrėjo gyvulių ir pieno ūkį. Tai buvo samdiniai, gavę užmokestį valgiu, apranga ir pinigais. Jie buvo valstietiškos kilmės, pavyzdžiui, šaltiniuose minima rykūnės ir piemenų laisva nuo prievolių žemė dvaro kaime²⁰⁷². Dvaro ar palivarko šeimyna buvo tik viena iš kelių kitų specializuotų šeimynų – pasak U. Augustyniak, Kristupo Radvilos namų ūkyje taip pat dirbo haidukų, virtuvės, arklidžių ir medžioklės šeimynos – iš viso apie 30 asmenų²⁰⁷³. Už žirgų priežiūrą atsakinga šeimyna buvo atskirta nuo gyvulius prižiūrinčios „palivarko šeimynos“ ir Leono Sapiegos Zelvės dvare²⁰⁷⁴. 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvaro inventoriuje tarp įvairios šeimynos (*rozney czeladzi*) vardijami daržininkas, sodininkas, du avių ganytojai (*owczarowi*), rykūnė, jos pagalbininkė ir piemenys²⁰⁷⁵. 1644 m. Mikalojaus Kiškos dokumente po klauzule „dvaro šeimyna“ vardijami įvairias funkcijas atlikę šeimynykščiai – viso 11 vienišų samdinių: kilimininkas (?) (*Kawrowi*), trimitininkas (*Trębaczowi*), taurininkas (*Kredencierzowi*), pataurininkis (*Kredencierzowi mnieyszemu*), rūsininkas (*Piwniczemu*), trys virėjai, kepėjas (*Piekarzowi*), virėjo padėjėjas (*Kuchakowi*)²⁰⁷⁶, (?) (*Zap[?]tnikowi*).

Taigi, dar XVI a. I p. aukščiausio kilmingųjų sluoksnio namų ūkiuose paprastai dirbo šeimyna, kurią sudarė laisvieji ar dalis jų. Pastebime, kad didikus nelaisvųjų instituto atsisakyti paskatino Valakų reformos nuostatai. Jau XVI a. pab. didikų namų ūkiuose dirbo atskiros specializuotos samdomos

²⁰⁷⁰ LVIA. F. SA. B. 14659. L. 573.

²⁰⁷¹ LVIA. F. SA. B. 14666. L. 398.

²⁰⁷² 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 18v.

²⁰⁷³ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 143.

²⁰⁷⁴ 1631 m. (*Ordynarie i zaplata czeladzi roznei dwornei staiennei i folwarkowej doroczne*): VUB. RS. F. 4. B. 1830. L. 19-20v.

²⁰⁷⁵ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 11.

²⁰⁷⁶ LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 98. L. 2.

šeimynos. Įsigaliojus Trečiajam Lietuvos Statutui, mažiau pasiturintys bajorai savo šeimyną pradėjo vadinti „dvaro šeimyna“, tačiau ne visuomet jos narių padėtis realiai pasikeitė. Šaltiniuose retai kada užsimenama apie „pasodinimą“ ant kaimo žemės. Samdiniai, kuriems mokamas užmokestis, daugiausiai minimi tik XVII a. I p. Anot D. Butėno, žemesnio socialinio statuso bajorijos dvaruose nelaisvosios šeimynos institutas ėmė nykti tik XVII a. II p., kuomet dėl karų ir ligų smarkiai nukentėjo dvarų ūkis, sumažėjo gyventojų skaičius ir dėl to itin pagreitėjo nelaisvųjų vertimo baudžiaviniais valstiečiais procesas²⁰⁷⁷.

5. DVARO ŠEIMYNOS STRUKTŪRA IR DYDIS

Analizuodami dvaro šeimynos struktūrą ir dydį, dėmesį sutelksime į bajorų dvaruose gyvenusių šeimyną laikotarpiu nuo Trečiojo Lietuvos Statuto priėmimo. Kyla klausimas, ar nuo tada sodyboje dirbo tik vieniši asmenys? Ar nepakito sodyboje gyvenusiųjų šeimynykščių ir bernų, įsikūrusių padvarėse, skaičius? Kiek ir kokios buvo daržininkų šeimos?

Kaip rodo bajorų dvarų inventoriai, XVI a. 9 deš. pab. – XVII a. I p. sodybose dirbo vieniši dvaro šeimynos asmenys. Neretai tai buvo moterė ir pora mergų: 1589 m. Stanislovo Burbos Luobos ir Gaurelių dvarelis sodyboje gyveno rykūnė Ona, mergos Zofija ir Liuca²⁰⁷⁸; 1597 m. Svirnų dvaro sodyboje – Zofija (*niewiasta*) su mergomis²⁰⁷⁹; 1632 m. Jono ir Mykolo Burbų Gaurelių dvaro sodyboje – Gendruta ir Darata Kovalaitės, Darata Godaitė, Elžbieta Butikaitė, Kristina Vengrinaitė, Ona Butikienė²⁰⁸⁰. Kitais atvejais minimos vienišos mergos ir bernai: 1583 m. Jurgio Gardyno Merkinės dvaro sodyboje (Vilniaus pavieta) – samdinys, dvaro tijūnas Jonas Stanislovaitis ir trys samdinės moterės²⁰⁸¹; 1637 m. Važinskio Padubysio Kaitulių dvare – Čeputis Menikaitis, Elžbieta ir Agnieška²⁰⁸².

²⁰⁷⁷ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVII amžiuje. P. 81–82.

²⁰⁷⁸ IA. Nr. 51. Sk. 290–292.

²⁰⁷⁹ IA. Nr. 123. Sk. 463–466.

²⁰⁸⁰ XVII a. LT. inv. Nr. 21. P. 118.

²⁰⁸¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3397. L. 2.

²⁰⁸² LMAVB. RS. F. 16. B. 20. L. 264–265.

Dažniausiai sodyboje gyveno vienišos moterės kartu su savo vaikais, taip pat mergos, neretai ir vienas ar keli vieniši bernai. 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvaro sodyboje dirbo laisvoji Elžbieta Šukaitė su dukra Agnieška ir laisva Jadvygėlė Gzyvilaitė²⁰⁸³, Pašvitinio dvaro sodyboje – laisvoji Masiulė Macaitė su sūnumi Jurgeliu ir dukra Agnieška, taip pat Banisas ir sena moterė Marina²⁰⁸⁴. 1589 m. Stanislovo Burbos Betygalos dvarelis sodyboje – rykūnė su sūnumi, moterė ir merga²⁰⁸⁵. 1591 m. Barboros Valentinienės Padubysio dvarelis sodyboje – Buizga Kachnaitė su sūnumi Banisu Buizgaičiu²⁰⁸⁶. 1593 m. Galinos Mažeikienės Butkiškių dvarelis sodyboje – Darata Jurgaitė su sūnumi Augustinu²⁰⁸⁷. 1596 m. Jono Petkevičiaus Panevėžiuko dvarelis sodyboje – rykūnė Zanela su dvejomis mergomis Uršule ir Elžbieta, Pradžino sūnus Stasiulis, Dvorančino sūnus Blažulis, Jadvygos sūnus Vaičiulis Nešukaitis²⁰⁸⁸. 1596 m. Lovo Vidiškio Vidiškių dvaro sodyboje – Darata Motiejaitė su sūnumi, merga Barbora latvė su trimis sūnumis Kristupu, Martynu, Jonu ir Ona Motiejaite²⁰⁸⁹. 1597 m. Jono ir Martyno Gavrilų Bajėnų dvarelis sodyboje – Makuta su trimis sūnumis: Adomu, Petru, Jurgučiu, taip pat merga Zofija, rykūnė Elena; Žeimių dvaro sodyboje – rykūnė Dania su sūnumis Urbanu ir Stanislovu, dukra Margarita, taip pat Ona Bušnia su dukromis Kotryna (ši atiduota poniai Šastokovienei) ir Agnieška, piemuo Martynas Skierelis²⁰⁹⁰. 1599 m. Simono Chludienio Vidogostės dvaro sodyboje (Minsko paviete) – moterė Marina su vaikais Petriuku ir Onyte (pažymėta, kad jie maži, iš kurių vienam buvo 8 metai), suaugusi merga (inventoriuje pridurta, kad tos moterės vyrų neturi ir neturėjo)²⁰⁹¹. 1600 m. Onos Tautvidienės Paverpenio dvaro sodyboje (Kražių valsčiuje) – Daca, Zoska, Zofija – motina su dviem sūnumis Gamuliu ir

²⁰⁸³ IA. Nr. 42. Sk. 252.

²⁰⁸⁴ IA. Nr. 42. Sk. 253–255.

²⁰⁸⁵ IA. Nr. 51. Sk. 293–294.

²⁰⁸⁶ IA. Nr. 55. Sk. 301–302.

²⁰⁸⁷ IA. Nr. 69. Sk. 345.

²⁰⁸⁸ IA. Nr. 102. Sk. 425–426.

²⁰⁸⁹ ABK. T. 14. Nr. 75. P. 540.

²⁰⁹⁰ IA. Nr. 112. Sk. 444–446.

²⁰⁹¹ ABK. T. 14. Nr. 87. P. 633–634.

Breziuliu²⁰⁹². 1605 m. Ambraziejaus Nacevičiaus Nacevičių „dvaro gryčioje“ gyveno bernai Jonelis ir Jokūbėlis, jo motina Jadvyga Nabia ir jos dukra Gendruta, kita merga Dosia Mačiulaitė, Petro sesuo, trečia merga Rožė Adomaitė²⁰⁹³. 1610 m. Ukmergės maršalkos Andriaus Žilinskio Jostkos dvarelio sodyboje dirbo piemuo Sokolikas, rykūnė Darata ir Zofija Marinaitė su dviem vaikais, Lokies dvarelyje – rykūnė Sonka, moteris (*niewiasta*) su dviem vaikais, piemuo Janiulis²⁰⁹⁴. 1632 m. Jono ir Mykolo Burbų Gaurės dvaro sodyboje plušo rykūnė Zaputa su keturiais sūnumis, moterė Kristina su sūnumi, moterė Magdelė Vengrinaitė su dukra, merga Anuchna Vengrinaitė, tįjūnas Jonas Stanelis, Jasiulis Stragaitis²⁰⁹⁵. 1643 m. Stepono Bilevičiaus Šaukoto dvaro sodyboje darbavosi rykūnė Zuzanka su sūnumi Jonu ir dukra Justina, piemuo Braziukas²⁰⁹⁶.

Minėti duomenys, liudijantys, kad sodyboje dažniausiai dirbdavo vienišos moterės su vaikais bei mergos, sutampa su Anzelmo Gostomskio patarimu, kad namų ūkyje turi būti laikoma nei daugiau, nei mažiau šeimynos, negu reikia, ir tai turi būti vienišos moterys bei neturtingi vaikai²⁰⁹⁷. Anot A. Vyčanskio, visoje Europoje šeimyną sudarydavo jauni 15–24 metų nesusituokę asmenys²⁰⁹⁸. LDK šaltiniuose po Trečiojo Lietuvos Statuto praktiškai nebekalbama apie sodyboje dirbusius susituokusius asmenis. Susituokę šeimynykščiai greičiausiai persikeldavo gyventi už bajoro sodybos, turėjo savo namų ūkį ir dirbo dvaro laukuose. Retai kada užsimenama, kad kuris sodyboje gyvenęs šeimynykštis buvo senas – minėtina tik Andriaus Bilevičiaus Pašvitinio dvaro sodyboje gyvenusi sena moterė Marina²⁰⁹⁹, o 1646 m. Kristupo Adamkavičiaus Čvlonskio dvaro sodyboje – akla senutė Paluta (*baba stara ślepa*)²¹⁰⁰.

²⁰⁹² LMAVB. RS. F. 256. B. 4083. L. 1.

²⁰⁹³ XVII a. Lt. inv. Nr. 5. P. 35.

²⁰⁹⁴ Ibidem. Nr. 7. P. 53–55.

²⁰⁹⁵ Ibidem. Nr. 21. P. 115–118.

²⁰⁹⁶ LVIA. F. SA. B. 14661. L. 297–298.

²⁰⁹⁷ Notaty Gospodarskie. P. 12.

²⁰⁹⁸ Wyczanski A. Rodzina w Europie w XVI – XVII wieku. P. 14, 30.

²⁰⁹⁹ IA. Nr. 42. Sk. 253–255.

²¹⁰⁰ LVIA. F. SA. B. 14667. L. 11.

Aukščiausiojo kilmingųjų sluoksniu dvaruose XVI a. pab. taip pat dirbdavo keli vieniši šeimynykščiai, pavyzdžiui Onos Radvilaitės Sadovskienės 1596 m. Nemenčinės dvaro sodyboje gyveno Margarita, Agnieška, Jokūbas Stanislovaitis ir Matulis Mališka²¹⁰¹. XVI a. pab. didikų specializuotą dvaro arba palivarko šeimyną sudarė tįūnas, rykūnė, pora jai padedančių mergų, keli piemenys, dažnai ir sargai. Kai kada prie šios šeimynos būdavo priskiriami žirgininkai (*masztalerzowi*). Šaltinių duomenys rodo, kad paprastai tai buvo vieniši jauni asmenys²¹⁰². Prie gyvulių priežiūros prisidėjo ir vaikai, pavyzdžiui, 1616 m. Ružanų dvaro palivarko šeimyną sudarė *dwornik*, tįūnas, rykūnė, dvi šeimynykštės ir dvi mažos mergaitės (*dziewcząt malych*)²¹⁰³; 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro Rusinovo palivarke dirbo du sargai, rykūnė, jos pagalbininkė, du piemenys ir vienas mažas piemenukas²¹⁰⁴. Tokios gyvulius prižiūrinčios šeimynos nebuvo gausios – nuo vieno iki 7, bet dažniau 2 – 4 asmenys.

Kaip pastebime iš pavyzdžių, LDK bajorų sodyboje dažnai gyvendavo 2–4 šeimynykščiai, kitur – iki 8 ar 13. Lenkijos tyrėjų duomenimis, XVI a. lenkų bajorų dvaruose dirbo 5–6, XVII a. I p. – 3–5 samdiniai²¹⁰⁵. Samdinių skaičius paprastai siejamas su gyvulių ūkio dydžiu²¹⁰⁶. Anot A. Izydorčyk-Kamler, lenkų bajorų dvaruose samdiniai daugiausia būdavo vyrai, reikalingi

²¹⁰¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3409. L. 6.

²¹⁰² 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare „palivarko šeimyna“: piemuo Borisas, kuris vasaromis ganė ir žiemą šėrė galvijus, kartu su motere; Derazos palivarke – tik tįūnas, kuris prižiūrėjo kluoną ir žąsis; Ostrovo palivarke – tįūnas, rykūnė, merga, mergaitė (*dziewczyna*), kuri ganė veršiukus, ir merga prie rykūnės: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 9, 11v, 13; 1616 m. Ružanų dvare „palivarko šeimyna“: *dwornik*, tįūnas, rykūnė, dvi šeimynykštės ir dvi mažos mergaitės: VUB. RS. F. 4. B. 36891(A – 3994). L. 5v.; 1619 m. Jono Alberto Radvilos Geranainių-Subatniko dvare – tįūnas ir rykūnė: XVII a. Lt. inv. P. 80; 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro Rusinovo palivarke „palivarko šeimyna“: du sargai, rykūnė, jos pagalbininkė, du piemenys ir vienas mažas piemenukas: VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 58; 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare – tįūnas, rykūnė ir piemuo: AGAD. AR. DZ. XXV. B. 3596. L. 9; 1628 m. Radvilų Postavų „dvaro šeimyna“: tįūnas ir rykūnė: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 8; 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvare – rykūnė su dviem padėjėjomis (*podrykunianek*), tįūnas, žirgininkas: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 13–13v.; 1639 m. Žygimanto Karolio Radvilos Berezoveco dvare – tįūnas, rykūnė su *podrykunianka*, piemuo: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 81. L. 9.

²¹⁰³ VUB. RS. F. 4. B. 36891(A – 3994). L. 5v.

²¹⁰⁴ VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 58.

²¹⁰⁵ Kuklo C. Wielkość i struktura gospodarstwa domowego. P. 169.

²¹⁰⁶ Izydorczyk-Kamler A. Praca najemna na wsi Małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. // Kwartalnik historyczny. R. XCVII. Nr. 12. Warszawa. 1990. P. 29; Kaser K. Op. cit. P. 55.

darbams gyvulių ūkyje ir laukuose²¹⁰⁷. LDK kontekste tokią įžvalgą pateikė V. Pičeta, pasak kurio, neauginant gyvulių, šeimynai nebuvo ką veikti²¹⁰⁸. Tačiau tokią poziciją reiktų labiausiai sieti su specializuota XVI a. II p. – XVII a. I p. didikų „dvaro šeimyna“ ar „palivarko šeimyna“, atsakinga tik už gyvulių ūkį. Nes, kaip matysime, dvaro šeimynykščių funkcijos buvo labai įvairios ir neapsiribojo gyvulių ūkio priežiūra.

Šaltinių analizė rodo, kad padvarėse gyvenusių bernų šeimų, kurios nebeįvardijamos kaip nelaisvos, skaičius XVI a. pabaigoje paprastai nebuvo didelis. Viena šeima gyveno 1598 m. Jurgio Juškevičiaus Liaudos dvare, Vilniaus paviete²¹⁰⁹. Po dvi bernų šeimas buvo 1594 m. Elžbietos Kęstartienės Dubėnų²¹¹⁰, 1596 m. Lovo Vidiškio Vidiškių²¹¹¹, 1597 m. Stanislovo Siravičiaus Ketūnų dvaruose²¹¹². Trys bernų šeimos paminėtos 1590 m. Kristupo ir Aleksandro Slušų Naujadvario dvare, Minsko paviete²¹¹³, 1600 m. Onos Tautvydienės Paverpenio dvare (Kražių valsčiuje)²¹¹⁴. Keturios šeimos – 1594 m. Aleksandro Chodkevičiaus Lyduvėnų dvare, Žemaitijoje²¹¹⁵. Išskirtinis šiuo požiūriu buvo 1597 m. Adomo Bilevičiaus Biliūnų dvaras, kuriame buvo įsikūrusios šešios bernų šeimos²¹¹⁶. Dar daugiau bernų buvo

²¹⁰⁷ Izydorczyk-Kamler A. Op. cit. P. 29.

²¹⁰⁸ Пичета В. Op. cit. P. 159.

²¹⁰⁹ Šeimyna, gyvenanti padvarėje: Mikalojus Jokūbaitis su žmona Agnieška, sūnumi Joneliu, dukra Darata ir Makuta: LMAVB. RS. F. 256. B. 3968. L. 1.

²¹¹⁰ Pirmoje padvarėje – bernas Baniulis Einaitis su žmona Jadvyga, seserimi Aliule Einaitė; antroje padvarėje – bernas Bartlomėjus su žmona Ona, sūnumi Mykolu: ABK. T. 14. Nr. 64. P. 500.

²¹¹¹ ABK. T. 14. Nr. 75. P. 540.

²¹¹² *Невеста* Kaca su dukra Magreta, sūnumi Kristupu *на кгрунте седятъ*; bernas Martynas Ščepaitis su žmona Darata ir jo keturiomis dukromis Barbora, Zoputa, Gendruta, Anuta iš pirmos santuokos: ABK. T. 14. Nr. 81. P. 600.

²¹¹³ Bernai: Griškus su žmona, sūnumis Vasku ir Radku, trimis dukromis; bernas Ivanecas su žmona, sūnumis Vasku ir Fedku, dvejomis dukromis; audėjas Vaskus Chromius su nelaisva žmona Marija: ABK. T. 14. Nr. 39. P. 363.

²¹¹⁴ Bernai: Mačiulis Petraitis su žmona, dvejais sūnumi Jurgiu ir Mikalojumi; Jasiulis Jurgelaitis su žmona Elena, dvejomis dukromis Polone ir Liuce; Martynas Gričaitis su žmona Zapiela, motina Zopute, sūnumi Jakučiu: LMAVB. RS. F. 256. B. 4083. L. 1.

²¹¹⁵ *Czeladź dworna imenia Lidowianskiego, która mieszka osobliwie domami swemi na gruncie Lidowianskim, podle dworu*: Jonas Vilmataitis su žmona Darata, sūnumis Urbanu, Petru, Kasparu, Vaitiekumi; Jokūbas Mikutaitis su žmona Kasiuta; Jokūbas Povilaitis Sielava su žmona Margarita; Jonas Mikutaitis su žmona Elžbieta, sūnumi Kasparu: ABK. T. 14. Nr. 61. P. 491.

²¹¹⁶ Pirmas bernas Jesiulis Čepavičius su žmona ir 5 vaikais: Stasiuliu, Barbora, Margarita, Gendruta, Ščastna; antra našlė Jurgienė su sūnumi Vaičiuliu ir dukra Elžbieta; trečias Basiulis su žmona ir dukra Zaputa; ketvirtas Banisas Baranas su žmona ir sūnumis Mikalojumi ir Valiuliu, dukra Kristina; penktas Jesiulis Pekaravičius su žmona ir sūnumi Jokūbu; šeštas Motiejus, laisvas žmogus, su žmona ir sūnumis Vaitiekumi ir Jekučiu, dukromis Gendruta, Barbora: IA. Nr. 116. Sk. 451–453.

stambiuose itin pasiturinčių dvaruose, pavyzdžiui, 1595 m. Vaitiekaus Radziminskio Taujėnų dvare – 7 bernų šeimos²¹¹⁷.

Šiose padvarėse pasitaikydavo ir nepilnų šeimų – 1596 m. Jono Burbos Gervydo Pavandenės dvare (Karklėnų valsčiuje) be penkių pilnų šeimų atskirai gyveno Magdalena su sūnumis Jurgučiu, Matučiu, Vaitiekumi, taip pat vienišas Stasiulis Vaitiekaitis, du broliai Tomašas ir Venckus Židelaičiai²¹¹⁸. 1597 m. Stanislovo Siravičiaus Ketūnų dvare – Kaca su dukra Magreta ir sūnumi Kristupu²¹¹⁹. 1597 m. Adomo Bilevičiaus Biliūnų dvare – našlė Jurgienė su sūnumi Vaičiuliu ir dukra Elžbieta²¹²⁰. Kiti šaltiniai liudija apie antrą kartą sudarytą santuoką, pavyzdžiui, minėtame 1597 m. Stanislovo Siravičiaus Ketūnų dvare bernas Martynas Ščepaitis gyveno su žmona Darata ir su savo keturiomis dukromis – Barbora, Zoputa, Gendruta ir Anuta, sugyventomis su pirmąją žmona²¹²¹. Itin retai šaltiniuose užsimenama apie kitus kartu gyvenusius giminaičius – 1594 m. Elžbietos Kęstartienės Dubėnų dvare po vienu stogu glaudėsi bernas Baniulis Einaitis su žmona Jadvyga ir seserimi Aliule Einaite²¹²²; 1600 m. Onos Tautvydienės Paverpenio dvare (Kražių valsčiuje) Martynas Gričaitis gyveno su žmona Zapiela, sūnumi Jakučiu ir motina Zopute²¹²³.

Daržininkų šeimų žemesnio kilmingųjų sluoksnio dvaruose XVI a. pab., matyt, nebuvo daug, nes šiuo laikmečiu jos nėra dažnai minimos. Turimais duomenimis, 1597 m. Jono ir Martyno Gavrilų Bajėnų dvarelyje buvo dvi daržininkų šeimos; Žeimių dvare – trys²¹²⁴. XVII a. I p. pasitaikydavo viena ar daugiau daržininkų šeimų. Viena šeima buvo 1631 m. Martyno

²¹¹⁷ IA. Nr. 79. Sk. 367–368.

²¹¹⁸ IA. Nr. 96. Sk. 409.

²¹¹⁹ ABK. T. 14. Nr. 81. P. 600.

²¹²⁰ IA. Nr. 116. Sk. 451–453.

²¹²¹ ABK. T. 14. Nr. 81. P. 600.

²¹²² ABK. T. 14. Nr. 64. P. 500.

²¹²³ LMAVB. RS. F. 256. B. 4083. L. 1.

²¹²⁴ Bajėnų dvare: Banis Jodis su žmona Agnieška, sūnumis Jonu, Petru, Laurynu, dukra Darata (turi kumelę); Kasparas Jacevičius su žmona Barbora; viena merga Barbora; Žeimių dvare: Kasparas Narušaitis su žmona Kotryna (turi kumelę); Jonas Zydelis su žmona Jadvyga, sūnumis Grigu ir Macėjumi, dukra Kotryna (turi kumelę, „ir ta iš dvaro duota“); Pečiulis su žmona Agnieška, sūnumis Kriščiumi ir Valiuku, dukromis Makuta ir Aliule (turi kumelę): IA. Nr. 112. Sk. 444–446.

Psarskio Daustrų dvare, Beržėnų valsčiuje²¹²⁵, 1644 m. Gardų dvare, Kražių valsčiuje²¹²⁶. Trys daržininkų šeimos minimos buvusios 1632 m. Jono bei Mykolo Burbų Gaurelių dvare²¹²⁷. 1645 m. Ukmergės vaiskio Chvalibogo Lvovičiaus Gumiltėnų (*Złotoryia Gunieltany*) dvare buvo įsikūrusios penkios šeimos²¹²⁸. Didesnis daržininkų šeimų skaičius pastebimas stambiuose didikų dvaruose, pavyzdžiui, septynios šeimos buvo įsikūrusios 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro Andriuševo palivarke, Lydos paviete²¹²⁹, aštuonios – 1606 m. Ageniškio dvare²¹³⁰ (tiek daržininkų šeimų buvo ir 1629 m. Jono Ptako Nočios dvare²¹³¹), devynios – 1611 m. Kristupo Radvilos Karakutos dvare, Gardino paviete²¹³².

Taigi, bajorų sodyboje gyvenusią dvaro šeimyną po Trečiojo Lietuvos Statuto, kaip ir anksčiau, nelaisvosios šeimynos atveju, paprastai sudarė vienišos moterės kartu su savo vaikais, taip pat mergos, neretai ir vienas ar keli vieniši bernai. Šiuo laikmečiu praktiškai nebepasitaikydavo namų ūkyje dirbusių sutuoktinių. Susituokę šeimynykščiai greičiausiai persikeldavo gyventi už bajoro sodybos, turėjo savo namų ūkį ir dirbo dvaro laukuose. Pora atvejų liudija, kad sodyboje kai kada pasilikdavo susenusios moterės. Dažnai namų ūkyje dirbo tik du–keturi šeimynykščiai, padvarėse gyvendavo viena–trys bernų šeimos. Analizuotų šaltinių duomenimis, stambesniuose dvaruose šeimynykščių skaičius sodyboje siekdavo trylika, bernų šeimų – septynias. Šios šeimos buvo branduolinės, kai kada nepilnos. Netekus sutuoktinio, būdavo tuokiamasi antrąsyk. Retai kada kartu gyvendavo vienas iš sutuoktinių tėvų, brolis ar sesuo. Daržininkų šeimos šaltiniuose imtos dažniau minėti tik

²¹²⁵ Jurgis Mikutaitis su žmona Darata, su jų sūnumi ir dukra ir su kitu sūnumi Mikalojumi Mikutaičiu: LVIA. F. SA. B. 14659. L. 736–736 v.

²¹²⁶ *Zagrodnik* Jasiulis Grazaitis su žmona Barbora, sūnumis Stanislovu ir Vaičiuliu: LMAVB. RS. F. 37. B. 1623. L. 4.

²¹²⁷ Pauliukas su Mačiuliu Strogaičiai su žmonomis ir vaikais; Venclavas Mežaitis, malūnininkas, su žmona ir vaikais: XVII a. LT. inv. Nr. 21. P. 118.

²¹²⁸ LVIA. F. SA. B. 14667. L. 704.

²¹²⁹ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 33v.

²¹³⁰ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 74.

²¹³¹ *Ogrodnicy*: Krysiulis Jasiukevičius, aludaris Palukas, Mykolas, Šimelis, Jonukas, Kriščiukas, Andrius, Matukas: LMAVB. RS. F. 264. B. 1192. L. 2.

²¹³² *Ogrodniki*: malūnininkas Kudra; Griškus Zavalenkus, Jonas Dudka, Jokūbienė Zavalenkienė (*Jakubowa Zawalękowa*), kepėjas Stasys, vežikas Vaskus, Timošas Siemionas ir Pauliukas (gyveno kartu), Steponas Denidavičius, Ilijašas Piekarcavičius: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1635. L. 10v.

XVII a I p. Dvare būdavo įkurdintos viena-trys daržininkų šeimos, tik stambiuose didikų dvaruose – iki devynių.

6. TARNŲ IR ŠEIMYNYKŠČIŲ FUNKCIJOS BAJORŲ NAMŲ ŪKYJE

Dar antikos laikais buvo suvokiama, jog žmogus gali rūpintis aukštesniais dalykais – viešaisiais reikalais – tik tuomet, kai jo kasdieniais poreikiais pasirūpina kiti. Tie „kiti“ visais amžiais buvo „namų ūkio įnamiai“, dirbę vien tik tenkindami savo ir savo šeiminių gyvybines reikmes, o mainais už vartojimą palikę šeiminiui laisvę skleisti jo potencialiam produktyvumui²¹³³. Kilmingųjų namų ūkyje tiek gyvybiškai svarbius, tiek kitus darbus atlikdavo įvairioms socialinėms kategorijoms priklausę tarnai ir šeimynykščiai. Šiame tyrime analizuosime bajorų dvarų sodyboje gyvenusių ir dirbusių tarnų bei šeimynykščių ūkines funkcijas, neįtraukiant istoriografijoje išnagrinėtos plataus spektro tarnybininkų veiklos. Kai kuriais atvejais aptarsime ir asmenų, kurie gyveno už sodybos tvoros, darbus, atsižvelgiant į jų reikšmę aprūpinant namų ūkį²¹³⁴.

Sodyboje gyvenęs bajoriškos kilmės urėdininkas (*вradникъ*) ar vietininkas (*наместникъ*) (pastarasis terminas labiau būdingas XVI a. I p.) vykdė viso dvaro administravimą, jo kompetencija dvaro valdyme buvo didžiausia²¹³⁵. Išskirtiniais atvejais žemesnio sluoksnio bajorai savo dvarą patikėdavo prižiūrėti ne kilmingajam, bet valstiečiui samdiniui. Pavyzdžiui, 1638 m. Gabrieliaus Skeraičio samdinys urėdininkas Adomas Gelgudas, dar neištarnavęs sutarto metų laiko (už kurį jau buvo gavęs užmokestį), pabėgo iš Padubysio dvaro su nelaisva merga²¹³⁶. Urėdininko funkcijas aiškiai apibūdina apie lenkų bajorų namų ūkį rašęs Anzelmas Gostomskis. Pasak jo, urėdininkas turi anksti keltis ir prižiūrėti, kad šeimyna atsikeltų anksti, turi sudaryti

²¹³³ Arendt H. Žmogaus būklė. Iš anglų k. vertė A. Radžvilienė, A. Šliogeris. Vilnius. 2005. P. 84, 86.

²¹³⁴ Dambrauskaitė N. Ką sutiktume pravėrę bajoro sodybos vartus? Tarnai ir šeimynykščiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namų ūkyje XVI amžiuje ir XVII amžiaus pirmoje pusėje. // Lietuvos istorijos studijos. T. 34. Vilnius. 2014. P. 19.

²¹³⁵ Kasperczak S. Op. cit. P. 218.

²¹³⁶ LMAVB. F. 256. B. 4001. L. 1.

šeimynos asmenų ir mokėjimo jiems registrą, prižiūrėti, kad būtų laikoma tik tiek šeimynos, kiek reikia, kartu su dvarioke (*dworka*) rūpintis, kad ponas turėtų vištų, žąsų, šviežių kiaušinių, kaplūnų, ėriukų, paršelių, veršiukų, kastruotų avinų, taip pat daržovių, šaknelių ir kitų produktų virtuvei²¹³⁷. Svarbios urėdininko funkcijos – pajamų registrų sudarymas, nelaisvosios šeimynos priežiūra – užfiksuota XVI a. I p. aukščiausio visuomenės sluoksnio dokumentuose²¹³⁸. Urėdininko kompetencijos bajorų namų ūkyje atsiskleidžia teismų bylų aktuose. Pagal 1541 m. bylą, Vilniaus pavieto bajoro Jono Vaišnoravičiaus vietininkėlis (*наместничок*) saugojo raktus. Bajoras skundėsi, kad šis jo vietininkėlis buvo sumuštas ir dėl jo nebuvimo padaryta daug žalos (*врядником былъ и ключы в себе мель, шкоды немалые в небытности его поделаны*)²¹³⁹. 1541 m. byloje minima, jog Simono Stepanavičiaus (gyvenusio Vitebsko paviete) dvaro vietininkas stengėsi apsaugoti pono turtą – supratęs, kad užpulta pieva, pats į ją nuėjo ir reikalavo užpuolikų iš jos išeiti ir nebedaryti žalos²¹⁴⁰. Iš 1551 m. bylos žinome, kad kunigaikščio Bogdano Puzino Darovsko dvarelis vietininkas Eustachijus parduodavo javus²¹⁴¹. Be tokių funkcijų, urėdininkai gabendavo ponų laiškus – 1551 m. Grigorijaus Chodkevičiaus žmona Dailidžių urėdininką Joną Mikolajevičių su kai kuriais laiškais buvo pasiuntusi pas savo vyrą. Tačiau Jonas Mikolajevičius su tais laiškais pasiuntė savo pusbernį Miskų Boguševičių, o pats keliavo kitur²¹⁴². Pasak U. Augustyniak, didikų namų ūkiuose viršutiniam tarnų sluoksniui priklausė ir ochmistras, dar vadinamas vyresniuoju kamariniu (*starszym pokojowym*) ar dvaro maršalka (pastarasis terminas atsirado XVII a. II p.), kuris turėjo prižiūrėti virtuvę, rūšį, arklides, šeimyną. Tyrėja šias ochmistro funkcijas prilygina pakamario veiklai valdovo dvare. Didikų namų ūkiuose aukštą poziciją užėmė ir iždininkas, išmokėdavęs tarnams užmokestį, buvęs atsakingas už išdą: paveikslus, audinius ir kitus

²¹³⁷ Notaty Gospodarskie. P. 6, 12, 52.

²¹³⁸ 1546 m. Vilniaus vyskupo Jasinskio nurodymai: Registry gospodarcze Józefa Jasińskiego. L. 359.

²¹³⁹ LM. TBK 10. Nr. 178. P. 114.

²¹⁴⁰ LM. TBK 6. Nr. 282. P. 200.

²¹⁴¹ LVIA. LM. Nr. 237. L. 177.

²¹⁴² Ibidem. L. 510.

daiktus, taip pat už arsenalą ir biblioteką. Jo žinioje buvo visa ekonominė politika, kurią vykdė prižiūrimas pono²¹⁴³. Tokios aukščiausio kilmingųjų sluoksnio namų ūkyje veikusių dvaro maršalkų, ekonomų, išdininkų, taip pat paiždininkų, sekretorių funkcijos jau yra aptartos didikų socialinio namų ūkio tyrimuose²¹⁴⁴.

Žemesnei tarnų kategorijai priklausė urėdininkui pavaldus tijūnas (*тивунъ*)²¹⁴⁵. Jo vaidmenį akcentuoja 1544 m. valdovo nuostatai, kurie skelbė, kad *dvare* nesant ponui, jam skirtas šaukimas į teismą turėjo būti įteiktas jo urėdininkui, tijūnui arba rykūnei²¹⁴⁶. Tokia šių trijų tarnų svarba atsiskleidžia ir bajorijos dokumentuose²¹⁴⁷. Kai kada urėdininko ir tijūno pareigas atlikdavo netgi tas pats asmuo – 1592 m. Merkelio Šemetos Jauniškės dvare, Kražių valsčiuje, *урадник и тивун того двора*, vazniui atvykus, aprodė, kiek buvo javų²¹⁴⁸. Tijūnu būdavo baudžiavinis valstietis, nelaisvasis ar laisvasis šeimynykštis²¹⁴⁹, padvarės bernas²¹⁵⁰, kelio bajoras²¹⁵¹. Pasak E. Saviščevo, tijūnas vadovavo dvaro ūkiui bei prižiūrėjo valdinių prievolių atlikimą²¹⁵². Jis reguliuodavo javų sėjos apimtis²¹⁵³, buvo atsakingas už iškultus javus²¹⁵⁴, pats juos veždavo į turgų parduoti²¹⁵⁵, prisidėdavo prie šieno ruošimo pievoje²¹⁵⁶.

²¹⁴³ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 142–143.

²¹⁴⁴ Saviščevas E. Tarnybininkai; Ragauskienė R. LDK kancleris M. Radvila Rudasis; Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła ir kt.

²¹⁴⁵ E. Saviščevas atkreipia dėmesį, kad tijūno sąvoka tuometinėje visuomenėje buvo nevienareikšmė – tijūnais buvo vadinami ir bajoriškos kilmės asmenys, vykdę labiau savarankiškas pareigas – Žemaitijoje jiems buvo pavaldūs vietininkai; Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 212. Kitose LDK teritorijose tijūno reikšmė menko, XVI a. II p. vietoje jų šaltiniuose minimi vaitai: Леонтович Ф. И. Крестьянский дворъ. P. 289.

²¹⁴⁶ РИБ. Т. 30. Nr. 2. Sk. 128–129. Panaši nuostata įrašyta ir Pirmojo Lietuvos Statuto išplėstinėje redakcijoje – žr.: PLS. VI sk. 3 str. P. 180.

²¹⁴⁷ 1551 m. kunigaikštienės Nastasijos Sanguškienės Mirominsko dvaro sodyboje (vietininkas, tijūnas, rykūnė ir šeimyna): LVIA. LM. Nr. 237. L. 209. Taip pat žr.: 1551 m. kunigaikščio Bogdano Puzino Darovsko dvaro sodyboje (vietininkas Ostapkus, tijūnas Senca): LVIA. LM. Nr. 237. L. 177.

²¹⁴⁸ IA. Nr. 61. Sk. 319.

²¹⁴⁹ Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje XVII amžiuje. P. 77.

²¹⁵⁰ 1592 m. Jono Skaševskio Kurtuvėnų dvare: (tijūnas bernas Petrelis, gyvenęs padvarėje su šeima): IA. Nr. 64. Sk. 334; 1645 m. Stanislovo Kęstorto Kalnėnų dvare (tarp *czeladzi dworney y ogrodnikow* minimas *civuniec* Stasiulis Maciulaitis su žmona): LVIA. F. SA. B. 14666. L. 62v.

²¹⁵¹ 1554 m. Elžbietos Rodevičienės Šalčininkų dvare (tijūnas kelio bajoras Jonelis Juchnavičius): LMAVB. RS. F. 256. B. 2347. L. 2.

²¹⁵² Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 217.

²¹⁵³ ABK. T. 14. Nr. 43. P. 379.

²¹⁵⁴ ЛМ. Кн. переписка 3. P. 60.

²¹⁵⁵ Valentino Jomantavičiaus tijūnas pono pavedimu veždavo į turgų parduoti javus, tačiau gautus pinigus pragerdavo arba susimokėdavo savas skolas: LIŠ. T. 1. Nr. 219. P. 181.

Neretai tijūnas atliko ir namų sargo vaidmenį – 1551 m. Marijos Martynienės Kairianskių dvaro tijūnas Sorgelis išgirdęs šaršalą arklidėje, ėjo patikrinti, kas vyksta, ir aptiko vežiką, vagiantį žirgus²¹⁵⁷. 1582 m. Jono Levkavičiaus (gyvenusio Minsko pavieta) tijūnas Vasilijus Ovdejevičius stengėsi atgrasyti užpuolikus, kad jie nedarytų žalos²¹⁵⁸. 1558 m. Grigorijaus Markavičiaus Balios dvaro sodyboje, kuomet nebuvo nei pono, nei urėdininko, tijūnas, pastebėjęs degantį kluoną, norėjo bėgti jį gesinti, tačiau pabūgo ginkluotų užpuolikų²¹⁵⁹. Dažnai tijūnas informuodavo dvaro šeimininkus apie įvykdytą užpuolimą ir buvo svarbus liudytojas siekiant ponui atsisteisti už tokio užpuolimo metu padarytą žalą²¹⁶⁰. Jam būdavo suteikiamos ir kitos funkcijos, rodančios pasitikėjimą juo – tijūnas laikydavo raktus (greičiausiai nuo svirnų, klėčių, rūšių)²¹⁶¹, savo skrynioje saugodavo pono pinigus²¹⁶². 1605 m. Nocevičių dvaro Maišiagolėlėje (Kauno pavieta) inventorių atskleidžia, kad tijūnas buvo atsakingas už gryčioje laikytas daržoves ir kitus daiktus (*za wiadomoscią ciwunową*)²¹⁶³. 1639 m. ir paties Jonušo Kiškos Krivičių dvaro sodyboje, Ašmenos pavieta, dirbęs tijūnas buvo atsakingas už pono turtą – turėjo raktus nuo svirno (*W swirnie za kluczem u ciwuna*)²¹⁶⁴. Tačiau kitais atvejais, XVI a. II p. – XVII a. I p. didikų namų ūkiuose tijūno funkcijos nebuvo tokios svarbios. Jis priklausė dvaro šeimynai ir tebuvo atsakingas už gyvulių²¹⁶⁵ bei daržų priežiūrą. Pavyzdžiui, Radvilų Postavų dvare tijūnas kartu

²¹⁵⁶ 1541 m. ponios Jokūbienės, Andriaus Jokūbaičio Montautavičiaus motinos, tijūnas kartu su valkiniais žmonėmis buvo sumuštas pievoje: LM. TBK. 10. Nr. 225. P. 141.

²¹⁵⁷ LVIA. LM. Nr. 237. L. 322v.–323.

²¹⁵⁸ ABK. T. 36. Nr. 293. P. 245.

²¹⁵⁹ LDK kasd. gyv. P. 268.

²¹⁶⁰ LM. TBK 10. Nr. 91. P. 65; Nr. 225. P. 141; ABK. T. 18. Nr. 82. P. 65; ABK. T. 21. Nr. 393. P. 250.

²¹⁶¹ 1519 m. Teodoro Sviatošo dvare: ПИБ. Т. 20. Nr. 72. Sk. 1331; 1547 m. valdovo dvarionio Borkos Žabos Mitkavičių dvare: LM. TBK 19. Nr. 69. P. 97; 1557 m. Marijos Tarusienės Meliaškavičių dvare: ABK. T. 21. Nr. 393. P. 250.

²¹⁶¹ IA. Nr. 64. Sk. 334.

²¹⁶² LM. TBK. 6. Nr. 325. P. 227.

²¹⁶³ XVII a. Lt. inv. Nr. 5. P. 46.

²¹⁶⁴ Siedziby Kiszaków i Radziwiłłów. P. 69–72.

²¹⁶⁵ 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvare (*Bydło, wedlug powiesu ciwona*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 8.

su rykūne turėjo rūpintis daržų užsodinimu ir priežiūra bei virtuvėje nesunaudotų perteklinių daržovių pardavimu (su urėdininko žinia)²¹⁶⁶.

Namų ūkio priežiūros funkcijas kai kada atliko raktininko (*ключник*) ar raktininkės (*ключница*) pareigas turėję nekilmingas tarnas ar tarnaitė. Pastebima, kad XVI a. I p. viename pasiturinčio bajoro namų ūkyje dirbdavo ir vietininkas, ir tijūnas, ir raktinininkas. Tokiais atvejais kai kurios raktininko ir tijūno funkcijos sutapdavo. Pavyzdžiui, 1547 m. Borkus Žaba skundėsi dėl Mitkavičių dvaro užpuolimo, raktų iš tijūno ir raktininko atėmimo bei kito vietininko, tijūno ir raktininko paskyrimo²¹⁶⁷. Kitos teismų bylos išsamiau atskleidžia raktininko kompetenciją – 1546 m. Mykolas Jepimachas skundėsi, kad jo raktininkas Michalecas, kurį jam dovanojo motina ir kuris jam tarnavo nuo penkiolikos metų, turėdamas raktus nuo viso turto: privilegijų (tam tikra prasme – archyvo)²¹⁶⁸, aukso, sidabro, drabužių ir šventenybių (čia greičiausiai kalbama apie raktus nuo skrynių ir nuo kamarų, svirnų ar klėčių, kur buvo laikomas svarbiausias turtas), kas buvo „jo rankose“, padaręs didelę žalą, pabėgo²¹⁶⁹. 1538 m. akte minima, kad raktininkas turėjo raktus nuo pastatų, kuriuose buvo saugomas midus bei maisto produktai²¹⁷⁰. Pasak F. Leontovičiaus, platesnė raktininko kompetencija būdavo tuose namų ūkiuose, kuriuose jie būdavo vietoje tijūno²¹⁷¹. 1542 m. byla liudija apie raktininko tvarkymąsi namų ūkyje, kuomet nebuvo šeimininko: joje minima, kad užmuštas kelio tarnas buvo atvežtas į sodybą ir, kadangi pono nebuvo, kūną norėta palikti raktininkui, tačiau šis jo nepriėmė²¹⁷². Tarnaičių raktininkų funkcija taip pat buvo išdo priežiūra²¹⁷³, nors tik ja neapsiribojo – 1589 m. raktininkė Olena buvo pasiūsta ponios reikalais pas Brastos pavieto

²¹⁶⁶ 1628 m. (powinni ogrody zasiewac y onych porzqdnie doglqdac, a opatrzywszy dwornq potrzebę jarzynami y nasionami ostatek sprzedac ktorych urzqdnik sam doglqdac ma): LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 8.

²¹⁶⁷ LM. TBK 19. Nr. 69. P. 97. Taip pat žr.: LM. Užr. 19. Nr. 132. P. 147; LM. TBK 8. Nr. 178. P. 95.

²¹⁶⁸ Ragauskienė R. Vajorijos archyvų gaisrai. P. 2.

²¹⁶⁹ LM. TBK 19. Nr. 21. P. 40.

²¹⁷⁰ LM. Užr. 20. Nr. 81. P. 128.

²¹⁷¹ Леонтович Ф. И. Крестьянский дворъ. P. 289.

²¹⁷² LM. TBK 6. Nr. 345. P. 237.

²¹⁷³ Kasperczak S. Op. cit. P. 210. Taip pat žr.: 1510 m. Marinos Macevičienės dvaro sodyboje: РИБ. Т. 20. Nr. 16. Sk. 16; 1541 m. valdovo dvarionio Bogušo Tarusos dvaro sodyboje: ABK. Т. 17. Nr. 922. P. 371.

žemionę²¹⁷⁴; 1609 m. Stanislovas Fridrichavičius buvo pasiuntęs savo raktininkę į Balninkų miestelio turgų pirkti gyvulių²¹⁷⁵. XVI a. II p. – XVII a. I p. didikų dvarų inventoriuose raktininkai yra minimi tarp kaime gyvenusių valstiečių²¹⁷⁶.

Kitais atvejais panašios funkcijos, susijusios su namų ūkio priežiūra ir raktų laikymu, būdavo suteikiamos vadinamajai tarnybininkei (*служебница*). Tiesa, ankstesniuose tyrimuose buvo pastebėta, kad didikų namų ūkiuose tarnybininkės buvo bajoriškos kilmės kambarinės arba auklėtinės, administracines-ūkines funkcijas atlikusios moteriškoje *dvaro* dalyje²¹⁷⁷. Iš tiesų, šaltiniuose minima, kad tarnybininkė buvusi šalia ponios, kuriai tarnavo²¹⁷⁸. Ir 1636 m. byloje minimos dvi Mykolo Ragozos Kurėnų dvaro sodyboje (Ukmergės pavieta) tarnavusios bajoriškos kilmės tarnybininkės – našlės Kotryna Milevska ir Ona Cizkaitės, kurios *одправованя юбилеушу Вилкомиру* buvo pono pasiūstos į Ukmergės bažnyčią *для споведи своего абы се высповедавши и сакрамент насведшы тела и крве Панское приняли*²¹⁷⁹. Tačiau kiti atvejai liudija, kad bajorų sodyboje dirbo nekilinga tarnybininkė, kai kur – nelaisvoji šeimynykštė²¹⁸⁰. Tiesa, žinomi pavyzdžiai yra susiję su žemesniojo sluoksnio bajorų namų ūkiais. Juose, kai vyrų ir moterų gyvenimas nebuvo aiškiai atskirtas, tarnybininkė patarnaudavo poniai ir ponui bei rūpinosi bendru sutuoktinių turtu. Iš tiesų, kaip rodo šaltiniai, jų pareigos (kaip kitur raktininkų ar raktininkių) buvo svarbios ir atsakingos – 1547 m. valdovo dvarionio Ščastno Viaževičiaus Bucevičių dvaro sodyboje tarnybininkė Tomila prižiūrėjo jo ir žmonos išdą²¹⁸¹, 1556 m. Stanislovo Maikovskio Vedmos dvaro sodyboje tarnybininkė Kachna „savo rankose

²¹⁷⁴ ABK T. 18. Nr. 83. P. 67.

²¹⁷⁵ LVIA. F. SA. B. 4623. L. 169. Taip pat žr.: 1589 m. Jepimacho Buchavičiaus raktininkė: ABK T. 18. Nr. 83. P. 67.

²¹⁷⁶ 1579 m. Alberto Radvilos Lebedzievo dvaro kaime (*Wasil klucznik*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2024. L. 21; 1635 m. Kristupo Radvilos Orlos dvaro kaime: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L. 15 v. ir kt.

²¹⁷⁷ Saviščevas E. Tarnybininkai.

²¹⁷⁸ ЛМ. Кн. зап. 43. Nr. 20. P. 67; ЛМ. Кн. судн. дел 9. Nr. 127. P. 228.

²¹⁷⁹ LMAVB. RS. F. 43. B. 11004. L. 2v.

²¹⁸⁰ 1566 m. V. Ilgovskienė išlaisvino savo tarnybininkę Ganicą (*служебницы своее Ганицы*) ir jos vaikus: LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 92. L. 114.

²¹⁸¹ ЛМ. ТБК 19. Nr. 95. P. 123.

turėjo“ visus jo daiktus (*которая там вси речи его на своих руках мела*)²¹⁸², 1602 m. Fabijano Gelvanovskio tarnybininkė Jadvyga Pokusianka „savo rankose turėjo“ visą namų ūkį ir laikė raktus nuo kambarų, klėčių, skrynių bei visokio turto²¹⁸³. Panašios buvo ir 1565 m. Andriaus Miškavičiaus (gyvenusio Slanimo paviete) nuo mažens užaugintos laisvos mergos Ogapicos funkcijos – ji „nešiojo“ raktus nuo visų svirnų ir vykdė jo ir žmonos pavedimus²¹⁸⁴. Be patarnavimo ponams ir turto priežiūros, tarnybininkė turėdavo padėti dirbti laukuose – 1582 m. teismo byla atskleidžia, kad ji kartu su savo ponia laukuose plovė kviečius²¹⁸⁵. Kitose dvarų sodybose, nesant nei raktininkės, nei tarnybininkės, namų ūkio priežiūra ir raktų laikymas buvo šeimynykštės rykūnės rankose²¹⁸⁶. Tam tikrą statusą namų ūkyje turėjo sena ponia (*старая пани*). 1569 m. bylos duomenimis, sena ponia, vykdydama ponios paliepimą, kartu su mergomis atrakino kambarą²¹⁸⁷. 1577 m. bylos medžiaga rodo, kad senos ponios žinioje buvo kiaušiniai²¹⁸⁸. Galime svarstyti, kad tai buvo sodyboje pasilikusi pasenusi auklėtinė arba rykūnė. Pasak lenkų istoriko A. Vyčanskio, sena ponia kartais būdavo pavadinama dvariokė (*dworka*)²¹⁸⁹.

Bajorų sodybos saugojimas neretai buvo viena iš baudžiavinių valstiečių prievolių²¹⁹⁰. Kituose šaltiniuose minimi specialūs tarnai – išdo sargai²¹⁹¹. Pavyzdžiui, pagal 1539 m. bylą Teodoras Koptis savo Veisiejų dvaro vietininkui įsakė prie išdo svirno turėti sargą (*сторожу*)²¹⁹². Kitur minimas

²¹⁸² LM. TBK. 37. Nr. 18. P. 40.

²¹⁸³ LVIA. F. SA. B. 4612. L. 18.

²¹⁸⁴ ABK. T. 22. Nr. 321. P. 168.

²¹⁸⁵ ABK T. 36. Nr. 307. P. 259.

²¹⁸⁶ Jurginis J. Baudžios įsigalėjimas Lt. P. 98.

²¹⁸⁷ AC. T. 4. Nr. 66. P. 226.

²¹⁸⁸ ABK. T. 3. Nr. 156. P. 288.

²¹⁸⁹ Wyczanski A. Kobiety – kierowniczkki folwarków w XVI wieku. // Zapiski Historyczne Poświęcone historii Pomorza i krajów Bałtyckich. T. 41. Zeszyt 3. Poznań. 1976. P. 42.

²¹⁹⁰ 1574 m. Ščastno Holovčinskio Gniezno dvare (*Storozu z kazdiey woloki*): LMAVB. RS. F. 138. B. 1535. L.3v; 1577 m. Mykolo Radvilos Lipičnos dvare: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2069. L. 5; 1585 m. Jono Hlebavičiaus Rakliškių dvare, Lydos pav.: ABK. T. 14. Nr. 33. P. 315; 1649 m. Frideriko Torbako *Rykiewskiego* dvare (*straz po cztery dni w kozdy tydzien koleyno z wlokci <...> straz po dwa dni na kazdy tydzien*): LVIA. F. SA. B. 14670. L. 106 v.; 1649 m. Jurgio Kniazničo *Zalesia Poloczanskiego* dvare: (*Straz koleyna tygodniowa y nocna*): LVIA. F. 1177. Ap. 1. B. 2274. L. 2 v. ir kt.

²¹⁹¹ LM. TBK 12. Nr. 178. P. 160; РИБ. Т. 20. Nr. 364. Sk. 491; LM. TBK. 19. Nr. 99. P. 126.

²¹⁹² LM. Užr. 20. Nr. 210. P. 291.

buvęs kluono sargas²¹⁹³. Sodybą saugoję tarnai minimi ir kituose šaltiniuose²¹⁹⁴.

Bajorų šeimos aptarnavimo funkcijas vykdė nelaisvosios ar pasamdytos šeimynykštės, didikėms – ir kilmingos merginos²¹⁹⁵. Jos patarnaudavo poniai ir prižiūrėdavo vaikus. 1549 m. pačiai poniai Goštautienei patarnavo nelaisvosios rykūnės dukra Ganica bei kitos mergos, gyvenusios jos gyvenamojo namo priemenėje²¹⁹⁶. Kaip rodo 1538 m. byla, priemenėje apgyvendintos nekilmingos merginos (*девѣки сєнные*) patarnaudavo kunigaikščienei Jurgienei Dubrovickienei ir prižiūrėjo jos vaikus²¹⁹⁷. Namuose gyvenusios bei patarnavusios moterys ir mergos (*невесты, девѣки*) minimos ir 1558 m. Andriaus Morštino testamente, kuriuo pavedama sumokėti joms užtarnautą užmokestį²¹⁹⁸. 1582 m. Teodoro Steponavičiaus žmona siuntė moterę valdinę (*жонку подданую*) kaimynui pranešti apie namų smurtą²¹⁹⁹. 1592 m. Agnieška Laurynavičienė savo sergančiai dukrai testamentu paliko nelaisvąją moterę Daratą su jos dukra, kad jai iki mirties patarnautų ir prižiūrėtų²²⁰⁰. 1648 m. Jonas Btostovskis (?) testamentu nurodė sumokėti moterims (*bialogłowom*), kurios tarnavo jo mylimai žmonai²²⁰¹.

Didikų namų ūkiuose ponui patarnaudavo aukštesnei tarnų kategorijai priklausę kilmingi vyresnieji tarnai, jaunuoliai, taip pat berniukai, pažai, kai žemesnėje pozicijoje buvo kambariniai – haidukai²²⁰², buvę valstietiškos

²¹⁹³ 1558 m. Grigorijaus Markavičiaus Balios dvare (kluono sargas Motiejus Novgorodskis): LDK kasd. gyv. P. 268; 1550 m. Verchnanoisko dvare (*сторажу и паробѣки* buvo kluone, iš kurio pabėgo „matydami tokį smurtą“): LVIA. LM. Nr. 237. L. 111v.

²¹⁹⁴ M. Bogumačiniene skundėsi, kad iš Vasiliškių dvaro pabėgo sargas: LVIA. LM. Nr. 237. L. 187v.; 1600 m. LDK iždininko Luko Mamoničiaus Svyronių dvaro sodyboje, Vilniaus pav., buvo sargas ir šeimyna: LMAVB. RS. F. 256. B. 3467.

²¹⁹⁵ Anot R. Ragauskienės, didikėms patarnaudavo kilmingos ir nekilmingos tarnaitės, valstietiškos kilmės kambarinės, skalbėjos ar kitas paslaugas atliekančios merginos: Ragauskienė R. *The noblewoman's court*. P. 56.

²¹⁹⁶ ДМММЮ. Т. 1. Nr. 7. P. 95.

²¹⁹⁷ 1538 m. byloje minima, jog iš kunigaikštienės Jurgienės Dubrovickienės buvo pavogtas kilnojamas turtas, atimta nelaisvoji šeimyna ir priemenėje gyvenusios merginos (*девѣки сєнные*), kurios tuo metu buvo prie jos ir prie jos vaikų: LM. Užr. 20. Nr. 125. P. 186.

²¹⁹⁸ ЛМ. Кн. зап. 43. Nr. 41. P. 94.

²¹⁹⁹ Požaričių dvare: ABK.T. 36. Nr. 404. P. 345.

²²⁰⁰ LMAVB. F. 256. B. 2126. L. 1.

²²⁰¹ VUB. RS. F. 7. B. 13/14465. L. 259.

²²⁰² Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*. P. 143

kilmės²²⁰³. Pasiturinčio bajoro sodyboje įvairiomis paslaugomis taip pat pasitarndavo keletas kilmingų tarnybininkų²²⁰⁴. Šaltiniuose neretai minimas patarnaujantis pusbernis (*хлонец*), kuris kai kada vykdavo ir ponios paliepmus – 1564 m. kunigaikštienė Četvertenskienė, išgirdusi sūvius, savo pusbernį pasiuntė į kamara pasiteirauti kunigaikščio Jaroslavo, ką jis ten taip ilgai daro²²⁰⁵. XVI a. žemesniojo sluoksnio bajorų sodybose patarnaudavo nekilmingas pusbernis. Jo funkcijas ir artimumą ponui atskleidžia 1582 m. teismo byla, kurioje vaznys liudijo, kad, norėdamas įteikti valdovo šaukimą, buvo nuvykęs į Minsko pavieto Navasiolkų dvarą. Prie seklyčios jį pasitiko pusbernis ir paklausė, kodėl jis čia eina. Vazniui atsakius, jog atvyko įteikti valdovo šaukimą, šis jo į seklyčią neįleido, sakydamas, kad ponas serga. Vėliau tas pusbernis, išėjęs iš seklyčios, pranešė, jog ponas liepė šaukimą paimti ir tuomet jis jį jam įteikė pono žmonos akivaizdoje²²⁰⁶. Šaltiniai liudija ir apie kitus pusberniui duotus pavedimus. Pavyzdžiui, 1586 m. Mykolas Petraškevičius jį kartu su rykūne naktį siuntė į klėtį alaus²²⁰⁷, 1602 m. Ščastnas Liulys pusbernį buvo palikęs saugoti žmoną ir turtą²²⁰⁸, kiti bajorai pusberniui patikėdavo saugoti kamara su ponų turtu²²⁰⁹ ar laikyti raktus nuo dėžutės su vertingais daiktais²²¹⁰. Iš analizuotų tik XVII a. I p. šaltiniai liudija, kad žemesniojo sluoksnio bajorams patarnaudavo kilmingas pusbernis. 1624 m. ponas Vasilevičius pusberniui bajorui Stanislovui Širvickiui (*хлонецъ <...> шляхтича учтивога*) buvo pavedęs prižiūrėti šeimynykščių darbą kepykloje²²¹¹; 1609 m. Vaitiekaus Milkovskio Širnikių dvare – darbininkus

²²⁰³ 1579 m. Alberto Radvilos Lebedzevo dvaro kaime (*Jasko Hayduk*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2024. L. 26; 1619 m. Jono Alberto Radvilos Geranainių-Subatininko dvaro kaime, Ašmenos pav.: XVII a. Lt. inv. P. 77; 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvaro kaime: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 11 ir kt.

²²⁰⁴ Saviščevas E. Apie bajorų gyvenimą. P. 203.

²²⁰⁵ ЛМ. Кн. зап. 46. Nr. 1. P. 120.

²²⁰⁶ ABK. T. 36. Nr. 81. P. 77.

²²⁰⁷ ABK. T. 26. Nr. 611. P. 470.

²²⁰⁸ Dubnikių dvaro sosdyboje (pusbernis Teofilas Bulgakas pabėgo, pavogė drabužius, sidabrinus indus, raštus): LVIA. F. SA. B. 4612. L. 12.

²²⁰⁹ ABK. T. 36. Nr. 77. P. 74.

²²¹⁰ 1582 m. Jurgis Volčiokas skundėsi, kad pabėgo jo pusbernis Jankus, pas kurį buvo raktai nuo jo dėžutės, taip pat ir visas turtas ir visos jo bylos. Pusbernis pabėgdamas iš tos dėžutės pasiėmė du raštus su jo lenkišku parašu ir pono Jono Ragozos antspaudais ir nemažai kitų jo daiktų: ABK. T. 36. Nr. 279. P. 232.

²²¹¹ LVIA. F. SA. B. 4620. L. 717.

arimuose²²¹²; 1600 m. Vilniaus pavieta gyvenęs Jezofas Bujalskis buvo patikėjęs viso savo turto priežiūrą²²¹³.

Rūpinimasis drabužių, staltiesių, rankšluosčių bei patalynės švara buvo viena iš šeimynykščių pareigų²²¹⁴. Tiesa, konkrečią funkciją turėjusi skalbėja (*пращка*) minima retai. Nuo XVI a. II p. ji sutinkama tik didikų ir pasiturinčių bajorų namų ūkiuose, kuriuose darbų specializacija buvo ryškesnė²²¹⁵. 1545 m. teismo byla rodo, kad šeimynykštės drabužius skalbdavo prie sodybos buvusiuose tvenkiniuose²²¹⁶.

Valgio ir gėrimų gaminimas būdavo patikimas įvairaus statuso asmenims. Pasiturinčių bajorų namų ūkyje valgio ruošą rūpindavosi bajoriškos kilmės virėjai – jų tarnybininkai²²¹⁷. Pasak E. Saviščevo, šie virtuvininkai buvo atsakingi už valgio ruošą ir patiekimą²²¹⁸. U. Augustyniak tyrimo duomenimis, Kristupo Radvilos virtuvei vadovavo kilmingi kuchmistrai, tačiau tarp dirbusių virėjų, taurininkų (*kredencarzy*) ir kepėjų retai kada būdavo kilmingas asmuo²²¹⁹. Šaltinių duomenimis, virtuvėse ir kepyklose dirbdavo šeimynos moterės ir mergos²²²⁰, bernas virėjas (*кухарь*)²²²¹ ar virėjo padėjėjas (*кухма, кухмик*)²²²². Jiems padėdavo šeimynos vaikai, pavyzdžiui, 1549 m. kepykloje pas ponią Goštautienę darbavosi dvylikametis rykūnės sūnus²²²³. Valgio ruošą

²²¹² LVIA. F. SA. B. 4623. L. 55.

²²¹³ LVIA. F. SA. B. 4611a. L. 160.

²²¹⁴ Kasperczak S. Op. cit. P. 210.

²²¹⁵ Kristupo Radvilos Perkūno žmonos Onos Skobkaitės testamentu duomenimis, 1577 m. skalbėja buvo Papilio dvare: Ragauskienė R., Karvelis D. 1645 m. Juzefo Naronavičiaus-Naronskio Biržų Kunigaikštystės žemėlapis. P. 42; 1587 m. Elžbietos Kelpšienės Upytės dvare: IA. Nr. 47. Sk. 281; 1615 m. Elenos Zaleskienės dvare: LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 257. L. 613; 1619 m. Žemaitijos vėliavininko Jurgio Šemetos Šiaulėnų dvare: XVII a. Lt. inv. Nr. 13. P. 84.

²²¹⁶ Nelaisva moterė ir merga su draugėmis (*с товарищки*) prie dvaro vartų tvenkinėlyje skalbė drabužius, tiesa, tai darė ne savo ponų tvenkinyje ir dargi sumušė to dvaro poniją, reikalavusią tvenkinėlį palikti ramybėje: LMAVB. RS. F. 256. B. 1984. L. 1.

²²¹⁷ Kasperczak S. Op. cit. P. 210. Taip pat žr.: 1556 m. Motiejaus Bistrickio Čarlenkos dvare: ABK.T. 17. Nr. 989. P. 409.

²²¹⁸ Saviščevas E. Tarnybininkai.

²²¹⁹ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 143.

²²²⁰ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje. P. 192. Taip pat žr.: 1624 m. Danieliaus Bouslavo Gelvonų dvare: LVIA. F. SA. B. 4620. L. 344.

²²²¹ 1592 m. Jono Skaševskio Kurtuvėnų dvare: IA. Nr. 64. Sk. 334.

²²²² 1571 m. Jono Matavičiaus Milžavėnų dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 3990. L. 2; 1587 m. Elžbietos Kelpšienės Upytės dvare: IA. Nr. 47. Sk. 281; 1594 m. Zofijos Montigailienės Baptino dvare: ibidem. Nr. 78. Sk. 367; 1600 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dvare: ibidem. Nr. 149. Sk. 548; 1646 m. Kristupo Adamkavičiaus Čvlonskio dvare: LVIA. F. SA. B. 14667. L. 11.

²²²³ ДМММЮ. Т. 1. Nr. 7. P. 95.

būdavo patikima ir valstietiškos kilmės tarnams – šaltiniuose minimi specialūs tarnai: virėja²²²⁴, virėjas²²²⁵, virėjo padėjėjas²²²⁶ ir kepėjas (*некапча*)²²²⁷. Iš turimų šaltinių tik nedaugelis mini vienoje sodyboje dirbusius ir virėją, ir kepėją²²²⁸, ar virėjo padėjėją ir kepėją²²²⁹. Greičiausiai dažnai virtuvėje ir kepykloje dirbo tas pats asmuo. Antai, kepėjas maskvėnas Simonas pono lėšomis daugiau nei keturis metus buvo mokomas ir virėjo, ir kepėjo amato²²³⁰. Kilus poreikiui, ateiti padėti gaminti valgį pono virtuvėje turėjo kaime gyvenę valstiečiai, kurių tokia paslauga buvo laikoma jų prievole²²³¹. 1596 m. Hlebavičių Šalčininkų dvare valdinių prievolės buvo penkias dienas eiti į darbą, nuo valako duoti po statinę rugių ir avižų, vežimą šieno, žąsį, vištą ir 10 kiaušinių, tačiau *asobliwie sie biedniki sluszą po tydniu we dworze dla pieczenia chleba i dla warzenia iesc na dwornym chliebie*²²³². 1624 m. Jono Kaminskio Vieleišinos dvaro kaime, Naugarduko pavieta, gyveno Tomas Oilavičius, kuris *pod sobą ma włokę ten niepowinien nicz dawac ani płacic tylko <...> według czasu w kuchny iesc robic pomagac ma*²²³³.

Iš gėrimus gaminusių tarnų šaltiniai įvardija tik aludarį (*пивоварь, пивоварець*). Nors neretai bravoruose būdavo verdamas ne tik alus, bet midus ir degtinė, tokios tarnų specializacijos bajorų namų ūkiuose, matyt, nebuvo (net ir didikų namų ūkiuose šaltiniai mini buvus tik aludarius). Aludariais paprastai

²²²⁴ 1585 m. Jono Aleksandravičiaus Pamūšio dvare: ABK. T. 26. Nr. 173. P. 105.

²²²⁵ 1579 m. Alberto Radvilos Lebedzievo dvaro kaime: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2024. L. 27; 1612 m. Ašmenos žemės teisėjui Andriui Belikavičiui valgį gamino jo kaime gyvenęs virėjas Lukašekas (atleistas nuo visų prievolių dirbo tik virtuvėje): ABK. T. 20. Nr. 176. P. 233; 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvaro kaime: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 15; 1628 m. Kristupo Radvilos Nesvyžiaus Zaturės palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 274; 1642 m. Danieliaus Marcinkevičiaus Grūžių dvare (dvejuose kaimuose du *kucharz*): XVII a. Lt. inv. Nr. 25. P. 130.

²²²⁶ 1528 m. Stanislovo Michnavičiaus dvare: LM. TBK 6. Nr. 28. P. 40; 1612 m. Jono Levono virėjo padėjėjas Mykolas Botianavičius iš Ževelišo kaimo: LVIA. F. SA. B. 4629. L. 185 v.

²²²⁷ 1541 m. Onos Tretiničienės dvare: LM. TBK 10. Nr. 248. P. 156; 1611 m. Kristupo Radvilos Karakutos dvaro kaime: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1635. L.10v.; 1628 m. Kristupo Radvilos Nesvyžiaus Zaturės palivarke: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 353.

²²²⁸ 1541 m. valdovo dvarionio Mykolo Jepimacho Ratamo dvare: LM. TBK 19. Nr. 21. P. 40; 1540 m. pilies raktininko Luko Grinkevičiaus žmonos dvare: ABK. T. 17. Nr. 263. P. 107.

²²²⁹ 1566 m. Abraomo Meleškos Devetkavičių dvare: ABK. T. 22. Nr. 389. P. 201.

²²³⁰ 1584 m. Bieliūnų dvare: LIIR. F. 4. B. 178. L. 193.

²²³¹ 1624 m. Jono Kamenskio Vielešinių dvare: LVIA. F. 1280. B. 579. L. 3.

²²³² LMAVB. RS. F. 256. B. 3471. L. 11.

²²³³ LVIA. F. 1280. B. 579. L. 3.

būdavo bernai²²³⁴ arba valstiečiai²²³⁵. Tokių tarnų sodyboje kai kada buvo ne vienas – 1556 m. Abraomo Meleškos Devetkavičių bravore dirbo du aludariai: Oltuchas ir Garasimas Mincevičius²²³⁶. Pastebėtina, jog valgio gaminimo ir duonos kepimo procese nebuvo ryškaus lyčių darbo pasidalijimo, tačiau aludariais minimi tik vyrai.

Kas suplaudavo virtuvės indus, iš analizuotų šaltinių liudija tik 1642 m. Danieliaus Marcinkevičiaus Grūžių dvaro inventorius. Jame, įvardijus kaime gyvenusius po pusę valako žemės turėjusius Tamulį Gudaitį ir Matulį Stakaitį, kurie darė alų ir ganė galvijus, paminima: *dziewki do pomywania statkow kuchennych przychodzą, od inszych powinności wolny*²²³⁷.

Bajorų namų ūkiui buvo svarbūs amatininkystės darbai, ypač audimas, drabužių ir patiesalų siuvimas. Tai liudija bajorų gyvenamojoje aplinkoje buvę „namų darbo“ patiesalai ir staltiesės²²³⁸. Vilnos verpimas ir drobės audimas buvo svarbi šeimynos funkcija²²³⁹. Šaltiniai taip pat mini specialiu amatu užsiėmusius šeimynos narius ar specialius tarnus – tai verpėja (*тонкопрядница, przątką*)²²⁴⁰, audėja (*ткачка*)²²⁴¹, audėjas bernas²²⁴², siuvėja

²²³⁴ Kasperczak S. Op. cit. P. 209. Taip pat žr.: 1592 m. Jono Skaševskio Kurtuvėnų dvare: bernas Urbanas *пивоварь* gyvena padvarėje: IA. Nr. 64. Sk. 334.

²²³⁵ Kasperczak S. Op. cit. P. 209. 1577 m. Mikalojaus Radvilos Lipično dvaro kaime: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2069; 1593 m. Jono Merkelio Šemetos Kleriškių dvare: IA. Nr. 66. Sk. 339; 1616 m. Sadvoskio Ružanų dvare: VUB. F.4. B. 36894(A-3997). L. 24; 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare: LVIA. F. 1280. B. 2524. L. 8; 1642 m. Danieliaus Marcinkevičiaus Grūžių dvare: (*Poł włoki Tamulis Gudaytis. Poł włoki Matulis Stakaytis, – ci dwa piwa słody robią, bydło pasą <...> od inszych powinności wolny*): XVII a. Lt. inv. Nr. 25. P. 130.

²²³⁶ ABK. T. 22. Nr. 389. P. 201.

²²³⁷ XVII a. Lt. inv. Nr. 25. P. 130.

²²³⁸ 1586 m. Martyno Dunovskio Šilėnų dvare: IA. Nr. 44. Sk. 274; 1596 m. Jono Gruzdžio Kiaunorų dvare: ibidem. Nr. 92. Sk. 401; 1631 m. Vaitiekaus Vismanto Pašiaušės dvare: LMAVB. RS. F. 264. B. 717. L. 1 ir kt.

²²³⁹ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietvoje XVI a. I p. P. 192. Taip pat žr.: 1545 m. Vyskupo Juozapo Jasinskio dvare (*kazda niewiasta dala przez zymę swey roboty pięczdzieiath lokieth plothna dobreg, o a lieczie maią robicz wszelkie robothy ktorych dwor potrzebuie wedlie roskazania urzednykowego ktore plothna przy lidzbie maią bicz do skarbu oddawane*): Registry gospodarcze Józefa Jasińskiego. L. 360.

²²⁴⁰ 1566 m. Melniko seniūnaičio Andriaus Ciechanoviečio Serebrisko dvare: ABK. T. 22. Nr. 447. P. 237.

²²⁴¹ 1546 m. Mykolo Jėpimacho Ratomo dvare: LM. TBK 19. Nr. 2. P. 40; 1634 m. Jotainių dvare: Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 196.

²²⁴² 1552 m. Suslovos dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 2261. L. 1; 1616 m. Žygimanto Songailos nelaisvas šeimynykštis, kurį jis pardavė Jokūbui Taujenskiui: LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 259. L. 618; 1640 m. Jono Bužinskio šeimynykštis auklėtinis, audėjo amato išmokytas pono išlaidomis, Gelvonų dvare: LVIA. F. SA. B. 4662. L. 796; 1590 m. Gatovos dvaro sodyboje gyveno ir dirbo samdyti audėjai: ABK.T. 14. Nr. 39. P. 356; 1644 m. Halškos Kotovienės Pabolvianų padvarėje gyveno du nelaisvi bernai audėjai: VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 264v.

(швачка)²²⁴³, staltiesių siuvinėtojos²²⁴⁴, kilimininkė (коверница)²²⁴⁵, auksasiuvė (золотошвея), raštaudė (бралья)²²⁴⁶, bernas batsiuovys (чоботарь)²²⁴⁷, tik XVII a. I p. – audinių dažytoja (forbotnica)²²⁴⁸. Pirmajame Lietuvos Statute dar minimi siuvėjas (кравец), auksasiuvis (захватр), kurpius (швеец)²²⁴⁹. Siuvėjo amatu užsiimdavo ir ponų bajorai – 1546 m. Irikavičiaus siuvėjas buvo bajoras Staškus, kuris tuo metu jo namuose persiuvinėjo senus jo motinos drabužius²²⁵⁰.

Pirmasis Lietuvos Statutas be minėtųjų vardija ir kitus amatininkus: dailides (дойлида), stalius (столяр) (bajorų gyvenamojoje aplinkoje buvo „namų darbo“ baldų²²⁵¹) kalvius (коваль), mūrinius (мураль), auksakalius (золотар), stiklius (скляр), dažytojus (malarz), pažyminint: „nors iš tų amatininkų būtų valkininkas ar nelaisvasis“²²⁵². Statutas nustatė, jog už jų, tiek vyrų, tiek moterų ir net nelaisvų žmonių nužudymą galiojo ta pati galvapinių suma – 12 rublių grašių (kaip keliuočiui), kas rodo, jog Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje amatininkų darbas buvo itin vertinamas (Antrajame Lietuvos Statute nurodoma, jog amatininkų žmonoms skiriami dvigubi

²²⁴³ 1541 m. Onos Mikalojienės Zenavičienės dvare: LM. TBK. 10. Nr. 253. P. 161; 1566 m. Melniko seniūnaičio Andriaus Ciechanoviečio Serebrisko dvare (жонку Гомшеевну, што белью робила): ABK. T. 22. Nr. 447. P. 237; 1571 m. valdovo žemionio Mikalojaus Jonavičiaus dvare: LVIA. F. SA. B. 4605. L. 242; 1586 m. Mikalojaus Jonavičiaus nelaisva moterė siuvėja Ona buvo išėjusi tarnauti į kitą dvarą: LVIA. F. SA. B. 14586. L. 242; 1595 m. Jurgio Blusio dvare: LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 184. L. 403; 1596 m. Simono Bialskio dvare: ibidem. Nr. 201. L. 448; 1602 m. Jezofas Kamenskis skundėsi, kad jam nesant Kamenskių dvare buvo užpulta pieva, kurioje buvo moterė siuvėja Uršulė Motiejaitė: LVIA. F. SA. B. 4612. L. 9; 1655 m. Burbienės Gaurelių dvare: antra – „siuvėja Margarita, atsivestinė iš Upynos; trečia – Reginutė; ketvirta – Agnė, abi siuvėjos; jas dabar ponia Burbienė laiko pas save kaip pagalbininkes“: Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 3. P. 415.

²²⁴⁴ 1556 m. Jurgio Volčkavičiaus Rusotos dvare (paminėta staltiesė, kurią mergos siuvinėjo): LDK kasd. gyv. P. 258; 1538 m. kunigaikščio Aleksandro Koširskio Derečino dvare (скатерти, полотно, што челяд его робила): LM. Užr. 20. Nr. 81. P. 128.

²²⁴⁵ 1541 m. Zofijos Jurgienės Petraševičienės dvare: LM. TBK 10. Nr. 228. P. 142; 1546 m. Mykolo Jepimacho Ratamo dvare: LM. TBK 19. Nr. 21. P. 40; 1555 m. Andriaus Chrščonavičiaus Merecko dvare: LMAVB. F. 256. B. 2063. L. 1; 1579 m. Motiejaus Čižo Varnionių dvare: LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 111. L. 153; 1596 m. Simono Bialskio dvare: LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 201. L. 448.

²²⁴⁶ 1546 m. Mykolo Jepimacho Ratamo dvare: LM. TBK 19. Nr. 21. P. 40.

²²⁴⁷ ABK. T. 14. Nr. 42. P. 376.

²²⁴⁸ 1629 m. Pupėnų dvare: Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 196.

²²⁴⁹ ПЛС. Sk. 11. Str. 1. P. 268–269. (Vertimas: PLS. Sk. 11. Str. 1. P. 235).

²²⁵⁰ LM. TBK 19. Nr. 20. P. 40.

²²⁵¹ Saviščevas E. Apie bajorų gyvenimą. P. 203.

²²⁵² ПЛС. Sk. 11. Str. 1. P. 268–269. (Vertimas: PLS. Sk. 11. Str. 1. P. 235).

galvapinigiai)²²⁵³. Šaltiniuose taip pat minimi skerdikai (*rzeznik*)²²⁵⁴ bei krosnių kūrentojai (*piekuriec*)²²⁵⁵.

Didikų namų ūkių poreikiams dirbo amatininkai samdiniai, tarp kurių buvo ir užsieniečių. Šaltiniuose vardijami: stalius, stalius vokietis, dailidė (*ciesi*), šaltkalvis (*slosar*), dažytojas, tvenkinių kasėjas (*kopacz*), audėjas²²⁵⁶, kalvis, laikrodininkas (*zegarmistrzowi*), katilius (*kotlarzowi*), kubilius (*bednarzowi*), puodžius (*garcarzowi*), balnius (*rymarzowi*), odininkas (*garbarzowi*)²²⁵⁷, smalininkas (*smolarzowi*), skrynininkas (*szkatulnikowi*)²²⁵⁸ ir kt. (tarp didikų kaimuose gyvenusių valstiečių buvo ir daugiau įvairių amatininkų).

Prie dvaro arklidžių, kaip teigiama istoriografijoje, darbavosi specialūs bajorų tarnai –arklininkai/žirgininkai (*конюх, маишталер*)²²⁵⁹, minimi ir Pirmajame Lietuvos Statute²²⁶⁰. Tai buvo bajoro „žmonės“, kurie ganė ir prižiūrėjo pono arklius ir (ar) žirgus bei atliko kitas prievoles, kurias vykdyti padėdavo šeimynykščiai²²⁶¹. Iš tiesų, XVI a. I p. pasiturinčio bajoro Motiejaus Bistrickio arklidėse dirbo žirgininkas (*маишталер*) čigonas Bubenicis²²⁶²; našlei Onai Jokūbienei Kuncevičienei tarnavo du arklininkai/žirgininkai (*конюхи*)²²⁶³. Didikų namų ūkiuose šias funkcijas atliko kilmingas tarnas (*koniusz*)²²⁶⁴ ir nekilmingi žirgininkai²²⁶⁵. S. Kasperčakas, kalbėdamas apie žirgų priežiūrą, taip pat mini raitininkus bei žirgų šerikus, kurie žemvaldžio

²²⁵³ Valikonytė I. Dviguba išpirka už moterį. P. 62.

²²⁵⁴ IA. Nr. 90. Sk. 396.

²²⁵⁵ 1585 m. Andriaus Bilevičiaus Panevėžiuko dvare: IA. Nr. 42. Sk. 252.

²²⁵⁶ 1616 m. Ružanų palivarko pajamų ir išlaidų registras: VUB. RS. F. 4. B. 36891(A – 3994). L. 4–15v.

²²⁵⁷ 1616 m. Ružanų palivarko pajamų ir išlaidų registras: ibidem. B. 36894(A-3997). L. 21v.–25.

²²⁵⁸ 1618 m. Ružanų dvaro: ibidem. B. 36893(A-3996). L. 6–31.

²²⁵⁹ Butėnas D. Rykūnė. P. 243.

²²⁶⁰ ПЛС. Sk. 11. Str. 1. P. 268. (Vertimas: PLS. Sk. 11. Str. 1. P. 235).

²²⁶¹ Kasperczak S. Op. cit. S. 197, 199.

²²⁶² 1556 m. Čarlenkos dvare: ABK.T. 17. Nr. 989. P. 409.

²²⁶³ 1528 m.: LM. TBK. 4. Nr. 269. P. 229.

²²⁶⁴ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła. P. 143.

²²⁶⁵ 1577 m. Mikalojaus Radvilos Lipičnos dvaro kaime (*masztalerz*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2069. L. 6; 1618 m. Ružanų dvare (*Koniuchowi wedlug ordynaria kop 2*; taip pat paltis mėsos, lašinių, kailiniai, sermėga): VUB. RS. F. 4. B. 36893(A-3996). L. 17v; 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvaro Andriušėvo palivarke (*Piotr masztalerz*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 50v.; 1628 m. Alberto Radvilos Nesvyžiaus *Horodziey* dvaro kaime (*na mastalerza wl ¼ wolna*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 210.

žirgus šėrė ir prižiūrėjo savo ūkyje²²⁶⁶, tačiau plačiau apie šią tarnybą kalbėti sunku, kaip ir apie būtent valdovo dvaruose su žirgų priežiūra susijusius leičius, kurie teikė tiek ūkines, tiek karines ir policines paslaugas²²⁶⁷.

Vežikai (*возницы*, *woźnice*) jau XV a. II p. buvo specifinė bajorų tarnų kategorija, gyvenusi šalia nelaisvosios šeimynos²²⁶⁸. Šaltiniai atskleidžia, jog XVI a. II p. ponų vežikais buvo jų valdiniai valstiečiai²²⁶⁹ arba samdomi šeimynos bernai²²⁷⁰. 1551 m. vežikas (*возничька*) Jankus, tarnavęs poniai Marijai Martynienei, išėjo ir, jai nesant, norėjo pavogti žirgus²²⁷¹. 1648 m. Jonas Bžostovskis testamentu nurodė vežikui Jankui duoti 20 auksinų²²⁷². Vežikai pasitarnaudavo atveždami malkų ir vandens²²⁷³, būdavo siunčiami į miestelių turgus ir muges²²⁷⁴, buvo savo pono ar jo urėdininkų paslaugoms kelionėse. Pavyzdžiui, 1546 m. Mikalojus Jurgaitis Radvila pasakojo, jog jo urėdininkas su tarnybininku buvo nuvykę į jo Svirių dvaro bažnyčią, o po mišių vyko papietauti pas jo bajorą Froncką, kuris tame jo dvare turėjo namą. Po pietų nekviesti atėję į to bajoro namus trys Vilniaus pavieto bajorai su savo pagalbininkais jį patį, urėdininką ir tarnybininką sumušė, o jo vežikui Masiui nukirto pirštą²²⁷⁵. Kadangi šaltiniuose pateikiami duomenys apie minėtuosius tarnus yra gana reti, galime manyti, kad ne itin pasiturinčių bajorų sodybose šias funkcijas atliko šeimynykščiai. Didikų dvarų inventoriuose minimi kaimuose gyvenę valstiečiai vežikai²²⁷⁶.

²²⁶⁶ Kasperczak S. Op. cit. P. 198 – 199.

²²⁶⁷ Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigakščio leičiai. Iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities. Vilnius. 1998. P. 98.

²²⁶⁸ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda. P. 211.

²²⁶⁹ 1596 m. Merkelio Daugėlos Nemenčinės dvare: LVIA. F. SA. B. 4605. L. 31.

²²⁷⁰ 1592 m. Zaporskio Kolačkavičiaus Kolačkavičių dvare: ABK. T. 14. Nr. 50. P. 431; 1593 m. J. Žalčio dvare: LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 164. L. 343; 1596 m. Mykolo Paškevičiaus Gaurės dvare: ABK. T. 14. Nr. 78. P. 548; 1638 m. Reginos Venckevičienės Gudiškių dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 3831. L. 1.

²²⁷¹ LVIA. LM. Nr. 237. L. 322v.–323.

²²⁷² VUB. RS. F. 7. B. 13/14465. L. 259.

²²⁷³ Леонтович Ф. И. Крестьянский дворъ. P. 288.

²²⁷⁴ ABK. T. 14. Nr. 50. P. 431.

²²⁷⁵ ЛМ. Кн. зап. 30. Nr. 17. P. 83.

²²⁷⁶ 1595 m. Kristupo Sluškos Viešintų dvaro kaime, Ukmergės pav.: LMAVB. RS. F. 256. B. 2914. L. 2; 1611 m. Kristupo Radvilos Karakutos dvaro kaime (*Wasko woznica*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1635 L. 10v.

Nelaisvosios ar samdomos šeimos funkcija buvo gyvulių priežiūra. Pagrindinį vaidmenį atliko rykūnė (*рыкуня, дворка, дворничка, скотница*). Nors D. Butėnas teigė, kad rykūnės terminas šaltiniuose sutinkamas nuo XVI a. 4 deš.²²⁷⁷, mūsų tyrimo duomenimis, jis fiksuojamas jau 1500 m.²²⁷⁸. Rykūnė prižiūrėjo sodybos tvartuose laikytas karves, avis, kiaules ir naminius paukščius, gamindavo pieno produktus. Tačiau neretai jos funkcijos buvo įvairesnės – rykūnė virė maistą dvaro šeimynai²²⁷⁹, buvo siunčiama į klėtį alaus²²⁸⁰, ėjo į mišką (*в поле* – greičiausiai malkų ugniakurui, arba uogų ir grybų, nes buvo birželis)²²⁸¹ arba su kitomis moterėmis ir mergomis grėbė šieną²²⁸². Anot D. Butėno, XVII a. jos pareigos apėmė ir paukštienos bei daržovių tiekimą pono ir šeimos stalui, rūpinimąsi vilnomis ir plunksnomis²²⁸³. Rykūnės turėdavo raktus nuo patalpų su maisto atsargomis ir apskritai tvarkė visą namų ūkį²²⁸⁴. 1589 m. aktas liudija, jog Pavarduvio dvare rykūnė laikė raktus ir prižiūrėjo namus ponui išvykus²²⁸⁵. 1595 m. šaltinis mini ją buvus vyriausiąja dvare, laikusią raktus, savo žinioje turėjusią pieną, sūrius bei sviestą²²⁸⁶. Apie svarbų rykūnės vaidmenį namų ūkyje liudija jos užmokestis, buvęs dvigubai didesnis nei bet kurio samdinio vyro²²⁸⁷ (pagal 1557 m. Valakų nuosatus jos turėjo gauti po 2 kapas grašių ir 4 statines rugių²²⁸⁸). Rykūnės svarbą pabrėžė ir 1544 m. valdovo nuostatai, kad nesant ponui, jam skirtas šaukimas į teismą turi būti įteiktas jo urėdininkui, tijūnui arba rykūnei²²⁸⁹. Rykūnės vaidmenį galima lyginti su Lenkijos bajorų namų ūkiui vadovavusia samdyta dvarioke – *dworka* (kai kada LDK šaltiniuose tokiu

²²⁷⁷ Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje. Disertacija. L. 35.

²²⁷⁸ 1500 m. Jono Hornostajaus Ščitnikų dvaro inventoriuje minimas *Osis, laisvas samdinys, rykūnės sūnus*: AGAD. F. 334. B. 382. L. 14–15.

²²⁷⁹ Butėnas D. Rykūnė. P. 243–245.

²²⁸⁰ 1586 m. Mykolo Petraškevičiaus dvare: ABK. T. 26. Nr. 611. P. 470.

²²⁸¹ 1555 m. Mikalojaus Aleksejavičiaus Užugirio dvare: LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 55. L. 60.

²²⁸² 1596 m. Simono Bialskio dvare: LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 201. L. 448.

²²⁸³ Butėnas D. Rykūnė. P. 246.

²²⁸⁴ Jurginis J. Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje. P. 98.

²²⁸⁵ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 201.

²²⁸⁶ Ibidem. P. 201.

²²⁸⁷ Jurginis J. Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje. P. 98.

²²⁸⁸ LIŠ. T. 1. P. 175.

²²⁸⁹ РИБ. Т. 30. Nr. 2. Sk. 128–129.

terminu buvo pavadinama rykūnė²²⁹⁰), kuri prižiūrėjo gyvulius ir naminius paukščius, buvo atsakinga už pieno produktus, vilną, rūpinosi sodais ir daržais, taip pat virtuve ir maisto atsargomis, verpalais ir plunksnomis²²⁹¹.

Prižiūrėti didesnę gyvulių bandą bei gaminti pieno produktus rykūnei padėdavo prie jos priskirtos mergos. Gyvulius ir paukščius ganydavo šeimos vaikai²²⁹². Pavyzdžiui, 1549 m. Raduškevičių dvare vasaromis žąsis ir veršiukus ganė dvylikametis vaikas, o stambesnius galvijus – piemuo (*насмухъ*)²²⁹³; 1597 m. Jono ir Martyno Žeimių dvare tarp dvaro šeimos narių buvo ir piemenukas (*pastuszek*) Martynas Skierelis²²⁹⁴; 1604 m. Stanislovo Vidros Linkuvos dvaro namų ūkyje dirbo rykūnė ir „mažas vaikas Grigutis, nelaisvas piemuo“²²⁹⁵; 1643 m. Stepono Bilevičiaus Šaukoto dvaro inventoriuje minimas šeimynykštis piemuo Braziukas²²⁹⁶; 1644 m. Ukmergės vaiskio Chvalibogo Lvovičiaus Rubnos dvaro inventoriuje – šeimynykštis piemuo Čepukas²²⁹⁷ (1545 m. vyskupo Juozapo Jasinskio instrukcijoje taip pat pažymima, kad *dzieci male ktore są z rikunią okolo zywocziny maią bicz*²²⁹⁸). Šaltiniuose minimi ir vyresni, bet jauni piemenys²²⁹⁹ ar piemenės (*насмухуку*)²³⁰⁰. Gyvulius ganydavo ir padvarėse gyvenę bernai²³⁰¹, XVI a. II p. – daržininkai. Vasaromis jie ganydavo gyvulius laukuose, žiemą – juos šerdavo tvartuose²³⁰². 1592 m. Kolačkovcų dvaro inventoriuje minima kiaulininkas (*swiniarz*)²³⁰³.

²²⁹⁰ Леонтович Ф. И. Крестьянский дворъ. P. 290.

²²⁹¹ Wyczański A. Kobiety – kierowniczkі folwarków w XVI wieku. P. 42.

²²⁹² Butėnas D. Rykūnė. P. 244.

²²⁹³ ДМММЮ. Т. 1. Nr. 7. P. 95.

²²⁹⁴ IA. Nr. 112. Sk. 446.

²²⁹⁵ XVII a. Lt. inv. Nr. 3. P. 16.

²²⁹⁶ LVIA. F. SA. B. 14661. L. 298.

²²⁹⁷ LVIA. F. SA. B. 14664. L. 734.

²²⁹⁸ Regestry gospodarcze Józefa Jasińskiego. L. 360.

²²⁹⁹ *Агренья зъ Хведкомъ сыномъ, настухомъ*: ABK.T. 14. Nr. 42. P. 376; AC. T. 1. Nr. 7. P. 108–109.

²³⁰⁰ LIIR. B. 159. L. 276.

²³⁰¹ 1542 m. Jono Mąstvilavičiaus Amlišavos dvare: LM. TBK. 11. Nr. 50. P. 61; 1583 m. Jono Vinkos Peštuvėnų dvare: IA. Nr. 35. Sk. 234; 1584 m. Stanislovo Radvilavičiaus Gaižuvos dvare: LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 129. L. 212; 1590 m. Daratos Tamošienės piemenė: LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 149. L. 276 ir kt.

²³⁰² KasperczaK S. Op. cit. P. 200.

²³⁰³ ABK.T. 14. Nr. 50. P. 433.

XVI a. II p. – XVII a. I p. didikų dvaruose rykūnė su pagalbininkėmis ir piemeniu sudarė dvaro ar palivarko šeimyną, atsakingą už gyvulių ūkį. 1591 m. Radvilų Derevnos dvaro palivarko šeimyna buvo: piemuo Borisas, vasaromis ganęs galvijus, žiemą juos šerdavęs kartu su motere; to paties dvaro Derazos palivarke veršiukus ganė mergaitė (*dziewczyna*)²³⁰⁴. 1623 m. Jono Stanislovo Sapiegos Jalovos dvaro Rusinovo palivarko šeimyną sudarė rykūnė, prižiūrėjusi gyvulius ir atsakinga už pieno produktus. Inventoriuje pažymima, kad prie jos visada turi būti pagalbininkė²³⁰⁵. Pagal XVII a. I p. šaltinių duomenis, buvo nustatoma, kad per metus rykūnė nuo kiekvienos senos karvės turėjo atiduoti 24 kvortų talpos kubiliuką sviesto ir pusę kapos sūrių²³⁰⁶. 1628 m. Alberto Radvilos rykūnė su pagalbininkėmis nuo kiekvienos senos karvės turėjo duoti tiek pat sviesto ir kapą sūrių, pažymint, kad jie turi būti tokie, už kuriuos mokami 2 grašiai (nuo jaunų karvių turėjo duoti pusę kubiliuko sviesto ir pusę kapos sūrių)²³⁰⁷. 1644 m. Boguslavo Radvilos Naujadvario dvaro inventoriuje įrašyta, kad pas rykūnę yra indų pienui tiek, kiek reikia; iš rykūnės paimta 10 sūrių²³⁰⁸. Be to, didikų dvaruose rykūnė kartu su tįjūnu turėjo užsėti daržus, juos prižiūrėti ir vėliau parduoti daržovių perteklių²³⁰⁹.

Kai kada šaltiniuose minimas ir šunininkas (*нсяреу*) – 1541 m. juo buvo ponios Zofijos Petraševičienės nelaisvasis šeimynykštis²³¹⁰. 1599 m. teismo byla atskleidžia, kad urėdininkas liepdavo šunis pašerti nelaisvajam bernui – tiesa, Maišiagalos dvaro nelaisvas bernas jų visgi nešerdavo, bet už tai urėdininkas jį dažnai mušdavo. Iš pykčio šeimynykštis kelis kartus padegė sodybos trobesius, tikėdamasis, jog šis urėdininkas išvažiuos ir atvyks kitas, kuris nebelieps jo mušti ir nereikalaus šerti šunų²³¹¹. R. Ragauskienės tyrimo

²³⁰⁴ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 13.

²³⁰⁵ VUB. RS. F. 4. B. A4026. L. 58.

²³⁰⁶ 1628 m. Radvilų Postavų dvare: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 8.

²³⁰⁷ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 86.

²³⁰⁸ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2775. L. 5–6.

²³⁰⁹ 1628 m. Radvilų Postavų dvaras: LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3270. L. 8.

²³¹⁰ LM. TBK 10. Nr. 228. P. 142.

²³¹¹ LIIR. B. 164. L. 499.

duomenimis, Kristupo Radvilos Perkūno skalikus Vyžuonuose prižiūrėjo trys šunininkai: Kotlinksis, Kišila ir Karačas²³¹².

Kaip jau užsiminėme, daržų sodinimas ir priežiūra buvo dar viena šeimos moterų funkcija²³¹³. Pavyzdžiui, Ambraziejaus Glindičiaus „namų šeimyna“ kartu su ponija darže sėjo pupas ir pastarnokus²³¹⁴ (galime palyginti – Krakių miestelio klebono Mikalojaus Daukšos dvi moterės rūpinosi ne tik karvėmis ir kitais gyvuliais, bet ir daržais²³¹⁵). Didikų samdomos šeimos tarpe būdavo ir sodininkas, daržininkas (*sadownic, ogrodnik*)²³¹⁶. 1639 m. sodininkas minimas ir Danieliaus Marcinkevičiaus Daunorų dvare, Žemaitijoje. Inventoriuje pažymima: *sady dwa <...> do ktorych sadow pilnowania wyłączony iest Antulia Noytkunas z siola Poberz, ktory powinności odprawowac niema dworowi tak podwodnych iako robotnych okrom czynsz zapłaciwszy kopę tedy wszystko sadow pilnowac y opatrowac tak zimy iako y lecie ma zeby zadney szkody niebyło <...> y kiedy owoce zbierac będą aby tam szkody niebyło lamaniu drzewa przeznie porządne zbieranie te(go) wszystkiego ten sadowniczy postrzegac y dozierac ma <...>*²³¹⁷.

Kai kada specialūs tarnai būdavo paskiriami kluono priežiūrai, nors paprastai tuo rūpinosi tįjūnas. Dar 1557 m. Valakų reformos nuostatuose valdovas akcentavo, kad kluonuose turi būti kluonininkas, jo valdinys, apskrus ir neįtariamasis, kuris už šią kluono tarnybą turėtų valaką, laisvą nuo visų mokesčių, darbų ir prievolių²³¹⁸. Kluonininkas (*зуменникъ*) minimas tarp

²³¹² Ragauskienė R. „Cave canem“: žmogus ir šuo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. //

Istorija. Mokslo darbai. T. 80. Vilnius. 2010/ 4. P. 36.

²³¹³ Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje XVI a. I p. P. 192.

²³¹⁴ 1621 m.: ABK. T. 1. Nr. 12. P. 293.

²³¹⁵ Žemaičių vyskupijos vizitacija. P. 103.

²³¹⁶ 1616 m. pono Jono Sadvoskio Ružanų palivarko pajamų ir išlaidų registras: VUB. RS. F. 4. B. 36891 (A – 3994). L. 4v., 8v.; 1635 Kristupo Radvilos Orlos dvare (*Sady 2 przy tym dworze ktorych sadow ogrodnik pilnuie. Ten ogrod wszyteky porządny czwawadywania Mikolaia Hurkata sadowniczego przy ktorym dwuch sadowniczkow w kwadrat ogrodzony dylowaniem tarcicznym*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2904. L.7–7v.

²³¹⁷ LVIA. F. SA. B. 14660. L. 541–541v.

²³¹⁸ LIŠ. T. 1. P. 175.

bajorų dvarų kaimuose gyvenusių valstiečių²³¹⁹ ir tarp bernų²³²⁰. Didikų inventoriuose taip pat minimi valstiečių kilmės kluonininkai, gyvenę kaime²³²¹.

Specialūs tarnai dirbo prie dvaro malūnų (*мелник, młynarz*). Malūnininkai buvo valstiečių kilmės, paprastai atlikdavę tik šią tarnybą ir laisvi nuo visų kitų prievolių,²³²² arba padvarės bernai²³²³. Didikų dokumentai pateikia duomenis apie konkrečias malūnininko pareigas. 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvaro malūnininko pastangomis buvo pastatyti nauji malūnai²³²⁴; 1610 m. kunigaikščio Andriaus Žilinskio Raguvos dvaro malūnininko prievolė buvo pono namų ūkiui pristatyti sumaltus miltus²³²⁵; 1628 m. Nesvyžiaus Mikalojevščyznos palivarko malūną ir užtvanką valdiniai kartu su malūnininku turėjo *naprawowac wedlug czasu y potrzeby*, taip pat pats malūnininkas turėjo taisyti ratą, gernas ir kitus *narzędy do mlyna potrzebne*²³²⁶.

Svarbu atkreipti dėmesį į šaltinių duomenis, kurie liudija, kad 1549 m. visus Raduškevičių malūnus prižiūrėjo tvenkininkas (*прудникъ*) Kostiukas Andrejevičius²³²⁷. Kad malūnininko ir tvenkininko pareigos sutapdavo, tai yra, juos atlikdo tas pats asmuo, liudija ir 1631 m. teismo byla. Pasak šio šaltinio, Ašmenos vėliavininko Petro Steckio Losko dvare malūnininko ir tvenkinio sargo pareigas turėjo Semionas Janavičius, kuris, pamatęs tvenkinyje žvejojančius valdinius, norėjo sugauti piktadarius, tačiau pats buvo sumuštas, o žuvys – išgaudytos²³²⁸.

Bajoro sodyboje gyvenusios šeimos moterys būdavo įtraukiamos ir į lauko darbus. Jos kūlė javus²³²⁹, pjovė avižas²³³⁰ ir grikius²³³¹, taip pat

²³¹⁹ ДМММЮ. Т. 1. Nr. 7. P. 109.

²³²⁰ 1571 m. Zubovo dvare: AC. T. 1. Nr. 46. P. 149.

²³²¹ 1579 m. Alberto Radvilos Lebedzievo dvaro kaime (*Gumiennik*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2024. L. 25; 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvaro kaime (vienas laisvas nuo prievolių valakas *na gumiennika*): AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 28; 1616 m. Stanislovo Kiškos Paparčių dvaro kaime (*Gumiennik w 1/2. Wolna*): AR. Dz. XXV. B. 3248. L. 19; 1639 m. Leono Sapiegos dvare: LVIA. F. 525. Ap. 8. B. 38. L. 7.

²³²² Kasperczak S. Op. cit. P. 207.

²³²³ 1592 m. Jono Skaševskio Kurtuvėnų dvare (bernas Mikalojus *мельникъ*): IA. Nr. 64. Sk. 334.

²³²⁴ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 4709. L. 8.

²³²⁵ XVII a. Lt. inv. Nr. 7. P. 47.

²³²⁶ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 2666. L. 282.

²³²⁷ ДМММЮ. Т. 1. Nr. 7. P. 94.

²³²⁸ LMAVB. RS. F. 43. B. 11354. L. 1.

²³²⁹ Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje XVI a. I p. P. 191–192.

²³³⁰ LM. TBK 6. Nr. 258. P. 184.

padėdavo nuvyti pievoje besiganančius svetimus arklius²³³². Net ir tarnybininkę šaltiniai mini laukuose plovusią kviečius²³³³, o rykūnę-kilimininkę – grėbusią šieną²³³⁴. Kad šeimynykščių darbas aptariamuoju laikotarpiu nebuvo griežtai apibrėžtas ir dėl to įvairus, liudija ir Aleksandrijos bažnyčios klebono pasisakymas, kad jo šeimynos mergaitė, motinos įkeista „dirba ir namuose, ir lauke“²³³⁵.

Darbas dvaro žemėje buvo pagrindinė padvarėje gyvenusių bernų prievolė. Anot D. Butėno, XVI a. I p. nelaisvieji bernai, naudodamiesi dvaro gyvuliais ir įrankiais, sėdavo javus, nuimdavo ir suveždavo gautą derlių. Be to, per visą aptariamąjį laikotarpį jie atliko ir kitus ūkio darbus – prisidėjo prie senų dvaro pastatų remonto, naujų pastatų ir malūnų statymo²³³⁶, rūpinosi dvaro pastatams skirtų statybinių medžiagų paruošimu ir gabenimu²³³⁷, taip pat prisidėjo prie dvaro užtvankų ir kūrų įrengimo²³³⁸, ruošė ir vežė į bajoro sodybą malkas²³³⁹. Kartais padvarės bernas būdavo siunčiamas į turgų²³⁴⁰ arba sodyboje gyvenęs bernas lydėdavo į turgų savo poną²³⁴¹.

XVI a. II p. šaltiniuose fiksuojamos padvarėse gyvenusių bernų prievolės. 1571 m. Zubovo dvaro bernų prievolė buvo tarnauti kluone (*до зумна*) arba kur lieps po keturias dienas²³⁴². 1581 m. Kameneco kašteliono Mikalojaus Sieniavskio Tytuvėnų dvaro nelaisvieji bernai taip pat turėjo tarnauti po keturias dienas per savaitę (vieno berno nelaisva žmona keturias dienas, kito – tris)²³⁴³. 1583 m. Stanislovo Naruševičiaus Aunuvėnų dvaro bernai žiemą ir vasarą privalėjo dirbti po penkias dienas, arti arimus dvaro jaučiais ir arkliais (savo duona), o jų žmonos turėjo tarnauti dvarui „pagal seną

²³³¹ ABK. T. 26. Nr. 49. P. 31.

²³³² ABK. T. 36. Nr. 274. P. 227.

²³³³ ABK. T. 36. Nr. 307. P. 259 (1582 m. Tichono Vasilevičiaus Lozičių dv.).

²³³⁴ LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 201. L. 448 (1596 m. Simono Bialskio pievoje).

²³³⁵ Žemaičių vyskupijos vizitacija. P. 269.

²³³⁶ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVI a. I p. P. 191–192.

²³³⁷ 1590 m.: Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 128.

²³³⁸ Butėnas D. Dvarų šeimynos Lietuvoje XVI a. I p. P. 191–192.

²³³⁹ 1604 m.: ABK. T. 30. Nr. 54. P. 269.

²³⁴⁰ 1635 m. Kristupo Ozakevičiaus bernas, gyvenęs padvarėje, dėl pono *pilnych potrebach* buvo pasiūstas į Kėdainių turgų: VUB. RS. F. 7. B. 7/14459. L. 181v.

²³⁴¹ 1620 m. su Kasparu Janavičiumi į Ramygalos turgų kartu vyko jo nuosavas namų bernas Vaičius: LMAVB. RS. F. 260. B. 520. L. 1.

²³⁴² AC. T. 1. Nr. 46. P. 149.

²³⁴³ ABK. T. 14. Nr. 22. P. 247–249.

paprotį“ (kiekvienas bernas turėjo po 12 margų žemės)²³⁴⁴. 1588 m. Šaukoto dvaro bernai su žmonomis ir vaikais privalėjo kiekvieną savaitę, pradedant nuo pirmadienio iki penktadienio, eiti į darbą „su kuo lieps“²³⁴⁵. 1590 m. Kelmės dvaro inventoriūs bernams nustatė dirbti po keturias dienas, o jų laisvoms žmonoms – po tris dienas per savaitę²³⁴⁶. 1593 m. Trakininkų inventoriūs taip įvardijo prie dvaro gyvenusių bernų prievoles: „nieko neduoda, tik darbą dirba visą savaitę per visus metus“²³⁴⁷. 1595 m. Griaužės dvaro bernai kiekvieną savaitę dvare dirbo po keturias dienas. Inventoriuje patikslinta, kad arimui vasarą bus duodami dvaro jaučiai²³⁴⁸.

XVII a. I p. bernų prievolės liko panašios. 1616 m. Kaltinėnų-Jaunodavos dvarelis bernas Grigucis kartu su žmona turėjo dirbti po keturias dienas per savaitę, o penktadieniais ir šeštadieniais – pats vienas arti dvaro jaučiais²³⁴⁹. 1644 m. bylos duomenimis, Adomo Čyrskio bernas Jokūbas Petraitis dirbo arimuose (*будучы при роботе теребечы пасеку*)²³⁵⁰. 1646 m. Stanislovo Liulevičiaus Želvės dvaro inventoriuje nurodoma, kad bernas Anusas būsimam ponui Jonui Šuckiui turės eiti tarnauti keturias dienas per savaitę, o jo žmona Ona – tris dienas *do iakiey kolwiek roboty*, kur ponas Šuckis pasakys²³⁵¹.

Minėti pavyzdžiai rodo, jog XVI a. II p. bernai kartu su savo šeimomis ėjo dirbti dvarui keturias, o kai kada ir daugiau dienų per savaitę. Šis jų darbas nebuvo konkrečiai apibrėžtas, paprastai šaltiniuose lydimas formulės „su kuo lieps“ (*с чим роскажуть*) arba „kur lieps“ (*зде кажуть*), tik kai kada išryškinant darbo dvaro arimuose prievolę. Bernų atliekamų funkcijų įvairumą parodo XVI a. (konkretūs metai nėra žinomi) Stvolavičių dvaro bernų surašymas: „o tai yra dvaro nelaisva šeimyna, bernai, kurie prie dvaro savo

²³⁴⁴ Ibidem. Nr. 24. P. 268.

²³⁴⁵ LMAVB. RS. F. 256. B. 4177. L. 1.

²³⁴⁶ Ibidem. F. 256. B. 3903. L. 3.

²³⁴⁷ Ibidem. F. 256. B. 3488. L. 2.

²³⁴⁸ Ibidem. F. 256. B. 3818. L. 2.

²³⁴⁹ XVII a. LT. inv. Nr. 13. P. 66.

²³⁵⁰ VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 175–175v.

²³⁵¹ LVIA. F. SA. B. 14666. L. 98v.

namus turi ir ant daržų sėdi ir visokias dvaro tarnybas ir darbus tarnauti jie privalo“²³⁵².

Kaip minėjome anksčiau, XVI a. II p. – XVII a. I p. tarp daržininkų, buvusių nelaisvųjų, „pasodintų“ ant trijų margų žemės, buvo specifinės tarnybas atlikusių asmenų – tai kepėjas²³⁵³, batsiuovys²³⁵⁴, kalvis²³⁵⁵, malūnininkas²³⁵⁶. S. Kasperčako tyrimo duomenimis, daržininkai ganydavo dvaro gyvulius²³⁵⁷. 1595 m. Padubysio dvaro inventoriuje minimas daržininkas rykūnaitis (*rykunaytis*) Grigas²³⁵⁸, matyt, rykūnės sūnus.

Kaip ir padvarės bernų atveju, daržininkų funkcijos nebuvo griežtai apibrėžtos. Inventoriuose dažnai nurodoma, kiek dienų per savaitę jie privalo dirbti, pažymint, kad dirbs tai, ką ponas lieps. Tiesa, S. Kasperčako teigimu, visgi pagrindinė jų funkcija siejosi su darbu dvaro arimuose²³⁵⁹. Šaltiniai pateikia keletą bajorų nustatytų daržininkų prievolių pavyzdžių. 1597 m. Svirnų dvare daržininkas kepėjas kartu su kitais turėjo eiti į darbą po keturias dienas per savaitę, o jų žmonos – po tris dienas²³⁶⁰. Stvolavičių dvaro daržininkas batsiuovys su kitais vasaromis turėjo pjauti javus ir atlikti kitas dvaro „vasaros tarnybas“²³⁶¹. 1597 m. Grigorijaus Koširskio ir Mikalojaus Kiškos Kosovo dvaro inventorius nustatė, jog daržininkai turi dirbti dvi dienas per savaitę ir kiekvienais metais mokėti po 15 grašių²³⁶². 1602 m. Radvilų Molodečno dvare daržininkai turėjo dirbti po dvi dienas „ką lieps“ ir tris dienas dalyvauti pjūties talkose pono duona²³⁶³. 1607 m. Gnoino dvaro daržininkai turėjo eiti į dvarą „su kuo lieps“²³⁶⁴. 1622 m. keturios Lukų dvaro daržininkų šeimos nuo dviejų margų privalėjo eiti dirbti pėsti po tris dienas per savaitę, o

²³⁵² *А то есть челяд дворная неволная, паробки, которые подле двора дома свои мают и на огородах сядят и всякие службы и роботы дворные служити они повинни* – žr.: LMAVB. RS. F. 256. B. 4435. L. 1.

²³⁵³ 1597 m.: IA. Nr. 123. Sk. 467.

²³⁵⁴ LMAVB. RS. F. 256. B. 4435. L. 1.

²³⁵⁵ 1600 m.: IA. Nr. 144. Sk. 538.

²³⁵⁶ 1632 m.: XVII a. Lt. inv. Nr. 21. P. 118.

²³⁵⁷ Kasperczak S. Op. cit. P. 200.

²³⁵⁸ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai. P. 203.

²³⁵⁹ Kasperczak S. Op. cit. P. 200.

²³⁶⁰ IA. Nr. 123. Sk. 467.

²³⁶¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 4435. L. 1.

²³⁶² ABK. T. 14. Nr. 83. P. 609.

²³⁶³ LVIA. F. 1292. B. 296. L. 2v.

²³⁶⁴ LMAVB. RS. F. 264. B. 1196. L. 5.

žiemą – po dvi dienas. Taip pat su laiškais vykti 4 mylias, per metus nuvykti į Naugarduką, eiti į talkas prie malūno ir medžiojant žvėris²³⁶⁵. 1629 m. Jono Ptako Nočios dvare buvusių daržininkų prievolės – po tris dienas kiekvieną savaitę dirbti, su kuo lieps²³⁶⁶.

Kiti šaltiniai atspindi konkretesnius kiekvieną savaitę atliekamus darbus, susijusius su gyvulių priežiūra bei darbu laukuose. 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvaro „daržininkai to dvaro arba dvaro šeimyna, nuo seno pasodinti ant margų žemės“ kiekvieną savaitę privalėjo tik prižiūrėti žirgus arba kumeliukus, arba galvijus, o jų žmonos, kada reikės, pagal seną paprotį turės eiti ravėti (*do plewidła*)²³⁶⁷. 1643 m. Adomo Stankevičiaus Sraukoto dvare daržininkas Baltrutis Laurinaitis dvi dienas per savaitę dirbo „su kirviu“ (*pieso z siekirą na robotę do dworu chodziec*), o jo jau labai sena žmona, nuo seno buvo atleista nuo darbo (*ze barzo stara wolna iest od roboty od dawne(go) czasu*). Kitas daržininkas Stasiulis Baltrušaitis (savo jaučiais ar arkliais ir „savo valgiu“) ponui dirbdavo žiemą ir vasarą po tris dienas per savaitę, o jo žmona – nuo Šv. Jurgio iki Visų Šventųjų po dvi dienas per savaitę atlikdavo pjūties darbus arba ravėdavo²³⁶⁸. 1645 m. Ukmergės vaiskio Chvalibogo Lvovičiaus Gumiltėnų (*Złotoryia Gunieltany*) dvaro daržininkai tris dienas per savaitę (žmonos – dvi dienas) turėdavo kulti javus (*do młocenia*)²³⁶⁹.

Taigi, daržininkai ponui privalėjo tarnauti po 2–4 dienas per savaitę, o kai kuriuose didikų dvaruose taip pat turėjo prisidėti prie talkų ar vykdyti pastotės prievolę. D. L. Pochilevičiaus duomenimis, kai kuriuose privačiuose dvaruose daržininkų darbo nereikėjo, todėl jie mokėdavo ponui činšą²³⁷⁰. Iš analizuotų duomenų tik Kosovo dvaro inventoriuje minima, kad kasmet daržininkai mokėjo po 15 grašių, bet taip pat dirbo ponui dvi dienas per savaitę. Daržininkų, kaip ir padvarės bernų, funkcijos nebuvo griežtai

²³⁶⁵ LMAVB. RS. F. 43. B. 10237. L. 20.

²³⁶⁶ LMAVB. F. 264. B. 1192. L. 2.

²³⁶⁷ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 13.

²³⁶⁸ LVIA. F. SA. B. 14661. L. 750.

²³⁶⁹ LVIA. F. SA. B. 14667. L. 703–703v.

²³⁷⁰ Похилевич Д. Л. Оp. cit. P. 79.

apibrėžtos, jie turėjo atlikti tai, ką liepdavo ponas – paprastai tai buvo darbai laukuose, gyvulių priežiūra. Kai kurie iš daržininkų atlikdavo specifines namų ūkio funkcijas.

Visa tyrimo medžiaga rodo, kad bajoro namų ūkį socialiniu požiūriu be jo šeimos taip pat sudarė įvairioms socialinėms kategorijoms priklausę asmenys (tarnybininkai, nekilmingi tarnai, nelaisvieji šeimynykščiai). Jie administravo (kilmingi urėdininkai/vietininkai, didikų namų ūkiuose – ir ekonomai, dvaro maršalkos, išdininkai); prižiūrėjo namų ūkį (tijūnas, raktininkas/ė, tarnybininkė, rykūnė), aptarnavo bajorų šeimą, tai yra, patarnavo sutuoktiniams (bajorei patarnaudavo ir vaikų priežiūra rūpinosi nekilmingos tarnaitės ar nelaisvos šeimynykštės, didikėms – ir kilmingos merginos; bajorui – pusbernis-pasiuntinukas, pasiturintiesiems – ir tarnybininkai), rūpinosi švara (šeimynykštės, skalbėjos), ruošė valgi ir gamino gėrimus (šeimynykštės ir šeimynos vaikai, specialūs tarnai – virėjas, kepėjas, virėjo padėjėjas, aludaris, didikų namų ūkyje virtuvei vadovavo kilmingi kuchmistrai), taip pat rūpinosi gyvulių ir žirgų ūkiu (rykūnė, šeimynos mergos ir vaikai, piemenys, tarnai arklininkai/ žirgininkai, vežikai, didikų namų ūkiuose – ir kilmingi tarnai, prižiūrėję arklides), atlikdavo įvairius amato darbus, kurie leido namų ūkį aprūpinti svarbiais reikmenimis (dažniausiai šeimynykštės, užsiėmusios verpimu, audimu, siuvimu ar siuvinėjimu, didikų namų ūkiuose – įvairūs amatininkai samdiniai, kartais užsieniečiai). Šeimynos moterės ir mergos taip pat rūpindavosi daržais ir sodais (didikų namų ūkyje – samdiniai daržininkai, sodininkai), dirbdavo dvaro laukuose. Padvarės bernų ir daržininkų prievolės taip pat buvo įvairios. Paprastai jie dirbdavo laukuose, neretai jiems būdavo pavedama gyvulių priežiūra. Pastebima, kad aptariamuoju laikotarpiu šeimynykščių funkcijos dažnai nebuvo apibrėžtos, veikiau persipynusios, nes priklausė nuo konkrečių namų ūkio poreikių ir nuo metų laiko.

7. TARNŲ IR ŠEIMYNYKŠČIŲ GYVENIMO SĄLYGOS:

TROBESIAI

Bajoro sodyboje buvo kelios tarnų ir šeimynykščių erdvės – mažesniame namų ūkyje tai buvo šeimynos gryčia ar kepykla (taip pat seklyčia virtuvėje ar bravore), didesniuose namų ūkiuose – ir urėdininko namas, atskiras rykūnės namelis (retai atvejais ir audėjų gyvenamais trobesys)²³⁷¹. Kokie buvo šių pastatų architektūriniai bruožai ir kokios gyvenimo sąlygos buvo jų viduje?

Turtingųjų namų ūkiuose netoli ponų gyvenamojo namo arba dvarelio kieme stovėjo urėdininko namas. Jis būdavo dengtas skiedriniu stogu, su kaminu, stikliniais langais ir prieangiu²³⁷². Urėdininko seklyčioje būdavo įrengiama glazūruota krosnis, nors priešinė patalpa tebuvo paprasta su popieriniais langais²³⁷³. Kitur gyvenamojoje seklyčioje be įstiklintų langų ar žaliai glazūruotos krosnies buvo ir ažuolinis stalas, žaliai dažyta staliaus darbo spinta (kitoje namo pusėje buvo popieriniai langai, paprasta krosnis)²³⁷⁴. Stambiuose namų ūkiuose urėdininkų namai būdavo dideli, su keliais gyvenamaisiais kambariais, kuriuose stovėdavo žaliai glazūruotos krosnys, liepiniai stalai, suoleliai su atlošais²³⁷⁵, arba prabangą liudijanti služba, taip pat margų koklių krosnis²³⁷⁶ ar didelė dažyta lova kamaroje²³⁷⁷.

Šaltinių analizė rodo, kad būdavo paprastesnių, mažesnių, šiaudiniu stogu dengtų urėdininkų namų (neretai palivarko sodyboje²³⁷⁸). Tokio namo viduje būdavo įrengta priemenė ir dvi ar trys patalpos²³⁷⁹. Jų langai dažnai ne visi būdavo stikliniai, krosnys – paprastos, o baldai – neretai tik suolai ir

²³⁷¹ Žr. Sk. I. Posk. 3. 4.

²³⁷² 1591 m. Kristupo Radvilos Derevnos dvare, Minsko pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 733. L. 5.

²³⁷³ 1599 m. Mikalojaus Sapiegos Liušnevo dvare: VUB. RS. F. 4. B. A1217. L. 1; 1611 m. Kristupo Radvilos Karakutos dvare, Gardino pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 1635. L. 3.

²³⁷⁴ 1618 m. Radvilų Jašiūnų dvare: LVIA. F. 1280. Ap. 1. B. 2524. L. 3v.–4.

²³⁷⁵ 1626 m. Kristupo Radvilos Rudzicos dvare: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 3596. L. 3.

²³⁷⁶ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 4, 15, 23.

²³⁷⁷ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatičių dvaro sodybos dvarelis kieme: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 6v–7.

²³⁷⁸ 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 15, 23.

²³⁷⁹ 1591 m. Stanislovo Čižo Lentupio dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 1899. L. 2; 1637 m. Elžbietos Karaševičienės Kozakovščyznos dvare: LMAVB. RS. F. 256. B. 2317. L. 1.

stalas²³⁸⁰. Pačioje seklyčioje būdavo laikomi ūkiniai daiktai, pavyzdžiui, 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės Viršuliškių dvaro urėdininko seklyčioje buvo pristatyta kubilų ir kitų medinių virtuvės bei rūšio rakandų (joje taip pat buvo spinta mediniams indams sudėti)²³⁸¹. Šaltiniai liudija, kad urėdininko name būdavo įrengiamos ūkinės patalpos: virtuvė, kepykla, kamara daržovėms²³⁸².

Šeimynos gryčia (*челядня, гридня челядная, клетъка челядная*) buvo medinė, paprastai nedidelė, vienaaukštė, statyta ant žemės be paklėčio, dengta šiaudais, be kamino, jei su langais – tik popieriniais ar drobiniais. Viduje būdavo viena ar dvi patalpos ir priemenė. Paprastai vienoje patalpoje stovėjo duonkepė krosnis, buvo girmos grūdams malti ir grūstuvė, buvo sustatyti keli suolai. Kitas kambarys buvo be krosnies, tik su suolais, kai kada ir paprastu stalu²³⁸³.

Labiau išskirtinės, didesnės šeimyninės buvo itin pasiturinčiųjų sodybose. 1565 m. valdovo girininko Luko Lečkio Gaideniškio dvare šeimynos name prie dviejų pagrindinių patalpų abipus priemenės dar buvo kelios kamarios. Viena namo pusė buvo ūkinė, skirta šeimynos darbui – patalpoje, įvardintoje gryčia, buvo paprasta krosnis ir suolai, vienoje kamaroje laikyti pieno produktai, kitoje tuo metu buvo kaustyta skrynia. Kita namo pusė buvo gyvenamoji – šviesesnėje seklyčioje (tik šioje patalpoje buvo drobiniai langai) stovėjo paprasta krosnis, paprastas, jau pasenęs stalas ir suolai aplinkui, šalia įrengtose dvejose kamarose šeimyna greičiausiai miegodavo. Prie jų buvo ir išvietė²³⁸⁴. Itin išskirtinė šeimyninė buvo 1595 m. Kotrynos Hlebavičienės

²³⁸⁰ 1606 m. Stanislovo Kiškos Krivickio dvare: Siedziby Kizsków i Radziwiłłów. P. 69.

²³⁸¹ LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 1v.

²³⁸² 1627 m. Kristupo Radvilos Bielicos dvare, Lydos pav.: AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 15.

²³⁸³ 1579 m. Jono Vaganovskio Svetičovsko dvare, Brastos pav. (namas dvarelio kieme: seklyčia su sena krosnimi be langų, kitoje priemenės pusėje – gryčia su stalu): ABK. T. 14. Nr. 16. P. 201; 1581 m. Lauryno Vainos Rusotos dvare (didelė kepykla, kur gyvena rykūnė, joje suolai, priešais neapdengta virtuvė, tarp jų priemenė su kamara): ibidem. Nr. 19. P. 228; 1590 m. Teodoro Šaulos Kasino dvare (šeimyninė su priemene): ibidem: Nr. 41. P. 371; 1594 m. Halškos Kęstartienės Dubėnų dvare (šeimynos gryčioje buvo prastas stalas ir dvejios girmos): ibidem. Nr. 64. P. 500; 1595 m. Žemaitijos žemės pakamario Vaitiekaus Radziminskio Taujėnų dvare (šeimyninė su priemene): IA. Nr. 79. Sk. 367; 1598 m. Gabrielio Vinkos Ilgių dvare (šeimyninė gryčia su nemaža priemene, gryčioje dvejios girmos, tas namas dengtas šiaudais): IA. Nr. 132. Sk. 493 ir kt.

²³⁸⁴ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 1060 a. L. 2v.–3.

Viršuliškių dvaro sodyboje – seklyčioje buvo glazūruota krosnis, o šviesa sklido pro stiklinį langą (už priemenės, kaip įprasta, buvo kepykla)²³⁸⁵.

Daugiau duomenų apie šeimynykščių būstą pateikia XVII a. I p. didikų dvarų inventoriai. Pavyzdžiui, 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio sodybos dvarelis kieme „kepykla, kur gyvena rykūnė“ buvo sena, dengta šiaudais. Joje stovėjo paprasta krosnis duonai kepti, girmos ir grūstuvė. Priešas kepyklą, už priemenės, buvo naujai pristatyta seklytėlė su paprasta baltų koklių krosnimi, dvejais langais be stiklų ir langinėmis²³⁸⁶. 1627 m. Radvilų Bielicos sodybos dvarelis kieme namas, kur gyveno rykūnė, turėjo įstiklintus langus, pusė jo stogo buvo dengta skiedromis, o pusė – šiaudais. Viduje, priemenėje, buvo katilas, gyvenamajame kambaryje su kamara stovėjo pušinis stalas, suolai ir paprasta krosnis su kaminu, o kepyklos patalpoje buvo įrengta duonkepė krosnis, laikytos girmos²³⁸⁷. 1628 m. Daliatičių sodybos dvarelis kieme šiaudais dengtame rykūnės namelyje buvo šviesi pirkia su stikliniais langais, kamara (dar tik pradėta statyti), priemenė ir kepykla su suolais bei paprasta moline krosnimi²³⁸⁸.

Bajorų sodybos šeimynykščių gyvenimo sąlygas galime palyginti su padvarės bernų padėtimi. Jų sodybą sudarė nuo dviejų iki penkių pastatų: gyvenamasis trobesys ir vienas ar daugiau pastatų gyvuliams, grūdams ir nekultiems javams laikyti. Pavyzdžiui, 1587 m. Stanislovo ir Mikalojaus Belozorų Pauslajo dvaro bernų padvarėje buvo gryčia, numas, klėtis (su 5 šiupininėmis rugių), pūnia ir klojimas. Šioje sodybėlėje gyvenę nelaisvieji turėjo ir savo gyvulių: karvę, kumelę, tris baltas avis, du juodus ožius ir dvi juodas kiaules²³⁸⁹. 1586 m. Adomo Bilevičiaus Rubežaičių dvaro vienoje padvarėje stovėjo klėtis ir gryčia su priemene, kitoje – numas su priemene, gryčia ir klėtis, dar dvejose – po numą ir klėtį²³⁹⁰. Šaltinių duomenimis,

²³⁸⁵ LMAVB. RS. F. 264. B. 1185. L. 2v.

²³⁸⁶ LVIA. F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. Ap. 2. B. 3231. L. 9.

²³⁸⁷ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 176. L. 3v.

²³⁸⁸ AGAD. AR. Dz. XXV. B. 695. L. 7v.

²³⁸⁹ LMAVB. RS. F. 256. B. 3012. L. 3

²³⁹⁰ LVIA. F. SA. B. 14586. L. 352.

padvarėse gyvenę bernai turėdavo gernas, katilą valgiui virti²³⁹¹, dalgius, noragus ir pjautuvus²³⁹². Kai kada nelaisvasis taip prakusdavo, kad pas jį už skolą dirbdavo laikinai nelaisvuojų tapęs valstietis²³⁹³.

Taigi, šeimynos trobesys buvo nedidelis, paprastas ir tamsus (langas būdavo tik vienoje gyvenamojoje patalpoje). Beveik visa, ką buvo galima pamatyti šeimynos name, buvo skirta darbui – šeimynos nariai čia malė grūdus, kepė duoną, greičiausiai ir audė. Tik suolai buvo skirti pavargusiųjų poilsiui. Itin pasiturinčių kilmingųjų sodybose buvo kiek išskirtinių šeimyninių, kuriose būdavo įrengiamas stiklinis langas ir netgi glazūruota krosnis. Urėdininkų gyvenimo sąlygos būdavo skirtingos. Stambiose didikų sodybose jie gyvendavo dideliuose namuose su stikliniais langais ir brangiai įrengtu interjeru (glazūruotomis krosnimis, sluzba, suoliukais su atlošais ar didele dažyta lova). Tuo tarpu kitų urėdininkų, paprastai įsikūrusių palivarkų sodybose, gyvenimo sąlygos buvo kuklesnės. Jų namai buvo mažesni, dengti šiaudais, ne su visais įstiklintais langais. Kitaip nei anksčiau minėtu atveju, šiuose namuose būta ir ūkinių patalpų, o gyvenamajame kambaryje stovėdavo tik paprasta krosnis, suolai ir stalas.

8. TARNŲ IR ŠEIMYNYKŠČIŲ SANTYKIAI SU PONAIS

Bajorų sodyboje gyvenusieji tarnai ir šeimynykščiai buvo artima bajoro socialinė aplinka, jo namų dalis. Pavyzdžiui, šį artumą liudija 1631 m. Germogeno Nepokojčickio pasisakymas, kad jo sandėlis buvo apvogtas „naktį, kai visi su mūsų šeimyna sumigome“ (*в ночи, когда есмо вси з челедью нашою поснули*)²³⁹⁴. Fizinį ponų ir šeimynykščio artumą rodo ir tai, kad jie kartu vykdavo į keliones, pavyzdžiui, 1589 m. nelaisvasis Oksanas lydėjo šeimnininkus jiems vykstant pas bičiulį²³⁹⁵, arba netgi kartu prausdavosi – kaip liudija 1636 m. teismo byla, ponas pirtyje buvo su samdinės Onos Vaičienės

²³⁹¹ LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 110. L. 151.

²³⁹² LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 123. L. 181.

²³⁹³ LMAVB. RS. F. 256. B. 4061. L. 1.

²³⁹⁴ ABK. T. 18. Nr. 279. P. 325.

²³⁹⁵ ABK. T. 6. Nr. 41. P. 65.

sūnumi Martynėliu²³⁹⁶. Šiame tyrime paanalizuosime, ar ponų ir tarnų bei šeimynykščių tarpusavio santykiai turėjo teigiamą, ar neigiamą atspalvį ir kokia buvo šių jausmų išraiška.

Šaltinių duomenimis, šeimynykščiai gindavo ir saugodavo bajorų namus. Pavyzdžiui, 1582 m. smurtinio namų užpuolimo atveju bajorė su vaikais ir moterėmis kartu laikė priemenės duris, kad neįsiveržtų užpuolikai²³⁹⁷, 1582 m. moterė skubėjo pranešti apie namų smurtą kaimynams²³⁹⁸, 1630 m. kluone nakvojęs bernas, pajutęs, kad vagiami javai, iškart suriko, įspėdamas šeiminką²³⁹⁹. Tačiau tokie šeimynykščių veiksmai pirmiausia galėjo būti nulemti asmeninės baimės ir kartu privalėjimo paklusti savo šeiminkams, bet ne siekio apsaugoti juos ir jų turtą. Juk smurtinio namų užpuolimo atveju pačiame įvykių sūkuryje atsidūrę šeimynykščiai neretai patys nukentėdavo, netgi tapdavo užpuolikų grobio dalimi, prievarta išsivedami į kitą dvarą²⁴⁰⁰. Pavyzdžiui, 1556 m. bajorė Barbora Lukošūtė su vyru Andriumi Gostomskiu ir su daugeliu pagalbininkų, tarnais ir valdiniais užpuolė Stanislovo Maikovskio Vedmos dvarą, užmušė urėdininką, išsivedė du tarnus, tarnybininkę ir išvogė turtą²⁴⁰¹. Tačiau pasitaikydavo ir priešingų atvejų, kuomet bajorai savo šeimynykščius įtraukdavo į kaimynų užpuolimo, sumušimo ir apgrobimo veiksmus²⁴⁰². Tokiu būdu jie tapdavo pono sąmokslininkais bendrininkais²⁴⁰³, vykdydžiusiais pono valią net ir tuomet, kai ji buvo priešinga priimtoms įstatymų normoms²⁴⁰⁴. Tokį elgesį reikėtų traktuoti nevienareikšmiai. Manytina, kad vieni šeimynykščiai galėjo norėti „bendrininkauti“ su ponu, kai kiti tai darė tik privalėdami jam paklusti ir neturėdami kito pasirinkimo.

²³⁹⁶ Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 3. P. 397.

²³⁹⁷ ABK. T. 36. Nr. 368. P. 316.

²³⁹⁸ Ibidem. Nr. 404. P. 345.

²³⁹⁹ ABK. T. 18. Nr. 271. P. 312.

²⁴⁰⁰ 1515 m.: РИБ. Т. 20. Nr. 166. Sk. 221; 1510 m.: ibidem. Nr. 52. Sk. 57; tarp 1510–1517 m.: ibidem. Nr. 265. Sk. 350–351; 1529 m.: LM. Užr. 15. Nr. 115. P. 146; 1529 m.: LM. TBK 6. Nr. 103. P. 82; 1541 m.: LM. TBK 10. Nr. 243. P. 153; 1557 m.: LM. TBK 37. Nr. 67. P. 86; 1582 m.: ABK. T. 36. Nr. 41. P. 42; 1586 m.: ABK. T. 26. Nr. 350. P. 307 ir kt.

²⁴⁰¹ LM. TBK 37. Nr. 18. P. 40.

²⁴⁰² Ворончук І. Оп. cit. P. 128.

²⁴⁰³ Saviščevas E. Apie bajorų gyvenimą. P. 203.

²⁴⁰⁴ Ворончук І. Оп. cit. P. 128.

Galimus teigiamus pono ir jo nelaisvųjų santykius liudija kai kurie testamentai, kuriais jie būdavo išlaisvinami. Tai tie atvejai, kuomet testamente akcentuojama ilga, palanki (*звичливые*), dora (*почтливые; cnotliwe*), sąžininga (*правдиве*) ir ištikima tarnyba (*верную службу*)²⁴⁰⁵. Klauzulė „ištikima tarnyba“ greičiausiai galėjo reikšti iš tiesų artimą ir teigiamą pono ir jo šeimynykščio santykį. Pavyzdžiui, 1596 m. P. Anusavičius pabrėžė, kad savo nelaisvą berną ir jo sūnų išlaisvino, paisydamas krikščioniškų normų ir dėl paties nelaisvojo nusipelnymo (*водлуг обычаю христианского и справедливости светое а видечи верные и почтивые послуги от немалого часу к себе <...> за его верные а почтиве показанные послуги*). Už tai jį apgyvendino savo dvaro žemės sklype, į kurį šis galėjo keltis su savo turtu ir trobesiais²⁴⁰⁶. Tiesa, pasak R. Petrausko, patį išlaisvinimą skatino tiek moralinės, tiek ekonominės priežastys²⁴⁰⁷. Moralinės tokio gesto priežastys sietinos su krikščioniškuoju mentalitetu. XVI a. II p. pasireiškė, o XVII a. LDK raštijoje įsigalėjo pamaldaus žmogaus siekinys, o sektinu pavyzdžiu, doroviniu idealu buvo laikyti nebe karžygiai, išmintingi vyrai ir galingi valdovai, bet gyvenimo šlovės išsižadėję šventieji. Tad šiuo laikotarpiu pagrindinės buvo krikščioniškosios vertybės, o svarbiausias rūpestis – Dievo malonė²⁴⁰⁸.

Pasitikėjimą šeimynykščiais tam tikra prasme rodo 1642 m. bylos duomenys – Šv. Stanislovo dieną, šeimynykštei Kristinai Jokūbaitei paprašius, Jonas Senkevičius ją išleido į Kelmės mugę. Tiesa, pati šeimynykštė šio pasitikėjimo nepateisino, mat apsigogė – ponams nežinant, į turgų išsinešė dvi austas ir vieną namų darbo staltiesę²⁴⁰⁹. Panašiai nutikdavo, kai ponai išleisdavo savo nelaisvajam šeimynykščiui pasisamdyti kitų ponų dvaruose. Pavyzdžiui, 1616 m. Ž. Songaila leido kuriam laikui išeiti uždarbiauti savo

²⁴⁰⁵ Ibidem. P. 126. Taip pat žr.: 1566 m.: LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 92. L. 114; 1596 m.: LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 200. L. 444; 1597 m.: LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 205. L. 468; 1598 m.: LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 212. L. 486; 1600 m.: LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 223. L. 517.

²⁴⁰⁶ LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 200. L. 444.

²⁴⁰⁷ Petrauskas R. Laisvi valstiečiai, laisvi bajorai, laisvas valdovas: P. 74.

²⁴⁰⁸ Kuolys D. Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje (renesansas ir barokas). Vilnius. 1992. P. 138, 151.

²⁴⁰⁹ VUB. RS. F. 7. B. 11/ 14463. L. 22v.

nelaisvajam audėjui Stanislovui Barborevičiui, tačiau Ukmergės mieste jis vedė, susilaukė vaikų ir pas savo poną nebegrižo²⁴¹⁰. Verta pažymėti, kad tokie išleidimo užsidirbti atvejai buvo tamptariai susiję su ekonominėmis priežastimis – ponams tai būdavo priimtina, kai jie turėdavo pakankamai dirbančiųjų. Kartu tai reiškė nelaisvųjų darbo reikšmės sumažėjimą bei pažangesnę samdos sistemą XVII a. I p.

Šaltiniai liudija ir apie atvejus, kuomet poną ir jo šeimynykštę siejo intymūs santykiai. Pavyzdžiui, 1603 m. Stanislovas Narbutas paliudijo, kad Mikalojaus Maliko Narbuto sūnus Jonas buvo sugyventas ne su žmona, bet su rykūne Marina²⁴¹¹. Toks atvejis turėjo sukelti neigiamą visuomenės reakciją, kadangi šis laikotarpis buvo Dievo baime grindžiamos moralės amžius²⁴¹².

Ryški neigiamų santykių ir kartu šeimynykščių nesusitaikymo su esama padėtimi išraiška buvo jų pabėgimas. Iš tiesų yra nemažai išlikusių teismo bylų, liudijančių apie tokius pabėgimus²⁴¹³. 1589 m. byla atskleidžia, kad tam buvo ruošiamasi iš anksto. Antai, pabėgimą suplanavęs Jurgis Danilevičius pabėgo kartu su žmona nelaisva motere Zofija, penkiais vaikais ir dvejomis suaugusiomis nelaisvomis mergomis. Pirmiausia, kai tik ponai išvyko pas savo bičiulį, iš sodybos pabėgo Zofija su vaikais ir mergomis, kurios prieš tai iš svirno pavogė nemažai drabužių. Vėliau, vos tik sugrįžęs iš kelionės, kurioje lydėjo ponus, paskui žmoną ir vaikus pabėgo ir Jurgis²⁴¹⁴. Ponai, suradę ir susigražinę bėglius, juos už tai bausdavo sukaustydami grandinėmis. Pavyzdžiui, 1595 m. M. Eigirdas teisme pareiškė, kad pabėgusią Paaudruvės dvaro moterę, namų šeimynykštę, liepęs „pančiais supančioti, norėdamas tuo tokią savivalę jos sutramdyti“ (*даль былъ путами оковати, хочечы тым*

²⁴¹⁰ LIIR. F. 4. B. 164. Nr. 259. L. 618.

²⁴¹¹ 1603 m. <...> *iž ten Jan mnimany Narbut, acz się mógł rodzić z nieboszczyka Mikolaja Malika, ale nie z własną szlubną żoną, którą tylko jedną miał, ale z nijakiej rykuniej Maryny Lisowny <...>*: Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tom II. Okresy panowań elekcyjnych XVI – XVII wiek. Opracował Henryk Lulewicz. Warszawa. 2009. Nr. 31. P. 140.

²⁴¹² Kuolys D. Op. cit. P. 171.

²⁴¹³ 1528 m.: LM. TBK 6. Nr. 41. P. 49; 1541 m.: ibidem. Nr. 267. P. 190; 1546 m.: LM. TBK 19. Nr. 11. P. 27; 1547 m.: ibidem. Nr. 91. P. 119–120; 1565 m.: ABK. T. 17. Nr. 1565. P. 441; 1595 m.: LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 183. L. 401; 1584 m.: LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 123. L. 180–181; 1595 m.: ibidem. Nr. 183. L. 401 ir kt.

²⁴¹⁴ LIIR. F. 4. B. 178. Nr. 183. L. 401.

такое своеволенство ее повстегнути)²⁴¹⁵. 1597 m. S. Rosenskis Raseinių dvaro sodyboje geležiniuose pančiuose laikė susigražintą bėglį berną²⁴¹⁶. Tiesa, lyginant su to meto bausmėmis, ši nebuvo griežta. Pavyzdžiui, pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą, apsigovęs paprasto luomo žmogus būdavo baudžiamas mirties bausme pakariant, o įtariamasis vagyste būdavo kankinamas²⁴¹⁷.

Šaltinių duomenimis, pasitaikydavo ir blogesnių, nei pabėgimas ir apvogimas, šeimynykščių poelgių. 1595 m. A. Kelpšienės bernas Laurynas Gailius prieš pabėgdamas su visa savo šeima padegė ponios trobesius (sudegė du pastatai su visais juose buvusiais daiktais)²⁴¹⁸. 1599 m. nelaisvas vaikas Stasys Puriška taip pat padegė pono sodybos pastatą. Jis prisipažino, kad tai padarė naktį, ugnį paėmęs iš virtuvės, įlindęs į ją pro langą (nes buvo užrakinta). Tada tą ugnį jis pakišo po vienu trobesiu ir jį padegė. Jis teigė tai daręs dėl to, kad urėdininkas dažnai jį mušdavęs, kai jis nepašerdavęs šuniukų ir manė, kad sudegus dvaro trobesiams tas urėdininkas išvažiuos²⁴¹⁹. Būdami šalia, šeimynykščiai įsiveldavo ir į bajorų sutuoktinių tarpusavio santykių intrigas. 1529 m. bajoro Poškos nužudymu kaltinami nelaisvieji šeimynykščiai paliudijo, jog jie savo poną pasmaugė savo ponios, velionio žmonos, valia²⁴²⁰. 1634 m. M. Drobišo Padubysio-Kaitulių dvaro šeimynykštis ir dvaro samdinė kartu su valstiečiu buvo kaltinami raganavimu ir kėsanimusi į pono ir ponios gyvybę²⁴²¹. Kerėjimu, pasibaigusiu pono Draslausko mirtimi, buvo kaltinama ir samdinė Ona Vaičienė. Velionio žmonos liudijimu, bajorės Paalksnienės prašymu, ji jai atnešė užkerėjimui reikalingus nešvarius, prakaituotus pono marškinius ir pati į jo patalus dėjo „įvairius kerus“²⁴²².

Žalos pridarydavo ir dvaro urėdininkai. 1629 m. Lydos vėliavininkas Petras Steckis liudijo, kad jo Milčos dvaro Ašmenos paviete urėdininkas Merkelis Senkevičius pabėgo pagrobęs 3000 kapų lietuviškų grašių ir dvaro

²⁴¹⁶ LMAVB. RS. F. 256. B. 4131. L. 1–2.

²⁴¹⁷ PLS. Sk. XIII. Str. 1, 9, 10, 13. P. 249, 252–254.

²⁴¹⁸ LIIR. F. 4. B. 159. Nr. 185. L. 406.

²⁴¹⁹ LVIA. F. SA. B. 4605. L. 149.

²⁴²⁰ LM. TBK 4. Nr. 340. P. 282.

²⁴²¹ LMAVB. RS. F. 256. B. 4487. L. 1.

²⁴²² Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 3. P. 397.

dokumentus. Už tai ponas jį vadino išdaviku (*zdraica*)²⁴²³. 1647 m. Ukmergės pakamaris Jonas Kaminskis skundė savo buvusį urėdininką Jackų Zakševskį, kad, jam su savo draugais prisėdus papietauti savo Doviačoravičių dvare, Pinsko pavieta, šis, netikėtai užklupęs kartu su daugeliu tarnų, kardu jį kvietėsi į dvikovą. Jonas Kaminskis bėgo slėptis į kamara, po to į kiemą, tačiau vis tiek buvo sužalotas²⁴²⁴.

Kaip rodo tyrimas, ponų ir tarnų ar šeimynykščių santykiai buvo nevienareikšmiai. Tai priklausė nuo asmenų būdo, susiklosčiusių situacijų, nelaisvųjų šeimynykščių susitaikymo ar nesusitaikymo su esama padėtimi. Kai kuriais atvejais teigiamų santykių išraiška galima būtų laikyti bendrą bajorų šeimos ir šeimynykščių gynimąsi ir namų apsaugojimą nuo užpuolikų, tarnų ir šeimynykščių bendrininkavimą, paklusimą savo ponams net ir neteisėtais kaimynų užpuodinėjimų atvejais, tačiau, kita vertus, tokį elgesį galėjo lemti baimė ir privalėjimas paklusti ponams. Taip pat, atrodytų teigiamus santykius rodantys pono poelgiai, kuomet jis išlaisvindavo šeimynykštį už „ištikimą tarnybą“, ar, šeimynykščiui paprašius, išleisdavo jį samdininkautis, pirmiausia buvo nulemti ekonominių priežasčių, o išlaisvinant – ir paisant krikščioniškosios moralės. Ryškiausias neigiamų santykių žymuo buvo tarnų ar šeimynykščių pabėgimas, dažnai prieš tai pavogus tam tikrą pono turtą. Pasitaikydavo ir blogesnių poelgių – šeimynykščiai padėgdavo trobesius, imdavosi žmogžudystės ar siekė pono mirties, naudodami kerus. Koks ponų poelgis iššaukdavo tokius veiksmus, šaltiniai duomenų nepateikia. Juose tik užsimenama apie smurtaujančią urėdininką. Nepaklusnius bėglius ponai bausdavo sukaustydami geležinėmis grandinėmis, tačiau, lyginant su kitomis Statuto nustatytomis bausmėmis, ši iš tiesų nebuvo itin griežta.

²⁴²³ LMAVB. RS. F. 43. B. 11337. L. 1.

²⁴²⁴ LMAVB. RS. F. 43. B. 6376. L. 1–2.

IŠVADOS

1. Daugiaaspektė *namų ūkio* sąvoka apima tiek materialią namų aplinką, tiek toje aplinkoje kartu gyvenusią grupę žmonių. Tyrimas parodė, kad LDK bajorų namų ūkis lokaliai atitiko bajoro dvaro sodybos ribas. XVI a. – XVII a. I p. egzistavo trys bajorų dvarų sodybų tipai: vieno, dviejų ir trijų kiemų. Šaltinių duomenimis, XVI a. I p. vyravo vieno kiemo sodybos. Jose stovėjo gyvenamasis namas, statiniai daiktams laikyti, šeimynykščių trobesys, pastatas javų derliui, rečiau – virtuvė, arklidė, pirtis ar tvartas. Tačiau XVI a. II p. – XVII a. I p. mažiausios vieno kiemo sodybos tebuvo žemiausio bajorų sluoksnio pagrindinė gyvenamoji erdvė, kuri nerepresentavo bajoro asmens statuso, veikia demonstruojamo drabužiais ir ginklais. Žemdirbystės vystymas lėmė, kad XVI a. II p. bajorų dvaruose imtas formuoti atskiras kluono kiemas su didesniu derliui skirtų pastatų skaičiumi. Turtingų bajorų dvaruose šiuo laikotarpiu buvo formuojamos trijų kiemų – dvaro, kluono ir dvarelis – sodybos. Šioms sodyboms būdingas didesnis pastatų skaičius ir įvairovė, tačiau dauguma jų buvo skirti toms pačioms svarbiausioms namų ūkio funkcijoms: bajoro šeimos rezidavimui, tarnų apgyvendinimui, asmeninių daiktų saugojimui, maisto ir gėrimų gamybai, maisto produktų, nekultūrų javų ir šieno laikymui, gyvulių pastogei. Tačiau stambiose sodybose imtos formuoti ir rekreacinės erdvės (altana-pavėsinė). XVII a. I p., sekant Vakarų Europos rezidencijų pavyzdžiais, elito sodybų architektūroje ir gamtinėje aplinkoje imta daugiau dėmesio skirti estetikai.

2. Dvarų inventorių analizė parodė, kad XVI a. vid. įvyko dvarų sodybų diferenciacijos „sprogimas“. Priklausomai nuo savininko socialinės-turtinės padėties ir jo asmeninių interesų dvarų sodybos skyrėsi reikšme, dydžiu, struktūra, pastatų kiekiu ir jų išdėstymu. Tačiau esminių skirtumų tarp *Lithuania propria* ir rusėniškos teritorijos sodybų nebuvo. Tam tikri regioniniai bruožai būdingi tik kai kurių pastatų architektūrai. Skirtingą ūkinių trobesių statybos tradiciją liudija tokie įvardijimai šaltiniuose, kaip „lietuviška“ jauja, „lietuviškai pastatytas“ klojimas, „rusiškas“ kluonas. Labiau išsiskyrė

Žemaitijos bajorų sodybos, kuriose buvo statomi šiai sričiai būdingi pastatai numas ir povalušas. Stipriais saitais su Žemaitija susiję bajorai šiuos trobesius tradiciškai statėsi ir Uplytės, Kauno, kartais Vilniaus, Brastos paviety dvaruose.

3. Žemiausio sluoksnio bajorai gyvendavo nedideliuose mediniuose namuose, statytuose tiesiai ant žemės, su šiaudiniu stogu, popieriniais ar drobiniais langais – tad jų gyvenimo sąlygos buvo artimos valstiečiui. Labiau pasiturintys statėsi namus ant paklėčių, būdingus Šiaurės bei Rytų Europos architektūrai. Šiuose namuose gyvenamosios patalpos būdavo įrengiamos aukščiau, virš paklėčių, dėl to juose gyventi būdavo šilčiau ir sausiau. Geresnes sąlygas – šilumą ir šviesą – suteikdavo investicijos į jau XVI a. II p. išpopuliarėjusius stiklinius langus, kurie XVII a. I p. tapo prieinami ir neturtingiems bajorams. Iš kitų sodybos pastatų bajorų gyvenamieji namai išsiskyrė dydžiu, aukščiu bei prieangiu, tačiau daugiau investuoti į estetiką – įrengti aukštus stogus su kupolais ir puošniomis vėjarodėmis, dviaukščius prieangius, vitražinius, Venecijos ar prancūziško stiklo langus ir drožinėtas duris – pajėgė tik didikai.

4. XVI a. I p. net ir labiausiai pasiturintiems asmenims buvo įprastas mažai suskaidytas namų vidaus planas su viena ar dvejomis erdviomis gyvenamosiomis patalpomis (kai kada dar su mažesne kamarėle) ir jų jungiamąja dalimi – prieangiu, tačiau nuo XVI a. 7 deš. dauguma bajorų gyvendavo namuose, kuriuose abipus priemenės buvo trys–keturios patalpos, skirtos atskiroms namų sritims: svečių priėmimui bei vaišėms (valgomasis), šeimos gyvenimui (priešinė seklyčia), miegui ir taip pat daiktų laikymui (kamaros). Paprastai juose nebuvo atskirų kambarių sutuoktiniams ir vaikams, taip pat tarnams, kas, greičiausiai, sąlygojo jų artumą ir sutapo su bendruomeniškos visuomenės normomis. Didikų namuose patalpų skaičius buvo didesnis, svarbiose rezidencijose dar labiau išaugęs XVII a. I p., kai juose atsirado atskirų vyro bei žmonos apartamentų prototipas, taip pat buvo įrengiami atskiri kambariai tarnams, o patalpų išdėstymas atitiko renesansinių Italijos namų vidaus struktūrą. Tad šiuo laikmečiu dar labiau išryškėjo skirtingų bajorijos sluoksnių gyvenimo sąlygų namuose skirtumai.

5. Puošniausia gyvenamojo namo patalpa būdavo valgomasis. Dauguma bajorų įstengdavo pasistatyti žaliai glazūruotų koklių krosnį, įsigyti staliaus darbo ar netgi vokišką stalą, importuotus kilimus. Didikų namų valgomieji išsiskyrė herbais dekoruotomis krosnimis, itin brangiais importuotais audiniais, paveikslais, importuotais prašmatniais stalais bei dideliais žalvariniais ar elnio ragų sietynais. To meto bajorų namų prabangą reiškė ir XVI a. II p. atsiradę nauji iš Vakarų Europos plintantys baldų tipai: spinta, kredenso prototipas – služba, suolai ir suoleliai su atramomis rankoms ar atlošais, elito namuose – krėslas, o nuo XVII a. I p. – ir kėdė. Aptariamuoju laikotarpiu bajorų gyvenimas vis dar buvo bendruomeniškas – mat vyraujantis sėdėjimui baldas buvo suolai. Stalo indai ne tik apibrėžė užstalės etiketą, bet buvo itin ryškus šeimnininko statuso atspindys. Bajorai, neužėmę aukštų LDK pareigybių, per visą aptariamąjį laikotarpį valgėdavo iš alavinės lėkštės ar dubens, gėdavo iš alavinio bokalo ar taurelės, kuria pasidalindavo su šeimos nariais ar svečiais, naudodavosi alaviniu šaukštu. Sulaukęs svečių bajoras išsitraukdavo iš skrynios ar spintos tai, ką turėjo vertingiausia – kelis sidabrinius šaukštus, galbūt net ir sidabrines taures. XVII a. I p. didikų aplinkoje jau buvo įprasta naudotis stalo peiliais ir šakute.

6. Priešinėje seklyčioje buvęs nemažas sėdėjimui skirtų baldų skaičius (keli didesni suolai prie sienų ir dar mažesni suoliukai – prie stalo ar krosnies) rodo, kad šiame kambaryje laiką leisdavo visa šeima. Į jį greičiausiai būdavo pakviečiamas užėiti ir svečias – tai rodo siekis ir čia (ne tik valgomajame) įrengti glazūruotą krosnį ir pastatyti brangius baldus (spintą ar puošnesnį staliaus darbo stalą). Atvejai, kuomet priešinėje seklyčioje būdavo laikytos religinės tematikos knygos, liudija apie pamaldžią LDK bajorų visuomenę. Tačiau dvasiniams ir kultūriniais poreikiams tenkinti priskirtini daiktai daugumos bajorų kasdieniame gyvenime užėmė tik nedidelę dalį, o dažnai jų apčiuopti negalime visai. Tik didikai XVI a. II p. – XVII a. I p. buvo sukaupę gausius šventenybių, įvairios tematikos knygų ir paveikslų rinkinius.

7. Per visą aptariamąjį laikotarpį kamarose būdavo miegama ant suolų, pūkiniuose pataluose, kurių audiniai, priklausomai nuo stratos, būdavo pasiūti

iš namų darbo drobės ar importuotos gelumbės. Nedideliuose namuose vienoje patalpoje miegodavo vyras, žmona ir vaikai. Tik dideliuose dvigaliuose namuose vyras ir žmona turėdavo atskiras kameras.

8. Klėtyse, svirnuose ir povalušuose laikyto kilmingųjų turto spektras buvo platus: 1) asmeniniai daiktai: pinigai, dokumentai, drabužiai, patalynė, indai, kario reikmenys; įspūdingas, pilnas brangenybių, buvo didikų išdas, kuriame taip pat saugoti bažnytiniai daiktai, knygos, paveikslai; 2) namų ūkiui reikalingi daiktai – įvairūs audiniai, vilna, siūlai, odos, žvakidės, spynos, skrynios, indai maisto produktų gamybai ir laikymui, degtinės varymo reikmenys, girkos, vaškas; 3) maisto produktai: grūdai, mėsa, pieno produktai, daržovės, duona ir kt; 4) medžio apdirbimo ir žemdirbystės įrankiai. Analizuoti duomenys rodo, kad didikų ir žemesnio sluoksnio bajorų gyvenimas daugiausia skyrėsi turimų pinigų, brangenybių, knygų, paveikslų sankaupomis ir visuminiu materialinių objektų kiekiu, bet daugelis paprastų ūkinės paskirties daiktų kilmingųjų namų ūkiuose iš esmės buvo tokie patys. Kad tuometinėje bajorų visuomenėje daiktai turėjo itin didelę reikšmę ir buvo vertinami (net seni ir sudūlėję nebūdavo išmetami, bet kaupiami, kai kurie taisomi, perdirbami), rodo jų įrašymas į inventorius. Apskritai, žvelgiant iš dabarties perspektyvos, to laikmečio namų ūkio daiktinė aplinka buvo ribota, bet racionali – praktiškai kiekvienas jos objektas buvo reikalingas.

9. LDK bajorų virtuvės plačiąja prasme tyrimas atskleidė, kad sodyboje buvo ir specializuotų pastatų, skirtų maisto produktų laikymui: vieni jų buvo skirti daržovėms, kiti – pieno produktams. Tai liudija, jog daržininkystės ir pienininkystės produktai buvo itin svarbūs namų ūkiui, nes sudarė svarbią kasdienio mitybos raciono dalį. Populiariausi maisto produktų laikymui skirti indai paprastai buvo mediniai. Tik nedidelę dalį ir tik kai kuriuose namų ūkiuose sudarė moliniai glazūruoti puodai ar ąsočiai, o XVII a. I p. – ir stikliniai ąsočiai. Apskritai, mediniai indai maisto produktų laikymui tiek bajorų, tiek didikų namų ūkiuose aptariamuoju laikotarpiu buvo tokie patys, skyrėsi tik jų kiekis ir kokybė. Šių paprastų daiktų svarbą to meto kasdienybėje liudija ir tam pačiam daiktui įvardinti vartoti keli terminai.

10. Per visą aptariamąjį laikotarpį maistas būdavo verdamas metaliniuose katiluose, trikojuose ir puoduose, troškinamas ar kepamas keptuvėse, skrudinamas ant iešmų, tačiau pastebima, kad nuo XVI a. II p. imta naudoti daugiau įvairesnių smulkesnių indų ir įrankių, kurie sudarė sąlygas tobulinti patiekalų gamybos procesą. Bravore, kuriame įprastai būdavo gaminamas alus, kai kada ir midus, nuo XVI a. vid. vis dažniau imta varyti degtinę, kurios gamybai buvo įrengiamas specialus aparatas su vamzdžiais.

11. Kasdienė bajorų mityba iš esmės priklausė nuo ūkinės dvaro veiklos. Bajorai rūpindavosi pasėti pakankamą rugių kiekį kasdieninei duonai bei kitų javų (kviečių, avižų, miežių, kai kada sorų), pasodinti daržovių (kopūstų, agurkų, pastarnokų, morkų, svogūnų, česnakų, rečiau – ridikų). LDK gamtinės sąlygos leido veisti sodus ir užsiauginti obuolių, kriaušių, vyšnių, taip pat slyvų ir trešnių. Pagrindinis mėsos šaltinis buvo naminiai gyvuliai ir paukščiai, nes dažniausiai valgyta jautiena, kiauliena, aviena, vištiena, rečiau – žąsiena. Papildomas mėsos šaltinis buvo medžioklės laimikis, ypač laukiniai paukščiai. Bajorų mitybą veikė krikščionių religija, dėl to pasninko metu mėsą pakeisdavo žuvis, įvairių rūšių sūriai. Prekybiniai santykiai su užsieniu bajorams leido apsirūpinti silkėmis, menkėmis, druska ir įvairiais užsieniniais prieskoniais. Gausaus brangių prieskonių vartojimo mada, būdinga ir kitoms Europos šalims, buvo ryški didikų virtuvėje, ypač nuo XVI a. pab., tačiau XVII a. I p. įvairesni prieskoniai (pipirai, anyžiai, kmynai, gvazdikėliai) tapo svarbia ir mažiau pasiturinčių bajorų virtuvės dalimi. Raciono prabangą aptariamuoju laikotarpiu rodė balta duona, ryžiai, importuoti prieskoniai ir vynas – aukšto vartotojų socialinio statuso liudininkai.

12. Ūkio pastatų tyrimas atskleidė, kad sodyboje buvo statoma keletas specializuotų gyvulių ūkio trobesių, liudijančių gyvulininkystės išvystymą ir svarbą kilmingųjų namų ūkio aprūpinimui – tai arklidė ir keli tvartai, kuriuose dažnai atskirai būdavo laikomi galvijai, kiaulės, avys ar naminiai paukščiai. Nuo XVI a. II p. šaltiniuose fiksuojama javams kulti, džiovinti ar laikyti skirtų pastatų ir juos apibūdinančių terminų įvairovė, kas, greičiausiai, liudija apie pasiektą aukštesnę žemdirbystės lygį ir gausesnius derlius. Inventorių

duomenimis, pasiturinčių bajorų ir didikų dvaruose veikė vienas ar keli vandens malūnai grūdams malti, tačiau tik aukščiausiam kilmingųjų sluoksniui būdingas ūkinės veiklos išplėtimas, kuomet namų ūkio poreikiams statytos ne tik plytinės ir kalvės, bet net popieriaus malūnai, vėlyklos, lentpjūvės ar stiklo dirbtuvės.

13. Visą bajorų namų ūkį aptarnavo skirtingų socialinių kategorijų tarnai ir šeimynykščiai. Svarbi namų ūkio socialinės aplinkos dalis buvo nelaisvieji, kurie būdavo užrašomi testamentu ar dovanojami giminaičiams, sudarydavo bajoraičių kraičio dalį, būdavo perkami, o pritrūkus pinigų, parduodami (XVI a. I p. berno ar mergos apytikrė kaina buvo dvi kapos grašių, XVI a. II p. – penkios kapos, XVII a. 5-ajame dešimtmetyje – net 20 kapų grašių). Per visą aptariamą laikotarpį nelaisvųjų darbas didesnę reikšmę turėjo būtent žemesnių sluoksnių bajorų namų ūkiuose, kai didikus atsisakyti nelaisvųjų instituto paskatino Valakų reformos nuostatai. Įsigaliojus Trečiajam Lietuvos Statutui ir mažiau pasiturintys bajorai savo nelaisvuosius ėmė vadinti tiesiog dvaro šeimyna, tačiau ne visuomet jos narių padėtis realiai pasikeitė. Samdiniai, kuriems mokamas užmokestis, šaltiniuose daugiausia minimi tik XVII a. I p., kuomet samdos institutas LDK buvo labiau išplėtotas.

14. Nelaisvųjų šeimynykščių, gyvenusių bajoro sodyboje, skaičius nebuvo didelis – tik 2–4 asmenys. Paprastai tai buvo vienišos mergos ar moterės su vaikais, rečiau – pilnos šeimos. Nelaisvieji galėjo kurti šeimas, kurios būdavo iškeldinamos už sodybos tvoros. Dažnai padvarėse gyvendavo 1–3 branduolinės bernų šeimos. Tyrimas parodė, kad nelaisvieji augindavo 1–4 vaikus, didesnis jų skaičius (iki 8) pasitaikydavo rečiau. Bajorų sodyboje gyveno ir dirbo paprastai vietinės kilmės nelaisvieji, bet kai kuriuose – ir iš karo žygių atsivesti belaisviai maskvėnai, rečiau – latvės. Šaltiniai leidžia teigti, kad namų ūkis buvo uždaras vienetas, kurio egzistencijai palaikyti užtekdavo nedidelio tarnų ir šeimynykščių skaičiaus, tačiau kurių įvairiaspektrės funkcijos užtikrino svarbiausių namų ūkio darbų atlikimą ir kartu prisidėjo prie jo išlaikymo.

15. Bajoro namų ūkiu rūpinosi įvairioms socialinėms kategorijoms priklausę asmenys, kurie: administravo (kilmingi urėdininkai/vietininkai, didikų namų ūkiuose – ir ekonomai, dvaro maršalkos, išdininkai); prižiūrėjo namų ūkį (tijūnas, raktininkas/ė, tarnybininkė, rykūnė), aptarnavo bajorų šeimą, tai yra, patarnavo sutuoktiniams (bajorei patarnaudavo ir vaikų priežiūra rūpinosi nekilmingos tarnaitės ar nelaisvos šeimynykštės, didikėms – ir kilmingos merginos; bajorui – pusbernis-pasiuntinukas, pasiturintiems – ir tarnybininkai), rūpinosi švara (šeimynykštės, skalbėjos), ruošė valgį ir gamino gėrimus (šeimynykštės ir šeimynos vaikai, specialūs tarnai – virėjas, kepėjas, virėjo padėjėjas, aludaris, didikų namų ūkyje virtuvei vadovavo kilmingi kuchmistrai), taip pat rūpinosi gyvulių ūkiu (rykūnė, šeimynos mergos ir vaikai, piemenys, tarnai arklininkai/žirgininkai, vežikai, didikų namų ūkiuose – ir kilmingi tarnai, prižiūrėję arklides), atlikdavo įvairius amato darbus, kurie leido namų ūkį aprūpinti svarbiais reikmenimis (dažniausiai šeimynykštės, verpusios, audusios, siuvusios ar siuvinėjusios, didikų namų ūkiuose – įvairūs amatininkai samdiniai, tarp jų ir užsieniečiai). Šeimynos moterės ir mergos taip pat prižiūrėjo daržus ir sodus (didikų – samdiniai daržininkai, sodininkai), o taip pat dirbdavo dvaro laukuose. Tačiau jų funkcijos dažniausiai buvo neapibrėžtos, persipynusios ir priklausė nuo konkrečių namų ūkio poreikių.

16. Šeimynykščių gyvenimo sąlygos bajorų sodyboje buvo kuklios: gyvenamasis trobesys nedidelis, paprastas ir tamsus (langas būdavo tik vienoje gyvenamojoje patalpoje). Stambiose sodybose dvaro kieme statyti urėdininkų namai buvo dideli, dengti skiedriniu stogu, su stikliniais langais, jų interjere būta net prabangos detalių (glazūruotos krosnys, sluzba, dažyta didelė lova bei kėdės su atlošais).

17. Ponų ir jų tarnų ar šeimynykščių santykiai buvo nevienareikšmiai. Kai kuriais atvejais teigiamų santykių išraiška galima būtų laikyti bendrą bajorų šeimos ir šeimynykščių gynimąsi ir namų apsaugojimą nuo užpuolikų, tarnų ir šeimynykščių bendrininkavimą, paklusimą savo ponams net ir neteisėtais kaimynų užpuldinėjimų atvejais, tačiau, kita vertus, tokį elgesį galėjo lemti baimė ir privalėjimas paklusti ponams. Taip pat, atrodytu,

teigiamus santykius rodantys pono poelgiai, kuomet jis išlaisvindavo šeimynykštį už „ištikimą tarnybą“, ar, šeimynykščiui paprašius, išleisdavo jį samdininkautis, pirmiausia buvo nulemti ekonominių priežasčių, o išlaisvinant – ir paisant krikščioniškosios moralės. Ryškiausias negatyvių santykių žymuo buvo tarnų ar šeimynykščių pabėgimas, dažnai prieš tai pavogus tam tikrą pono turtą. Tiesa, neaišku, kokios konkrečios situacijos ar pono elgesys paskatindavo pabėgimus ar drastiškesnius šeimynykščių poelgius, kai jie padegdavo trobesius, imdavosi žmogžudystės ar siekė pono mirties, naudodami kerus. Nepaklusnius bėglius ponai baudavo sukaustydami geležinėmis grandinėmis, tačiau, lyginant su kitomis Lietuvos statutų nustatytomis bausmėmis, ši iš tiesų nebuvo itin griežta.

18. Taigi, LDK bajorų namų ūkis XVI a. – XVII a. I p. buvo racionalus ir uždaras, išsilaikantis iš dvaro ūkinės veiklos ir bajoro valdinių darbo. Nuo XVI a. II p., išaugus ūkiniams pajėgumams, vykdant Valakų reformą ir vystant prekybą, o taip pat sklindant Vakarų Europos idėjoms ir madoms, LDK išryškėjo kilmingųjų namų ūkių diferenciacija. XVII a. I p. atotrūkis tarp didiko ir neturtingo bajoro gyvenimo sąlygų, galimybių ir būdų save reprezentuoti tapo dar ryškesnis, liudijantis skirtingas LDK bajorų visuomenės ekonominio, socialinio ir kasdienio gyvenimo spalvas.

ŠALTINIAI

1. Archyviniai šaltiniai:

Archiwum Główne Akt Dawnych:

F. 354: Archiwum Warszawskie Radziwiłłów:

Dz. II: dokumenty historyczne. Ks. 68.

Dz. X: dokumenty domów obcych. B. 681.

Dz. XI: dokumenty familijne. B. 29, 34, 37, 41, 79.

Dz. XXV: inwentarze dóbr. B. 11, 49, 81, 176, 253, 504, 695, 733, 1380, 1416, 1557, 1635, 2024, 2069, 2161, 2362, 2477, 2666, 2713, 2774, 2775, 2868, 2904, 2966, 3248, 3550, 3595, 3596, 3607, 3870, 3871, 4040, 4267, 4380, 4576, 4668, 4709.

Dz. XXVI: rejestry skarbców i wszelakiego ruchomego majątku. B. 8, 17, 25, 29, 30.

Dz. XXIX: akta ekonomiczne. B. 129.

F. 334: Archiwum Potockich z Radzyna. B. 382.

Biblioteka Narodowa:

Sygn. Rps. 9133 III: Rejestry gospodarcze Józefa Jasieńskiego archidiakona wileńskiego, plebana suraskiego i prepozyta skalmierskiego 1540–1559.

Prieiga per internetą: <https://polona.pl/item/9254399/0/>.

Lietuvos istorijos instituto rankraštynas:

F. 4 (Istorinių šaltinių vertimai ir kopijos. K. Jablonskio parengto „Feodalinių baudžiavinių santykių Lietuvoje dokumentų rinkinio“ mašinraštis). B. 159, 164, 178.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyrius:

F. 12 (Kauno universiteto bibliotekos varia). B. 3877.

F. 16 (Rankraščių kolekcija B2). B. 6, 20.

- F. 17 (Rankraščių kolekcija B3).
- F. 20 (Teismų aktai). B. 73, 77, 89, 141, 151, 218, 326, 6380.
- F. 21 (Vilniaus baltarusių fondas). B. 405, 408, 409, 411, 414, 431, 433, 1800.
- F. 32 (Budrikių dvaro dokumentai). B. 37, 58.
- F. 37 (Žemaitijos dvarų kolekcija). B. 1623.
- F. 43 (Vilniaus kapitulos fondas). B. 5820, 6376, 9619, 10237, 11004, 11337, 11341, 11346, 11354, 11995, 14659, 17364, 23280.
- F. 90 (Butvilos rankraščių kolekcija). B. 114.
- F. 98 (Horoškevičuvna Valentina). B. 1236.
- F. 119 (Lapacinskių giminės aktai). B. 183.
- F. 122 (Montvila Bogdonas). B. 2, 9.
- F. 138 (Riomerių šeimos aktai). B. 190, 204, 309, 1054, 1097, 1296, 1381, 1384, 1535.
- F. 198 (Dokumentai iš Kauno miesto archyvo). B. 56, 60, 64, 520, 619, 621, 622.
- F. 256 (Jablonskis Konstantinas). B. 1792, 1899, 1984, 1998, 2024, 2063, 2064, 2126, 2261, 2317, 2344, 2347, 2605, 2914, 3012, 3028, 3049, 3103, 3105, 3300, 3310, 3328, 3360, 3395, 3397, 3409, 3417, 3409, 3419, 3427, 3467, 3471, 3488, 3493, 3494, 3495, 3631, 3632, 3633, 3667, 3702, 3793, 3818, 3831, 3903, 3948, 3968, 3990, 3991, 3996, 4001, 4020, 4034, 4061, 4078, 4083, 4095, 4126, 4131, 4177, 4192, 4402, 4435, 4487.
- F. 260 (Valadka Vacys). B. 520.
- F. 264 (Karazija Povilas). B. 717, 1182, 1184, 1185, 1192, 1196, 1200.
- F. 273 (Alberto Liudviko Zoštauto kolekcija). B. 2225.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas:

Lietuvos Metrika (mikrofilmai). Knyga Nr. 237.

F. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų. B. 431, 918, 1060a, 2557, 2847, 3231, 3270, 3273, 3681, 3964, 3995, 4123/ 1, 4200.

F. Senieji aktai. B. 4591, 4598, 4605, 4611a, 4612, 4613, 4620, 4621, 4623, 4629, 4645, 4648, 4653, 4654, 4662, 4668, 14586, 14649, 14659, 14660, 14661, 14664, 14665, 14666, 14667, 14668, 14670, 14672, 14673, 15244.

F. 525 (Inventoriai). B. 38, 1194, 1200, 1265.

F. 599 (Menickiai). B. 126.

F. 716 (Tiškevičiai). B. 15, 120.

F. 1177 (Oginskiai). B. 2274, 3193, 6616.

F. 1276 (Pliateriai). B. 977.

F. 1280 (Radvilos). B.18, 97, 98, 579, 1435, 2059, 2203, 2204, 2524.

F. 1292 (Sapiegos). B. 190, 294, 296.

Vilniaus universiteto biblioteka. Rankraščių skyrius:

F. 4 (Inventoriai). B. A1217, A1472, A1609; A1795, A1829, A1830, A1893, A1957, A3994 (36891), A3996 (36893), A3997(36894), A4026.

F. 7. B. 1/14453, 7/14459, 11/ 14463, 12/14464. 13/14465.

Archeologų ataskaitos:

Steponavičienė D. Vilniaus Žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Rūmų pietinių vartų bokšto tyrimai 1996 m. Vad. V. Urbanavičius. Vilnius. 1997.

Disertacijos:

1. Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvos XVI – XVII a. Istorijos mokslų kandidato laipsnio disertacija. Mokslinis vadovas J. Jurginis. Vilnius. 1975.
2. Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atsispindėjimas I Lietuvos Statute (1529). Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti. Vilnius. 1971.
3. Puodžiukienė D. Medinės ponų namų architektūros raida Lietuvoje XVI a. vid. – XIX a. vid. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, menotyra (03 H). Kaunas. 2011.

4. Skurdauskienė J. Palivarkinis ūkis privačiuose Žemaitijos dvaruose XVI amžiuje. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Klaipėda. 2011.
5. Vitkūnas M. Kasdienis gyvenimas Pietryčių Lietuvoje XIII – XIV a. (archeologijos šaltinių duomenimis). Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05H). Vilnius. 2006.
6. Валиконите И. Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом Княжестве Литовском (конец XV – первая половина XVI в.) и его отражение в Первом Литовском Статуте. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Вильнюс. 1978.

2. Publikuoti šaltiniai:

1. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tom II. Okresy panowań elekcyjnych XVI – XVII wiek. Oprac. H. Lulewicz. Warszawa. 2009.
2. Archiwum komisji prawniczej. T. 7: Statut Litewski drugiej redakcyi (1566). Parengė F. Piekosiński. Kraków. 1900.
3. Aristotelis. Politika. Vertė M. Strockis. Vilnius. 2009.
4. Dainos pasauliui, saulei ir sau. Lietuvos XV – XVII amžiaus poezijos antologija. Sud. E. Ulčinaitė. Vilnius. 1993.
5. Gurnickis Lukas. Lenkų dvariškis. Parengė E. Patiejūnienė. Vilnius. 2009.
6. Guzevičiūtė R. Nepublikuoti XVI amžiaus Lietuvos bajorų kostiumo istorijos šaltiniai. // Lituanistica. Nr. 4 (28). Vilnius. 1996. P. 68–78.
7. Hussovianus Nicolaus. Giesmė apie stumbrą. Parengė B. Kazlauskas. Vilnius. 1977.
8. Istorijos archyvas. T. 1: XVI amžiaus Lietuvos inventoriai. Surinko K. Jablonskis. Kaunas. 1937.

9. Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. Tekstai. Kaunas. 1941.
10. Jankowski T. Śmierć Stefana Batorego w Grodnie. T. 1. Grodno. 1930.
11. Jevlašauskis Teodoras. Atsiminimai. Parengė D. Vilimas. Vilnius. 1998.
12. Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV – XIX a.). Parengė: J. Jurginis, A. Šidlauskas. 2 – asis leidimas. Vilnius. 1988.
13. Lasickis Jonas. Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus. Red. K. Korsakas. Vilnius. 1969.
14. Lietuvis Mykolas. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Red. K. Korsakas. Vilnius. 1966.
15. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504). Parengė: D. Antanavičius, R. Petrauskas. Vilnius. 2007.
16. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548). Parengė D. Antanavičius. Vilnius. 2009.
17. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548). Knyga 2: 1543 VI 21 – 1544 XI 15. Parengė D. Antanavičius, vertė S. Narbutas. Vilnius. 2012.
18. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas. Sudarė: A. Baliulis, E. Meilus. Vilnius. 2001.
19. Lietuvos inventoriai XVII a.: dokumentų rinkinys. Sudarė.: K. Jablonskis, M. Jučas. Vilnius. 1962.
20. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6. Parengė A. Baliulis. Vilnius. 2007.
21. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. Parengė A. Baliulis. Vilnius. 1995.
22. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9. Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius. 2003.

23. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11. Parengė A. Dubonis. Vilnius. 1997.
24. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12. Parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius. 2001.
25. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14. Parengė: L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius. 2008.
26. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. Parengė A. Dubonis. Vilnius. 2002.
27. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19. Parengė D. Vilimas. Vilnius. 2009.
28. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20. Parengė: R. Ragauskienė, D. Antanavičius. Vilnius. 2009.
29. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25. Parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius. 1998.
30. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561). Užrašymų knyga 37. Parengė D. Baronas. Vilnius. 2011.
31. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51. Parengė: A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius. 2000.
32. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 52 (1569–1570). Užrašymų knyga 52. Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius. Vilnius. 2004.
33. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1564). Viešųjų reikalų knyga 7. Parengė A. Baliulis. Vilnius. 1996.
34. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 567 (1567–1571). Surašymų knyga 10. Parengė A. Baliulis. Vilnius. 2006.
35. Lietuvos Metrika (1522–1530). 4 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, E. Gudavičius, G. Kirkienė, J. Karpavičienė. Vilnius. 1997.
36. Lietuvos Metrika (1528–1547). 6 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė. Vilnius. 1995.
37. Lietuvos Metrika (1533–1535). 8 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė. Vilnius. 1999.

38. Lietuvos Metrika (1540–1541). 10 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė. Vilnius. 2003.
39. Lietuvos Metrika (1542). 11 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, S. Viskantaitė. Vilnius. 2001.
40. Lietuvos Metrika (1540–1543). 12 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2007.
41. Lietuvos Metrika (1546–1548). 19 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2009.
42. Lietuvos Metrika (1555–1558). 37 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2010.
43. Lietuvos Metrika (1562–1566). 47 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: I. Valikonytė, N. Šlimienė. Vilnius. 2011.
44. Lietuvos Metrika (1565–1566). 50 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: L. Steponavičienė, I. Valikonytė. Vilnius. 2014.
45. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1: Feodalinis laikotarpis. Red.: K. Jablonskis, J. Jurginis, J. Žiugžda. Vilnius. 1955.
46. Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłów. Oprac. I. Koniewska. Kraków. 1999.
47. Notaty Gospodarskie pisane może – 1560–1570 r. Przez Anzelma Gostomskiego wojewodę Rawskiego prierwszy raz wydane po jego śmierci staraniem doktora Oczka pod tytułem Gospodarstwo r. 1588. Teraz przez Radwańskiego Jana. W Krakowe. 1856.
48. Paliušytė A. 1647 m. Liubčios kunstkameros inventorius. // Menotyra. Nr. 2. Vilnius. 1996. P. 43–63.
49. Pilgrimovijus Elijas. Didžioji Leono Sapiegos pasiuntinybė į Maskvą, 1600–1601 m. Sud. J. Kiaupienė. Vilnius. 2002.
50. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Sirvydas. Dictionarium trium linguarum. Ats. red. A. Lyberis. Vilnius. 1979.

51. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529). / I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius. Vilnius. 2001.
52. Pirmasis Lietuvos Statutas. T. 2. Pirma dalis. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. Ats. red. S. Lazutka. Vilnius. 1991.
53. Przewdziecki A. Jagiellonki Polskie w XVI wieku. T. 3. Kraków. 1868.
54. Radvanas Jonas. Radviliada. Parengė S. Narbutas. Vilnius. 1997.
55. Risinskis Saliamonas. Trumpas pasakojimas apie garsiuosius šviesiausiojo didiko Biržų ir Dubingių kunigaikščio Kristupo Radvilos žygius. Parengė S. Narbutas. Vilnius. 2000.
56. Roizijus Petras. Rinkiniai eilėraščiai. Sud. S. Narbutas. Iš lotynų k. Vertė: R. Katinaitė, E. Patiejūnienė, E. Ulčinaitė. Vilnius. 2008.
57. Siedziby Kiszków i Radziwiłłów na Białorusi w XVI – XVIII wieku. Opisy z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych. Oprac. J. Zawadzki. Warszawa. 2002.
58. Volanas Andrius. Rinkiniai raštai. Sudarė: M. Ročka, I. Lukšaitė. Vilnius. 1996.
59. Volumina legum. Parengė J. Ohryzki. T. 2. Petersburg. 1859.
60. Zbiór pamiętnikow historycznych o dawnęj Polsce z rękopismow, tudzież dzieł w różnyh językach o Polsce wydanyh oraz z listami oryginalnemi królów i znakomityh ludzi w kraiu naszym. T. 2. Przez J. U. Niemcewicza. W Warszawie. 1822.
61. Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579). Tekstą parengė, iš lotynų k. vertė ir rodykles sudarė L. Jovaiša. Įvadą ir paaiškinimus parašė J. Tumelis ir L. Jovaiša. Vilnius. 2001.
62. 1588 metų Lietuvos Statutas. T. 2: Tekstas. Parengė I. Lappo. Kaunas. 1938.
63. Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (toliau – АВК.). Т. 1. Акты Гродненского земского суда. Вильна. 1865.
64. АВК. Т. 2: Акты Брестского земского суда. Вильна. 1867.
65. АВК. Т. 3: Акты Брестского гродского суда. Вильна. 1870.

66. АВК. Т. 6: Содержащий въ себе: 1) Акты Брестскаго градскаго суда (поточные), 2) Акты Брестскаго подкоморскаго суда, 3) Акты Брестской магдебургии, 4) Акты Кобринской магдебургии и 5) Акты Каменецкой магдебургии. Вильна. 1872.
67. АВК. Т. 8: Акты Виленскаго градскаго суда. Вильна. 1875.
68. АВК. Т. 13: Акты главнаго Литовскаго трибунала. Вильна. 1886.
69. АВК. Т. 14: Инвентари имений XVI-го столетия. Вильна. 1887.
70. АВК. Т. 17: Акты Гродненскаго земскаго суда. Вильна. 1890.
71. АВК. Т. 18. Акты о копныхъ судахъ. Вильно. 1891.
72. АВК. Т. 19: Акты относящися къ истории бывшей Холмской епархии. Вильна. 1892.
73. АВК. Т. 20: Акты, касающися города Вильны. Вильна. 1893.
74. АВК. Т. 21: Акты Гродненскаго земскаго суда. Вильна. 1894.
75. АВК. Т. 22: Акты Слонимскаго земскаго суда. Вильна. 1895.
76. АВК. Т. 25: Инвентари и разграничительные акты. Вильна. 1898.
77. АВК. Т. 26: Акты Упитскаго градскаго суда. Вильна. 1899.
78. АВК. Т. 30. Акты Трокскаго подкоморскаго суда за 1585–1613 годы. Вильна. 1904.
79. АВК. Т. 36: Акты Минскаго градскаго суда. 1582–1590 г. г. Вильна. 1912.
80. Акты, относящися къ истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3: (1544–1587). Санкт-Петербургъ. 1848.
81. Акты, относящися къ истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 1. 1361–1598. Санкт-Петербургъ. 1863.
82. Археографический сборникъ документовъ относящихся къ истории Северозападной Руси. Т. 1. Вильна. 1867.
83. Археографический сборникъ документовъ относящихся къ истории Северозападной Руси. Т. 4. Вильна. 1867.

84. Археографический сборникъ документовъ относящихся къ истории Северозападной Руси издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Т. 7. Вильна. 1870.
85. Документы Московского архива Министерства Юстиции. Москва. Т. 1. 1897.
86. Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў № 30. Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск. 2008.
87. Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). Кніга запісаў № 43. Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск. 2003.
88. Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга № 44. Кніга запісаў № 44 (1559–1566). Падрыхтаваў А. І. Груша. Мінск. 2001.
89. Метрыка Вяликага Княства Літоўскага 1562–1565. Кніга № 46. Кніга запісаў № 46. Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск. 2006.
90. Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга № 560 (1542 год). Кніга перепісаў № 3. Падрыхтаваў А. Ж. Дзярновіч. Мінск. 2007.
91. Первый Литовский Статут (1529). / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. Вильнюс. 2004.
92. Русская историческая библиотека. Т. XX: Литовская Метрика. Книги судных дел. Санкт-Петербургъ. 1903.
93. Русская историческая библиотека. Т. 30: Литовская Метрика. Книги публичных дел. Юрьев. 1914.
94. Судебная книга Витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и обалецкого державцы М. В. Клочко. 1533–1540. Литовская Метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9. Подготовили: В. А. Воронин, А. И. Груша, И. П. Старостина, А. Л. Хорошкевич. Москва. 2008.
95. Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гісторычнага архіва Беларусі). Складальнікі: А. Ф. Аляксандрава, В. У. Бабкова, І. М. Бобер. Мінск. 2012.

LITERATŪRA

1. Andriulis V. Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588) šeimos teisė. Monografija. Vilnius. 2003.
2. Anužytė L. Žemaitijos bajorų testamentai XVI a. pabaiga – XVII a. pradžia. // Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. Vilnius. 1998.
3. Arendt H. Žmogaus būklė. Iš anglų k. vertė A. Radžvilienė, A. Šliogeris. Vilnius. 2005.
4. Augustyniak U. Drzewniane dwory Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku – rezydencje czy siedziby? // Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych. Red.: E. Opaliński, T. Wiślicz. Warszawa. 2001. P. 125–145.
5. Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa. 2001.
6. Augustyniak U. Wychowanie młodych Radziwiłłów w dworze Birżańskim w XVII w. // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII. Red.: M. Dąbrowska, A. Klonder. Warszawa. 2002. P. 129–148.
7. Baliulis A. Apie vergus ir kaimynus Kauno vaito 1561–1564 m. įrašų knygoje. // *Ministri historiae. Pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas dr. Edmundo Antano Rimšos 65-mečio sukakčiai.* Sud.: Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė. Vilnius. 2013. P. 271–282.
8. Bas J. P. van Bavel. Land, lease and agriculture: the transition of the rural economy in the dutch river area from the fourteenth to the sixteenth century. // *Past & Present.* No. 172. 2001. P. 3–43.
9. Bilskienė R., Daugnora L. Paukščiai Lietuvos pilyse. // Lietuvos pilių archeologija. Sud. J. Genys, V. Žulkus. Klaipėda. 2001. P. 251–259.
10. Bystron J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI – XVIII. T. 1–2. Warszawa. 1976.
11. Blaževičius P. Seniausieji Lietuvos žaislai. Vilnius. 2011.

12. Bogucka M. Anna Jagiellonka. Wrocław – Warszawa – Kraków. 1994.
13. Bogucka M. Staropolskie obyczaje w XVI – XVII wieku. Warszawa. 1994.
14. Bogucka M. Życie codzienne – spory wokół profilu badań i definicji. // Kwartalnik historii kultury materialnej. Nr. 3. Warszawa. 1996. P. 247–255.
15. Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce: kobieta w społeczeństwie polskim XVI – XVIII wieku na tle porównawczym. Warszawa. 1998.
16. Brennan T. Drinking and drugs. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 5: Culture, leisure, religion, education, everyday life. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 89–102.
17. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa. 1957.
18. Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795. Vilnius. 2005.
19. Bumblauskas A. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu. // Lietuvos istorijos studijos. T. 17. Vilnius. 2006. P. 9–26.
20. Bumblauskas A. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija. Vilnius. 2010.
21. Butkevičius I. Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos. Vilnius. 1971.
22. Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje XVI amžiaus pirmoje pusėje. // Mokslo darbai. Istorijos-filologijos mokslų serija. T. 5. Vilnius. 1958. P. 187–209.
23. Butėnas D. Dvarų šeimos Lietuvoje XVII amžiuje. // Istorija. T. 15 (2 sąsiuvinis). Vilnius. 1975. P. 71–82.
24. Butėnas D. Rykūnė. // Iš lietuvių kultūros istorijos. T. 1. Vilnius. 1958. P. 243–247.
25. Būga K. Rinktiniai raštai. T. 2. Sud. Z. Zinkevičius. Vilnius. 1959.

26. Chaline O. L'hotels particuliers. // L'ancienne France au quotidien. La vie et les choses de la vie sous l'Ancien Régime. Sous la direction de M. Figeac. Paris. 2007. P. 223–227.
27. Carbonnier Y. Appartement. // L'ancienne France au quotidien. La vie et les choses de la vie sous l'Ancien Régime. Sous la direction de M. Figeac. Paris. 2007. P. 17–18.
28. Cowan B. New worlds, new tastes. Food Fashions after the Renaissance. // Food. The history of taste. Ed. P. Freedman. California. 2007. P. 197–230.
29. Cross G. G. Consumerism. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 5: Culture, leisure, religion, education, everyday life. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001.
30. Čaplinskas A. R. Vilniaus istorija: legendos ir tikrovė. Vilnius. 2010.
31. Čerbulėnas K. Mažoji architektūra. // Lietuvių liaudies architektūra. Miesto gyvenvietės, visuomeniniai pastatai, ūkiniai ir gamybiniai trobesiai, buvusių dvarų sodybos ir mažoji architektūra. Red. K. Čerbulėnas. T. 2. Vilnius. 1968. P. 100–110.
32. Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vyr. red. S. Keinys. Vilnius. 2000.
33. Dambrauskaitė N. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų virtuvė XVI amžiuje. // Lietuvos istorijos studijos. T. 31. 2013. Vilnius. P. 67–78.
34. Dambrauskaitė N. Ką sutiktume pravėrę bajoro sodybos vartus? Tarnai ir šeimynykščiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namų ūkyje XVI amžiuje ir XVII amžiaus pirmoje pusėje. // Lietuvos istorijos studijos. T. 34. Vilnius. 2014. P. 9–22.
35. Daugnora L., Piličiauskienė G. XIV – XVII a. osteologinės medžiagos, 1988–1990 m. iškastos Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje, analizė. // Lietuvos archeologija. T. 28. Vilnius. 2005. P. 207–216.
36. Davies J. K. Society and Economy. // The Cambridge Ancient History. Volume V: The Fifth Century B. C. Ed. D. M. Lewis, J. Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald. Cambridge University Press. 1992. P. 287–305.

37. Davies N. Dievo žaislas: Lenkijos istorija. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1795 metų. Vilnius. 2008.
38. Deffourneaux M. Życie codzienne w czasach Joanny D'Ark. Przełożyła A. Bąkowska. Warszawa. 1963.
39. Dembińska M. Zmiany w Polskiej kuchni od średniowiecza do końca XVII wieku na tle Europejskim. Compendium Ferculorum z 1682 r. // Studia i materiały z historii kultury materialnej. T. LXI. Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź. 1989. P. 191–199.
40. Dembińska M. Food and Drink in Medieval Poland: Rediscovering a Cuisine of the Past. Translated by M. Thomas. Revised and adopted by W. Woys Weaver. Pennsylvania. 1999.
41. Drungilas J. Laukuvos apylinkių bajorija XVI – XVIII a. // Lietuvos valsčiai. Laukuva. I dalis. Vilnius. 2005. P. 189–200.
42. Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai. Iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities. Vilnius. 1998.
43. Dubonis A. Dvaras. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud.: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius. 2001. P. 150–165.
44. Dumanowski J. Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku. Toruń. 2006.
45. Dumanowski J., Jankowski R. Nowe źródło do dziejów kuchni staropolskiej. // Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne. Op. J. Dumanowski, R. Jankowski. Warszawa. 2011. P. 9–66.
46. Dundulienė P. Žemdirbystė Lietuvoje. Vilnius. 1963.
47. Elias N. Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu. Przełożył T. Zabłudowski. Warszawa. 1980.
48. Elias N. Rūmų dvaro visuomenė: karaliaus ir rūmų aristokratijos sociologijos tyrimai. Iš vok. k. vertė Z. Norkus. Vilnius. 2004.

49. Fabiani B. *Życie codzienne na zamku królewskim w epoce Wazów*. Warszawa. 1996.
50. Ferenc M. *Stół*. // *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. A. Chwalba. Warszawa. 2006. P. 149–158.
51. Figeac M. *Châteaux et vie quotidienne de la noblesse. De la Renaissance à la douceur des Lumières*. Paris. 2006.
52. Figeac M. *Châteaux*. // *L' ancienne France au quotidien. La vie et les choses de la vie sous l' Ancien Régime*. Sous la direction de M. Figeac. Paris. 2007. P. 105–111.
53. Galaunė P. *Lietuvių liaudies menas. Jo meninių formų plėtojimosi pagrindai*. Kaunas. 1930.
54. Glemža L. *Maistas*. // *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencija Vilniuje*. Sud. V. Urbanavičius. Vilnius. 2010. 319–327.
55. Gloger Z. *Encyklopedia Staropolska. Ilustrowana*. T. 3: Warszawa. 1902; T. 4: Warszawa. 1903.
56. Gloger Z. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*. T. 2. Warszawa. 1909.
57. Goldthwaite R. A. *The Florentine Palace as Domestic Architecture*. // *The American Historical Review*. Vol. 77. No. 4. 1972. P. 977–1012.
58. Gudavičius E. *Kaip reikėtų versti I Lietuvos Statuto žodžius мужик ir жонка*. // *Lietuvos istorijos metraštis. 1983 metai*. Vilnius. 1984. P. 113–116.
59. Gudavičius E. *Dėl kai kurių arklių pavadinimų šaltiniuose*. // *Lietuvos istorijos metraštis. 1985 metai*. Vilnius. 1986. P. 112–115.
60. Gudavičius E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. T. 1. Vilnius. 1999.
61. Gudavičius E. *Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos*. Sud.: A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius. 2002.
62. Guy K. M. *Food and diet*. // *Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000*. V. 5: Culture, leisure, religion, education, everyday life. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 497–505.

63. Guzevičiūtė R. Tarp rytų ir vakarų: XVI – XIX a. LDK bajorų kostiumo formavimosi aplinkybės ir pavidalai. Vilnius. 2006.
64. Halecki O. Europos istorijos ribos ir skirstymai. Iš anglų k. vertė N. Babinskas. Vilnius. 2014.
65. Heywood C. Child labor. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 4: Gender, Family and ages, sexuality, body and mind, work. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 513–516.
66. Historia kultury materialnej Polski. T. 3. Od XVI do połowy XVII w. Pod. red. A. Keckowej, D. Molendy. Wrocław. 1978.
67. Horn Melton J. Otto Brunner and the Ideological Origins of *Begriffsgeschichte*. // The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte. Ed.: H. Lehmann, M. Richter. Washington. 1996. P. 21–34.
68. Hrubá M. Renesansowe rezydencje szlachty w północno – zachodnich Czechach w świetle inwentarzy majątkowych. // Kwartalnik historii kultury materialnej. Rok. XLIX. Nr. 1–2. Warszawa. 2001. P. 59–80.
69. Ivinskis Z. Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai pirmoje XVI a. pusėje. Kaunas. 1933.
70. Ivinskis Z. Lietuvos prekybiniai santykiai su užsieniu XVI a. ir jų vaidmuo ano meto Europos prekyboje. // Praeitis. T. 3. 1992. P. 100–125.
71. Izydorczyk-Kamler A. Praca najemna na wsi Małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. // Kwartalnik historyczny. R. XCVII. Nr. 12. Warszawa. 1990. P. 3–31.
72. Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. Sud. V. Merkys. Vilnius. 1979.
73. Jankauskas V. Buvusios didybės šešėliai: Alšėnų pilies ikonografija. // Lietuvos Pilys. T. 6. Vilnius. 2010. P. 50–64.
74. Jankevičienė A. Buvusių dvarų sodybos ir pastatai. // Lietuvių liaudies architektūra. Miesto gyvenvietės, visuomeniniai pastatai, ūkiniai ir gamybiniai trobesiai, buvusių dvarų sodybos ir mažoji architektūra. Red. K. Čerbulėnas. T. 2. Vilnius. 1968. P. 84–100.

75. Jarczykowa M. Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku. Katowice. 1995
76. Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. Vilnius. 1972.
77. Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius. 1962.
78. Jurginis J. Upytės dvareliai. // Kraštotyra. Vilnius. 1967. P. 59–65.
79. Jurginis J. Alytaus ekonomijos dvarų pastatai 1649 metais. Vilnius. 1972.
80. Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. Vilnius. 1978.
81. Kaminskaitė I. XII – XVII a. mediniai dirbiniai Vilniaus Žemutinėje pilyje. // Vilniaus Žemutinė pilis XIV – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai. Sud. L. Glemža. Vilnius. 2007. P. 195–240.
82. Kaminskaitė I. Indai. // Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencija Vilniuje. Sud. V. Urbanavičius. Vilnius. 2010. P. 311–319.
83. Karvelis D. Komunikacija lokalinėje visuomenėje XVI a. pabaigoje – XVII a. I pusėje pagal Biržų kunigaikštystės valdų inventorius ir instrukcijas (tyrimo problematika). // Lietuvos istorijos metraštis. 1977 metai. Vilnius. 1998. P. 96–118.
84. Karvelis D., Ragauskienė R. Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m. Vilnius. 2009.
85. Kaser K. Serfdom in Eastern Europe. // The history of the European Family. V. 1: Family Life in Early Modern Times: 1500–1789. Ed. D. I. Kertzer, M. Barbagli. London. 2001. P. 24–62.
86. Kaspercak S. Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku. Poznań. 1965.
87. Kazakevičius V. Vikingų ir baltų genčių konsolidacijos laikotarpis. // Lietuvos istorija. T. 2: Geležies amžius. Red. J. Kiaupienė. Baltos lankos. 2007. P. 299–413.
88. Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda Wileński. Warszawa. 2000.
89. Kessel M. Individuas, šeima ir visuomenė. Naujieji amžiai. // Europos mentaliteto istorija. Pagrindinių temų apybraižos. Sud. P. Dinzelbacher.

- Vertimas į lietuvių kalbą: A. Gailius, L. Katkus, L. Malakauskienė, S. B. Vanglikaitė, R. Zamuškevičienė. Vilnius. 1998. P. 33–45.
90. Kiaupa Z. Karčema prie karčemos. XVI a. vaizdai. // Ritualas, blaivybė, kultūra. Ats. red. D. Gaižutis. Vilnius. 1989. P. 7–24.
91. Kiaupienė J. Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI – XVIII a. Vilnius. 1988.
92. Kiaupienė J. Daugiaprasmiš ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė. // Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis: konferencijos medžiaga. Vilnius. 2001. P. 19–27.
93. Kiaupienė J. Mada – pirklio nauda. Audinių, galanterijos ir plataus vartojimo buities prekių importas į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę XVII a. pradžioje. // Menotyra. Nr. 2 (31). Vilnius. 2003. P. 11–18.
94. Kiaupienė J. „Mes, Lietuva“. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas). Vilnius. 2003.
95. Korczak L. Rodzina i dom. // Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych. Red. A. Chwalba. Warszawa. 2006. P. 31–54.
96. Korczak L. Stół. // Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych. Red. A. Chwalba. Warszawa. 2006. P. 54–62.
97. Kuklo C. Wielkość i struktura gospodarstwa domowego w Polsce wczesnonowożytnej. Próba charakterystyki. // Cała historia to dzieje ludzi... Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80 – ką rocznicę urodzin i 55 – lecie pracy naukowej. Pod red. C. Kukli. Białystok. 2004. P. 167–181.
98. Kuolys D. Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje (renesansas ir barokas). Vilnius. 1992.
99. Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV – XVIII a. Vilnius. 1967.
100. Laumenskaitė E. Prekyba. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud.: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius. 2001. P. 508–520.

101. Lazutka S., Valikonytė I., Karpavičienė J. Įvadas. // Lietuvos Metrika (1528–1547). 6 – oji Teismų bylų knyga. Parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė. Vilnius. 1995. P. IX–CXLIX.
102. Lesiak A. Kobiety z rodu Radziwiłłów w świetle inwentarzy i testamentów (XVI – XVIII w.). // Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI – XVIII wieku. Pod. Red. U. Augustyniak. Warszawa. 2009. P. 113–194.
103. Liedke M. Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI – XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne. Białystok. 2016.
104. Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. Vyr. red. J. Zinkus. Vilnius. T. 2: 1977; T 4: 1978; T. 10: 1983.
105. Lietuvių enciklopedija. Red. J. Puzinas. T. 7. Boston. 1959.
106. Lietuvių enciklopedija. Red. P. Čepėnas. T. 13. Boston. 1958.
107. Lietuvių kalbos žodynas. T. 11. Vyr. red. K. Ulvydas. Vilnius. 1978.
108. Lietuvos architektūros istorija. T. IV: Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m. Sud. D. Puodžiukienė. Vilnius. 2014.
109. Lileyko J. Życie codzienne w Warszawie za Wazów. Warszawa. 1984.
110. Lowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528. Poznań. 1998.
111. Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach. Kraków. 1973.
112. Lukšaitė I. Vilniaus vaivados Jonušo Radvilos asmeninės bibliotekos Kėdainiuose sąrašas – asmens kultūrinių orientacijų žymuo. // Lietuvos istorijos metraštis. 2005 metai. Nr. 2. Vilnius. 2006. P. 29–52.
113. Lundt B. Naujieji amžiai. Džiaugsmas, kančia ir laimė. // Europos mentaliteto istorija. Pagrindinių temų apybraižos. Sud. P. Dinzeltbacher. Vilnius. 1998. P. 277–283.

114. Maroszek J. Pogranicze Litwy I Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Białystok. 2000.
115. Maroszek J. Ogrody królewskie w Wilnie i innych rezydencjach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku. // Królewskie ogrody w Polsce. Pod. red. M. Szafrąskiej. Warszawa. 2001. P. 109–127.
116. Maroszek J., Leończuk J. Wielka księga tradycji kulinarnych puszczy Knyszyńskiej. Supraśl. 2011.
117. Martinaitienė G. M. Audiniai ir jų spalvos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriniuose šaltiniuose. Vilnius. 2013.
118. Matuškaitė M. Apranga XVI – XVIII a. Lietuvoje. Vilnius. 2003.
119. Merkienė R. Tvirtą raida Lietuvoje XVI – XVII a. (1. Terminija ir tvirtą genezės tyrinėjimai). // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Visuomenės mokslai. Nr. 3 (56). 1976. P 131–141.
120. Merkienė R. Gyvulių ūkis XVI – XX a. pirmojoje pusėje. Etninės patirties ištakos. Vilnius. 1989.
121. Milius V. Kluonas. // Visuotinė lietuvių enciklopedija. Vyr. red. A. Račis. T. 8. Vilnius. 2005. P. 295–296.
122. Milobędzki A. Architektura polska XVII wieku. Warszawa. 1980.
123. Milobędzki A. Rezydencja wiejska czy miejska? – Paradoksy kultury polskiego baroku. // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. R. I. Nr. 1. Warszawa. 1993. P. 49–70.
124. Mohrmann R. E. Codziennosc wojny i pokoju w Niemczech lat 1618–1648 (zarys problematyki). // Kwartalnik historii kultury materialnej. Rok. XLIX. Nr. 1–2. Warszawa. 2001. P. 3–12.
125. Mulevičius L. Istorijos terminijos smulkmenos. Germanizmai. // Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai. Vilnius. 1989. P. 150–151.
126. Neuschel K. B. Noble Households in the Sixteenth Century: Material Settings and Human Communities. // French Historical Studies. Vol. 15. No. 4. Published by Duke University Press. 1988. P. 595–622.

127. Obst J. Nasze dwory wiejskie. Petersburg. 1910.
128. Ochmański J. Litewska granica etnicza na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań. 1981.
129. Ochmanskis J. Senoji Lietuva. Vilnius. 1996.
130. Paliušytė A. Kristupas Radvila (1585–1640) – tapybos užsakovas. // Menotyra. Nr. 2 (23). Vilnius. 2001. P. 28–35
131. Poškienė J. Gynybiniai įtvirtinimai XVI – XVIII a. // Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai. Sud. A. Kuncėvičius. Vilnius. 2001.
132. Petrauskas R. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius. 2003.
133. Petrauskas R. Vytauto dvaras: struktūra ir kasdienybė. // Naujasis Židinys. Aidai. Nr. 1–2. 2003. P. 39–44.
134. Petrauskas R. Didikas ir patronas: LDK diduomenės bažnytinės fundacijos XV a. // Šviesa ir šešėliai Lietuvos evangelizacijos istorijoje. Sud. J. Boruta, V. Vaivada. Vilnius. 2011. P. 161–183.
135. Petrauskas R. Laisvi valstiečiai, laisvi bajorai, laisvas valdovas: laisvės sąvoka Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šaltiniuose XIV – XVI a. pradžioje. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui. Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius. 2012. P. 65–86.
136. Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. Warszawa. 1992.
137. Pośpiech A. Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII wieku). // Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX: materiały sesji zorganizowanej przez IHKM PAN 20–22 maja 1991 r. w Warszawie. Red. J. Sztetyło. Warszawa. 1992. P. 151–162.
138. Pounds N. J. G. Standarts of living. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 5: Culture, leisure, religion, education, everyday life. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 451–460.

139. Puodžiukienė D. Tradicinės architektūros ponų namų raida XVI – XVII amžiais. // *Liaudies kultūra*. Nr. 3. Vilnius. 2001. P. 8–17.
140. Puodžiukienė D. Medinė dvarų sodybų architektūra. // *Medinė architektūra Lietuvoje*. Sud. A. Jomantas. Vilnius. 2002. P. 36–49.
141. Puodžiukienė D. Istoriniai šaltiniai XVI – XX a. pradžios medinės dvarų sodybų architektūros tyrinėjimuose. // *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*. Sud.: A. Andriulytė, R. Butvilaitė. Vilnius. 2009. P. 77–101.
142. Radvilų rūmai Dubingiuose. A. Kuncevičius, R. Laužikas, I. Rutkauskaitė, R. Šmigelskas. Vilnius. 2011.
143. Radvilų tėvonija Dubingiuose. A. Kuncevičius, R. Jankauskas, R. Laužikas, D. Stankevičiūtė, I. Rutkauskaitė. Vilnius. 2009.
144. Ragauskas A. XVI – XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestiečių kasdienio gyvenimo tyrimai šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje. // *Lituanistica*. Nr. 3 (31). Vilnius. 1997. P. 121–130.
145. Ragauskas A. Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antroje pusėje (1662–1702). Vilnius. 2002.
146. Ragauskas A. Nemištietiška Vilniaus sociotopografija: valdančiojo elito žemėvalda XV a. pabaigoje – XVI a. pirmojoje pusėje. // *Istorija. Mokslo darbai*. T. 72. 2008. P. 32–39.
147. Ragauskienė R., Karvelis D. 1645 m. Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Biržų Kunigaikštystės žemėlapis. Radvilų valdos istorija ir kartografija. Vilnius. 1997.
148. Ragauskienė R. Barbora Radvilaitė. Vilnius. 1999.
149. Ragauskienė R., Ragauskas A. Vieną ar dvi žmonas turėjo Augustinas Rotundas Meleskis (apie 1520–1584 m.)? Nauji duomenys įžymiojo Vilniaus vaito biografijai. // *Lietuvos istorijos metraštis*. 2000 metai. Vilnius 2001.
150. Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis: (apie 1515–1584 m.). Vilnius. 2002.

151. Ragauskienė R. Karaliaus sekretoriaus ir Vilniaus vaito Augustino Meleskio Rotundo (apie 1520–1582 m.) turtas. // Istorija. Mokslo darbai. T. 55. Vilnius. 2003. P. 12–21.
152. Ragauskienė R. The noblewoman's court in the sixteenth-century Grand Duchy of Lithuania. // Lithuanian historical studies. Vol. 8. Vilnius. 2005. P. 27–60.
153. Ragauskienė R. XVI a. LDK bajorijos privačių archyvų saugojimo kultūra. // Lituanistica. Nr. 2 (66). Vilnius. 2006. P. 1–19.
154. Ragauskienė R. Bajorijos archyvų gaisrai XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. // Lituanistica. Nr. 1 (69). Vilnius. 2007. P. 1–24.
155. Ragauskienė R. Rusėniška XV a. pab. – XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų-valdovių ir didikų – korespondencija. // Istorija. Mokslo darbai. Nr. 76. Vilnius. 2009.
156. Ragauskienė R. „Dingę istorijoje“: XVI a. LDK privačių archyvų dokumentų dinamika. // Istorijos šaltinių tyrimai. T. 3. Vilnius. 2010. P. 85–110.
157. Ragauskienė R. „Cave canem“: žmogus ir šuo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. // Istorija. Mokslo darbai. T. 80. Vilnius. 2010. P. 21–49.
158. Ragauskienė R. XVI a. ikireforminio Vilniaus pilies teismo raštininko ir Lietuvos Metrikos metrikanto karjera: Motiejaus Savickio (apie 1530–apie 1581) atvejis. // Inveniens quaero. Ieškoti, rasti, nenurimti. Academico illustrissimo et potentissimo, viro nobilissimo, homini serenissimo Algirdo Gaezhuti septuagennaliis hic liber dedicatus est. Sud.: G. Blažienė, S. Grigaravičiūtė, A. Ragauskas. Vilnius. 2011. P. 566–584.
159. Ragauskienė R. Dingę istorijoje: XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai. Vilnius. 2015.

160. Requate J. Komunikacija. Naujieji amžiai. // Europos mentaliteto istorija. Pagrindinių temų apybraižos. Sud. P. Dinzelbacher. Vilnius. 1998. P. 342–349.
161. Rimka A. Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais. Kaunas. 1925.
162. Roche D. Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe – XIXe siècle). Fayard. 1997.
163. Rolska-Boruch I. „Domy pańskie“ na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku. Lublin. 2003.
164. Roosevelt P. R. Estates and country houses. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 2: Processes of change, population, cities, rural life, state and society. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 413–423.
165. Rowel. S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius. 2001.
166. Rusų – lietuvių kalbų žodynas. Sud.: J. Kardelytė, J. Macaitis, A. Mankevičienė. T. 3. Vilnius. 1984.
167. Salatkienė B. Kurtuvėnų dvaro sodyba. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2007 metais. Vilnius. 2008. P. 261–270.
168. Samalavičius S. Vilniaus miesto kultūra ir kasdienybė XVII – XVIII amžiuose. Sud. A. Samalavičius. Parengė A. Ragauskas. Vilnius. 2011.
169. Sarcevičienė J. Vyro ir žmonos santykių modelis XVI a. II pusės – XVII a. I pusės proginėje literatūroje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – patriarchatas ar partnerystė? // Kultūrų sankirtos. Skiriama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60 – mečiui. Sud.: Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, E. Rimša, J. Sarcevičienė. Vilnius. 2000. P. 189–217.
170. Sarcevičienė J. Moterys. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud.: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius. 2001. P. 397–412.

171. Sarcevičienė J. Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai. Vilnius. 2005.
172. Sarcevičienė J. Valstiečių šeimos struktūra Europos istoriografijoje: tendencijos, tyrimai, perspektyvos. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui. Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius. 2012. P. 685–718.
173. Sarti R. Europe at Home: Family and Material Culture, 1500–1800. London. 2002.
174. Saviščevas E. Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje. // Istorijos šaltinių tyrimai. Sud. A. Dubonis. T. 2. Vilnius. 2010. P. 179–208.
175. Saviščevas E. Tarnybininkai XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų (didikų) dvaro socialinėje organizacijoje (http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=7131&p_d=94573&p_k=1 2010 02 03).
176. Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitai 1409–1566 metais. Vilnius. 2010.
177. Saviščevas E. Odisėjo lynas: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Leono Sapiegos tarnai ir jų organizacija paskutiniame XVI amžiaus dešimtmetyje. // Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė. Sud.: I. Valikonytė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2015. P. 135–184.
178. Shamas C. The domestic Environment in early modern England and America. // Journal of Social History. Vol. 14. No. 1. Oxford University Press. 1980. P. 3–18.
179. Sirutavičius M. Maskvos pasiuntinių priėmimo ceremonias Lietuvos valdovo dvare Vilniuje XV a. pabaigoje – XVI viduryje. // Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai. Sud. L. Glemža. Vilnius. 2007. P. 8–34.

180. Sliesoriūnas G. Lietuvos istorija. T. 6. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metai). Vilnius. 2015.
181. Słownik języka polskiego. Red. W. Doroszewski. T. 10. Warszawa. 1968.
182. Steponavičienė D. Vilniaus Žemutinės pilies sodas: duomenys ir atkūrimo problemos. // Lietuvos pilys 2005. Vilnius. 2006. P. 33–38.
183. Steponavičienė D. Lietuvos valdovo dvaro prabanga XIII a. viduryje – XVI a. pradžioje. Vilnius. 2007.
184. Strazdas A. 1995 m. Šilelio dvarvietės (Kauno r.) tyrinėjimai. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais. Vilnius. 1996. P. 208–210.
185. Striška G. Vilniaus Žemutinės pilies XV – XVI a. stikliniai dirbiniai. // Lietuvos pilys 2006. T. 2. Vilnius. 2007. P. 44–45.
186. Tyla A. Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. Vilnius. 1986.
187. Ulčinaite E., Jovaišas A. Lietuvių literatūros istorija. XII – XVIII amžiai. Vilnius. 2003.
188. Urbelis M. XVI a. Lietuvos kaimo gyvenamieji pastatai pirminių šaltinių duomenimis. // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Architektūra ir miestų statyba. Nr. 6. Vilnius. 1978. P. 64–82.
189. Urzędniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 1. Województwo wileńskie. XIV – XVIII wiek. Red. A. Rachuba. Warszawa. 2004.
190. Vaitkevičius G. Puodininkystės profesionalizacija XIV – XVII a. // Miestų praeitis. Red. G. Vaitkevičius. T. 1. Vilnius. 2004. P. 175–276.
191. Valikonytė I. Dviguba išpirka už moterį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiaus pirmojoje pusėje. // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Nr. XVII (2). Vilnius. 1977. P. 51–64.
192. Valikonytė I. Atlygis už valstietę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI amžiaus pirmojoje pusėje. // Jaunųjų istorikų

- darbai. Medžiaga respublikinei jaunųjų istorikų mokslinei konferencijai. 1978 m. lapkritis. II-oji knyga. Ats. red. F. Sliesoriūnas, E. Šopa. Vilnius. 1978. P. 41–48.
193. Valikonytė I. Našlės vainikinė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.: norma ar realybė. // 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425 – osioms metinėms pažymėti, medžiaga. Ats. red. S. Lazutka. Vilnius. 1993. P. 82–90.
194. Valikonytė I. Ar Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. moteris buvo pilietė? // Lietuvos istorijos studijos. T. 2. Vilnius. 1994. P. 62–73.
195. Valikonytė I. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekėti: realybė ar fikcija? // Lietuvos valstybė XII – XVIII a. Red. Z. Kiaupa, A. Mickevičius, J. Sarcevičienė. Vilnius. 1997.
196. Vitkauskienė B. R. XVI – XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai. Istoriniai šaltiniai. // Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje: 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos. Sud. R. Ragauskienė. Vilnius. 2006.
197. Vitkauskienė B. R. Ogrody barokowe Kiszaków i Radziwiłłów w Wilnie na Puszkarni. // Barok. Historia-Literatura-Sztuka. Nr. XIII/1(25). 2006. Warszawa. 2007. P. 133–154.
198. Volkaitė-Kulikauskienė R. Punios piliakalnis. Vilnius. 1974.
199. Volungevičius V. Pilies šešėlyje. Teritorija, visuomenė ir valdžia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Vilnius. 2015.
200. Wall R. The household. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 4: Gender, Family and ages, sexuality, body and mind, work. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 109–123.
201. Warren Sabeian D. The Ideology of the House. // Idem. Property, production, and family in Nickarhausen, 1700–1870. Cambridge University Press. 1990. P. 88–123.

202. Wisner H. Jonušas Radvila (1612–1655) Kėdainių šešėlyje. Iš lenkų k. vertė T. Bairašauskaitė. Vilnius. 2000.
203. Wyczański A. Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. Warszawa. 1969.
204. Wyczański A. Kobiety – kierowniczkki folwarków w XVI wieku. // Zapiski Historyczne Poświęcone historii Pomorza i krajów Bałtyckich. T. 41. Zeszyt 3. Poznań. 1976. P. 41–49.
205. Woolgar C. M. The Great Household in Late Medieval England. London. 1999.
206. Woolgar C. M. Feasting and fasting. Food and Taste in Europe in the Middle Ages // Food. The history of taste. Ed. P. Freedman. California. 2007. P. 162–195.
207. Zawadzki J. Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiszków herbu Dąbrowa do połowy XVII wieku. // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. R. 13. Nr. 1 (25). Warszawa. 2006. P. 95–115.
208. Zolądz-Strzelczyk D. Sprzęty domowe i przedmioty „pomniejsze dziecięce“ w Polsce doby preindustrialnej. // Kwartalnik historii kultury materialnej. Rok. LX. Nr. 3. Warszawa. 2012. P. 419–442.
209. Žalnierius A, Grinkevičiūtė A. Kruonio dvarvietė. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2006 metais. Vilnius. 2007. P. 230–238.
210. Žiemelis D. XVI – XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: Lenkijos atvejis (I). // Lituania. T. 57. Nr. 1 (83). Vilnius. 2011. P. 1–25.
211. Žiemelis D. XVI – XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: LDK atvejis (II). // Lituania. T. 57. Nr. 4 (86). Vilnius. 2011. P. 365–385.
212. Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio: XVI – XIX a. rankraščiniai kartografijos šaltiniai. Parengė T. Čelkis, V. Karpova-Čelkienė. Vilnius. 2015.

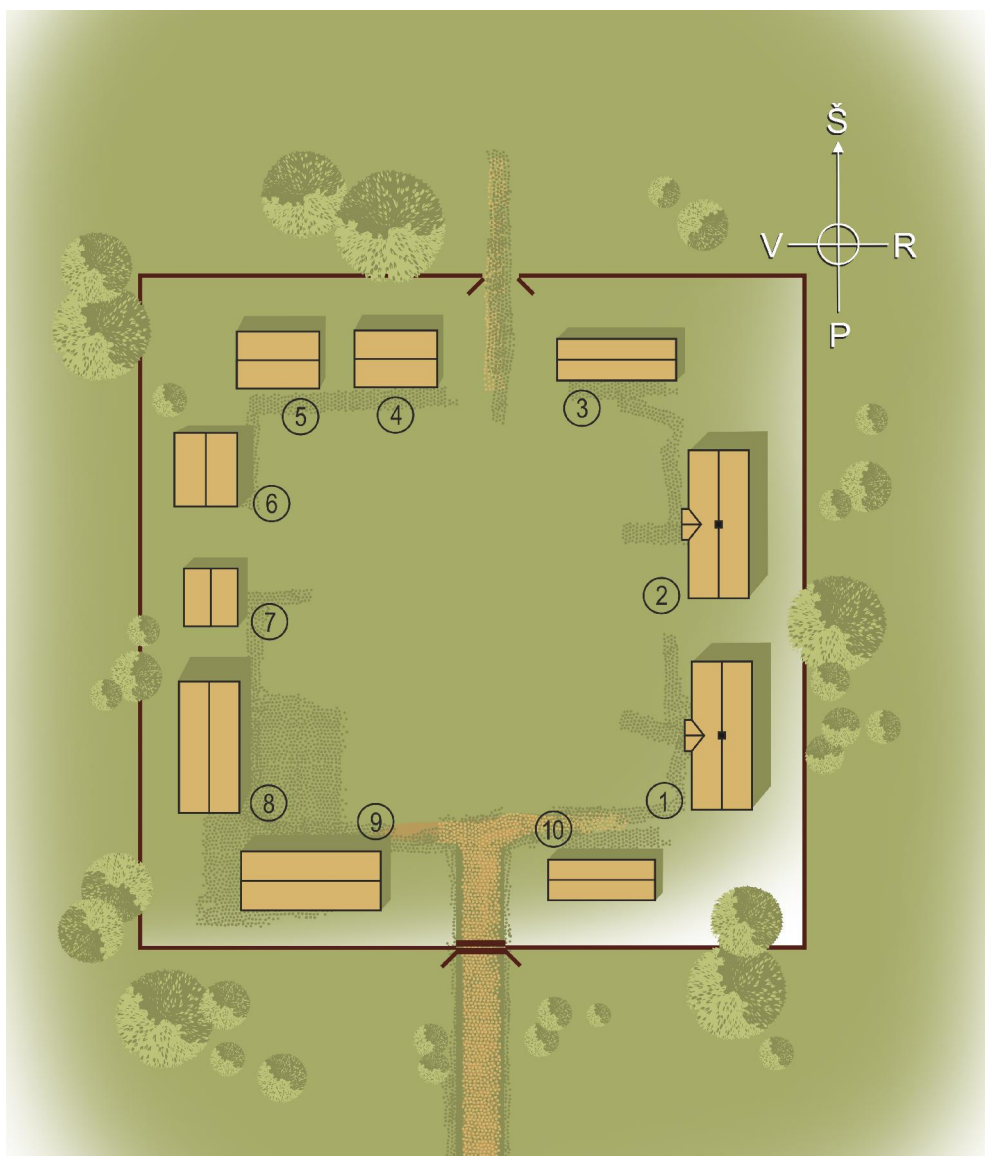
213. 1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie. Pod. red. M. Zagiewskiego, M. Okólskiej, P. Oszczanowskiego. Wrocław. 2009.
214. Белы А. Матэрыяльныя ўмовы жыцця. // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя. Ред. Г. П. Пашкоў. Т. 1. Мінск. 2007. Р. 87–91.
215. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. I. Хозяйство, семья, общество. II. Власть, право, религия. Перевод с французского. Ред Ю.С. Степанова. Москва. 1995.
216. Бохан Ю., Скепян А. Побыт феадалаў Вялікага Княства Літоўскага ў XV – сярэдзіне XVII стагоддзя. Мінск. 2011.
217. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв. Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. Перевод с французского Л.Е. Куббеля. Москва. 1986.
218. Валиконите И., Яксебогайте Й. Выкуп за женщину по Литовскому Статуту. // 1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga. Ats. red. S. Lazutka. Vilnius. 1989. P. 85–95.
219. Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 4. 2004. Р. 117–133. (<http://histans.com/JournALL/socium/4/8.pdf>).
220. Ворончук І. Населення Волині в XVI р. – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ. 2012.
221. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Випуск 25. Пад. ред. А. М. Булыкі. Мінск. 2005.
222. Древняя Русь. Город, замок, село. Ред. Б. А. Колчин. Москва. 1985.
223. Энциклопедический словарь. Издатели: Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ. С-Петербургъ. 1898.

224. Крячюнас И. В. Развитие садоводства в Литве (1. До 1917 г.). // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija. Nr. 2 (21). Kaunas. 1966. P. 33–58.
225. Лазутка С., Валиконите И. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту. // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Nr. XVI (2). Vilnius. 1976. P. 74–102.
226. Леонтович Ф. И. Крестьянский дворъ в Литовско-русском государстве. Выпуск первый. Санкт-Петербург. 1897.
227. Леонтович Ф. И. Сельские ремесленники в Литовско-русскомъ государстве. // Варшавские университетские известия. Т. 2. Варшава. 1898. P. 1–40; Леонтович Ф. И. Сельские ремесленники в Литовско-русскомъ государстве (окончание). // Варшавские университетские известия. Т. 3. Варшава. 1898. P. 41–68.
228. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев. 1894.
229. Молчанова Л. А. Очерки материальной культуры белорусов XVI – XVIII вв. Минск. 1981.
230. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигисмунда Августа в Литовского-русском государстве. Москва. 1958.
231. Пичета В. Белорусия и Литва XV – XVI в. в. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). Москва. 1961.
232. Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI – XVIII в. в. Издательство Львовского университета. 1957.
233. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Ленинград. 1983.
234. Синчук И., Трусов О. Строительные материалы Мирского замка. // Lietuvos pilys. Sud. B. R. Vitkauskienė. Nr. 6. Vilnius. 2010. P. 32–48.

235. Якимович Ю. А. Зодчество Белоруссии XVI – середины XVII в. Справочное пособие. Минск. 1991.

PRIEDAI

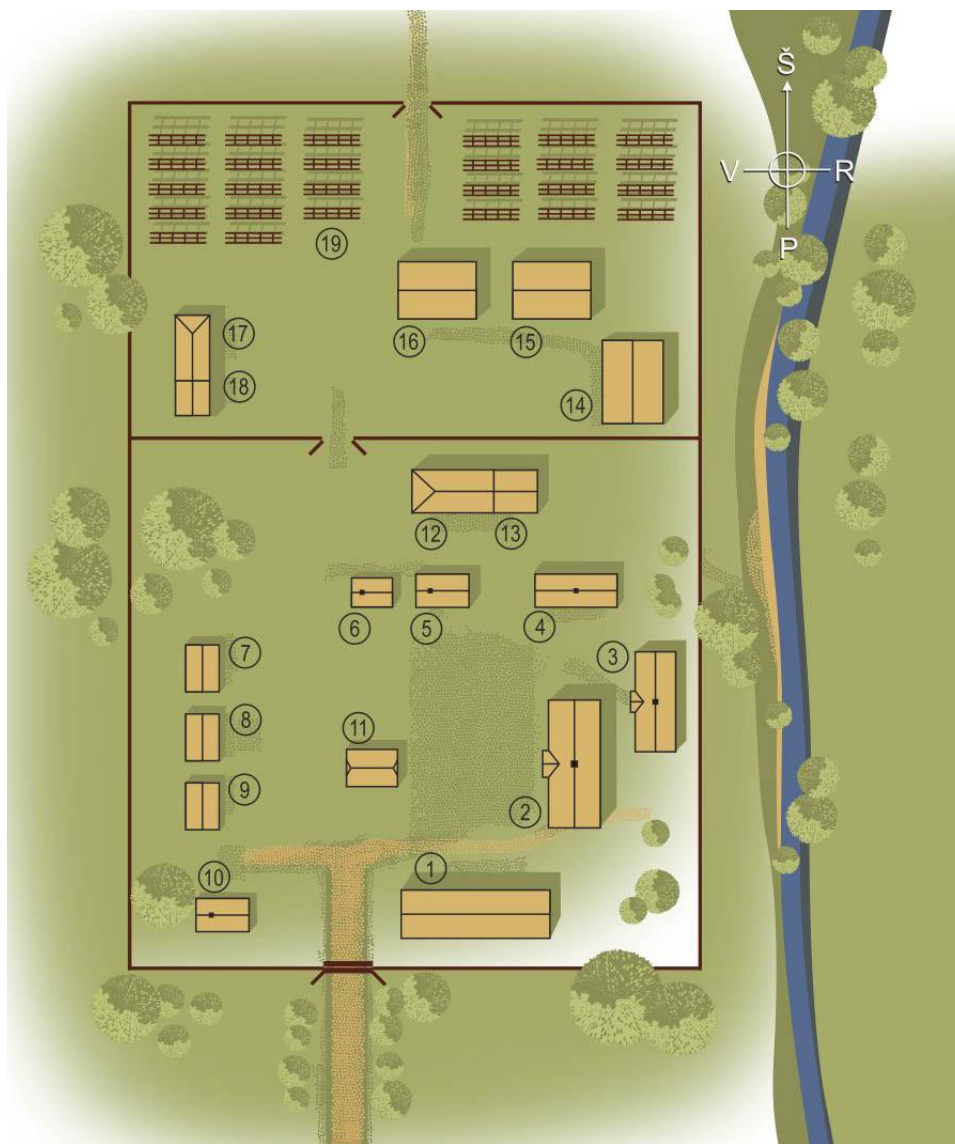
Priedas Nr. 1. 1547 m. Jono Čižo Varnionių dvaro (Vilniaus pavietas) vieno kiemo sodybos schema

Dail. N. Treinys. Pagal 1547 m. Varnionių dvaro inventorių (LM. TBK 19. Nr. 133. P. 166).

1 – Seklyčia su priemene ant paklėčių; 2 – seklyčia su kamara ant paklėčių; 3 – žema seklytėlė su kamara; 4, 5 – du svirnai, 6 – rugių svirnas; 7 – virtuvė; 8, 9 – dvi arklidės; 10 – šeimininė pirkia su priemene.

Priedas Nr. 2. 1597 m. Adomo Bilevičiaus Biliūnų dvaro (Raseinių valsčius) dviejų kiemų sodybos schema

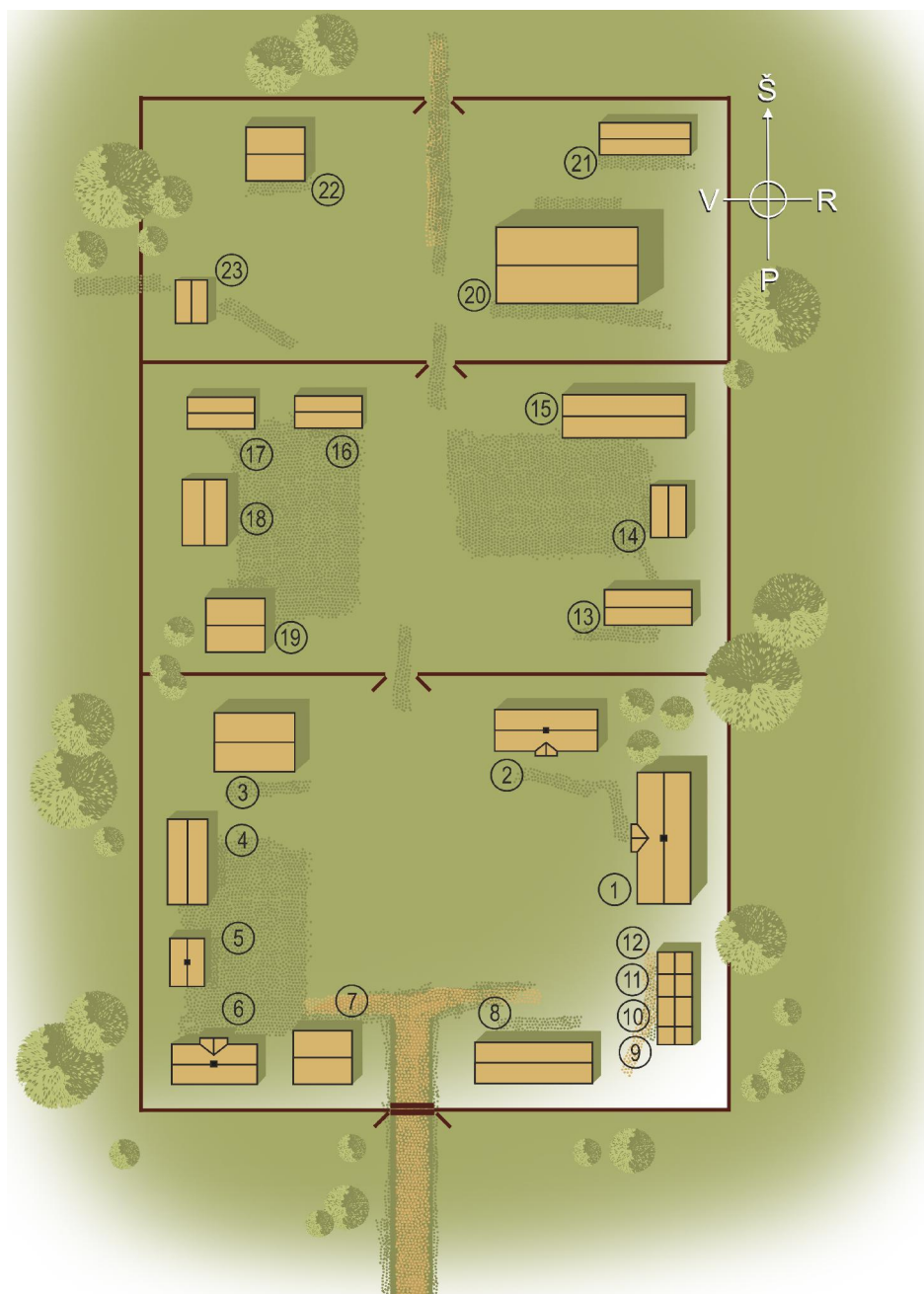

Dail. N. Treinys. Pagal 1597 m. Biliūnų dvaro inventorių (IA. Nr. 116. Sk. 451–453).

Dvaro kiemas: 1 – arklidė su priekamarėle; 2 – naujas gyvenamasis namas (dvi pirkios su kamaramis, per vidurį priemenė su kamara); 3 – senas gyvenamasis namas, prie Šaltuonos upės (dvi seklyčios, per vidurį priemenė su kamarėle); 4 – gryčia (su priemene ir kamara); 5 – virtuvė; 6 – bravoras; 7, 8, 9 – trys senos klėtys; 10 – namelis (dvi pirkios, per vidurį priemenė); 11 – povalušas; 12, 13 – numas gyvuliams su daržine.

Kluono kiemas: 14, 15, 16 – daržinės; 17, 18 – jauja su kūlykla; 19 – 27 žardai javų pėdams džiovinti.

**Priedas Nr. 3. 1592 m. Vaitiekaus Romanavičiaus Germaniškių dvaro
(Minsko pavietas) trijų kiemų sodybos schema**

Dail. N. Treinys. Pagal 1592 m. Germaniškių dvaro inventorių (ABK. T. 14.
Nr. 49. P. 415–416).

Dvaro kiemas: 1 – didelė seklyčia (su priemene, kamara, kamarėle); 2 – seklyčia (su priemene, išviete); 3 – svirnas; 4 – seklytėlė (su priemene, išviete, gryčia); 5 – virtuvė; 6 – seklytėlė (su priemene, išviete, kita seklytėle); 7 – pūnia šienui; 8 – arklidė; 9, 10, 11, 12 – klėtys.

Dvarelis kieme: 13 – šeimynos gryčia su priemene; 14, 15, 16, 17, 18 – tvartai; 19 – pūnia šiaudams.

Kluono kieme: 20 – kluonas; 21 – jauja su priemene; 22 – pūnia šienui; 23 – pirtis su priemene.

**Priedas Nr. 4. 1628 m. Mankovičių dvaro (Vitebsko vaivadija)
gyvenamasis namas**

(Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio: XVI – XIX a. rankraščiniai kartografijos šaltiniai. Parengė T. Čelkis, V. Karpova-Čelkienė. Vilnius. 2015. P. 31).

**Priedas Nr. 5. 1641 m. Kuosinės dvaro (Vilniaus pavietas) gyvenamasis
namas**

1787 m. kopija

(Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio: XVI
– XIX a. rankraščiniai kartografijos šaltiniai. Parengė T. Čelkis, V.
Karpova-Čelkienė. Vilnius. 2015. P. 31).